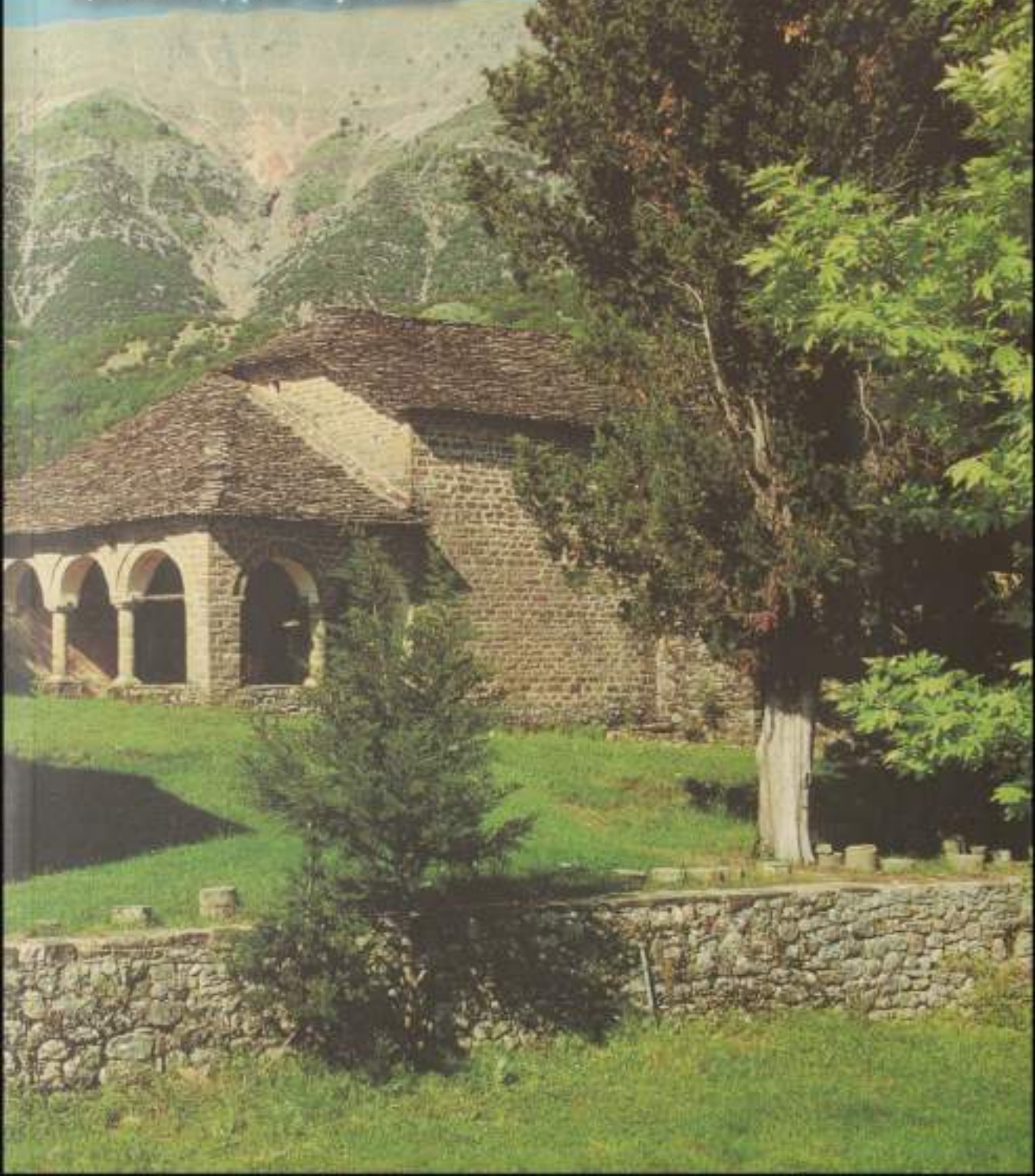

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Περιβάλλον και Πολιτισμός

Προβληματισμοί από το παρελθόν
Προτάσεις για το μέλλον

Για την *Ελληνική Εταιρεία* το περιβάλλον και ο πολιτισμός αποτελούν λόγω και έργω αδιαίρετες έννοιες. Δεν νοείται προστασία του περιβάλλοντος χωρίς προστασία των πολιτισμικών αγαθών, όπως δε νοείται προστασία αυτών των υψίστων αγαθών χωρίς προστασία του περιβάλλοντος στην ευρύτερη διάστασή του. Η περιβαλλοντική κρίση της εποχής μας είναι αποτέλεσμα ραγδαίων αλλαγών στις πολιτισμικές αξίες στις περισσότερες χώρες του κόσμου. Η παρούσα έκδοση δεν αφορά στο παρελθόν. Αντίθετα, προσεγγίζονται νέοι ορίζοντες της σχέσης περιβάλλοντος και πολιτισμού και κατατίθενται οι επιμέρους απόψεις μιας πλειάδας διακεκριμένων ειδικών. Όπως προκύπτει από αυτές, οι σημερινές ηθικολογικές θεωρήσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς αποδεικνύονται ανεπαρκείς για την αποφυγή της οικολογικής κρίσης. Στις σχετικές προτάσεις για την επιτυχή αντιμετώπιση των σημερινών προκλήσεων, πρωτεύουσα θέση μπορεί να αποκτήσει η παράδοσή μας, φιλοσοφική και θεολογική, η οποία είναι ιδιαίτερα πλούσια σε υπαρκτά στοιχεία για μια θετική αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής κρίσης, σύμφωνα με την περιβαλλοντική θεώρηση της αρχαιοελληνικής γραμματείας αλλά και των πατέρων της εκκλησίας.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ UV-TIMES ΚΑΙ UV-HELVETICA
ΚΑΙ ΣΕΛΩΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΩΚΕΑΝΙΔΑ»
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2010 ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΓΡΑΦΗΣ 100 ΓΡ. ΑΠΟ ΤΗ «ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΕΡΤΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»
ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΓΙΝΕ ΣΤΗ «ΒΙΒΛΙΟΔΟΜΗ Α.Ε.»

Χορηγός:

Ίδρυμα Σαμούργκα

*(Στη μνήμη Θεόδωρου Σαμούργκα που στη ζωή του στήριξε το περιβάλλον
και τον πολιτισμό)*

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ και ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

*Προβληματισμοί από το παρελθόν
Προτάσεις για το μέλλον*

ΑΘΗΝΑ 2010

Επιμέλεια Έκδοσης
Φώφη Νεοφύτου

Με τη βοήθεια των
Κόστα Καρρά, Γιάννη Μεχαρή, Ηλία Νέλλα

© 2010, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Περιβάλλοντος & Πολιτισμού
Τρικόπων 28, 10558 Αθήνα
Τηλ.: 210 3225245, 210 3226693
Fax: 210 3225240
www.ellet.gr
e-mail: ellet@ellinikietairia.gr

ISBN 978-960-99550-0-3

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΜΕΝΑ

Πώς Φτιάσαμε ως εδώ και πως Θέλουμε να Πορευτούμε - Γιάννης Μιχαήλ	9
--	---

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΑΝΘΡΩΠΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ιστορική Αναδρομή μέχρι τον Διαφωτισμό - Κώστας Καρράς	11
Διαφωτισμός και Σεβασμός της Φύσης - Πατχάλης Μ. Κυτριομηλίδης	23
Η Γένεση της Βιομηχανικής Κοινωνίας - Βασίλης Καρδάσης	28
Το Σημερινό Πρότυπο Ανάπτυξης - Γιάννης Παλαιουφρασάς	36

ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η Ανεπάρκεια της Κλασικής Οικονομικής Επιστήμης - Γιάννης Παλαιουφρασάς . .	45
Στοιχειώδεις Αρχές Περιβαλλοντικής Οικονομικής Επιστήμης - Λουκής Αθανασίου	52
Ο Δημόσιος Χώρος της Πόλης - Ανδρέας Σομεών	65
Η Δομή των Πόλεων και η περίπτωση της Αττικής - Γιάννης Μιχαήλ	85

Ο ΣΗΜΕΡΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ανάπτυξη, Δημοκρατία και Περιβάλλον: Ο μετασχηματισμός του 20ού αιώνα	
Ευκάνθης Χατζηβλασλείου	93
Οι Εξελίξεις στον 20ό Αιώνα - Γεράσιμος Αράπης	104
Η Κατανάλωση ως Οικονομικό Μέσον και ως Αυτοσκοπός - Δημήτριος Καλαϊτζίδης	117
Πολιτείες Κατανάλωση, η Ευτυχία της Κοινωνίας και τα Όρια	
της Περιβαλλοντικής Πολιτικής - Θάνος Σκούρας	128

ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ: Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ

Το Σύνδρομο του Σίσυφου: Καθυστερημένη Αφύπνιση και Παραιτεταμένη	
Ληημορία - Δημήτρης Λάλας	138
Το Περιβάλλον ως Ζήτημα Πολιτικής Αδυναμίας - Μεχάλης Παπαγιαννάκης . . .	157
Που Οδηγεί το Σημερινό Οικονομικό Πρότυπο; - Γιάννης Παλαιουφρασάς	162
Επί Ξηρού Ακρώς - Γρηγόρης Ι. Τσάλλας	169

ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΕΝΑ ΝΕΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΔΕΙΦΟΡΙΑΣ

Η Φιλάνθρωπη και Φιλοπεριβαλλοντική Κοινωνία - Γιάννης Παλαιολογιστής . . .	176
Περιβάλλον και Οικονομική Ανάπτυξη - Βασιλική Νιννή	186

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΥΠΑΡΞΙΑΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΑΝΑΓΚΑΙΑΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ

Μια Δαρβινική Θεώρηση της Οικολογικής Κρίσης - Κώστας Β. Κρημιάς	198
Μια Πραγματιστική Θεώρηση της Οικολογικής Κρίσης - Μιχάλης Σκοΰλλος	205
Μια Θεολογική Θεώρηση της Οικολογικής Κρίσης - Μιχαήλ Περγάμου Ιωάννης . .	216
Με Ποια Εφόδια το Ταξίδι; - Κώστας Καρράς	226

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΤΕΝΟΤΕΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΥΚΛΟ

Η Πρόκληση για τις Τοπικές Κοινωνίες - Ιωάννης Γιανός	234
Η Πρόκληση στα Νησιά του Αιγαίου - Κρίτων Ασρένης	243
Η Ένταξη του Χωροταξικού και Μεταφορικού Σχεδιασμού στο Νέο Σύστημα - Λουδοβίκος Κ. Βασινοχόβεν	247

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Διοίκηση και Δημοκρατία: οι Θεσμικές Προοπτικές - Σωτήρης Ρίζος	267
Η Προστασία του Περιβάλλοντος στην Ελλάδα: Επισιτότητα και Προοπτική Γιώργος Παπαδημητρίου	273

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Προς ένα Ολιστικό Πρότυπο Δεσποχής του Πλανήτη - Γιάννης Παλαιολογιστής . .	279
Ολιστική Οικονομία και Ολιστική Ανάπτυξη - Ανδρέας Παπανδρέου	291
Η Δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Περιβάλλον - Νυστηφόρος Διαμαντούρος . .	299
Το Παγκράδι των Εθνών εν αν Παισιείο, Πολιτικοί Στάσεις στον Δρόμο της Αναγκαιότητας Προσαρμογής - Κώστας Καρράς	310

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΚΡΑΙΩΝ ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ

Κατανάλωση και Κινδυνολογία: Σημειούμενα Μηνύματα των ΜΜΕ - Μιλτιάδης Τσοσκονόγλου	320
Η Μαζική Επικοινωνία και η Ατομική Απομόνωση - Χρήστος Γιανναράς	332

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Βήματα για μια Αντίστροφη Μέτρηση - Κώστας Βασιλάκης	338
Η Εκπαίδευση για την Δειφότητα - Αγγελική Τριχαλίτη	344
Περιβάλλον και Υγεία - Δημήτριος Τριχόπουλος	350
Θεσμικά Βήματα για μια Αντίστροφη Μέτρηση - Κυριάκος Μητσοτάκης	356

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Επιλεγόμενα - Κώστας Μ. Σταματόπουλος	364
---	-----

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Πώς Φτάσαμε ως εδώ και πως Θέλουμε να Πορευτούμε

Για την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ το περιβάλλον και ο πολιτισμός αποτελούν λόγο και έργο αδιαίρετες έννοιες. Δεν νοείται προστασία του περιβάλλοντος χωρίς προστασία των πολιτισμικών αγαθών, όπως δεν νοείται προστασία αυτών των θησαυρών αγαθών χωρίς προστασία του περιβάλλοντος στην ευρύτερη διάστασή του. Η δε περιβαλλοντική κρίση της εποχής μας είναι αποτέλεσμα ραγδαίων αλλαγών στις πολιτισμικές αξίες στις περισσότερες χώρες του κόσμου.

Η ταυτότητα της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ εκφράζεται με τις απαντήσεις που καλείται να δώσει στις σημερινές περιβαλλοντικές προκλήσεις και στην αγωνία της κοινωνίας των πολιτών. Οι προκλήσεις αυτές, όπως η διεθνής μέχρι στιγμής αλυσιτελής αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής ή η επιπολαιή κατασπατάληση του φυσικού κεφαλαίου, αντιμετωπίζονται από αυτήν με ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων και με τεκμηριωμένες προτάσεις, που στοχεύουν είτε στην αναμόρφωση των θεσμών και την πραγμάτωση έργων είτε στην εικασθητοποίηση των αρμοδίων αλλά και της κοινωνίας των πολιτών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, θεωρείται όχι μόνο ως η μεγαλύτερη εθνική Μη Κυβερνητική Οργάνωση, αλλά και αυτή που συνδυάζει την ανησυχία για την περιβαλλοντική και την πολιτισμική εξέλιξη.

Όμως οι ποικίλες υλικές και άυλες φιλοπεριβαλλοντικές της δραστηριότητες δεν προωθούνται μονομερώς ως διεκπεραιωτικές διαδικασίες. Αντίθετα, πρέπει να ερείδονται στη θεωρητική και επιστημονική τους τεκμηρίωση, και μάλιστα εφόσον αναφέρονται στην πανάρχαια σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον. Αυτή η σχέση μεταλλάσσεται διαρκώς σύμφωνα με τη ρέουσα εξέλιξη του όλου κοινωνικού γένεσθαι. Έτσι, όσο και περισσότερο το περιβάλλον συνδέεται με την αναβάθμιση της ποιότητας της ζωής και την ορθολογική ανάπτυξη, ενώ προβάλλει

επιτακτική η ανάγκη ένταξης του περιβαλλοντικού κόστους στην οικονομία. Όπως είναι προδήλο, οι παραπάνω προβληματισμοί αποκτούν γενικότερα μεν μια νέα ακανθώδη διάσταση στη σημερινή συγκυρία της παγκόσμιας χρηματοοικονομικής κρίσης, ειδικότερα δε στα σωρευτικά οικονομικά, κοινωνικά και, βεβαίως, περιβαλλοντικά προβλήματα της ελληνικής πραγματικότητας.

Σταθερή παραμένει η προσπάθεια της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ για την αιτιολόγηση της πληθώρας των δραστηριοτήτων της με την θεωρητική τους διάσταση. Με αυτό το γνώμονα στην παρούσα έκδοση προσεγγίζονται νέοι οριζόντες της σχέσης περιβάλλοντος και πολιτισμού και κατατίθενται οι επιμέρους απόψεις μιας πλειάδας διακεκριμένων ειδικών. Όπως προκύπτει από αυτές, οι σημερινές ηθικολογικές θεωρήσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς αποδεικνύονται ανεπαρκείς για την αποφυγή της οικολογικής κρίσης. Στις σχετικές προτάσεις για την επιτυχή αντιμετώπιση των σημερινών προκλήσεων, πρωτεύουσα θέση μπορεί να αποκτήσει η παράδοσή μας, φιλοσοφική και θεολογική, η οποία είναι ιδιαίτερα πλούσια σε υπαρκτά στοιχεία για μια θετική αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής κρίσης, σύμφωνα με την περιβαλλοντική θεώρηση της αρχαιοελληνικής γραμματείας αλλά και των πατέρων της εκκλησίας.

Αναμφισβήτητο, το τεράστιο πλέγμα των προβληματισμών πάνω στη σχέση περιβάλλον-πολιτισμός δεν μπορεί να συμπεστεί στις 32 προσεγγίσεις που απαρτίζουν αυτήν την προσπάθεια του 2007. Αντίθετα, επιζητούν τη συστηματική συνέχιση από την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ της διερεύνησης των σχετικών προβληματισμών για μια οφαιρωτή κατανόηση τους. Για να αναφερθεί μια χαρακτηριστική συμμετοχή, δεν γίνεται μνεία της σχέσης περιβάλλοντος και τέχνης, την οποία κάλυψε πρόσφατα το 2009 η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ στα πλαίσια των ποικίλων πρωτοβουλιών της.

Η σύλληψη και η πραγμάτωση αυτής της έκδοσης οφείλεται στα επίλεκτα μέλη της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ Κώστα Καρρά και Γιάννη Παλαιοκρασσά. Το προδότης υψηλό επίπεδο των διαλογισμών, που παρατίθενται, αποτελεί τον αξιο μισθό τους.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στη μνήμη του Γιάνγκου Πεσμαζόγλου, στην οποία είναι αφιερωμένη αυτή η σειρά διαλογικών μαθημάτων, αλλά και στη μνήμη του Θεόδωρου Σαμούρα, χάρη στη γενναϊώδη χορηγία του οποίου κατέστη δυνατή η παρούσα έκδοση.

Γιάννης Μιχαήλ

Πρόεδρος

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

Σεπτέμβριος 2010

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ - ΑΝΘΡΩΠΟΣ - ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ιστορική Αναδρομή μέχρι τον Διαφωτισμό

Κώστας Καρράς

Αντιπρόεδρος EUROPA NOSTRA

Ιδρυτής Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

Πρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας (1972-1975, 2001-2008)

Η σειρά αυτή διαλογικών μαθημάτων διοργανώνεται ως φόρος τιμής για τον αγαπημένο μας Γιάνκο Πεζμαζόγλου, που υπήρξε επί σειρά ετών επίτιμο μέλος της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ. Εμπνευστής της σειράς ήταν ο Αντιπρόεδρος μας Γιάννης Παλαιοκρασσάς και οργανωτής εν πολλοίς ο Γιάννης Μιχαήλ, Πρόεδρος του Συμβουλίου Θεσμικού Πλαισίου, ο οποίος προεδρεύει του πρώτου αυτού μαθήματος. Θερμές ευχαριστίες εκφράζουμε στον Θεόδωρο και την Μαργαρίτα Σαμουήλκα, και στο Ίδρυμα Σαμουήλκα, χάρις στην γενναιοδωρία των οποίων θα μπορέσει να εκδοθεί αυτή η σειρά μαθημάτων.

Στα 25 λεπτά που έχω στην διάθεσή μου δεν μπορώ προφανώς να καλύψω παρά ένα ελαχιστότατο ποσοστό της ιστορικής αναδρομής από την εποχή της πρώτης παρουσίας του ανθρώπου στη γη μέχρι τις αρχές του διαφωτισμού. Μπορώ απλώς να σας προκαλέσω με κάποιες υποθέσεις, όχι αστήρικτες, αλλά επίσης όχι επιβεβαιωμένες, διότι απαιτούν περαιτέρω συζήτηση, μελέτη και απόδειξη.

Η βασικότερη πρόκληση, είναι να διερωτηθούμε ποια είναι η πρώτη μας εντύπωση για τη σχέση μεταξύ περιβάλλοντος και πολιτισμού. Ίσως η πιο λογικοφανής από τις απαντήσεις που έρχονται στο νου είναι ότι στο παρελθόν το περιβάλλον διαμόρφωνε τους διάφορους ανθρώπινους πολιτισμούς. Ως παράδειγμα θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στην χώρα μας, όπου το διακεκομμένο του εδάφους και η αλληλοπεριχώρηση θάλασσας και ορεινών όγκων έστρεψε τους ανθρώπους στο εμπόριο, ιδιαίτερα το θαλασσινό εμπόριο, ενώ αποθάρρυνε τις ισχυ-

ρές απολυνταρχίες που ευδοκίμούν σε πυκνοκατοικημένες παραποτάμιες πεδιάδες. Στις ημέρες μας όμως, θα προσθέταμε, έχει πλέον εξελιχθεί ένας πολιτισμός τέτοιας τεχνολογικής και καταναλωτικής δύναμης ώστε να έχει μεταβάλει την παραδοσιακή σχέση. Έτσι ήδη για κάποιες δεκαετίες ο σύγχρονος πολιτισμός διαμόρφωσε και διαμορφώνει το περιβάλλον με τρόπο επικίνδυνο για πάμπολλα είδη, μεταξύ δε αιπιών και τον ίδιο τον άνθρωπο, εφ' όσον με τη σειρά της η φύση έχει ήδη αρχίσει να τον εκδικείται μέσω των ανθρωπογενών κλιματικών αλλαγών. Πιστεύω πως αρκετοί άνθρωποι που είναι ευαισθητοποιημένοι σε θέματα περιβάλλοντος, κάποιο τέτοιο σχήμα έχουν στο μυαλό τους.

Όλες οι απλουστευμένα σχηματικές θέσεις, ακόμα και όταν περιέχουν κάποια δόση αλήθειας, όπως η παραπάνω, οφείλουν να επανεξετάζονται. Η δύναμη της φύσης είναι ομολογουμένως τεράστια μπροστά σ' εκείνη των ανθρώπων. Όμως οι πιο πρόσφατες θεωρήσεις υποθέτουν ότι είναι πιθανό η εξέλιξη του ανθρώπινου γένους να έχει επηρεάσει τα άλλα είδη, ίσως δε ακόμα και την εξέλιξη του κλίματος, πολύ πριν από την Βιομηχανική Επανάσταση και πολύ περισσότερο πριν ανθρωθεί η μαζική καταναλωτική κοινωνία.

Αν οι υποθέσεις στις οποίες αναφέρομαι δεν διαψευστούν από τη συνεχιζόμενη έρευνα, ίσως τελικά καταλήξουμε στα εξής, συμπεράσματα, που διαφέρουν αρκετά από την πρώτη σχηματική άποψη που ανέφερα:

(α) Οι πρώιμες εξαπλώσεις του ανθρώπινου είδους, στην περίπτωση της Αυστραλίας περίπου πριν από 50.000 χρόνια και στην περίπτωση της Βορείου και Νοτίου Αμερικής ίσως πριν από περίπου 12.500 χρόνια οδήγησαν σε μια απότομη μείωση και συχνά εξαφάνιση των ειδών που μάλλον υπήρξαν θύματα της έστω και πρωτόγονης του θήρας.

(β) Η γεωργική επανάσταση, αφ' ενός στην Μέση Ανατολή, αφ' ετέρου στην Κίνα, πριν από περίπου 12.000 χρόνια, σίγουρα επέτρεψε τη δραματική αύξηση των ανθρώπινων πληθυσμών μέσω της εξάπλωσης σε όλες τις περιοχές της Ευρασίας, γνωστές σήμερα ως γεωργικές, του νέου αυτού τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας που βασιζόταν στην εκμετάλλευση της γης. Αποτέλεσμα φαίνεται να υπήρξε η δραστηκή μείωση της έκτασης των δασών και ως εκ τούτου πιθανόν μια τόσο αξιολογική αύξηση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακος ώστε ο πλανήτης μας να μην υποκύψει σε μια νέα περίοδο παγετώνων, όπως θα είχε συμβεί φυσιολογικά εάν δεν είχε υπάρξει η ανθρώπινη δραστηριότητα αλλά αντίθετα είχαν επικρατήσει στον πλανήτη εκείνες οι συνθήκες κλιματικές τάσεις που ακολουθούν τις περιοδικές, αργές αλλά αναπόφευκτες, μεταβολές της τροχιάς του ήλιου.

(γ) Η σταδιακή αύξηση της κτηνοτροφίας, ιδιαίτερα δε των βοοειδών στην Μέση Ανατολή πριν από δέκα χιλιάδες χρόνια οδήγησε σε μια αύξηση εκπομπών μεθανίου, επίσης με πιθανή αυξανόμενη επιρροή στο κλίμα.

(δ) Η σταδιακή επίσης εξάπλωση της τεχνικής της άρδευσης από τη Μέση Ανατολή στη Νοτιοανατολική Ασία και η πρωτοποριακή χρήση του εκεί, αρχίζοντας πριν από 5.000 χρόνια, για την εντατική καλλιέργεια στις παραποτάμιες πεδιάδες του ρυζιού, είδους που αρχικά προήλθε από ορεινές περιοχές, οδήγησε στην δημιουργία τεχνητών υδροβιοτόπων με συνέπεια μια περαιτέρω αύξηση εκπομπών μεθανίου. Αυτές οι εκπομπές θα συνέδραμαν την αύξηση εκπομπών διοξειδίου του άνθρακος από την γεωργία στην οποία ήδη αναφέραμε ώστε να αποφευχθεί μια κατά τα άλλα αναπόφευκτη μείωση θερμοκρασιών και νέα εποχή παγετώνων.

Εάν επαληθευθούν αυτές οι υποθέσεις, για τις οποίες ήδη υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις, όχι όμως και τελικές αποδείξεις, θα πρέπει να καταλήξουμε ότι η εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού, από πολύ πρόωμη μάλιστα φάση, επηρέασε έντονα το περιβάλλον, είτε αρνητικά με την εξαφάνιση ειδών και την καταστροφή δασών, είτε θετικά με τη δημιουργία διαφόρων νέων αγροτικών εκτάσεων, αντισταθμίζοντας έτσι τις κατά τα άλλα φυσιολογικές αλλά δυσάρεστες κλιματικές αλλαγές –και τούτο πολλούς αιώνες πριν από την Βιομηχανική Επανάσταση. Δεν είναι λοιπόν μόνο το περιβάλλον που, μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον, έπλαθε τον πολιτισμό αλλά ότι εξ αρχής η εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού έπλαθε επίσης το περιβάλλον.

Η δεύτερη πρόκληση την οποία θα ήθελα να εξετάσουμε αφορά τη νοητική σχέση ανθρώπου και φύσης. Δεν ευσταθεί κατά την γνώμη μου τουλάχιστον, μια απλοϊκή διαφοροποίηση μεταξύ της ανθρώπινης συμπεριφοράς πριν και μετά την Βιομηχανική Επανάσταση. Πάντοτε το ανθρώπινο γένος αγωνιζόταν όχι μόνο να επιβιώσει αλλά να ευημερήσει μέσα στο φυσικό του περιβάλλον και πάντα οι τεχνολογικές και οργανωτικές του επιδόσεις είχαν αξιοσημείωτα αποτελέσματα γι' αυτό, ενίοτε σαφώς ενεργητικά, όχι σπάνια όμως και καταστροφικά, όπως ήδη διαπιστώσαμε.

Δεν είναι δύσκολο στον σύγχρονο κόσμο, που είναι εθισμένος στον οικονομικό ορθολογισμό, να αναγνωρίσουμε αυτόν τον αδιόριστο αγώνα των προγόνων μας να επιβιώσουν και να ευημερήσουν. Αντίθετα η πτυχή που θα εξετάσω τώρα διαφοροποιεί έντονα τις εποχές και περιοχές της ανθρώπινης ιστορίας και γεωγραφίας. Μια από τις πρώτες επιδόσεις του ανθρώπινου γένους ήταν στην κατασκευή απλοϊκών εργαλείων. Μια άλλη πολύ διαφορετική, όχι όμως λιγότερο σημαντική, ήταν η προσεγγισμένη ταφή των αποθανόντων. Το φαινόμενο αυτό πιστοποιεί απ' ενός προβληματισμό γύρω από την ύπαρξη του ανθρώπου και απ' ετέρου προσωπικό σεβασμό, αγάπη ή στοργή για τον αποθανόντα.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της υπαρκτής αβεβαιότητας, που στην δική μας εποχή όπως σε όλες τις προηγούμενες διαφοροποιείται όσον αφορά στην έκφρασή

της όχι όμως όσον αφορά στην ουσία του αιώνιου διλήμματος, οι άνθρωποι έβρισκαν κάποιες μοναδικότητες της φύσης ως σημεία αναφοράς, έμπνευσης και κάποτε εξήγησης των φαινομένων. Οι μοναδικότητες αυτές συνηθέστερα ήταν στοιχεία του φυσικού κόσμου που προκαλούσαν δέος, και στο αντίκρισμα των οποίων οι άνθρωποι προσκυνούσαν, συναισθανόμενοι την παρουσία του υπερπέραντος μέσα στην καθημερινότητα της εμπειρίας τους.

Ασφαλώς η υπαρξιακή αυτή στάση ζωής που έδινε πρωτεύουσα σημασία στις μοναδικότητες της φύσης προστάτευε τις συγκεκριμένες εκείνες μοναδικότητες. Δεν είναι δύσκολο να βρούμε σχετικές αναφορές στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία, ή να ψηλαφίσουμε την εμπειρία των αρχαίων σε μερικούς από τους χώρους αυτούς, όπως στους Δελφούς. Πιο σχετικά εδώ είναι όμως τα παραδείγματα της σύγχρονης Ιαπωνίας ή της Ινδίας, χωρών όπου οι αρχαίες θρησκείες δεν εκθρονίστηκαν ούτε από νεότερες μονοθεϊστικές, αλλά ούτε από σύγχρονες δυτικότροπες ιδεολογίες όπως συνέβη στην Κίνα. Ασφαλώς γίνονται εξ ίσου μεγάλες περιβαλλοντικές καταστροφές στην Ιαπωνία και στην Ινδία όπως στη Δυτική Ευρώπη. Όμως υπάρχει ένας ζωντανός σεβασμός για αρκετούς φυσικούς χώρους που εκφράζει μια ενδιαφέρουσα και περιβαλλοντικά υγιή αντιμετώπιση των μοναδικότητων της φύσης.

Ο σεβασμός του υπερπέραν δεν ήταν όμως η μόνη αντίδραση της ανθρωπότητας στην βασική υπαρξιακή πρόκληση του θανάτου. Μια άλλη ήταν η ανέχνευση του κόσμου ως αρμονική τάξη πραγμάτων, δηλαδή στην κυριολεξία ως «κόσμος», μια τάση που οδήγησε στην πρώιμη αλλά και προηγμένη επιστήμη της Αρχαίας Ελλάδας και της Αρχαίας και Μεσαιωνικής Κίνας. Είναι όμως αξιοπροσοχής ότι και στις δύο, κατά τα άλλα πολύ διαφορετικές, περιπτώσεις όπου βλέπουμε μια αξιόλογη εξέλιξη της επιστήμης, δεν εκδιώκεται το στοιχείο του δέους μπροστά στις μοναδικότητες ή γενικότερα τις ομορφιές της φύσης. Στην περίπτωση της Αρχαίας Ελλάδας αρκεί να διαβάσουμε τον «Φαίδρο» του Πλάτωνα ή τα «Ειδύλλια» του Θεόκριτου, ενώ στην περίπτωση της Κίνας να πλησιάσουμε είτε την ποίηση, είτε τη ζωγραφική της με την έντονη και κυρίαρχη αίσθηση της δυναμικής παρουσίας του υπερπέραν στα στοιχεία του κόσμου μας.

Μια τρίτη αντιμετώπιση του υπαρξιακού προβλήματος προήλθε από τον μονοθεϊσμό. Όπως είναι γνωστόν ο ιουδαϊκός μονοθεϊσμός έχει κατηγορηθεί από πρώιμους περιβαλλοντολόγους με το επιχείρημα ότι έθεσε τον άνθρωπο στο κέντρο της φύσης ως κυρίαρχο και εξουσιαστή και ότι στέρησε από τη φύση την προστασία της οποίας έχανε προηγουμένως. Κατά τη γνώμη μου η κριτική αυτή είναι ορθή όσον αφορά το δεύτερο σκέλος αλλά ξεκάθαρα εσφαλμένη όσον αφορά το πρώτο. Όπως ήδη παρατηρήσαμε, ο άνθρωπος ευρίσκεται φυσιολογικά στο κέντρο της φύσης λόγω της ιδιοφυίας του και της έμφυτης του ορμής να χρησιμοποιεί

ήσει τα όποια τεχνικά μέσα ήδη διαθέτει ή εφευρίσκει ώστε να επιβιώσει και να ευημερήσει. Δεν υπήρξε ποτέ εποχή απόλυτης αρμονίας μεταξύ του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του και δεν χρειάστηκε η εντολή ο άνθρωπος «να κατακυριεύσει της γης» ώστε να δημιουργηθούν περιβαλλοντικά προβλήματα.

Η θεωρία αυτή είναι όμως ελλιπής ακόμα και στο σημείο όπου έχει κάτι πολύτιμο να μας διδάξει. Ασφαλώς η θεοποίηση μοναδικοτήτων της φύσης προστατεύει τις ίδιες εκείνες συγκεκριμένες μοναδικότητες αλλά επίσης ενθαρρύνει τον ευαίσθητο λόγο ή καλλιτέχνη, όπως π.χ. τους μεγάλους Κινέζους και Ιάπωνες ζωγράφους να αντιληφθεί το υπερπέραν σε πλείστα όσα σημεία της φύσης, ακόμα και τα ταπεινότερα, όπως επίσης ενθάρρυνε τον διαμορφωτή ενός ιαπωνέζικου κήπου να σινοφίσει την παρουσία του υπερπέραν σ' έναν ελάχιστο χώρο με την εμπνευσμένη τοποθέτηση βράχων, χαλικιού και ολίγων μόλις θάμνων. Η έμφαση στον λόγο του ενός Θεού Δημιουργού αφαιρεί ασφαλώς την θεοποίηση στοιχείων της φύσης αλλά κατ' αρχήν θεμελιώνει τον σεβασμό ολόκληρης της φύσης ως έργο αυτού του Δημιουργού. Έτσι για παράδειγμα οι Ψαλμοί 102 και 103 της κοινής Ιουδαϊκής και Χριστιανικής παράδοσης εκφράζουν ένα δέος αλλά και μια χαρά για ολόκληρη τη Δημιουργία, και ας μη ξεχνάμε ότι ακόμα και σήμερα οι μοναχοί και μοναχές αναγιγνώσκουν καθημερινά τους δύο αυτούς ψαλμούς, ο ένας εκ των οποίων είναι ο γνωστός σε πολλούς από εμάς Προοιμακός του Εσπερινού, με την οποία αρχίζει ο κύκλος της ιουδαιοχριστιανικής ημέρας, ενώ ο άλλος συμπεριλαμβάνεται στον Εξάψαλμο του Όρθρου.

Στην πράξη βέβαια οι διάφορες Μονοθεϊστικές παραδόσεις εξέφρασαν πολύ διαφορετικά η κάθε μια ένα ξεχωριστό όραμα της σχέσης μεταξύ του Θεού Δημιουργού και της φύσης. Το Ισλάμ περιέχει μια έντονη αλλά και δημιουργική αντίφαση σ' αυτό το σημείο. Σε ένα μεγάλο τμήμα της τέχνης του αποστρέφεται τον φυσικό κόσμο για χάρη μιας θεόπνευστης καλλιγραφίας που αναφέρει τα ονόματα του θεού, ή στίχους από το Κοράνι, ή ακόμα πιο εντυπωσιακά, λαμβάνει εμπειρικά στοιχεία της φύσης, τα διαλύει και τα ανασυνθέτει με τη μορφή καλλιγραφικών σχεδόν στοιχείων, ως αν η λατρεία του Μόνου και Μοναδικού Θεού να συνεπάγεται τη διάλυση των φαινομένων του ορατού κόσμου και την αναπαγωγή τους σε μια νέα μορφή, εντυπωσιακά όμορφη, περίτεχνη αλλά και απομακρυσμένη από την καθημερινότητα που βιώνουμε. Το Ισλάμ έχει επίσης όμως εντονότερη την αίσθηση του φυσικού κήπου/παραδείσου που, όπως οι κήποι του Τζενεραλίρε στην Γρανάδα της Ισπανίας, μας υπενθυμίζουν τον υπεσχημένο κήπο του Παραδείσου ο οποίος, κατά το Κοράνι, προετοιμάζεται για τους πιστούς.

Από τις κύριες μονοθεϊστικές παραδόσεις, εκείνη της Ανατολικής Εκκλησίας σαφώς έχει την αμεσότερη και εντονότερη σχέση με την φύση. Οι λόγοι είναι πολλοί. Διατήρησε ζωντανή την παράδοση του Αγίου Παύλου, κατά τον οποίο, όπως

γράφει στην Επιστολή προς τους Ρωμαίους (8:18-22), ολόκληρη η κτίση συμπαύχει με τον άνθρωπο κάτω από τον ζυγό της αμαρτίας – θέση που συνάδει με την διαπίστωσή μας για τη διαχρονική και όχι πρόσφατη εκμεταλλευτική σχέση του ανθρώπου με την φύση.

Δεύτερο, στην ασκητική της παράδοση η ανατολική εκκλησία δίνει έμφαση στην συμφύλιωση των αγίων με τα άγρια ζώα. Τρίτο, στην λειτουργική της παράδοση όχι απλώς συνηθέστατα χρησιμοποιεί στοιχεία της φύσης, βότανα και φυτά, αλλά παρουσιάζει το Άγιον Πνεύμα ως εμπνευστή όχι μόνο των προφητών αλλά και ολόκληρης της φύσης: «Άγιο Πνεύματι, πάσα η κτίσις καινουργείται» ή «Άγιο Πνεύματι το Βασιλεύειν πέλει, το αγιάζειν, το κινείν την κτίσιν» Θεός γαρ εστί, ομοούσιος Πατρί και Λόγω» ή «Άγιο Πνεύματι, ζωαρχία και γέρας, πάντα γαρ τα κτίστα, ως Θεός ων δυναμοί, συντηρεί εν Πατρί δι' Υιόν δε».

Τέταρτο, η προτεινόμενη από την εκκλησία υπαρκτική στάση των πιστών προς τα υλικά αγαθά συνδυάζει συγκρατημένη αποχή μέσω συχνών νηστειών που εκφράζουν την σταδιακή ελευθέρωσή τους από την φυσιολογική ανθρώπινη ροπή προς την αδιάκριτη εκμετάλλευση του κόσμου με την έντονη συμμετοχή στο πανηγύρι των εορτών που όχι απλώς αναγνωρίζει αλλά και διακηρύττει την χαρά της ζωής και της δημιουργίας.

Πέμπτο, στην αρχιτεκτονική παράδοσή της η Ανατολική Εκκλησία χρησιμοποιεί στοιχεία από την φύση με θαυμασμό γι' αυτά, ακριβώς ως στοιχεία της φύσης και όχι μόνο ως ύλη στην υπηρεσία μιας ενοσκαωμένης ιδέας – παράδειγμα τα θαυμαστά μάρμαρα με τα οποία επενδύθηκε ο ναός της Αγίας Σοφίας. Ακόμη σημαντικότερο, η πιο συνηθισμένη μορφή τρουλλωτού ναού συμβολίζει τον κόσμο σε μια εξιδανικευμένη μορφή όπου υπό την ευλογία του Θείου Λόγου, μέσα στο φως του Θεού που διαχέεται άνωθεν σε ολόκληρο τον χώρο της εκκλησίας, και μέσω των τεσσάρων θόλων που υπενθυμίζουν την θυσία του εσταυρωμένου, ο πιστός ανηψιώνεται προς την Αγία Τριάδα, ακολουθώντας το παράδειγμα των αγίων που στέκονται ζωγραφισμένοι γύρω του, ενώ είναι παντού διάχυτος ένας διάκοσμος που προέρχεται από τον φυτικό κόσμο, ενίοτε με την μορφή ανθισμένων σταυρών.

Έκτο, η χωροταξική επιλογή των πατέρων που ίδρυσαν μοναστήρια αποδεικνύει μια έντονη αίσθηση ασύμμετρης αρμονίας με τη φύση, σε αντίθεση με την αίσθηση συμμετρικής αρμονίας που δέσποζε στην αρχαιότητα. Παραδείγματα η Νέα Μονή στη Χίο, ο Όσιος Μελέτιος στην Αττική, ο Όσιος Λουκάς στην Στυρίδα και γενικότερα το Άγιον Όρος. Υπάρχουν όμως και ακόμα πιο εντυπωσιακές περιπτώσεις αντιπαράθεσης με τα στοιχεία της φύσης, όπως με την Χοζοβιώτισσα στην Αμοργό, οι εκκλησίες/στηλές στην Κασπαδοκία ή το Σιναίτικο Όρος, όπου η ανθρώπινη παρουσία δεν κατακτά τα στοιχεία της φύσης, ούτε τα εξημε-

ρεύει, αλλά μέσω της αντίθεσης αναδεικνύει την παρουσία του Θεού και εκείνων των ανθρώπων που αυτοπαταρνούνται για να τον ακολουθήσουν και να αγιάσουν ακόμα και τα σκληρότερα σημεία της υφελίου.

Έβδομο και τελικό η Πατερική Θεολογία τονίζει, ίσως υπερβολικά μάλιστα, τη θετική διάσταση της Δημιουργίας, όπως στην περίπτωση της θεολογίας του Αγίου Βασιλείου κατά τον τέταρτο αιώνα, και μάλιστα προχωρεί μέχρι την ιδέα της συμμετοχής των κτιστών στην αγαθότητα του Θεού, στην περύττωση της θεολογίας του Διονυσίου Αρεοπαγίτου κατά τον έκτο.

Όλες αυτές οι στάσεις ζωής που μόλις περιέγραφα επηρέασαν ασφαλώς την συμπεριφορά και τη δημιουργία πολλών ανθρώπων, δεν μπορούσαν εξ ορισμού ούτε όμως είχαν στόχο να αλλάξουν τα καθημερινά δεδομένα της ανθρώπινης παρουσίας στον πλανήτη, που ήταν αδιάρρητα συνδεδεμένα με εκείνες τις τεχνολογικές και οικονομικές του δυνατότητες και δραστηριότητες, στις οποίες ήδη αναφέρθηκα στο πρώτο σημείο του σημερινού μας προβληματισμού.

Αλλωστε, όποια σχήματα πίστεως και να υιοθετούσαν, οι άνθρωποι γνώριζαν ότι η άποψη που έβλεπε τον άνθρωπο ως κέντρο της κτίσης δεν εξέφραζε την πλήρη αλήθεια. Κατά καιρούς οι άνθρωποι γίνονταν αντικείμενα της φύσης όχι μόνο με την συνήθη έννοια ότι είχαν να αντιμετωπίσουν την δύναμη των γνιστών στοιχείων της φύσης –θάλασσα, φωτιά, σεισμός, πλημμύρα, ασθένεια– αλλά ασυνήθιστων και ανεξήγητων στοιχείων που καθιστούσαν τον άνθρωπο ξεκάθαρα αντικείμενο ανεξέλεγκτων φαινομένων, ιδιαίτερα στην περίπτωση των μεγάλων επιδημιών, όπως του βουβωνικού λοιμού, που στον έκτο με όγδοο και τον δεκατοτέταρτο με δεκατέβδομο αιώνα μείωσαν την έκταση της ανθρώπινης παρουσίας σε τέτοιο σημείο ώστε πιθανόν να είχε μειωθεί σοβαρά ακόμα και η ανθρώπινη επίδραση στο κλίμα για σημαντικά διαστήματα. Άλλο παράδειγμα του ίδιου φαινομένου αποτελούν οι ασθένειες τις οποίες μετέφεραν Ευρωπαίοι στους γηγενείς της Αμερικανικής ηπείρου που αποδεκάτισαν τους πληθυσμούς ενόστε ακόμα πριν αρχίσουν οι οργανωμένες ένοπλες επιθέσεις και οι σταδιακοί επουικισμοί από μια Ευρώπη όπου οι πληθυσμοί πλέον αυξάνονταν με γρήγορους ρυθμούς.

Έτσι οδηγούμεθα φυσιολογικά στον τρίτο και τελευταίο μας σημερινό προβληματισμό. Πώς μπήκε ο κόσμος στο δρόμο που οδήγησε στη σειρά των τεχνολογικών επαναστάσεων, αρχίζοντας από τον δεκατοόγδοο αιώνα, και που μετέβαλε με συνεχώς πιο ριζικές εξελίξεις τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του;

Τι συνέβη δηλαδή, πολύ σχηματικά βέβαια, μέσα στον δυτικό μεσαίωνα και μέχρι τις αρχές του δεκατοόγδου αιώνα;

Αναγκαστικά και πάλι θα προχωρήσουμε με υποθέσεις αλλά δε νομίζω ότι διαφωνούν πολλοί πλέον πως οι μεταβολές που συντελέστηκαν αφορούσαν και την

τεχνολογική-οικονομική-πολιτική οργάνωση της κοινωνίας αλλά και την διανοητική αντιμετώπιση του υπαρξιακού προβλήματος του ανθρώπου.

Ας αναρωτηθούμε πρώτα πώς διέφερε η πορεία της Δυτικής Εκκλησίας από εκείνη της Ανατολής. Ασφαλώς πρόκειται κατά βάση για την ίδια θρησκεία, και έτσι το στοιχείο της ασύμμετρης αρμονίας των ανθρώπινων αρχιτεκτονημάτων μέσα στην φύση είναι εξ' ίσου φανερό και στις δύο περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στα ερημιζόμενα μοναστήρια του Fountains Abbey και Rievaulx στην Βόρεια Αγγλία που σ' αυτό το σημείο δεν διαφέρουν κατά βάση με το Άγιον Όρος ή τη Νέα Μονή της Χίου. Μόνο που η Δυτική Εκκλησία φιλοσοφικά κληρονόμησε από την ιστορία και το περιβάλλον της πιο έντονα τη Ρωμαϊκή/Λατινική παράδοση από την Ελληνική και αυτό οδήγησε σε τρεις σαφείς διαφοροποιήσεις: μεγαλύτερη έμφαση στο νόμο και τη νομολογία, τάση που εμφανίζεται επίσης στο πρώτο δυτικό Πανεπιστήμιο, της Μπολόνιας, τον ενδέκατο αιώνα, το οποίο δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο Ρωμαϊκό δίκαιο, μεγαλύτερη εξοικείωση με το μεγαλειώδες στην αρχιτεκτονική όπου η ύλη υποβαθμίζεται ως ύλη για να εξυπηρετήσει μια ανθρώπινη σήληψη του επιβλητικού ή του ωραίου, με εμφανή αποτελέσματα, όχι βέβαια στους συμπαθέστατους δυτικούς ενοριακούς ναούς αλλά σίγουρα στους επιβλητικούς καθεδρικούς ναούς του μεσαίωνα, και τέλος μια διαφοροποιημένη αίσθηση της εσχολογίας, όχι ως άμεσης παρουσίας του υπερέραν μέσα στο χρόνο αλλά ως ιστορικά μελλοντικού γεγονότος, επιδεχομένου προφητικής ή μεσαιωνικής ερμηνείας, κάτι που πιθανότατα προέρχεται από την τεράστια επιρροή του Βιβλίου της Αποκάλυψης στην Δύση σε σχέση με την Ανατολή. Ήδη κατά τον δωδέκατο αιώνα, στη σκέψη των Ιταλů Joachim de Flores, υπήρχε μια πρώτη διαμόρφωση θεωρίας ιστορικών εποχών συνδυαζόμενη με την έννοια σταδιακής προόδου.

Εξ ίσου σημαντικές ήταν οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές. Καίρια ήταν η πολιτική, πιο σημαντική η οικονομική, εκείνη όμως που έχει διαρκέσει μακροχρόνια μέχρι και τις ημέρες μας είναι η κοινωνική. Η πολιτική μεταβολή ήταν ότι δεν μπόρεσε να διατηρηθεί στην Δυτική Ευρώπη το μοναρχικό της πολιτικής εξουσίας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Έγιναν κατά καιρούς προσπάθειες προς μια τέτοια κατεύθυνση αλλά απέτυχαν και λόγω των πολλών αντιμαχόμενων πολιτικών οντοτήτων και λόγω της ύπαρξης ενός άλλου θρησκευτικού/πολιτικού κληρονόμου της αυτοκρατορικής συνείδησης, δηλαδή του Πάπα στη Ρώμη. Η πολιτική αβεβαιότητα και το συνεχές παιχνίδι για την πολιτική επιβίωση έδωσε χώρο στις ανεξάρτητες εμπορικές πόλεις, ιδιαίτερα στην Βόρειο Ιταλία και στην Φλαμανδία, να ανθίσουν και οικονομικά και πολιτικά. Έτσι εδραιώθηκε μια νέα αντίληψη ότι το εμπόριο και η παραγωγή δεν αποτελούν αναγκαστικά υποδεέστερες ενιαυχολήσεις, όπως συνέβαινε στον αρχαίο κόσμο. Μιλάμε

για ένα σοβαρό βήμα προς μια, όχι ακόμα πιο ελεύθερη, αλλά πιο ανοιχτή κοινωνία, με περισσότερες επιτρεπτές επιλογές ζωής που ενύγχαναν κάποιου επιπέδου εκτίμησης, έστω εάν κατά πολύ υπολείπονταν από την ισότητα.

Το εμπόριο ως κύρια οικονομική δραστηριότητα συνεκτούσε μιας κοινωνίας διαφέρει επίσης από την γεωργία σε δύο βασικά σημεία. Το οποιοδήποτε πλεόνασμα από την γεωργία που μένει στα χέρια των γεωργών είναι πιθανό να εξαντληθεί μέσα σε δύο γενεές λόγω της επακόλουθης αύξησης πληθυσμού. Το οποιοδήποτε πλεόνασμα από την γεωργία περιέλθει στα χέρια των εκάστοτε κρατούντων θα τους προσφέρει τις δυνατότητες επέκτασης των συνόρων ή αυτοπροβολής μέσω εντυπωσιακών αρχιτεκτονημάτων ή έργων τέχνης. Τα πλεονάσματα από το εμπόριο παραμένουν κατά μεγαλύτερο ποσοστό σε κάποια μορφή κεφαλαίου και στα χέρια ενός στενότερου κύκλου από τους γεωργούς αλλά πολύ ευρύτερο από τους άρχοντες μιας χώρας. Τούτο αποτελεί φυσιολογικό αποτέλεσμα του γεγονότος ότι τα κέρδη από το εμπόριο μπορεί να είναι πολύ μεγάλα, εξίσου μεγάλοι είναι όμως και οι κίνδυνοι για την απόκτησή τους. Μια εμπορική κοινωνία είναι λοιπόν μια πολύ πιο συνειδητά κεφαλαιοκεντρική κοινωνία από μια γεωργική.

Μια πόλη/πολιτεία που βασιζόταν στο εμπόριο θα έχει κατά συνέπεια διαφορετική τάση στην εξωτερική πολιτική. Μπορεί να είναι εξίσου επεκτατική, αλλά οι λόγοι του επεκτατισμού θα συνδέονται συνηθέστατα με την επιθυμία διατήρησης ή αύξησης εμπορικών ενκαιριών και πλεονεκτημάτων. Τον ορθολογισμό της επέκτασης της εξουσίας για χάρη της εξουσίας που χαρακτηρίζει τις παραιοκρατικές αυτοκρατορίες διαδέχεται ο ορθολογισμός της επέκτασης ή της επικράτησης για χάρη των κέρδους.

Πολύ πρωιμότερα από τις πόλεις/πολιτείες της Βορείου Ιταλίας και της Φλαμανδίας ο μεσογειακός κόσμος γνώρισε Φοινικικές πόλεις/πολιτείες όπως τη Σιδώνα ή την Καρχηδόνα. Όμως η πολιτική απάθεια της μεσαιωνικής Δυτικής Ευρώπης επέτρεψε τις εκεί πόλεις/πολιτείες να ανθίσουν για πολλούς αιώνες. Πρώτες οι ιταλικές, ιδίως η Βενετία και η Γένοβα, δίδαξαν την οικονομικοκεντρική αυτοκυριαρχία, ακριβώς στο Αιγαίο, στη Μαύρη Θάλασσα και στην Ανατολική Μεσόγειο. Η επιτυχία τους οδήγησε αρκετά από τα οργανωμένα Αυτοκρατορικά βασίλεια να ακολουθήσουν τον ίδιο δρόμο με την εύλογη ελπίδα ότι έτσι θα ισχυροποιήσουν την πολιτική και οικονομική τους θέση, όπως πράγματι και συνέβη.

Μπαίνουμε λοιπόν σε μια εποχή αρκετών αιώνων, από τον ενδέκατο μέχρι τον δεκατοέβδομο, όπου πρώτα πόλεις/πολιτείες και στη συνέχεια προσηνικά ή εθνικά κράτη αναζητούν εντατικά είτε φυσικούς πόρους, είτε ολόκληρες περιοχές τις οποίες μπορούν να εκμεταλλευθούν προς οικονομικό τους όφελος. Η πιο ακραία

περίπτωση ανθρώπινης εκμετάλλευσης συνανθρώπων ήταν βέβαια το δουλεμπόριο από την Αφρική προς την Αμερική με στόχο την εντατική καλλιέργεια καπνού και κυρίως ζάχαρης για τους καταναλωτές της Δυτικής Ευρώπης.

Είναι φανερό ότι η εμπορική δραστηριότητα του είδους που περιέγραψα μπορεί να συνδεθεί με άλλες επιδιώξεις ή να αποσυνδεθεί απ' αυτές. Έτσι στην ίδια περιοχή, π.χ. Ινδίες, βλέπομε δύο τελείως διαφορετικές πολιτικές από τους Πορτογάλους και τους Άγγλους. Οι Πορτογάλοι ενήργησαν εντατικούς θρησκευτικούς διωγμούς ενάντια σε Ινδουιστές, Μουσουλμάνους και ντόπιους Χριστιανούς. Αντίθετα η Αγγλική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών απαγόρευσε οποιοδήποτε προσηλυτισμό από την ίδρυσή του το 1600 και επήρσε την απαγόρευση αυτή, για χάρη του εμπορίου, μέχρι το 1813 όταν πλέον η ευαγγελική κίνηση στην Αγγλία είχε καταστεί τόσο ισχυρή ώστε η πολιτική να αλλάξει. Για τους Άγγλους στη συγκεκριμένη λοιπόν περίπτωση, σε αντίθεση με τους Πορτογάλους, τα κέρδη από το εμπόριο δεν έπρεπε με κανένα τρόπο να τεθούν σε κίνδυνο από οποιοδήποτε άλλες επιδιώξεις.

Το εκτεταμένο αυτό σύστημα εκμεταλλευτικού εμπορίου δημιούργησε τεράστια κεφάλαια σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης, συνάμα υποθηκεύοντας το οικονομικό και πολιτικό μέλλον πολλών άλλων λαών της γης. Η συνεχής αυτή αύξηση κεφαλαίων στην Δυτική Ευρώπη αποτέλεσε έναν απολύτως αναγκαίο, όχι όμως και επαρκή παράγοντα για τη σειρά των τεχνολογικών επαναστάσεων που άρχισε κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα.

Υπήρξαν δύο ακόμα προϋποθέσεις γι' αυτές τις επαναστάσεις, η μὲν πρώτη αναγκαία πέραν πάσης συζήτησης, η δε δεύτερη αμφισβητήσιμη αλλά όχι γι' αυτόν τον λόγο λιγότερο σημαντική. Η πρώτη προϋπόθεση, που βασίσθηκε στην τεχνολογική εξέλιξη του δυτικού μεσαίωνα η οποία μαρτυρείται μεταξύ πολλών άλλων και στους ήδη αναφερόμενους καθηδρικούς ναούς της εποχής, υπήρξε η τεράστια πρόοδος της επιστήμης και η διαμόρφωση μιας επιστημονικής φιλοσοφίας κατά τον δέκατο έκτο και δέκατο έβδομο αιώνα, με καύληξη τη νέα αντίληψη του φυσικού κόσμου που εκφράσθηκε από την έρευνα και τη συνθετική σκέψη του Sir Isaac Newton. Η ύλη έγινε πλέον αποκλειστικά αντικείμενο και οι νόμοι της φύσης η αναγκαία και πλέον μόνη γνώση της οποίας είχαν ανάγκη οι άνθρωποι για να την αναπλάσουν ή να την εκμεταλλευθούν προς όφελός τους.

Πολλοί πιστεύουν ότι ο επιστημονικός ορθολογισμός βρήκε το ταίρι του στον οικονομικό ορθολογισμό, αλλά, όπως θα μας εξηγήσει ο Γιάννης Παλαιοκρασάς, δεν υπάρχει μόνον ένα είδος οικονομικού ορθολογισμού.

Ο οικονομικός ορθολογισμός της εμπορικοπολιτικής εκμετάλλευσης, για παράδειγμα, ήταν διαφορετικός και από τον οικονομικό ορθολογισμό της ενιαίας και παγίωσης ελεύθερης αγοράς που τον διαδέχθηκε προς τα τέλη του δέκατου

όγδοου αιώνα ή και από τον οικονομικό ορθολογισμό που ήδη προκρίπτει όταν λαμβάνεται υπόψη η οικολογική πρόκληση που επιτακτικά πλέον μας θέτει η διαταραγμένη θέση του ανθρώπου στη φύση, όπως θα αναλυθεί σ' αυτή τη σειρά διαλογικών μαθημάτων. Οι λόγοι διαφοροποίησης προφανώς ποικίλουν, κυρίως όμως απορρέουν αφ' ενός από την ραγδαία εξέλιξη των επιστημών και αφ' ετέρου από τους υποκατεστημένους στόχους και αντιλήψεις των ομάδων κρούσης σε κάθε κοινωνία -που δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με τις εκάστοτε ηγετικές ομάδες στις ίδιες κοινωνίες.

Ακριβώς εδώ λοιπόν νομίζω ότι η αμφισβητούμενη θεωρία του Max Weber για τον καίριο ρόλο της καλβινιστικής και πουριτανικής παιδείας στην Αγγλία έχει πραγματική αξία. Απετέλεσε, κατά τη γνώμη μου, τον τελευταίο αναγκαίο παράγοντα για το νέο μεγάλο και για δύο αιώνες ελπιδοφόρο ξεκίνημα της ανθρωπότητας που όμως μας οδήγησε τελικά στα σημερινά ακραία διλήμματα.

Μιλήσαμε νωρίτερα για την έφεση της Δυτικής Ευρώπης, και της Δυτικής Εκκλησίας, βαθύτατα επηρεασμένες από την Ρωμαϊκή παράδοση, προς το νομικισμό. Ο καλβινισμός απετέλεσε το ακραίο σημείο αυτής της ροπής. Εδώ ο Θεός Δικαστής ούτε έργα δικάζει, ούτε προθέσεις, αλλά ήδη μας έχει δικάσει, και σε αρκετές περιπτώσεις καταδικάσει, πριν καν γεννηθούμε. Δε νομίζω ότι χρειάζεται να σας πείσω ότι η συνακόλουθη εμπειρία της ζωής είναι αναγκαστικά πολύ διαφορετική εκείνης ενός Ορθόδοξου, Ρωμαιοκαθολικού ή Λουθηρανικού. Ο πιστός Καλβινιστής ζούσε σε μια συνεχή κόλαση αβεβαιότητας για την τελική του τύχη την οποία δεν μπορούσε να επηρεάσει. Απλώς από τη ζωή του θα εφαινότο ξεκάθαρα στους άλλους πιστούς εάν ο Θεός τον είχε θέσει μεταξύ των εκλεκτών του ή όχι.

Η πρώτη και πιο σαφής ένδειξη ήταν η ανεγνωρισμένη τιμότητα του πιστού. Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι η εμπιστοσύνη και καλή πίστη, μαζί με την συγκατάθεση των κυβερνωμένων πιστών στην εκάστοτε εξουσία, εφ' όσον μοιραία και οι Βασιλείς τέθηκαν πλέον υπό αμφισβήτηση και κρίση ιδίως από τους ριζοσπαστικούς καλβινιστές, αποτελούν ακρογωνιαία λίθο της κοινωνίας κατά τον John Locke, του κορυφαίου πολιτικού στοχαστή μεταξύ των προοδευτικών Διαμαρτυρομένων στην Αγγλία στα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα. Άλλες ενδείξεις προφανώς υπήρξαν η στερεά οικογενειακή ζωή και η αποστροφή από τα εξάλλα γλέντια και το μεθύσι. Ακολουθούσε η αποδοχή του επαγγελματικού ρόλου του πιστού από την γύρω κοινωνία, αποδοχή που δεν απαιτούσε βαθιά πλούτη αλλά εργατικότητα, τιμότητα και μια σχετική επιτυχία.

Αντίθετα, η αδικαιολόγητη αποτυχία που οδηγούσε σε φτώχεια, δεν επέφερε πλέον αυτόματα και για ευνόητους λόγους, την παραδοσιακή συμπόνια του χριστιανού. Ήταν μια θεώρηση ζωής η οποία δημιουργούσε στον πιστό και 'αρχήν

αγωνιώδη μεταφυσική αβεβαιότητα αλλά, εφ' όσον ήταν προδιασμένος με την απαραίτητη αυτοπειθαρχία, κατ' εξαρχήν ποιριτανυσή και στη συνέχεια –καθόλου τυχαία– αγγλική αρετή, τον επέτρεπε συνάμα την αίσθηση μιας απόλυτης μεταφυσικής δικαίωσης, αλλά επίσης κοσμικής αυτοπεποίθησης.

Είναι παρατηρημένο ότι η θρησκευτική παιδεία επηρεάζει τους ανθρώπους ακόμα και όταν η πίστη τους έχει κλονισθεί ή περιθωριοποιηθεί. Έτσι λοιπόν με τα εγγόνια των Άγγλων ποιριτανών οι οποίοι έχοντας κατά το δέκατο έβδομο αιώνα, σε αντίθεση με τους Ολλανδούς ομοπίστους τους, χάσει την μάχη της πολιτικής εξουσίας στη συνέχεια κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα διατήρησαν μεν την τιμότητα, την αυτοπειθαρχία και την εργατικότητα των προγόνων τους, αλλά σταδιακά έδιναν όλο και μεγαλύτερη σημασία στην δικαίωσή τους από την οικονομική επιτυχία παρά από την προαποφασισμένη κρίση του Θεού. Δεν είναι απορίας άξιο ότι από τους λεγόμενους Nonconformists, από εκείνους δηλαδή οι οποίοι δεν συμβιβάστηκαν με την κρατική εκκλησία των Αγγλικανών, προήλθε ένα εντυπωσιακά υψηλό ποσοστό των εφευρετών και των επιχειρηματιών της βιομηχανικής επανάστασης.

Φθάσαμε λοιπόν σε μια εποχή όπου είναι υπαρκτά πλέον εκείνα τα στοιχεία που απαιτούντο για την μεγάλη εξόρμησή της ανθρωπότητας, τα οποία επέτρεψαν τη ριζική αλλαγή της σχέσης του ανθρώπου με την φύση όπως είχε παγιωθεί κατά την εποχή της γεωργικής επανάστασης πριν από δώδεκα και πλέον χιλιετίες. Η αντίληψη της φύσης ως αντικειμένου επιδεικτικού εκμετάλλευσης μέσω της γνώσης των νόμων που την διέπουν, η εντατική αναζήτηση εμπορικού κέρδους εξίσου εκ μέρους ιδιωτών και κρατών και η αυτοπειθαρχημένη και κοινωνικά καταξιωμένη ενασχόληση με την τεχνολογική και οικονομική πρόοδο με στόχο την αύξηση των αποθεμάτων κεφαλαίου, εκ μέρους μιας νέας σοβαρής, έντιμης και αυτοπειθαρχημένης αλλά όχι κατά κανόνα σημιτονετικής τάξης επιχειρηματιών και επαγγελματιών, αποτελούν τα τρία σημαντικότερα από τα στοιχεία αυτά.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ - ΑΝΘΡΩΠΟΣ - ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Διαφωτισμός και Σεβασμός της Φύσης

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης
Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Θα ήθελα, αρχίζοντας, να ευχαριστήσω την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ για την τιμητική πρόσκληση να συμμετάσχω στα "Διαλογικά Μαθήματα Περιβάλλον και Πολιτισμός". Αισθάνομαι ιδιαίτερη ικανοποίηση γιατί με τη συμμετοχή μου συμβάλω στην απόκτηση φόρου τιμής στον Γιάγκο Πεσμαζόγλου, έναν άνθρωπο σπάνιου ήθους και αίσθησης ευθύνης, έναν γνήσιο φορέα των αξιών του Διαφωτισμού.

Απόψε θα ήθελα να μιλήσω για τον Διαφωτισμό και τον σεβασμό της φύσης. Για να εντάξω το θέμα μου σ' ένα πλαίσιο αναφοράς στην πραγματικότητα γύρω μας θα ήθελα ν' αρχίσω με μερικά ελληνικά παραδόξα. Η Ελλάδα είναι μια κοινωνία δημοκρατική και ευημερούσα, χάρη στη συμμετοχή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ανήκει στη μικρή μειοψηφία των προνομιούχων του πλανήτη, μειοψηφία που φέρει και την κύρια ευθύνη της καταστροφής του περιβάλλοντος. Ωστόσο η Ελληνική κοινωνία και σκέψη εμφορούνται από μια αντι-Διαφωτιστική προδιάθεση, που διακρίνεται χαρακτηριστικά στην τάση να κατανοείται ο Διαφωτισμός διά του πρίσματος των επικρατών και των εχθρών του – π.χ. ιδίως μέσα από τα όσα γράφουν υπερβολικά και ιστορικά ασηκράτα οι στοχαστές της Σχολής της Φραγκφούρτης.

Αυτή η αντι-Διαφωτιστική προδιάθεση φαίνεται στην καχυποψία που συχνά εκφράζεται απέναντι στην Ευρώπη, στην εχθρότητα απέναντι στις αξίες της ελευθερίας που προσδιορίζουν την ταυτότητα της Ευρώπης και στην τάση να καταλογίζονται στον Διαφωτισμό διάφορα δεινά, μεταξύ των οποίων, υποστηύομαι, και η έλλειψη σεβασμού προς την φύση και ως εκ τούτου η ανεξέλεγκτη καταστροφή του περιβάλλοντος.

Ο Διαφωτισμός είναι ενάλωτος στην κατηγορία αυτή λόγω της εξάρσης της αξίας της τεχνολογίας που διακρίνει τη σκέψη πολλών εκπροσώπων του. Ως εκ τούτου ο ραγδαίος τεχνολογικός εκσυγχρονισμός που συνδέθηκε με την άνοδο του Διαφωτισμού, η επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης που ακολούθησε και οι αναπόφευκτες περιβαλλοντικές συνέπειες, με τις οποίες ουσιαστικά αρχίζει στη Δυτική Ευρώπη από τον 18ο αιώνα, ιδίως όμως από τον 19ο αιώνα και εντεύθεν η καταστροφή του πλανήτη, θεωρούνται συνέπειες, παρελόμενα του Διαφωτισμού.

Πρόθεση της αποψινης μου παρέμβασης σ' αυτά τα διαλογικά μαθήματα που αποσκοπούν να διευρύνουν την επίγνωση και να εμβαθύνουν την ευαισθησία μας στο μεγάλο ζήτημα του περιβάλλοντος είναι να προβεί απλώς σε μια αποσαφήνιση, πιστεύω αναγκαία για να αρθούν πολλές παρεξηγήσεις και άστοχες ετιμολογίες εις βάρος του Διαφωτισμού: θα ήθελα λοιπόν πρώτον να εξηγήσω τι σημαίνει ακριβώς η εξάρση της τεχνολογίας στον Διαφωτισμό και δεύτερον να δείξω ότι στον Διαφωτισμό ενυπάρχει ρητά ως έννοια και ως προβληματισμός η αξίωση του σεβασμού της φύσης από τον άνθρωπο, ως στοιχείο της αναδημιουργίας και απελευθέρωσης της ανθρωπότητας, που κυρίως απασχολεί τους στοχαστές του Διαφωτισμού.

Η έννοια της τεχνολογίας στον Διαφωτισμό

Η σαγήνη της τεχνολογίας, της τεχνολογικής ανανέωσης και του τεχνολογικού εξορθολογισμού είναι διάχυτη στις πηγές του Διαφωτισμού. Η στάση αυτή αναδύεται με τον πιο χαρακτηριστικό και παραστατικό τρόπο από τον τόμο των πινάκων που συμπληρώνουν τη μεγάλη *Encyclopédie* αλλά και από τα κείμενα των θεωρητικών της προόδου. Όμως η άκριτη «λατρεία» της τεχνολογίας, η απλουστευτική και απλούκη πεποίθηση για τις άνευ όρων ευεργετικές συνέπειές της για την κοινωνία δεν συναντάται στα κείμενα των μεγάλων στοχαστών αλλά περιορίζεται στην επιχειρηματολογία ελασσόνων εκλαϊκευτών και προπαγανδιστών όπως ο Έρασμος Darwin στη Βρετανία ή ο Jean Antoine Nollet στη Γαλλία.

Θα κατανοήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την αντίληψη για την τεχνολογία που ενστερνίζεται ο Διαφωτισμός αν στραφούμε στην ορολογία που χρησιμοποιούν οι πηγές για να εκφράσουν τις σχετικές ιδέες. Θα αντιληφθούμε ότι η τεχνολογική αλλαγή και η τεχνολογική αποτελεσματικότητα γινόταν αντιληπτή ως μια μορφή «εφαρμοσμένου Νευτωνισμού» (applied Newtonianism), ως πειραματική και εμπειρική *δοκιμασία* δηλαδή των νέων μορφών της γνώσης επί των οποίων εστίαζε την προσοχή της η γνωσιολογία του Διαφωτισμού. Η τεχνολογία δεν ελκισμάνεται ως αυτοσκοπός αλλά ως πεδίο πρακτικής δοκιμασίας των νέων

δομών της ανθρώπινης γνώσης. Τα παραδείγματα που θα μπορούσαν να εικονογραφήσουν την άποψη αυτή είναι πολλά, αρκεί όμως να υπενθυμίσω μόνο όσα λέγει ο Adam Smith στον *Πλούτο των Εθνών* για την κατασκευή των καρφιτσών με στόχο να εικονογραφήσει την έννοια του καταμερισμού της εργασίας ως μηχανισμού του εξορθολογισμού της οικονομίας. Μέσα από αυτόν του τύπου τις γνωστικές διαδικασίες αναδείχθηκε η αξία της τεχνολογίας ως βασική συνιστώσα της αντίληψης του Διαφωτισμού για την κοινωνία και το μέλλον της ανθρωπότητας.

Ας προσθέσουμε ένα υστερόγραφο περί τεχνολογίας:

Να υπενθυμίσουμε ότι η πρώτη μεγάλη τεχνολογική επανάσταση που υπήρξε καθοριστική για τη στάθμιση της προοπτικής των πραγμάτων από τον Διαφωτισμό, υπήρξε η ανακάλυψη της τυπογραφίας και οι εξελίξεις στον χώρο της παραγωγής του βιβλίου – εξελίξεις που εύλογα μπορούν να εξηγήσουν τη θετική αξία που προσγράφεται στην τεχνολογία από ένα σύστημα ιδεών που χρησιμοποιεί το έντυπο ως το κατ' εξοχήν όπλο στον αγώνα για αναμόρφωση και απελευθέρωση της κοινωνίας.

Ο σεβασμός της φύσης

Θα ήθελα να ολοκληρώσω την παρέμβασή μου με κάτι πιο ουσιαστικό, να υπενθυμίσω δηλαδή τη συνεισφορά του Διαφωτισμού στην οικοδόμηση του σεβασμού της φύσης. Είναι αναγκαίο να υπενθυμίσουμε αυτή τη διάσταση του Διαφωτισμού για να μετριάσουμε την μάλλον αρνητική προκατάληψη που συνδέει τον Διαφωτισμό με την ιδεολογία της καταστροφής του περιβάλλοντος.

Ας θυμηθούμε κατά πρώτον λόγον, σε ένα γενικότερο επίπεδο, την έμφαση που διατεχνά τη σκέψη του Διαφωτισμού για τον σεβασμό των επιταγών της Φύσης. Η έμφαση στη Φύση ως τον προσδιοριστικό γνώμονα της κρίσης των πραγμάτων οφείλεται βέβαια στην επιδίωξη της απαλλαγής από τα συμβατικά δεσμά που περιστελλουν την αναζήτηση της αλήθειας: η αναζήτηση αυτή ουσιαστικά θα μας οδηγήσει στην απροκατάληπτη και αδέσμευτη αποκάλυψη της αλήθειας, που δεν μπορεί να είναι άλλη από τη γνωριμία της Φύσης των πραγμάτων και την επιτέλεση των επιταγών της Φύσης. Είναι χαρακτηριστικός, του όλου πνεύματος του Διαφωτισμού, ο χειρισμός του θέματος από τον σημαντικότερο πολιτικό στοχαστή του κινήματος, τον βαρόνο Montesquieu, με την επιμονή του ότι οι νόμοι, οι θεομοί, η οργάνωση των κοινωνιών οφείλουν να σιναδούν με τις επιταγές της φύσης: η Φύση τώρα για τον Διαφωτισμό είναι το μέτρον των πραγμάτων.

Ο σεβασμός της φύσης λοιπόν για τον Διαφωτισμό αποτελεί θεμελιώδη λογική ανάγκη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, επιταγή της ηθικής συνείδησης του αν-

θρόνου – αυτό λέγεται ρητά και απερίφραστα από την αρχή, από τον πατέρα του Διαφωτισμού, τον John Locke στα όσα λέγει περί ιδιοκτησίας.

Ας μου επιτραπεί να παραθέσω από τη μετέφρασή μου της *Δεύτερης Πραγματείας περί Κυβερνήσεως* του John Locke. Στην παράγραφο 31 του κειμένου ο Locke λέγει τα εξής:

Ο Θεός έχει παραχωρήσει «ημῖν πάντα πλουσίως εις απολαυσιν» (Προς Τιμόθεον Α', ΣΤ', 17), λέγει η φωνή του Λόγου που τον επικινδύνει η θεία έμπνευση. Αλλά ως πού φθάνει αυτή η παραχώρηση; Εις απολαυσιν. Όσα αγαθά μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει πριν φθαρούν για να ωφεληθεί με οποιοδήποτε τρόπο η ζωή του, τόσα μπορεί με το μόχθο του να ιδιοποιηθεί· οτιδήποτε βρίσκεται πέρα από το όριο αυτό ξεπερνά το μερίδιό του και ανήκει σε άλλους. Τίποτε δεν δημιουργήθηκε από τον Θεό για να το φθείρει ή να το καταστρέψει ο άνθρωπος. Έτσι, αν ληφθεί υπόψη η αφθονία των αγαθών της φύσης, που υπήρχε επί μακρόν στον κόσμο, οι εικάριθμοι καταναλωτές τους και το μικρό ποσοστό αυτής της αφθονίας, στο οποίο μπορούσε να επεκταθεί η εργατικότητα ενός ανθρώπου, μονοπωλώντας το και αποκλείοντας τους υπόλοιπους, ιδίως με δεδομένους τους όσους περιορισμούς θέτει ο Λόγος ως προς τι μπορεί πρόσφορα να χρησιμοποιηθεί, θα παρέμενε πολύ μικρό περιθώριο για έριδες και διαξίφασμους σχετικά με την ιδιοκτησία, αν δημιουργείται με αυτόν τον τρόπο.

Στην παράγραφο 51 με την οποία ολοκληρώνει το πέμπτο κεφάλαιο της *Πραγματείας* ο Locke συμπληρώνει:

Το δίκαιο και η διευκόλυνση του καθενός συνέπτυξαν· διότι όπως κάποιος είχε δικαίωμα να ιδιοποιηθεί όλα, όσα επηρέαζε με την εργασία του, με την ίδια λογική δεν ένιωθε τον πειρασμό να εργαστεί για να παραγάγει περισσότερα απ' όσα μπορούσε να χρησιμοποιήσει. Αυτό δεν άφηνε περιθώρια για αμφισβητήσεις σχετικά με τον τίτλο της ιδιοκτησίας, ούτε και για καταπατήσεις των δικαιωμάτων των άλλων. Το μερίδιό γης, που ο καθένας χάρασσε για τον εαυτό του, ήταν ενδιαιτητό και ήταν περιττό, όπως και ανέντιμο, να περιχαράκωθεί μερίδιο πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι απαιτούσαν οι ανάγκες του.

Αυτό είναι το μάθημα του Διαφωτισμού, μια ισχυρή κανονιστική θέση κατά της πλεονεξίας και της αρπακτικότητας, των δύο άγριων ανθρωπίνων προδιαθέσεων οι οποίες συνιστούν την ηθική αφετηρία της συμπεριφοράς που καταλήγει στην

καταστροφή της φύσης. Η ηθική παρακαταθήκη του Διαφωτισμού στο ζήτημα του περιβάλλοντος συνίσταται στη λακωνική αλλά απερίφραστη δήλωση του Locke: *Τίποτε δεν δημιουργήθηκε από τον Θεό για να το φθείρει ή να το καταστρέψει ο άνθρωπος*. Οι επικριτές του Διαφωτισμού που κρίνουν και κατακεραυνώνουν χωρίς να μελετούν και να στοχάζονται επί των πηγών καλά θα έκαναν να θυμούνται αυτά τα λόγια.

Κανένας δεν έθεσε δραματικότερα τα διλήμματα και τις αντινομίες που ανακύπτουν με την πρόοδο του πολιτισμού και την τithάσειση της Φύσης από τον άνθρωπο από τον Jean-Jacques Rousseau, έναν εύλωτο εκπρόσωπο της σκέψης του Διαφωτισμού ως έκφρασης κριτικού αναστοχασμού επί των ιδίων των θεμελιωδών προϋποθέσεων και αξιών του όλου συστήματος ιδεών.

Στις δύο πραγματείες με τις οποίες αρχίζει την πορεία του ως κοινωνικός φιλόσοφος, αφού εγκατέλειψε τη μουσική, τον

Λόγο περί τεχνών και επιστημών (1750) και τον

Λόγο περί των καταβολών της ανισότητας (1755)

ο J.-J. Rousseau θέτει το ζήτημα της σχέσης του ανθρώπου με τη Φύση στο επίκεντρο της κοινωνικής σκέψης: «Οι ψυχές μας έχουν διαφθαρεί στο ποσοστό που οι τέχνες και οι επιστήμες προχωρούν προς την τελειότητα».

Αυτή είναι η αντινομία του πολιτισμού, το φοβερό δίλημμα της προόδου – όπου λέγοντας τέχνες ο J.-J. Rousseau εννοεί την τεχνολογία, τις μηχανικές τέχνες την πρόοδο των οποίων θαύμαζαν οι σύγχρονοί του. Με όσα λέγει ο J.-J. Rousseau εγγράφει στο επίκεντρο της κοινωνικής θεωρίας του Διαφωτισμού και τον προβληματισμό για τις ηθικές συνέπειες της επιβολής του ανθρώπου επάνω στη Φύση που επιφέρει η τεχνολογική πρόοδος. Αυτός ο προβληματισμός είναι νομίζω ένα από τα θεμέλια της περιβαλλοντικής αυτοσυνειδησίας που οφείλει να έχει ο σύγχρονος άνθρωπος και αυτό οφείλεται με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο στον Διαφωτισμό και την παρακαταθήκη της κριτικής σκέψης που μας κληροδότησε.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ - ΑΝΘΡΩΠΟΣ - ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Η Γένεση της Βιομηχανικής Κοινωνίας

Βασίλης Καρδάσης

Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Η Βιομηχανική Επανάσταση συνιστά κατά τη γνώμη μου το κορυφαίο φαινόμενο στην παγκόσμια ιστορία των τριών τελευταίων αιώνων. Ενώ ο όρος παραπέμπει στο πεδίο της επεξεργασίας των προϊόντων και την τεχνολογία των μηχανών, το γεγονός της Β.Ε. είχε πολύ ευρύτερες, και μάλιστα κοσμογονικές συνέπειες, στο ανθρωπογεωγραφικό περιβάλλον.

Έχει διατυπωθεί από τον Conrad Waddington η φράση: «Αν κάποιος ρωμαίος πολίτης μπορούσε να ταξιδέψει 18 αιώνες μετά την εποχή του, θα βρισκόταν σε μια κοινωνία και σε ένα περιβάλλον, εντός των οποίων θα μπορούσε να προσαρμοστεί χωρίς μεγάλες δυσκολίες, να κατανοήσει τις λειτουργίες των ανθρώπων». Πράγματι στην προβιομηχανική περίοδο, όπως είθισται να αποκαλούμε την περίοδο που προηγείται της Β.Ε., στον 16^ο και 17^ο αιώνα, ο ρωμαίος πολίτης θα συναντούσε σε μεγάλο βαθμό παρόμοιες κοινωνικές και πολιτικές δομές με εκείνες της εποχής του. Ο βασιλιάς, η τάξη των ευγενών, η πλατεία μάζα των εξαθλιωμένων χωρικών της υπαίθρου, ακόμη και οι συντεχνίες των πόλεων δεν θα του ήταν ξένες, το αντίθετο μάλιστα. Η απολυταρχία στην πολιτική διοίκηση, η απονομή της δικαιοσύνης από τους ευγενείς και τους φεουδάρχες, έφεραν πολλά στοιχεία του παρελθόντος. Στην ιατρική κυριαρχούσαν ακόμη οι αρχές και τα μέσα που πρόσβεναν ο Γαλήνός και ο Ιπποκράτης της παλαιότερης εποχής. Αρκεί να συλλογιστούμε τους τρόπους αντιμετώπισης του Μαύρου Θανάτου, των επιδημιών γενικότερα, τον 14^ο, 15^ο και 16^ο αιώνα, για να παραδεχτούμε ότι η εμμονή σε μεταφυσικές ερμηνείες για την εξάπλωση της καταστροφικής νόσου (τιμωρία προερχόμενη από τον Θεό για την αμαρτωλή κοινωνία της εποχής), αλλά και η προ-

οφυγή σχεδόν αποκλειστικά σε θρησκευολογικούς προσανατολισμούς για την αποτροπή της (μαστιγώσεις από τάγματα εθελοντών για την κάθαρση του σώματος, ή εκδίωξη των Εβραίων, ως φορέων της αμαρτίας), επιβεβαιώνει ότι ο κόσμος παρέμενε προσκολλημένος σε εξω-ιατρικές προσεγγίσεις. Στον τομέα των μεταφορών τα τροχήλατα οχήματα που διέσχίζαν τους χειρσαίους δρόμους επικοινωνίας, τα ιστιοφόρα που ταξίδευαν στις θάλασσες, δεν διέφεραν παρά ελάχιστα από τα μεταφορικά μέσα που είχε γνωρίσει η ανθρώπινη κοινωνία επί αιώνες στο παρελθόν. Όταν η Μεγάλη Αικατερίνη αποφάσισε να κατασκευαστεί το μνημείο προς τιμή του Μεγάλου Πέτρου στη Ρωσία, η μέθοδος της μεταφοράς της τεράστιας πέτρας που χρησιμοποιούσε ως βάση του μνημείου, συνιστούσε μια επανάληψη των μεθόδων που είχαν αξιοποιήσει οι αρχαίοι Αιγύπτιοι στην κατασκευή των πυραμίδων. Ο τρόπος που η αυτοκράτειρα Ελισάβετ Α΄ αξιοποίησε την εμπλοκή των κουρσάρων της Αγγλίας στο διεθνές εμπόριο στις αρχές του 17^{ου} αιώνα προκειμένου να ενισχύσει το αυτοκρατορικό ταμείο, δεν διέφερε παρά ελάχιστα από τις μεθόδους που είχαν υιοθετήσει οι άραβες ηγεμόνες για την προώθηση εσόδων από το διεθνές εμπόριο της Μεσογείου και του Περσικού κόλπου. Στις κατασκευές τα υλικά παρέμεναν ίδια. Πέτρα, ασβέστης, πλίνθοι, ακόμη και τα δομικά στοιχεία των εγκαταστάσεων δεν είχαν διαφοροποιηθεί επί αιώνες. Το *De Architectura* του Βιτρούβιου εξακολουθούσε να αποτελεί εξαιρετικό βοήθημα στην κατασκευή δημόσιων ή και ιδιωτικών μεγάλων όγκων κτιρίων. Επιπλέον για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα μοναδική όσο και αποτελεσματική επιλογή εξασφάλισης δομικού υλικού συνιστούσε η αξιοποίηση των λειψάνων αρχαίων ναών και κτιρίων.

Βεβαίως η έκταση του πλανήτη ήταν πλέον 'μεγαλύτερη', οι ανακαλύψεις των εξερευνητών είχαν προσθέσει σημαντική γνώση για τα όρια του μετά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Ωστόσο τα εξαιρετικά επιτεύγματα των πρωτοπόρων της εξερεύνησης δεν θεράπευσαν τη διευρυμένη άγνοια για τις ανθρώπινες κοινωνίες, όχι μόνο των νέων εδαφών, αλλά ακόμη και για τους λαούς της γηραιάς ηπείρου, τους πολιτισμούς, τα ήθη και τις παραδόσεις τους. Κατά μία έννοια αυτός ο κόσμος, κατά βάση κόσμος της υπαίθρου, ήταν άγνωστος. Να σημειώσουμε ότι στις παραμονές της Βιομηχανικής Επανάστασης τα 4/5 του πληθυσμού ζούσε στην ύπαιθρο, ενώ ο αγροτικός πληθυσμός ξεπερνούσε το 90% στα Βαλκάνια, τη Σκανδιναβία και τη Ρωσία. Ήταν ένας κόσμος που περνούσε ολόκληρη τη ζωή του μέσα στα όρια του κτήματος που καλλιεργούσε, ένας κόσμος αδρανής.

Η σχέση με τη γη αποτελούσε όπως και στο παρελθόν το θεμέλιο της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής. Η κατοχή γαιών συνιστούσε τη βάση της κοινωνικής ιεραρχίας, αυτή προσέδιδε πολιτική και κοινωνική εξουσία στον γαιοκτήμονα. Ας θυμηθούμε την περιήγηση του Τσάιτκοφ στο μυθιστόρημα του Νι-

κολά *Γιόρκιολ Νεκρές Ψυχές*. Φιλόδοξος να ανέλθει στα ανώτερα στρώματα, επιχειρεί να γίνει ιδιοκτήτης κτημάτων, χωρίς να ενδιαφέρεται για καλλιεργητές.

Αυτός ήταν λοιπόν ο κόσμος της προβιομηχανικής περιόδου, ένας κόσμος που τον χαρακτήριζε η ακινησία. Ακόμη και η άνθηση του εμπορίου και των επικοινωνιών δεν είχε ανατρέψει τις βασικές δομές μιας κοινωνίας, όπου οι λίγοι γαιοκτήμονες ήλεγχαν την πολιτική εξουσία, αποτελούσαν την κοινωνική ηγεμονία, ρύθμιζαν την καθόλου διαβίωση των πολλών, που ήταν οι χωρικοί. Ακόμη κι αν είχαν επισυμβεί συνταρακτικά γεγονότα κατά το παρελθόν, όπως ήταν η ακμή και πτώση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, του Βυζαντίου, της Κινεζικής αυτοκρατορίας και άλλα πολλά, αυτά δεν είχαν κατορθώσει να διασπάσουν την εκπληκτική συνέχεια της αδράνειας.

Η νέα εποχή

Τι συνέβηκε και περάσαμε σε μιαν άλλη εποχή; Τι μεσολάβησε και ο κόσμος άλλαξε σε πρωτόγνωρο βαθμό; Σε τι συνίσταντο οι ποιοτικές διαφορές της νέας εποχής σε σχέση με το παρελθόν; Πολλοί ερευνητές θέτουν ως αφετηριακό σημείο των εξελίξεων την αύξηση του πληθυσμού. Αύξηση που προήλθε κυρίως από τη μείωση των θανάτων και όχι τόσο από την αύξηση των γεννήσεων. Η πρόοδος της ιατρικής και της φαρμακολογίας, η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής, δημόσιας και ιδιωτικής, κυρίως όμως οι νέες ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, οι οποίες απελευθέρωσαν ευρύτετες κοινωνικές ομάδες από τις αγκυλώσεις της θρησκοληψίας, συνιστώντας την προσφυγή στους θεραπευτικούς κανόνες της ιατρικής επιστήμης, όλα τούτα συγχρόνως είχαν ως συνέπεια τη μείωση των θανάτων, με άμεσο επακόλουθο την αύξηση του πληθυσμού.

Στις νέες συνθήκες της πληθυσμιακής ανάπτυξης όφειλε να προσαρμοστεί η παραγωγή των βασικών προϊόντων διατροφής. Και αυτό ήταν πρακτικά αδύνατο, όσο η παραγωγική διαδικασία παρέμενε προσκολλημένη στις πεπαλαιωμένες καλλιεργητικές μεθόδους και στις δομές της βαθιάς εξάρτησης του άμεσου παραγωγού από τον χωροδεσπότη (βλ. Γερμανικά κρατίδια, Γαλλία, Ρωσία, Βαλκάνια) ή στην περίπτωση ορισμένων χωρών όπως η Αγγλία, στην ισχυρή παρουσία της μη παραγωγικής, συνεπώς αναποτελεσματικής ελίτ των γαιοκτημόνων. Το σοβαρότερο ζήτημα που απαιτούσε άμεση ρύθμιση ήταν ο κατακερματισμός της ατομικής ιδιοκτησίας, ο κατατεμαχισμός της ιδιόκτητης γης. Το πρόβλημα επιλύθηκε με τη διαδικασία των περιφράξεων, ήτοι την ανασυγκρότηση της ιδιόκτητης γης σε μεγάλες ενιαίες εκτάσεις. Οι περιφράξεις είχαν ως άμεσο επακόλουθο τον θεαματικό περιορισμό της μικρής ιδιοκτησίας, αφού χιλιάδες μικροί-

διοκτητών απώλεσαν τα κτήματά τους είτε αποδεχόμενοι την αναγκαστική αποζημίωση που προέβλεπαν οι νόμοι των περιρράξεων, είτε στερούμενοι βίαια τη μικρή τους ιδιοκτησία. Σε κάθε περίπτωση οι μεγάλοι ιδιοκτήτες είχαν τη δύναμη της επιβολής του νόμου μέσα από την παρουσία τους στην αγγλική Βουλή. Όλη τούτη η εξέλιξη οδήγησε χιλιάδες ανθρώπους στην έξοδο από την ύπαιθρο. Ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία που εφαρμόστηκε σε τόσο μεγάλη έκταση η βίαιη απομάκρυνση κατοίκων της υπαίθρου από τους αγροτικούς οικισμούς, εντός των οποίων είχαν βιώσει γενιές και γενιές προγόνων τους. Μάζες ανθρώπων αποξενώθηκαν από τον φυσικό τους χώρο, από το περιβάλλον όπου βιολογικά ανήκε ο άνθρωπος μέχρι τότε.

Η αγροτική έξοδος, όπως έχει χαρακτηριστεί η συγκεκριμένη διαδικασία, οδήγησε στη συγκρότηση και ανάπτυξη των βιομηχανικών πόλεων. Οι βιομηχανικές πόλεις δημιουργήθηκαν εκεί όπου υπήρχαν ευνοϊκές συνθήκες για την εκμετάλλευση φυσικών πόρων. Το κάρβουνο, ο σίδηρος, το βαμβάκι είναι τα τρία αγαθά που καθορίζουν τον σχηματισμό των νέων πόλεων, αλλάζοντας δραματικά το γεωγραφικό περιβάλλον. Κατ' αντίθεση με τις πόλεις-διοικητικά κέντρα (Παρίσι, Λονδίνο, Ρώμη) που όφειλαν την πληθυσμιακή τους ανάπτυξη στην εγκατάσταση των φορέων διοίκησης, οι νέες πόλεις της Βιομηχανικής Επανάστασης (Μάντσεστερ, Νιούκαστλ, Γλασκώβη, Μπέρμιγχαμ, Ντιζόν) όφειλαν τη συγκρότησή τους και το μέλλον τους στη δραστηριότητα της βιομηχανίας και στην εν γένει διαδικασία της μεταποίησης. Τη θέση μικρών οικισμών της υπαίθρου πήραν βιομηχανικές πόλεις, οι οποίες μέσα σε ελάχιστα χρόνια επεκτείνονταν στα γειτονικά αγροτικά πεδύσματα. Παράλληλα αυξήθηκε και ο πληθυσμός των διοικητικών κέντρων. Η συνεχής ανάπτυξη των υπηρεσιών, κρατικών και ιδιωτικών, προκάλεσαν πληθυσμιακή συσσώρευση και σ' αυτές. Έτσι μέσα σε πέντε δεκαετίες (1780-1830) η κατανομή του πληθυσμού ανάμεσα στις πόλεις και την ύπαιθρο άλλαξε επιβάλλοντας εντελώς διαφορετική όψη στο ανθρωπογεωγραφικό περιβάλλον των βιομηχανικών χωρών.

Η συγκεντρώση εκατομμυρίων ανθρώπων στις νέες πόλεις συνοδεύτηκε με την ανάπτυξη του εργοστασιακού συστήματος. Από την οικολογία και τα μικρά εργαστήρια, όπου κυριαρχούσε το σύστημα ανάθεσης (putting-out), στο οποίο ο έμπορος προμήθευε στα νοικοκυριά και στα εργαστήρια την πρώτη ύλη προς επεξεργασία αμείβοντας τους παραγωγούς κατ' αποκοπή, περάσαμε στο περιβάλλον του εργοστασίου. Ο έμπορος μετατράπηκε σε καπιταλιστή και ο ανεξάρτητος παραγωγός σε εξαρτημένο εργάτη που πλέον παρείχε μισθωτή εργασία στον κάτοχο του κεφαλαίου. Οι παραγωγοί απομακρύνθηκαν από τον παραδοσιακό χώρο απασχόλησής τους, αποξενώθηκαν από το γνώριμο οικογενειακό περιβάλλον εργαζόμενοι δίπλα σε άγνωστους συναδέλφους τους, στερήθηκαν τη συναισθη-

ματική σχέση που αντικειμενικά αναπτύσσεται στον χειρωνακτα στη φάση της παραγωγικής διαδικασίας.

Μεγάλα κτίρια με χαρακτηριστικό το κοκκινωπό τοίβλο ως βασικό δομοκό υλικό στέγαζαν τα μηχανήματα-δημιουργήματα των φίλεργων εφευρετών, αλλά και εκατοντάδες εργάτες. Η υφαντουργία είχε τον πρώτο λόγο σ' αυτή την εξέλιξη. Η επεξεργασία του βάμβακος έγινε η προκοπτική μηχανή της εκβιομηχάνισης. Σε κοντινές αποστάσεις ορυχεία εξοπλισμένα με την περίφημη ατμομηχανή του Τζέιμς Βαττ ανέβαζαν κάρβουνο και άλλα ορυκτά από βάθος δεκάδων μέτρων. Στις στοές απασχολούνταν παιδιά από ηλικίας 5 και 6 χρονών. Στο ίδιο περιβάλλον της βιομηχανικής πόλης οι υμνικάμνοι που ξερνούσαν πυκνό καπνό αντανακλούσαν την ανάπτυξη της αθηροβιομηχανίας. Η ημερήσια εργατική απασχόληση ξεκινούσε από τις πρώτες πρωινές ώρες και τερματιζόταν μετά από 12-14 ώρες τις βραδυνές ώρες. Το εξαντλητικό ωράριο δεν άφηνε περιθώρια ούτε κατ' ελάχιστον ελεύθερου χρόνου. Οι εργάτες δεν είχαν περίσπεια χρόνου ούτε για την ενίσχυση των ενδοοικογενειακών δεσμών.

Οι συνθήκες διαβίωσης των χιλιάδων προλεταρίων ήταν κυριολεκτικά άθλιες. Τις τονίζουν οι εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Τις περιγράφει ο Φρίντριχ Ένγκελς στο πρωτοποριακό από αυτή την άποψη έργο του που κυκλοφόρησε το 1845 με τίτλο *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*. Ο άμεσος συνεργάτης του Μαρξ δίνει πιστή εικόνα των τραγικών συνθηκών του ανθρωπογεωγραφικού περιβάλλοντος των εργατιών στο Μάντσεστερ. Οι εργατικές συνοικίες δημιουργήθηκαν κοντά στα εργοστάσια, ακριβώς για να διευκολύνεται η γρήγορη πρόσβαση στον τόπο εργασίας και να εξοικονομείται χρόνος υπέρ της συνολικής απασχόλησης. Η ρύπανση από τα εργοστάσια, ορισμένα από τα οποία δούλευαν σε 24ωρη βάση, έπληττε καθοριστικά και κυρίαρχα τις γειτονιές των εργατικών τάξεων. Οι στενόχωρες ανθυγιεινές κατοικίες στις οποίες σπιάζονταν πολλές οικογένειες μέσα σε λίγα τετραγωνικά μέτρα, δεν παρείχαν ούτε τις ελάχιστες υποδομές υγιεινής. Η έλλειψη νερού, πόσιμου και μη, συνιστούσε ένα ακόμη βασικό πρόβλημα στους χώρους κατοικίας. Ανάλογες ήταν οι ελλείψεις στις υποδομές δημόσιας υγιεινής. Οι επιθεωρητές διαπίωναν με θάρρος την απουσία ελεύθερων κοινόχρηστων χώρων, την έλλειψη δρόμων και πεζοδρόμων. Είναι σαφές ότι οι βιομηχανικές πόλεις που μεταβάλλονταν με εκπληκτική ταχύτητα σε μεγαλουπόλεις, είχαν δομηθεί αναρχα και χωρίς καμία ουσιαστική πρόβλεψη για την χωροταξική τους ανάπτυξη.

Στις νέες συνθήκες το εμπόρευμα αποτελούσε πλέον φετίχ στις κοινωνικές σχέσεις. Ποτέ στο παρελθόν δεν υπήρξε σε τέτοια έκταση εμπορευματοποίηση του προϊόντος. Η αυτοκατανώληση, διευρυμένη πρακτική στις αγροτικές κοινωνίες του παρελθόντος, περιοριζόταν όλο και περισσότερο, το ίδιο και οι οικονο-

μίες επιβίωσης που πλέον συνιστούσαν νησίδες μέσα σε εκτεταμένες κοινωνίες εκχρηματισμού. Το εμπόριο ήταν ο καταλύτης αυτών των διεργασιών. Οι τοπικές αγορές συνενώθηκαν σε ενιαία εθνική αγορά και οι εθνικές αγορές μετατράπηκαν σε διεθνείς. Τα πράγματα διευκόλυνε η ανάπτυξη της παραγωγής μαζικών τυποποιημένων αγαθών. Η διακίνηση ευδών ένδυσης επισκίασε τις πωλήσεις οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος. Και αν τα βιομηχανικά προϊόντα ξεκινούσαν από την Ευρώπη με κατεύθυνση τον υπόλοιπο κόσμο, την αντίστροφη διαδρομή ακολουθούσαν τα αγροτικά προϊόντα. Από τη Ρωσία, τα Βαλκάνια, την Οθωμανική αυτοκρατορία, την Αίγυπτο, την Ινδία και την Άπω Ανατολή σιτάρι, βαμβάκι και αποικιακά διαχετεύονταν στη Δύση, προκειμένου να καταναλωθούν από τους κατοίκους των πόλεων. Οι εμπορικές ανταλλαγές ανάμεσα στους δύο κόσμους, ήταν σαφώς ετεροβαρής υπέρ της βιομηχανικής Ευρώπης, διευρύνοντας το χάσμα σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο σε βάρος των υπανάπτυκτων χωρών. Για να γίνει δυνατή η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων (βαμβάκι, σιτάρι, ξυλεία, ορυκτά, κ.ά. αγαθά) του υπόλοιπου κόσμου επιστρατεύτηκαν διπλωματικές και στρατιωτικές πολιτικές. Είτε με την πολιτική επιρροή, είτε με την επέμβαση της στρατιωτικής ισχύος, οι παλαιοί αποικιοκράτες του 17^{ου} αιώνα μετατράπηκαν σε ιμπεριαλιστές. Η κατάκτηση της Αφρικής σε εξαρτημένα κράτη, δορυφόρους των ευρωπαϊκών χωρών, στον ύστερο 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} είναι μικρό δείγμα μόνο των ιμπεριαλιστικών επεμβάσεων αυτής της περιόδου. Η Βρετανία, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία, το Βέλγιο, η Ολλανδία έγιναν οι συσταστικοί κύριοι ολόκληρης σχεδόν της αφρικανικής ηπείρου.

Φορείς της προώθησης του εμπορίου έγιναν τα νέα μεταφορικά μέσα της Βιομηχανικής Επανάστασης. Η canal-mania που έληξε την Αγγλία λίγο πριν τη δόση του 18^{ου} αιώνα για να συνεχιστεί στις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} συνιστά ίσως την προδρομική διαδικασία. Πρόκειται για τη συνένωση των ποταμών, ώστε να διευκολυνθεί η διακίνηση των αγαθών-εμπορευμάτων. Στο φιλικό περιβάλλον των κλειτών, άρα ασφαλών στην πλεύση, ποταμών δοκιμάστηκαν τα πρώτα ατμόπλοια. Έγινε έτσι δυνατή η μεταφορά μεγάλων όγκων στην ενδοχώρα, απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη του εθνικού εμπορίου, συνθήκη που δεν μπορούσαν ανταγωνιστικά να εξυπηρετήσουν οι παραδοσιακές χειροαίες μεταφορές. Μετά το 1840 σιδηρόδρομοι και ατμόπλοια θα αλλάξουν το φυσικό περιβάλλον. Διατρυπώντας τους ανυπέρβλητους ορεινούς όγκους με σήραγγες, ενώνοντας εδάφη με σιδηρογέφυρες, οι σιδηροδρομικές εταιρείες μετέβαλλαν τον χάρτη του κόσμου συντομεύοντας τις αποστάσεις ανάμεσα σε απομακρυσμένες περιοχές, προωθώντας έτσι τις εμπορικές ανταλλαγές, αλλά και εγκαινιάζοντας την πολιτιστική επιδρομή της Δύσης. Ο Υπερσιβηρικός αποτελεί κλασικό παράδειγμα αυτής της εξέλιξης. Η επέλαση του σιδηροδρόμου προς τη Σιβηρία εννόησε την εξά-

πλώση της επιρροής του δυτικού κόσμου στην Ανατολή. Το ίδιο ισχύει και για τη σιδηροδρομική γραμμή Βερολίνου-Βαγδάτης. Μέσα από αυτή μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη διαχρονική επιρροή της Γερμανίας στον χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ανάλογες ήταν οι συνέπειες από την προώθηση των ατμοπλοίων. Η εμετέδωση των ατμοπλοϊκών μεταφορών επέτρεψε τη διαμόρφωση τακτικού δρομολογίου, γεγονός που διευκόλυνε τη διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων. Τα νέα μεταφορικά μέσα επέβαλαν συν τοις άλλοις την πολιτική ενοποίηση του χώρου. Σιδηρόδρομοι και ατμόπλοια μεταφέροντας δυνάμεις στρατού και δημόσιας ασφάλειας πρόσφεραν τη δυνατότητα της επιβολής της πειθαρχίας και της ασφάλειας, εξαφανίζοντας τοπικές αντιστάσεις (εξεγέρσεις τοπαρχών) και παραβατικές συμπεριφορές (ληστεία).

Οι αλλαγές που επέφερε η Βιομηχανική Επανάσταση στον τομέα της παραγωγής και του εμπορίου προκάλεσαν συνεικόλυντες αλλαγές στην παγκόσμια ανθρωπογεωγραφία. Η μετανάστευση εκτεταμένων πληθυσμών σε μακρινές αποστάσεις αποτελεί γνώρισμα της βιομηχανικής εποχής. Εκατομμύρια άνθρωποι μετακινήθηκαν εμμέσως με βίαιο τρόπο στη νέα ήπειρο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κι έπειτα. Ένα εκατομμύριο Ιρλανδοί αποχώρησαν από τα πατρογονικά τους εδάφη μετά την κρίση της πατάτας το 1845, που είχε οδηγήσει στο θάνατο εκατοντάδες χιλιάδων Ιρλανδών. Οι αγροτικοί πληθυσμοί συγκεντρώνονταν επίσης τη μεγάλη μάζα των εκατομμυρίων μεταναστών που ξεκίνησαν από όλες τις γωνιές του πλανήτη με προορισμό τη βόρεια Αμερική. Και αν κατά το παρελθόν, οι μετανάστες συναντούσαν στους τόπους εγκατάστασης παρόμοιες συνθήκες με τον τόπο προέλευσης (αγροτικό περιβάλλον, απασχόληση, κοινωνική διάρθρωση), στη νεώτερη εποχή οι άνθρωποι αποχωρούσαν από το γνώριμο περιβάλλον της υπαίθρου για να εγκατασταθούν στις βιομηχανικές πόλεις των ΗΠΑ και του Καναδά. Η προσωπική περιπέτεια που διηγείται μέσω του Ανδρέα Βαλτινού ο Αντρέας Κορδοπάτης στο γνωστό *Σινεξάρι* του, για την εμπειρία της μετανάστευσής του στον Νέο Κόσμο είναι απολύτως ενδεικτική. Από το χωριό Δάρα της Αρκαδίας και αφού γνώρισε πάμπολλες αντιξοότητες μέχρις ότου αποβιβαστεί στο λιμάνι της Νέας Υόρκης, ο Κορδοπάτης πέρασε λαθραία τον έλεγχο για να δουλέψει παράνομα σε διάφορα εργοστάσια. Κι άλλα συνάδελφοί του έζησαν την εμπειρία της σκληρής βιοπάλης μέσα σε εξαιρετικά δυσώδεις συνθήκες: στην κατασκευή των σιδηρογραμμών, στα εργοστάσια, σε υπηρεσίες, ακόμη και σε προχειροδουλείες, στην επιδίωξή τους να βιώσουν το αμερικανικό όνειρο.

Η προέλαση της Βιομηχανικής Επανάστασης ήταν οπωσδήποτε μια πρωτόγνωρη εμπειρία για τις κοινωνίες που έζησαν την επέλασή της. Η ανισορροπία του περιβάλλοντος που επήλθε από τις έντονες παρεμβάσεις του ανθρώπου στη φύση, η συγκρότηση μεγαλουπόλεων μέσα στις οποίες ασφυκτούν εκατομμύρια

άνθρωποι, η μόλυνση της ατμόσφαιρας από την ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση των φυσικών πόρων ευρύτερων περιοχών, η εξαφάνιση παραδοσιακών πολιτισμών στις χείρες του περιφερειακού καπιταλισμού από την πολιτισμική επιθετικότητα του δυτικού πολιτισμού, όλα αυτά έχουν ως αφετηρία την επικράτηση του κεφαλαίου και της αστικής τάξης. Εγνοείται ότι θα ήταν εξαιρετικά παράλογο να καταδικάσει κανείς αυτό καθ' αυτό το φαινόμενο της Βιομηχανικής Επανάστασης. Ο άνθρωπος είναι ο πρωταγωνιστής της ιστορικής εξέλιξης, αυτός και μόνον αυτός κρατά τις τύχες του κόσμου στα χέρια του. Κατά συνέπεια αν θα πρέπει να ψάξουμε για τον ένοχο του βιασμού του φυσικού περιβάλλοντος, αναγκαστικά θα πρέπει να αναχθούμε στην ανθρώπινη δραστηριότητα και κυρίως στις συλλογικές δράσεις.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ - ΑΝΘΡΩΠΟΣ - ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Το Σημερινό Πρότυπο Ανάπτυξης

Γιάννης Παλαιοκρασσάς

πρώην Υπουργός και Επίτροπος Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων,
Αντιπρόεδρος Ελληνικής Επιτερείας

Το σημερινό πρότυπο ανάπτυξης και η βιομηχανική επανάσταση

Πριν 15 χρόνια περίπου, ως Επίτροπος αρμόδιος για το Περιβάλλον, επεσήμανα στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή ότι το πρότυπο ανάπτυξης των οικονομιών μας είναι αγκυλωμένο στις συνθήκες της βιομηχανικής εποχής και ως εκ τούτου οδηγεί σε σοβαρά προβλήματα. Ιδιαίτερα επεσήμανα, σε μια σχετική Εισήγησή μου, τα ακόλουθα αδιέξοδα:

- Την υποβάθμιση του περιβάλλοντος με την εκτεταμένη ρύπανση και την εξάντληση των φυσικών πόρων (υδάτων, δασών, ορυκτών κ.α.)
- Τη στρέβλωση του φερελογικού και του λογιστικού συστήματος. Το μεν πρώτο, με κύριο εργαλείο τον ΦΠΑ υπερφερεολογεί την εργασία ενώ αναλογικά επιδοτεί την σπατάλη φυσικών πόρων και ενέργειας, ενώ το δεύτερο αναγνωρίζει απόσβεση στο κεφάλαιο, αλλά όχι στους φυσικούς πόρους ή την κατάρτιση του ανθρώπου, παρόλο που και οι τρεις αυτοί παράγοντες είναι συντελεστές της παραγωγής.
- Την αδυναμία της νομοθεσίας και των δικαιοδικών μέτρων να ελέγξουν την καταστροφή του περιβάλλοντος, αφ' ενός γιατί στηρίζονται σε χρονοβόρες διαδικασίες και, αφ' ετέρου γιατί αντιμετωπίζουν τα πολύ ισχυρά αντίθετα «σήματα» της αγοράς.
- Την παντελή απουσία της έννοιας του περιβαλλοντικού κόστους στον χωροταξικό σχεδιασμό και στη οργάνωση της λειτουργίας των αστικών περιοχών.

- Την ανισότητα κατανομής των φυσικών πόρων μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων κόσμων. Ο πρώτος, με περίπου το 20% του πληθυσμού της γης, καταναλώνει περίπου το 80% των φυσικών πόρων, αφήνοντας στο 80% του πληθυσμού το υπόλοιπο 20%.

Ο κύριος λόγος της υπαρχαίωσης του σημερινού προτύπου ανάπτυξης είναι οι ριζικές μεταβολές, που έχουν σημειωθεί στις οικονομίες των πιο αναπτυγμένων χωρών, από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και μετά. Αναφέρομαι ειδικότερα στο γεγονός ότι η βιομηχανική παραγωγή αντιπροσωπεύει στις ανεπτυγμένες χώρες κάτω από 20% του Ακαθάριστου Εγχωρίου Προϊόντος (ΑΕΠ), ενώ οι Υπηρεσίες ξεπερνούν το 70%. Όμως, οι θεσμοί στους οποίους εδράζεται η λειτουργία της οικονομίας των χωρών αυτών εξακολουθούν να είναι στην κρίση τους «βιομηχανικοί».

Έτσι, βασική συνισταμένη του συστήματος παραμένει η *προστιθέμενη αξία*, έννοια καθαρά βιομηχανική, που μετρά την διαφορά του κόστους των εισροών (πρώτων και βοηθητικών υλών, ενέργειας, κεφαλαίου) από την αξία των εκροών, δηλαδή της αξίας των πωλήσεων. Η διαφορά αυτή στην πράξη ισούται με το άθροισμα των αμοιβών του εργατικού δυναμικού και των καθαρών κερδών της επιχείρησης. Η έννοια αυτή όμως δεν έχει κανένα νόημα ως μέτρο της προοδούς Υπηρεσιών, που όπως είδαμε σήμερα καλύπτουν την συντριπτική πλειοψηφία του ΑΕΠ.

Το ΑΕΠ, που είναι το βασικό μέτρο, όχι μόνο της οικονομικής αλλά και της κοινωνικής ανάπτυξης, βασίζεται στην *προστιθέμενη αξία*. Και ο βασικός φόρος της Ε.Ε. και όλων σχεδόν των χωρών του κόσμου είναι ο *Φόρος Προστιθέμενης Αξίας (ΦΠΑ)*. Ο φόρος αυτός όμως όπως προαναφέραμε επιπίπτει μόνο επί των μισθών και των κερδών. Η αναλογία μισθών προς τα καθαρά κέρδη είναι στις περισσότερες επιχειρήσεις 4 προς 1 και άρα ο ΦΠΑ αποτελεί κατά 80% φορολογία της εργασίας, μαζί δε με τις κοινωνικές εισφορές φτάνει να αντιπροσωπεύει μια υπερφορολόγηση της εργασίας με συντελεστή της τάξεως του 55-65%.

Η Εισήγηση μου αυτή έγινε πλήρως αποδεκτή και με πρωτοβουλία του Προέδρου Jacques Delors διατυπώθηκε στο 10^ο κεφάλαιο της Λευκής Βίβλου για την *Ανάπτυξη Ανταγωνιστικότητα και Απασχόληση*, υπό τον τίτλο *Σκέψεις για ένα Νέο Πρότυπο Ανάπτυξης*. Η Λευκή Βίβλος εγκρίθηκε στο Συμβούλιο Κορυφής των Βρυξελλών τον Δεκέμβριο 1993.

1. Η βιομηχανική κοινωνία και η εξέλιξή της

Όπως όλες οι καταλυτικές κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις, η βιομηχανική επανάσταση είναι αποτέλεσμα πολλών αιτίων και σύνθετων διεργασιών. Το τέλος

της φεουδαρχίας, οι αλλαγές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της αγροτικής γης, ο διαφωτισμός, η νέα αστική τάξη, η εξέλιξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, όλα έπαιξαν τον ρόλο τους. Αν θέλομε όμως να προσδιορίσουμε την θρναλλίδα της βιομηχανικής επανάστασης, τότε πρέπει να αποδεχτούμε ότι η εφεύρεση της ατμομηχανής και οι εφαρμογές της στην βιομηχανία και στις μεταφορές ήταν το κλειδί.

Αυτή μεταμόρφωσε την οικονομία και την κοινωνία από αγροτική σε μαζική βιομηχανική. Οδήγησε στην εξειδίκευση της εργασίας και στην εργοστασιακή οργάνωση της παραγωγής, δημιουργώντας τις οικονομίες κλίμακας, αργότερα δε και τις εξωτερικές οικονομίες με τον μετασχηματισμό των αστικών κέντρων σε βιομηχανικές πόλεις. Ο μετασχηματισμός αυτός ξεκίνησε από την Μεγάλη Βρετανία, αλλά γρήγορα εξαπλώθηκε στις άλλες χώρες της Βορείου και Κεντρικής Ευρώπης, καθώς και στις ΗΠΑ. Ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας οδήγησε σε έκρηξη του διεθνούς εμπορίου και σε εξάπλωση της αποικιοκρατίας, που η κύρια αξία της ήταν πια η εξασφάλιση των πρώτων υλών και των αγορών για τα νέα βιομηχανικά προϊόντα.

Η δυναμική της βιομηχανικής επανάστασης ενισχύθηκε, με σημαντικές εφευρέσεις και καινοτομίες που ήρθαν, ως χιονοστιβάδα, στο δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 20^{ου}. Η ηλεκτροπαραγωγή, η φωτογραφία, η ακτινογραφία, οι διάφορες εφαρμογές των ερτζιανών, η μηχανή εσωτερικής καύσης (ντήζελ), έδωσαν νέα ώθηση, εύρος και βάθος στις κοσμοϊστορικές εξελίξεις, που σημειωνόταν ήδη με εντυπωσιακή ταχύτητα. Ταυτόχρονα, οι αλλαγές στην οικονομία προκαλούσαν εξίσου κοσμοϊστορικές μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του κράτους, καθώς και στην δομή της κοινωνίας και των πόλεων.

Η ανάπτυξη των ελεγκτικών μηχανισμών του κράτους, του λογιστικού και φορολογικού συστήματος, του εταιρικού και ιδιωτικού δικαίου και τέλος η αρχή των δημοσίων συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας, ήταν εξίσου εντυπωσιακές εξελίξεις, με την αλματώδη αύξηση του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού και την ανάπτυξη των αγορών και των κεφαλαιαγορών που τις προκάλεσαν. Η γένεση του συνδικαλιστικού κινήματος και η ανάπτυξη του θεσμού της συλλογικής διαπραγμάτευσης ως μέσων προστασίας των συμφερόντων των εργαζομένων, σημάδεψαν όχι μόνο την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά οδήγησαν μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο στην αλλαγή του παγκόσμιου πολιτικού σκηνικού, με την καταλυτική τους συμβολή στην Οκτωβριανή επανάσταση.

Παράλληλα, έχουμε μια σειρά σημαντικών εξελίξεων στα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, που ασφαλώς σχετίζονται και με την πρωτοφανή άνοδο του εισοδήματος (τόσο στις αστικές όσο και στις αγροτικές περιο-

χές). Αναφέρομαι κυρίως στην έκρηξη του πληθυσμού, την μαζική μετανάστευση στις πόλεις και τις αλλαγές στη δομή και τη λειτουργία των αστικών περιοχών.

Μία πρώτη σημαντική αλλαγή ήταν η ανάπτυξη – σχεδόν εκ του μηδενός – των βιομηχανικών πόλεων ως κέντρων αντίστοιχων περιοχών βιομηχανικής παραγωγής, που γρήγορα φτάνουν να αμιλλώνται σε πληθυσμό και πολιτισμό τις πρωτεύουσες ή τις άλλες ιστορικές πόλεις της Ευρώπης. Οι τελευταίες μετασχηματίζονται ταχύτατα σε βιομηχανικές με κύρια νέα στοιχεία τις υψηλές πυκνότητες πληθυσμού στις νέες εργατικές συνοικίες, που χωροθετούνται δίπλα στα μεγάλα εργοστάσια, και την εξυπηρέτησή τους από το καινούριο σύστημα μεταφορών, το οποίο συντίθεται από τον σιδηρόδρομο, τα κανάλια και τις θαλάσσιες μεταφορές.

Η νέα δομή των πόλεων έχει σημαντικές επιπτώσεις και στα κοινωνικά και περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά τους. Οι κυριότερες είναι:

- Η δημιουργία του εργατικού προλεταριάτου, καθώς και της νέας πλούσιας αστικής τάξης, που τείνει να υπεριοικήσει την παλιά άρχουσα τάξη και ο ταξικός και χωροταξικός διαχωρισμός των τριών, μέσα στις νέες πόλεις.
- Οι υψηλές πυκνότητες που δημιουργούνται από τις κεντρομόλες δυνάμεις που δημιουργεί ο σιδηρόδρομος, με την ομόκεντρη (γύρω από τους σταθμούς) ανάπτυξη των πόλεων και οι οποίες οδηγούν σε έκρηξη των τιμών αστικής γης.
- Η ανάδειξη των κατασκευών και της αστικής ανάπτυξης γενικότερα σε σημαντικό κλάδο της οικονομίας και η αναβάθμιση των μηχανικών και των εργαλάφων σε σημαντική νέα τάξη.
- Η μεγάλη επιβάρυνση του περιβάλλοντος από την βιομηχανία και τις μεταφορές, που με την καύση του άνθρακα, δημιουργούν τεράστια ρύπανση με σοβαρές επιπτώσεις στην δημόσια υγεία.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι, από ένα σημείο και μετά, η μετεξέλιξη της βιομηχανικής κοινωνίας άρχισε να ακολουθεί αποκλίνουσα πορεία σε Ευρώπη και Β. Αμερική. Το ορόσημο ήταν η απαρχή της ομπρέλας κοινωνικής προστασίας, που σηματοδοτεί η ίδρυση των εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης στην Βόρειο Ευρώπη, τα οποία αρχίζουν το τέλος του 19^{ου} αιώνα στην Γερμανία του Bismarck, εξαπλώνονται σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, μέχρι την δεκαετία του 1930 και ολοκληρώνονται μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην Αγγλία από την Κυβέρνηση των Εργατικών. Το κράτος πρόνοιας συμπληρώνεται με εθνικά συστήματα υγείας, πρόνοιας για ομάδες με ειδικές ανάγκες, δωρεάν υποχρεωτική παιδεία. Επιπλέον υπάρχει σημαντική κρατική παρέμβαση στην αγορά εργασίας, κυρίως για την προστασία της εργαζόμενης γυναικας-μητέρας, την υποχρεωτική άδεια με αποδοχές και την προστασία από τις ομαδικές απολύσεις.

Οι αντίστοιχες πρόνοιες στις ΗΠΑ ήρθαν με πολλή καθυστέρηση (λίγο πριν ή μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο) και είναι πολύ πιο περιορισμένες από την Ευρώπη. Ενώ αρκετές, όπως π.χ. η προστασία από τις απολύσεις, δεν υπάρχουν καθόλου. Γενικά εκεί επικρατεί η αρχή της ελεύθερης αγοράς στην εργασία και η λειτουργία της κοινωνικής ασφάλισης και της περίθαλψης έχει αφιεθεί στον ιδιωτικό τομέα, με σχετικά καλά αποτελέσματα, τα οποία όμως δεν έχουν κανένα στοιχείο αναδιανομής του εισοδήματος ή άσκησης πολιτικής.

2. Η μετεξέλιξη της βιομηχανικής κοινωνίας

Όπως θα αποδείξω σε μεταγενέστερα μαθήματα, το πρότυπο ανάπτυξης της βιομηχανικής κοινωνίας περιείχε τα σπέρματα της τελικής αυτοκαταστροφής του. Όμως πολύ πριν φτάσουμε σε αυτό το στάδιο, οι τεχνολογικές και πολιτικό-κοινωνικές εξελίξεις στις οποίες οδήγησε η πρωτόγνωρη βιομηχανική ανάπτυξη του 19^{ου} αιώνα σε Ευρώπη και Αμερική συντάραζαν τα θεμέλια της βιομηχανικής κοινωνίας. Αναφέρομαι στους δύο παγκόσμιους πολέμους, που κατά μέγα μέρος οφείλονται σε οικονομικά αίτια, στην γένεση του υπαρκτού σοσιαλισμού και του φασισμού-ναζισμού, στην παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 και στο τέλος της αποικιοκρατίας, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Δεν θα υπεισέλθω σε ανάλυση των κοσμοϊστορικών αυτών γεγονότων, αλλά θα προσπαθήσω να αναλύσω τις συνέπειές τους στο οικονομικό κυρίως πεδίο και πώς οδήγησαν, ιδίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στην εξέλιξη της βιομηχανικής κοινωνίας και τον μετασχηματισμό των οικονομικών δομών.

Οι σημαντικές τεχνολογικές εφευρέσεις και καινοτομίες, που προανέφερα, από τη μια πλευρά και η πρωτοφανής ανάπτυξη διαφόρων κλάδων που στηρίζαν την βιομηχανική ανάπτυξη, από την άλλη, οδήγησαν σε αλματώδη μεγέθυνση του τομέα των κατασκευών και των υπηρεσιών. Συγκεκριμένα, εκτός από την γιγάντωση του κατασκευαστικού κλάδου που προαναφέρθηκε, έχουμε ανάλογες εκρήξεις στον τομέα των οικονομικών υπηρεσιών, μεταφορών και επικοινωνιών. Προοδευτικά οι τραπεζικές, ασφαλιστικές, χρηματοπιστηριακές, λογιστικές, εμπορικές, μεταφορικές και πρακτορειακές υπηρεσίες, εκτοπίζουν την βιομηχανία ως κύριο συντελεστή του εθνικού προϊόντος, αρχίζοντας και πάλι από Μεγάλη Βρετανία και ΗΠΑ και επεκτεινόμενες στις λοιπές αναπτυγμένες χώρες.

Η γενικευμένη χρήση του αυτοκινήτου, από την άλλη πλευρά, μεταμορφώνει κυριολεκτικά όχι μόνο την δομή και την λειτουργία των πόλεων αλλά και τον τρόπο ζωής του μέσου ανθρώπου. Στην μεταμόρφωση αυτή προσδίδονται ακόμη και φιλοσοφικές και πολιτικές προεκτάσεις, φτάνοντας στο σημείο να θεωρείται η

ελευθερία της κινήτικότητας ως στοιχείο δημοκρατίας και ως ιερό ατομικό δικαίωμα.

Ακόμη σημαντικότερη είναι η επικοινωνιακή ή πληροφοριακή επανάσταση, που στις μέρες μας καλύπτει πια όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής, από την απλή επικοινωνία ανάμεσα στους ανθρώπους, μέχρι την τηλεόραση, την παντοδύναμη διαφήμιση, την πληροφόρηση ακόμη και την εκπαίδευση και την «κοινωνική» αναστροφή μέσω του διαδικτύου.

Η ανάλυση τόσο καταλυτικών και τεράστιων αλλαγών εκφράζει από τα στενά όρια της σφαιράς αυτής των διαλογικών μαθημάτων. Αυτοπεριορίζομαι και πάλι στο να υπογραμμίσω τις βιασικές επιπτώσεις στην δομή και την λειτουργία της οικονομίας.

Πρώτον, στις αναπτυγμένες χώρες πάνω από το 70% του εγχωρίου προϊόντος προέρχεται πια από τον τομέα των υπηρεσιών. Ο τομέας όμως αυτός έχει εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά παραγωγής και διάθεσης από την γεωργία ή την μεταποίηση.

Δεύτερον, ακριβώς γι' αυτό λόγω οι εξωτερικές οικονομίες, ή οι οικονομίες κλίμακας, καθώς και άλλοι οικονομικοί νόμοι, χάνουν την σημασία τους με ριζικές επιπτώσεις στην δομή των πόλεων.

Τρίτον, η βαριά βιομηχανία με τις μεγάλες μονάδες μαζικής παραγωγής μετακινείται από τις αναπτυγμένες στις αναπτυσσόμενες χώρες, με βαθύτατες επιπτώσεις στον καταμερισμό της εργασίας και στις γεωπολιτικές ισορροπίες.

Τέτατον, η εισβολή του αυτοκινήτου και του αεροπλάνου στη ζωή μας, αλλά και γενικότερα η αλματώδης ανάπτυξη όλων των μεταφορών μετατρέπουν το πετρέλαιο σε μαύρο χρυσό, που για χάρη του γίνονται πολλοί σύγχρονοι πόλεμοι.

Πέμπτον, η παραπάνω εισβολή του αυτοκινήτου σε πόλεις που δεν είχαν σχεδιαστεί γι' αυτό και που, δυστυχώς, εξακολουθούν να σχεδιάζονται και να αναπτύσσονται χωρίς την οργανωσή εντάξη του στην λειτουργία τους, διαλύει τον αστικό ιστό, περιθωριοποιεί μεγάλες περιοχές και ομάδες πληθυσμού και γενικά δημιουργεί ένα πλήθος δυσμενών επιπτώσεων.

3. Η αλληλεπίδραση οικονομίας και οικονομικής επιστήμης

Στο δεύτερο κεφάλαιο, χαρακτήρισα την εφεύρεση της ατμομηχανής ως την θρυαλίδα που μας οδήγησε στην βιομηχανική επανάσταση. Η αναζήτηση, όμως, παρόμοιας θρυαλίδας, για το πρότυπο ανάπτυξης που δημιουργήθηκε, μας οδηγεί αναμφίβολα στον Adam Smith και τους λοιπούς κλασικούς οικονομολόγους, που από το τέλος του 18^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 20^{ου} θεμελίωσαν τη σύγχρο-

νη οικονομική επιστήμη. Η θεωρία και η πράξη της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς και όλων των θεσμών που συνοδεύουν την λειτουργία της οφείλονται κατά μέγα μέρος στην ιδιαιτερία των ανθρώπων αυτών.

Ας σημειωθεί ότι όλοι σχεδόν ασκούσαν μεγάλη επιρροή και στην πολιτική, είτε ως μέλη Κοινοβουλίων ή κυβερνήσεων, ή ως σύμβουλοι τους και έτσι μετείχαν στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής στην πράξη. Γενικά, ήταν διανοούμενοι – μερικές φορές ακόμη και φιλόσοφοι – και συνέβαλαν ευρύτερα στην διαμόρφωση της δυτικής σκέψης για τον άνθρωπο και την κοινωνία και στην θεωρητική θεμελίωση του προτύπου ανάπτυξης της βιομηχανικής κοινωνίας, που επιβιώνει μέχρι σήμερα.

Αυτό που ενδιαφέρει τον δικό μας κύκλο μαθημάτων είναι, ότι από αυτούς τους ανθρώπους θεμελιώθηκαν αντιλήψεις για την οικονομία και τον άνθρωπο, που απέκτησαν την ισχύ δόγματος και κυριαρχούν ακόμα στην ανθρώπινη σκέψη. Μια από αυτές ήταν η αξία της εξειδίκευσης της εργασίας και της γνώσης, ως βάσης της παραγωγικότητας, που πάνω της θεμελιώθηκε η μέθοδος της μαζικής παραγωγής. Φυσική συνέπεια ήταν η μηχανοποίηση της παραγωγής και η εκτόπιση της εργασίας, παρόλο που την εποχή εκείνη ήταν λάμψη. Μια άλλη ήταν ότι το περιβάλλον και τα πολύτιμα σκευατικά του, όπως ο αέρας, τα καθαρά νερά, η χλωρίδα και η πανίδα, είναι *ελεύθερα αγαθά*, που δεν έχουν κόστος και η χρήση τους ή η κατάχρησή τους (δηλαδή η ρύπανση) μπορεί να γίνεται κατά βούληση.

Κάτι, που έρχεται σε ευθεία αντίθεση με την Ελληνική σκέψη περί *μέτρου και ύψους* και την *πατερική θεολογία* του περιβάλλοντος, που τοποθετεί την κρίση σε ίση μοίρα περίπου με τον άνθρωπο και ασφαλώς την θεωρεί όργανο της προνοίας του Θεού και μέτοχο στην διαδικασία της απολύτρωσης. Ένα από τα καλύτερα περιβαλλοντικά συνθήματα που έχω ακούσει ανήκει στον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης: *«Κάνε χρήση αλλά όχι κατάχρηση. Δεσ τον εαυτό σου να απολαύσει αλλά με μέτρο. Μη γίνεσαι αλεθρος όλων των ζώων που ζουν στη γη και στη θάλασσα»* (Ομιλία περί Ειποιίας 383 μ.Χ.).

Βέβαια οι κλασικοί οικονομολόγοι είχαν δύο ελαφρυντικά στην τοποθέτησή τους για το περιβάλλον: *πρώτον*, ότι είχαν γαλιονηθεί στην ατομοκεντρική φιλοσοφία της δύσης και ιδίως στο προτεσταντικό δόγμα κατακυρίευσης της φύσης από τον άνθρωπο και *δεύτερον*, ότι το περιβάλλον την εποχή εκείνη δεν απειλείτο και φαινόταν πράγματι ελεύθερο. Όπως και να έχει το πράγμα, οι θεμελιακές αυτές τοποθετήσεις επηρέασαν αποφασιστικά την διαμόρφωση των θεσμών και της λειτουργίας της αγοράς και στρέβλωσαν όλη την μετεξέλιξη της βιομηχανικής κοινωνίας.

Τα κύρια αίτια της στρέβλωσης ήταν η αγνόηση του περιβαλλοντικού και του κοινωνικού κόστους και επομένως η λειτουργία της αγοράς ερήμην αυτών των υπαρκτικών συντελεστών της ανθρώπινης ζωής. Τα χαρακτηριστικά αυτού του

προτύπου ανάπτυξης ήταν η τραγική υποβάθμιση, τόσο του ανθρώπου όσο και του περιβάλλοντος, στην κλίμακα αξιών της βιομηχανικής κοινωνίας. Με αποτέλεσμα τόσο την σημαντική υποβάθμιση του περιβάλλοντος στις αναπτυγμένες χώρες, όσο και τις μεγάλες κοινωνικές συγκρούσεις του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, με αποκορύφωμα τους δύο Παγκόσμιους πολέμους και την μεταξύ των δύο πρωτοφανή κατάρρευση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος.

Θα ήταν βέβαια άδικο να χρεώσομε στους κλασσικούς οικονομολόγους, όλα αυτά τα κακά. Γιατί μεταξύ τους υπήρχαν και πολλοί, που ήδη από τον 19^ο αιώνα προέβλεψαν ή και προσδιόρισαν τις ατελεις και τα αδιέξοδα του καπιταλιστικού συστήματος. Ένας από τους πρώτους που κατέδειξε – έστω με όχι απόλυτα σκεπτό τρόπο – τα αδιέξοδα και τα όρια του προτύπου ανάπτυξης της βιομηχανικής κοινωνίας ήταν ο περίφημος Μάλθους, με την θεωρία του ελέγχου του πληθυσμού από τις οκτοδείες που προκαλούν οι φυσικές κατ'απογοήτευση. Ενώ το πρόβλημα της χρήσης των φυσικών πόρων απασχόλησε τον John Stuart Mill, που υποστήριξε την λύση της δημόσιας ιδιοκτησίας τους. Αργότερα, αρκετοί ασχολήθηκαν με το θετικό ή αρνητικό εξωτερικό κόστος της οικονομικής δραστηριότητας και ιδιαίτερα ο Ρίχου ανέπτυξε τους τρόπους κάλυψης του αρνητικού περιβαλλοντικού κόστους, μέσω ειδικών φόρων. Τέλος πρέπει να σημειωθεί η τεράστια συμβολή του John Maynard Keynes, στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, όχι μόνο στην ανάπτυξη της μικρο-οικονομικής θεωρίας της απασχόλησης, τόκων και χρήματος, αλλά και για την προσοχή που έδωσε στο κοινωνικό κόστος των οικονομικών κρίσεων και της ανεργίας.

4. Το είδωλο και τα όρια της ανάπτυξης

Θα κλείσω με μερικά συμπερασματικά σχόλια πάνω στο σημερινό πρότυπο της ανάπτυξης όπως έφτασε στο απόγειό του περί τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

Κατ' αρχή θα ήθελα να αιτιολογήσω λίγο τον αγώνα μέχρι τελικής πτώσης μεταξύ της *ελεύθερης οικονομίας της αγοράς*, όπως διαμορφώθηκε κυρίως στον δυτικό κόσμο, και της *κεντρικά προγραμματισμένης οικονομίας* των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η ουσία του αγώνα αυτού στρεβλώθηκε από τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις των δύο κόσμων, που ήταν ως επί το πλείστον πολιτικές και δεν είχαν πολύ σχέση με την οικονομία.

Πρώτα απ' όλα, η αγορά δεν είναι ιδεολογία ούτε και η οικονομία της αγοράς είναι *ελεύθερη*. Ακόμα και στις ΗΠΑ η ύπαρξη της αγοράς είναι αποτέλεσμα νομοθεσίας, η οποία ορίζει τα δικαιώματα ιδιοκτησίας των ανθρώπων στα αγαθά και τις υπηρεσίες που ανταλλάσσονται και επιπλέον η λειτουργία της υπόκειται σε αυστηρό έλεγχο από πλήθος δημοσίων αρχών και οργανισμών.

Δεύτερον, ακόμα και στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού λειτουργούσαν οι αγορές και μάλιστα σε δυο επίπεδα: το ένα ήταν οι αγορές των αγροτικών προϊόντων που αφέθηκαν να λειτουργούν όπως πριν και το δεύτερο ήταν οι αγορές των προϊόντων των μεγάλων Μονάδων βιομηχανίας, μεταφορών κλπ, που λειτουργούσαν με διοικητικές ή μάλλον κομματικές διαδικασίες.

Τρίτον, και οι δύο τύποι οικονομίες ήταν καπιταλιστικές. Η διαφορά μεταξύ τους ήταν ως προς την ιδιοκτησία του κεφαλαίου και των μέσων παραγωγής και ότι η πρώτη στηριζόταν στην **κατανάλωση**, ενώ η δεύτερη στην **παραγωγή και την επένδυση**, ως βάσεις της ανάπτυξης. Κατά τα λοιπά, και οι δυο υποτιμούσαν τον άνθρωπο και κατέστρεφαν το περιβάλλον.

Ιστορικά βέβαια, η οικονομία του υπαρκτού σοσιαλισμού παρουσίαζε αρκετές τριβές και απώλειες και υστερούσε σε αποτελεσματικότητα, ενώ η λεγόμενη ελεύθερη οικονομία πλεονεκτούσε σε αυτούς τους τομείς, αλλά είχε άλλα ελλείμματα που αναπληρωνόταν με την κρατική παρέμβαση, ιδίως για την πραγματοποίηση επενδύσεων σε έργα υποδομής. Στην ουσία και οι δύο οικονομίες ήταν ψευδεπίγραφες γιατί ήταν εξίσου καπιταλιστικές και εξίσου ελεγχόμενες. Πάντως η κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος, που οφείλεται κυρίως σε πολιτικούς λόγους, άφησε μόνη στο πεδίο την *ελεύθερη οικονομία ή την κοινωνική οικονομία της αγοράς*.

Οι τελευταίες μετεξελίξεις αυτής της οικονομίας οδήγησαν στην *καταναλωτική κοινωνία της αφθονίας*, που τώρα υποτίθεται ότι μετεξελίσσεται σε *κοινωνία της γνώσης*. Το κύριο χαρακτηριστικό της κοινωνίας της αφθονίας είναι ότι η κατανάλωση, με τη βοήθεια της διαφήμισης και της τεράστιας ανάπτυξης των ΜΜΕ, από μέσο ευζωίας θεοποιείται σε αυτοσκοπό. Κάτι που και φιλοσοφικά και υπαρξιακά οδηγεί σε αυτοαναίρεση του ανθρώπου, αφού η καταστροφή του περιβάλλοντος και η κλιματική αλλαγή τελικά απειλούν και την επιβίωσή του στη γη.

Η απειλή αυτή οδήγησε τα περιβαλλοντικά κινήματα, αλλά και άλλες ομάδες σκεπτομένων ανθρώπων ή σχετικών Οργανισμών να θέσουν το θέμα των ορίων στην ανάπτυξη. Η Λέσχη της Ρώμης στη δεκαετία του 60 διατύπωσε το δόγμα της *μηδενικής ανάπτυξης*, με σοβαρή επιχειρηματολογία, αλλά και άλλες ομάδες ανέπτυξαν παρόμοιες θέσεις. Τελικώς το θέμα απασχόλησε και τον ΟΗΕ, που συνέστησε ειδική Επιτροπή υπό την προεδρία της πρώην πρωθυπουργού της Νορβηγίας Gro Harlem Brundtland η οποία το 1987 εξέδωσε το περίφημο πόρισμα της για την *Αειφόρο Ανάπτυξη*.

Αλλά το πρόβλημα της αειφόρου ή μηδενικής ή άλλης ανάπτυξης ή ακόμη και στασιμότητας, σε συσχετισμό με το πρόβλημα της οικολογικής κρίσης θα μας απασχολήσει σε προσεχή μαθήματα.

ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η ανεπάρκεια της Κλασσικής Οικονομικής Επιστήμης

Γιάννης Παλαιοκρασσάς

πρώην Υπουργός και Επίτροπος Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων,
Αντιπρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας

Ο ομιλητής που θα ακολουθήσει, ο αγαπητός Λονκάς Αθανασίου, θα σας δώσει μια πλήρη και ενδελεχή ανάλυση του μέρους της οικονομικής θεωρίας και πράξης, που ασχολείται με την περιβαλλοντική πολιτική. Αυτό μου επιτρέπει να αφιερώσω την δική μου ομιλία περισσότερο στην παράλληλη ιστορική εξέλιξη της οικονομικής επιστήμης και της βιομηχανικής κοινωνίας και ιδίως της αντιμετώπισης των θεμάτων του περιβάλλοντος από τους κλασσικούς οικονομολόγους.

Κατ' αρχήν πρέπει να σας υπομνήσω το φαινόμενο της αλληλεπίδρασης μεταξύ οικονομολόγων και οικονομικών εξελίξεων, που ανέφερα στην πρώτη ομιλία μου. Αυτό είναι αυτονόητο, αφού οι οικονομολόγοι είτε ήταν και πολιτικοί και ασκούσαν οικονομική πολιτική είτε επηρέαζαν τους πολιτικούς, ως σύμβουλοι. Έτσι, η βιομηχανική επανάσταση συνοδεύτηκε από αντίστοιχη επανάσταση στην πολιτική οικονομία, όπως ορθότερα εκκαλείτο τότε η επιστήμη των οικονομικών. Οι μερκαντιλιστικές και μονεταριστικές θεωρίες, του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, που δέχονταν την κρατική παρέμβαση στην οικονομία προκειμένου να προωθηθούν οι εξαγωγές και να μειωθούν οι εισαγωγές ή να ελεγχθεί η νομισματική κυκλοφορία και, στην πράξη, οδηγούσαν αντιφατικά σε οικονομίες της αντάρκειας, έδωσαν την θέση τους στην θεωρία της αγοράς, του κεφαλαίου και της ελευθερίας του διεθνούς εμπορίου, που διατυπώθηκαν από τους περίφημους Adam Smith και David Riccardo στο μεταίχμιο του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα.

Ήταν τόσο ριζική η διαφοροποίηση των οικονομολόγων αυτών από κάθε τι προηγούμενο που είχε δώσει η πολιτική οικονομία, ώστε δίκαια πολλοί θεωρούν ότι αυ-

τοί είναι οι πιέσεις της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης. Στην δική μας σειρά διαλογικών μαθημάτων, που εκτείνονται σε ένα ευρύ γνωστικό πεδίο, είναι αδύνατο να δώσουμε έστω και μια συνοπτική περιγραφή των θεωριών τους. Θα αρκεσθώ λοιπόν σε μια σταχυολόγηση των σημείων, που αποτελούν την θεωρητική θεμελίωση της βιομηχανικής κοινωνίας και επηρέασαν βαθειά την εξέλιξή της.

Ο θεσμός της μαζικής παραγωγής

Η ανάπτυξη της θεωρίας της εξειδίκευσης της εργασίας και η παρατήρηση του Adam Smith, ότι η στερεότυπη επανάληψη του ίδιου μακρού έργου από ένα εξειδικευμένο εργάτη οδηγεί σε κάθετη αύξηση της παραγωγικότητας, ήταν αναμφίβολα ο βασικός πυλώνας της νέας μορφής βιομηχανικής παραγωγής. Φυσικό επακόλουθο ήταν το εργοστάσιο, που επέτρεπε την σκετέγαιση πολλών εξειδικευμένων εργατών και την οργάνωσή τους σε γραμμές μαζικής παραγωγής, που επέτρεπαν την κάθετη αύξηση του όγκου της παραγωγής και οδηγούσαν στις περίφημες οικονομίες κλίμακος.

Είναι χρήσιμο να παρακολουθήσουμε τα χαρακτηριστικά και τις συνέπειες αυτού του νέου τρόπου οργάνωσης της παραγωγής:

Πρώτον, η υποκατάσταση της μηχανής στην θέση του εργατικού δυναμικού δεν ήταν προϋπόθεση της μαζικής παραγωγής, αλλά φυσικό επακόλουθό της. Το επανωληρτικό έργο, εφ' όσον ήταν απλό, μπορούσε να γίνει και από μια μηχανή που εκανείτο με την φθηνή πια ενέργεια του ατμού.

Δεύτερο, η μαζική παραγωγή επέτρεπε πρωτόγνωρους όγκους προϊόντων, που απαιτούσαν όμως, τόσο άφθονες και προσβάσιμες πηγές πρώτων και βοηθητικών υλών (π.χ. άνθρακα, βάμβακα, σιτηρών), όσο και μεγάλες αγορές κατανάλωσης για την διάθεση των προϊόντων. Προϋπόθεση για αυτά, αφού εκ φύσεως αποκλείεται η συννίπαξη του ενός δίπλα στο άλλο, ήταν οι φθηνές μαζικές μεταφορές αλλά και η ελευθερία του εμπορίου.

Τρίτο, φυσικό επακόλουθο ήταν η βιομηχανία να αναπτυχθεί είτε δίπλα στα ορυχεία άνθρακα και άλλων ορυκτών, είτε δίπλα στις πόλεις που είχαν κάποιο σημαντικό πληθυσμό και αποτελούσαν καταναλωτικές αγορές. Και οι δύο κατηγορίες κέντρων έπρεπε να έχουν επαρκή μεταφορική εξυπηρέτηση με κανάλια, λιμάνια και σιδηρόδρομο.

Τέταρτο, σ' αυτά τα κέντρα αναπτύχθηκαν και όλες οι άλλες υπηρεσίες (τράπεζες, εκτελωνιστές, πράκτορες, λογιστικά γραφεία), που είναι αναγκαίες για την χρηματοδότηση και την διακίνηση της μαζικής παραγωγής. Η ελαφριά παρουσία τους δημιούργησε τις γνωστές εξωτερικές οικονομίες.

Πέμπτο, η οργάνωση της παραγωγής και της διακίνησής της μέχρι τον τελικό καταναλωτή σε τόσο μεγάλες μονάδες, δημιούργησε αυτόματα την ανάγκη για μια νέα τάξη εργαζόμενων, που θα διοικούσαν αυτό το πολυάριθμο εργατικό δυναμικό και θα συντόνιζαν την δράση του προς ένα προγραμματισμένο αποτέλεσμα. Έτσι γεννήθηκε η τάξη των διευθυντικών στελεχών σε πολλές βαθμίδες. Παράλληλα η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας οδήγησε σε έκρηξη του αριθμού και της κατάρτισης των μηχανικών και τεχνικών.

Οι συντελεστές παραγωγής και η λειτουργία της αγοράς

Οι κλασσικοί οικονομολόγοι καθόρισαν σε τρεις τους συντελεστές παραγωγής: γη (με την οποία εννοούσαν και τον υπόγειο πλούτο), εργασία και κεφάλαιο. Το κεφάλαιο διακρίνεται σε κυκλοφορούν και σε ακινητοποιημένο (συνήθως σε μηχανήματα και ακίνητα). Αργότερα, πολλοί οικονομολόγοι διέκριναν τους επιχειρηματίες και τα διευθυντικά στελέχη ως τέταρτο παράγοντα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τον ίδιο καιρό διαίρεσαν και τα αγαθά σε δύο κατηγορίες ανάλογα με την συμμετοχή τους στην αγορά ή όχι: στα *οικονομικά αγαθά* (που ήταν σχετικώς σπάνια και αντικείμενα συναλλαγής) και στα άλλα όπως το νερό, ο αέρας, και άλλα στοιχεία του περιβάλλοντος που – καίτοι εχρησιμοποιούντο στη διαδικασία της παραγωγής – δεν ήταν ούτε σπάνια, ούτε αντικείμενα συναλλαγής και χαρακτηρίστηκαν *ελεύθερα*.

Αυτή όμως δεν ήταν η μόνη θεσμική διάκριση σε βάρος του περιβάλλοντος. Ενώ οι κλασσικοί οικονομολόγοι και λογιστές αναγνώρισαν εξ αρχής ότι το κεφάλαιο, όχι μόνο πρέπει να αμείβεται με τόκους αλλά να προβλέπεται και η απόσβεση του κόστους αντικατάστασής του, δεν έκαναν την ίδια πρόβλεψη ούτε για τους φυσικούς πόρους (που αρκετοί μάλιστα από αυτούς είναι και αναντικατάστατοι), ούτε για το ανθρώπινο κεφάλαιο και την κατάρτισή του. Μόνο η κοινωνική ασφάλιση, που από πολλούς θεωρείται ως η δωροδοκία του Βίσημαρκ προς το προλεταριάτο, μπορεί να θεωρηθεί ως παραπλήσια της απόσβεσης.

Έτσι η θεωρία και η πράξη της λειτουργίας της αγοράς, εξ αρχής θεώρησε το περιβάλλον ως κάτι εξωγενές και δευτέρας ή τρίτης κατηγορίας συντελεστή παραγωγής, που δεν είχε δικαίωμα ίσης μεταχείρισης. Αν όμως κάτι τέτοιο επικαιρολογείτο τον 19^ο αιώνα, που η υποβάθμιση του περιβάλλοντος ήταν τοπική και περιστασιακή, είναι εντελώς εκτός τόπου και χρόνου σήμερα, που οι συνέπειες μιας τέτοιας θεώρησης οδηγούν σε καταστροφικές κλιματικές αλλαγές και απειλούν ακόμη και την επιβίωση του ανθρώπου στον πλανήτη.

Με το σημερινό θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας, όπως θα σας εξηγήσει ο επόμενος ομιλητής με λεπτομέρεια, το περιβαλλοντικό κόστος όπως και άλλες κατηγορίες κοινωνικού κόστους απόλυτα υπαρκτού, εξαιρούνται από τις τιμές, με αποτέλεσμα να επικρατούν παραγωγικά και καταναλωτικά πρότυπα στρεβλά και αναληθή, που είναι σχεδόν αδύνατο να διορθωθούν με νόμους ή άλλες διοικητικές ρυθμίσεις και οδηγούν στις καταστροφικές συνέπειες που περιγράψαμε στην προηγούμενη παράγραφο.

Η παραπάνω κατάσταση, δεν δικαιολογείται ακόμη και με αυστηρά οικονομικά κριτήρια. Γι' αυτό στην προηγούμενη ομιλία μου μίλησα για απαρχαιωμένο πρότυπο ανάπτυξης, που είναι επείγον να αναθεωρηθεί εκ βάθρων. Η βασική θεσμική αλλαγή που επιβάλλεται είναι η ένταξη του περιβαλλοντικού κόστους στην αγορά, μέσω της φορολογικής περιβαλλοντικής μεταρρύθμισης, που ήδη εφαρμόζεται με επιτυχία σε πάνω από 10 προηγμένες ευρωπαϊκές χώρες, ή άλλα οικονομικά εργαλεία, σε συνδυασμό πάντοτε με τις απαραίτητες νομικές ρυθμίσεις που θεσμοθετούν ανώτατα όρια ρύπανσης, η επιβάλλουν την χρήση των βελτιστων τεχνικών για την πρόληψή της.

Το διεθνές εμπόριο και η παγκοσμιοποίηση

Ο θεσμός της μαζικής παραγωγής, που επεκτάθηκε από τη βιομηχανία στη γεωργία αλλά και στις υπηρεσίες, όπως ήδη προαναφέραμε δεν μπορούσε να αναπτυχθεί στα στενά πλαίσια των εθνικών ορίων, ακόμη και μεγάλων χωρών όπως η Γαλλία και η Γερμανία και ιδίως η Μεγάλη Βρετανία που ήταν και η κοιτίδα της βιομηχανικής κοινωνίας. Η ανάγκη για εισαγόμενες πρώτες ύλες, αλλά και για πολλαπλές αγορές για την διάθεση του προπύγνου όγκου της βιομηχανικής παραγωγής οδήγησαν αναπόφευκτα στην αποικιοκρατία, ως την διττή λύση. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι κατά τον 19^ο αιώνα, στην Μεγάλη Βρετανία, για πρώτη φορά, από την μια νομοθετείται η κατάργηση των εμποδίων στο διεθνές εμπόριο και από την άλλη ο Ρικάρντο αναπτύσσει την κλασική πια θεωρία των συγκριτικών πλεονεκτημάτων του διεθνούς εμπορίου, με το παράδειγμα του Βρετανικού μαλλιού και του Πορτογαλικού κρασιού.

Η επικράτηση βέβαια αυτών των αντιλήψεων πήρε ένα και πλέον αιώνα γιατί εξίσου βαθιές ήταν και οι ρίζες του προστατευτισμού και των δασμοδότητων βιομηχανιών. Βαθμιαία η ελευθερία του διεθνούς εμπορίου, υποστηριζόμενη πια και από την Αμερικανική υπερδύναμη, γίνεται διεθνές δόγμα και κυρίαρχη πολιτική στην μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο περίοδο. Η Διεθνής Τράπεζα Ανάπτυξης, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και αρκετά αργότερα ο Διεθνής Οργανισμός Εμ-

πορείον είναι οι θεσμικοί πυλώνες του νέου δόγματος. Πάνω σ' αυτό το θεσμικό πλαίσιο οικοδομείται και το πρότυπο της παγκοσμιοποίησης.

Η τραγική ειρωνεία είναι ότι τα πρώην θύματα της αποικιοκρατίας, οι αναπτυσσόμενες χώρες, στις οποίες έχει μεταναστεύσει σήμερα η βιομηχανία, είναι αυτές που τώρα αντιδρούν σε μια αποτελεσματική διεθνή περιβαλλοντική πολιτική, επικαλούμενες – από μια άποψη ορθή – την θεωρία, ότι αυτή αποτελεί πρόσκομμα στην ελευθερία του διεθνούς εμπορίου.

Η βαθμιαία στρέβλωση και απαρχαίωση των θεσμών

Τα βασικά αυτά ελαττώματα της κλασσικής οικονομικής θεωρίας, που ξεκινούν από την ανισότητα μεταχείρισης των τριών βασικών συντελεστών της παραγωγής – με την έμφαση που δίνει στο κεφάλαιο, την υποβάθμιση του ανθρώπου και τον σχεδόν αποκλεισμό των φυσικών πόρων – βρίσκουν την θεωρητική επιτομή τους στην κεντρική έννοια του σημερινού προτύπου: **την προστιθέμενη αξία**. Η έννοια αυτή, που απαντάται συχνότερα με τις μορφές των εθνικολογιστικών όρων *Καθαρό ή Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ)* ή *Εισόδημα (ΑΕΕ)*, αποτελεί το διεθνές μέτρο της ανθρώπινης προσιπάθειας ή ευμάρειας και με την σημερινή οικονομική πραγματικότητα προσδίδει έναν ιδιότυπο στραβισμό σε κάθε ανάλυση.

Αυτό οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους:

Πρώτον, ότι είναι έννοια συμβατή μόνο με την βιομηχανική παραγωγή, ενώ σήμερα (όπως είδαμε στο προηγούμενο μάθημα) οι υπηρεσίες παράγουν πάνω από το 70% του ΑΕΠ. Αλλά η προστιθέμενη αξία των περισσότερων κλάδων των υπηρεσιών, (όπως η εκπαίδευση, υγεία, πληροφορική, δημόσιες υπηρεσίες) υπολογίζεται στο ΑΕΠ με τον ίδιο βιομηχανικό τύπο – εκροές μείον εισροές – που ισοδυναμεί μόνο με το άθροισμα των μισθών των απασχολούμενων και είναι σε **λάθος** βάση. Η πραγματική προστιθέμενη αξία του έργου αυτών των κλάδων είναι πολύ μεγαλύτερη.

Δεύτερον, ότι για τον ίδιο λόγο του τρόπου υπολογισμού της και στους τρεις τομείς της οικονομικής δραστηριότητας – πρωτογενής (γεωργία, αλιεία), δευτερογενής (εξόρυξη, μεταποίηση), τριτογενής (υπηρεσίες) – αγνοεί το περιβαλλοντικό κόστος της χρήσης ή κατάχρησης των φυσικών πόρων. Αυτή είναι και η βασική αιτία της σημερινής οικολογικής κρίσης, που αποτελεί κατά την Έκθεση Stern την μεγαλύτερη αποτυχία της αγοράς.

Κλασσικό παράδειγμα της αποτυχίας του ΑΕΠ να μετρήσει την πραγματική πρόοδο μιας οικονομίας είναι ότι η αυτοφύλαξη των δασών, με όλες τις πολλαπλές καταστροφές που προκαλεί, καταμετράται ως αύξηση του ΑΕΠ και άρα ως δεί-

κτης ανάπτυξης και ευμάρειας. Το ίδιο ισχύει και αν καταστραφεί ένα τοπίο φυσικού κάλλους για να γίνει ένα νταμάρι.

Μια άλλη στρέβλωση προκλήθηκε από την χρήση της προστιθέμενης αξίας, ως βάσης για τον **Φόρο Προστιθέμενης Αξίας (ΦΠΑ)**. Πράγματι, ενώ το φορολογικό σύστημα βασιζόταν ανέκαθεν, αφ' ενός στους δασμούς και αφ' ετέρου στην φορολογία της παραγωγής/κατανάλωσης και της κινητής και ακίνητης περιουσίας, κατά την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, υπό την πίεση του ανταγωνισμού για την προσέλκυση των επενδύσεων, το βάρος της φορολογικής βάσης μετατίθεται από την παραγωγή και το κεφάλαιο, στην εργασία και την ανθρώπινη προσπάθεια γενικότερα. Καταλύτες στην εξέλιξη αυτή είναι:

α. η εξαφάνιση σχεδόν των δασμών και

β. η εισαγωγή του ΦΠΑ.

Έτσι φτάνουμε σήμερα στην Ευρώπη οι λεγόμενοι περιβαλλοντικοί φόροι να είναι μόλις το 7% του συνόλου των φορολογικών εσόδων, οι φόροι κεφαλαίου μόλις το 2% ενώ οι φόροι επί της εργασίας το 65%. Έχουμε δηλαδή το οξέυμαρο σε μια περιοχή, που το πρώτο κοινωνικό πρόβλημα είναι η ανεργία και τα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι οξύτατα, να τιμωρείται η εργασία και να επιδοτείται η κατέχρηση του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, ενώ απαλλάσσεται το κεφάλαιο.

Η τρίτη περιοχή που το σημερινό πρότυπο ανάπτυξης οδηγεί σε σοβαρά αδιέξοδα είναι η **δομή και η λειτουργία των πόλεων**. Οι πόλεις ήταν ανέκαθεν τα φυτώρια, τα σύμβολα και το μέτρο του πολιτισμού. Δεν είναι άσχετο το ότι η ίδια η λέξη *πολιτισμός* τόσο στα ελληνικά όσο και στις δυτικές γλώσσες ετυμολογείται από την λέξη *πόλις* ή *civitas*. Οι σημερινές πόλεις όμως, όπως ανέπτυξα ήδη στο πρώτο μάθημα της σειράς αυτής, εμφανίζουν σοβαρά συμπτώματα παρωχημής και διάλυσης. Μεγάλες περιοχές τους – και μάλιστα από τις πιο αξιολογες ιστορικά – έχουν υποβαθμιστεί απελευστικά και αποτελούν σήμερα φυτώρια παραοικονομίας και εγκληματικότητας.

Και πάλι δύο είναι οι κύριοι λόγοι γι' αυτό το φαινόμενο:

Πρώτον, ότι οι πόλεις δεν είχαν σχεδιαστεί για το αυτοκίνητο και κυριολεκτικά διαλύθηκαν από τις κυκλοφοριακές πιέσεις, σχλήσεις και ρύπανση που αυτό προκαλεί. Το δε κύριο μέτρο αντιμετώπισης των σχετικών προβλημάτων, με την κατασκευή υπόγειων ή υπέργειων αστικών αυτοκινητοδρόμων ή άλλων κυκλοφοριακών έργων, συμπλήρωσε τον φαύλο κύκλο.

Δεύτερον, ότι η χρήση του αυτοκινήτου δεν επιβαρύνθηκε ποτέ με το τεράστιο περιβαλλοντικό κόστος που προκαλεί, ούτε αυτό λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψη κατά τον χωροταξικό σχεδιασμό και την επέκταση των σχεδίων πόλεων. Αυτό είναι βέβαια μια άποψη της γενικότερης έλλειψης συντονισμού μεταξύ του σχεδιασμού των πόλεων και της οικονομικής λειτουργίας τους.

Το γενικό συμπέρασμα με το οποίο κλείνω αυτή την εισήγηση, είναι ότι, δυστυχώς, το σημερινό πρότυπο ανάπτυξης δημιουργήθηκε κάτω από τις συνθήκες της βιομηχανικής επανάστασης και παραμένει αγνωσμένο σ' αυτές. Είναι σε πλήρη αναντιστοιχία με την σύγχρονη οικονομία και τις σημερινές κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες και άρα απελπιστικά απαρχαιωμένο. Ότι η θεωρητική θεμελίωσή του και η ανάπτυξη του μέσα από την κλασσική οικονομική θεωρία, βασίστηκε σε μερικές τραγικές υπεραπλοχεύσεις και στρεβλώσεις που δεν στέκουν αξιόμη και με καθαρά οικονομικά κριτήρια. Εν πάση περιπτώσει έχει οδηγήσει στη σημερινή οικολογική κρίση αλλά και τις πολλαπλές κοινωνικές κρίσεις, που αντιμετωπίζουμε. Η μόνη λύση είναι η εκ βάθρων αναθεώρηση και εκ-συγχρονισμός του, με τα οποία θα ασχοληθούμε σε προσεχή μαθήματα.

ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Στοιχειώδεις Αρχές Περιβαλλοντικής Οικονομικής Επιστήμης

Λουκής Αθανασίου
πρώην Γενικός Διευθυντής Κέντρου
Προγραμματισμού και Οικονομικών Έρευνών

1. Γενικά

Η ανάπτυξη της περιβαλλοντικής επιστήμης τις τελευταίες δεκαετίες, που φωτίζει τα αίτια των περιβαλλοντικών προβλημάτων και τις επιπτώσεις τους, η επέλευση μεγάλης κλίμακας περιβαλλοντικών ατυχημάτων ή καταστροφών και οι σοβαρές ενδείξεις για επερχόμενους πολύ σοβαρούς περιβαλλοντικούς κινδύνους, έχουν εναισθητοποιήσει το κοινό σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος και οδήγησαν τα κράτη και τη διεθνή κοινότητα σε μια προσπάθεια διαμόρφωσης περιβαλλοντικής πολιτικής. Η πολιτική αυτή στηρίζεται από τη μια μεριά στα ευρήματα της περιβαλλοντικής επιστήμης και από την άλλη στην αξιολογική κρίση των κοινωνιών ως προς τον βαθμό προτεραιότητας που πρέπει να αποδίδεται στο περιβαλλοντικό αγαθό σε σχέση με άλλα. Στη βάση αυτή προσδιορίζονται οι εκάστοτε στόχοι της περιβαλλοντικής πολιτικής, που αποβλέπουν στην προστασία του περιβάλλοντος τόσο με την προληπτική έννοια όσο και με την έννοια της κατά το δυνατόν επανόρθωσης ή αποκατάστασης των περιβαλλοντικών συνθηκών, όπου αυτές έχουν υποστεί χειροτέρευση ή βλάβη.

Με αφετηρία αναλύσεις και πορίσματα της οικονομικής ανάλυσης που είχαν προκύψει τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η περιβαλλοντική οικονομική αποτελεί ένα σχετικά νέο κλάδο της οικονομικής επιστήμης, οποίος αναπτύχθη-

κε στα πρόσφατα χρόνια, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εφαρμοσμένο επίπεδο, υπό την επήρεια και των εξελίξεων που μόλις αναφέρθηκαν. Στόχους της αποτελούν η καλύτερη κατανόηση της οικονομικής διάστασης της περιβαλλοντικής πολιτικής και η συμβολή στη διαμόρφωση εργαλείων πολιτικής για την επίτευξη των περιβαλλοντικών επιδιώξεων.

Η περιβαλλοντική πολιτική, σε πολλές περιπτώσεις, συνεπάγεται ενέργειες ή παραλείψεις, το οικονομικό κόστος των οποίων είναι πολύ σημαντικό. Και ο χαρακτήρας και το μέγεθος του δεν εξαρτώνται μόνο από τον επιδιωκόμενο περιβαλλοντικό στόχο αλλά και από τον τρόπο που επιλέγεται για την επίτευξή του. Όταν υπάρχουν εναλλακτικοί τρόποι, είναι σημαντικό να επιλέγεται εκείνος που κοστίζει λιγότερο. Αυτό, όχι μόνο για να αποφευχθεί η σπατάλη και να εξοικονομούνται πόροι αλλά και γιατί η επιλογή περισσότερο δυσχεραινών τρόπων μπορεί να οδηγεί σε αντιδράσεις που τελικά δυσχεραίνουν την επίτευξη των περιβαλλοντικών στόχων. Με την έννοια αυτή, ο ρόλος της περιβαλλοντικής οικονομικής, που όπως μόλις σημειώθηκε ερευνά τους τρόπους επίτευξης των περιβαλλοντικών στόχων, είναι επικουρικός αλλά όχι ασήμαντος.

Η σημασία της ορθής επιλογής του τρόπου με τον οποίον επιδιώκεται η επίτευξη ενός περιβαλλοντικού στόχου εβράδυνε να γίνει κατανοητή. Ακόμη και στις ΗΠΑ, όπου αποδίδεται συγκριτικά μεγάλη σημασία στην οικονομική πλευρά των πραγμάτων, στα πρώτα βασικά νομοθετήματα για την προστασία του περιβάλλοντος (όπως ο νόμος για τον καθαρό αέρα—clean air act—του 1970 ή ο νόμος για το καθαρό νερό—clean water act—του 1972) αναφερόταν ρητά ότι κατά τον προσδιορισμό των περιβαλλοντικών όρων και προδιαγραφών απαγορευόταν η συνεξέταση οικονομικών παραμέτρων, όπως το κόστος ή η ωφέλεια. Οι οικονομικές αναγκαιότητες όμως δεν εβράδυναν να καταστούν αισθητές, με αποτέλεσμα, μέσα σε μια δεκαετία από τα πρώτα νομοθετήματα που μόλις αναφέρθηκαν, η συνεξέταση του κόστους και του οφέλους των μέτρων περιβαλλοντικής πολιτικής, σε μια προσπάθεια να επιλεγούν μέτρα που να περιορίζουν το κόστος που απαιτείται για την επίτευξη δεδομένου περιβαλλοντικού αποτελέσματος, να καταστεί επίσημη πολιτική όχι μόνο στις ΗΠΑ αλλά και αλλού. Έτσι το Συμβούλιο του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), τον οποίον η χώρα μας είναι μέλος, το 1991 παρώτρυνε τις χώρες μέλη όχι μόνο να συνεξετάζουν τις οικονομικές παραμέτρους αλλά και να κάνουν ευρύτερη και περισσότερο συγκροτημένη χρήση των οικονομικών εργαλείων στην περιβαλλοντική τους πολιτική και διαχείριση (Environmental Economics: A survey, Journal of Economic Literature, Vol. XXX (June) 1992, pp.675-740).

2. Περιβαλλοντικές αρνητικές εξωτερικές οικονομίες

Το πρόβλημα που προκύπτει σε σχέση με τη λειτουργία και την αποτελεσματικότητα της αγοράς, όταν οι δραστηριότητες μιας ή περισσότερων οικονομικών μονάδων προκαλούν κοινωνικό κόστος, χωρίς αντίστοιχη επιβάρυνση του ιδιωτικού τομέα ή κοινωνικό όφελος χωρίς αντίστοιχη ιδιωτικοοικονομική τους ωφέλεια, έχει –όπως ήδη αναφέρθηκε– επισημανθεί από την οικονομική επιστήμη ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Οι εξωτερικές αρνητικές οικονομίες που προκύπτουν όταν προκαλείται κοινωνικό κόστος χωρίς αντίστοιχη οικονομική επιβάρυνση του ιδιωτικού τομέα (negative external economies ή negative externalities) και οι θετικές εξωτερικές οικονομίες που προκύπτουν όταν παράγεται κοινωνική ωφέλεια χωρίς αντίστοιχο ιδιωτικοοικονομικό όφελος (positive external economies ή positive externalities) θεωρούνται ως μια από τις σοβαρές ατέλειες του μηχανισμού των τιμών (market failure) που παρεμποδίζουν τη βελτιστοποίηση του οικονομικού αποτελέσματος και δικαιολογούν την κρατική παρέμβαση, με στόχο τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας στη λειτουργία της αγοράς. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι οι οικονομολόγοι που πρώτοι επισήμαναν το πρόβλημα –σε εποχή που ακόμη, όπως μόλις αναφέρθηκε, η περιβαλλοντική επιστήμη και η περιβαλλοντική οικονομική ανάλυση με τη σημερινή τους μορφή δεν είχαν ακόμη αναπτυχθεί– χρησιμοποίησαν παραδείγματα περιβαλλοντικής όχλησης ή περιβαλλοντικού οφέλους για να καταστήσουν σαφέστερη την επιχειρηματολογία τους.

Η ιδιωτική οικονομική μονάδα έχει σκοπό το κέρδος. Στο βαθμό που μια δραστηριότητά της προκαλεί περιβαλλοντικό κόστος χωρίς αντίστοιχη οικονομική επιβάρυνσή της, είναι πολύ πιθανόν ότι θα αδιαφορεί γι' αυτό, αφού δεν έχει αντίκτυπο στο κέρδος της. Αν πρόκειται για αναλώσιμο στοιχείο του περιβάλλοντος όπως π.χ. ένα πεπερασμένο κοιτάσμα, θα τείνει σε ανάληψη υψηλότερη όχι μόνο της περιβαλλοντικά αλλά, ενδεχόμενα, και της οικονομικά βέλτιστης. Αν πρόκειται για άλλης μορφής περιβαλλοντικό αγαθό, το μηδενικό για την οικονομική μονάδα τίμημα για ενδεχόμενη βλάβη του, μηδενίζει και το οικονομικό κίνητρο για την προστασία του ή τον περιορισμό της βλάβης του. Αν και δεν αποκλείεται σε ορισμένες περιπτώσεις ένας επιχειρηματίας να μην ενεργεί με μοναδικό γνώμονα το κέρδος, και να ενδιαφέρεται και για κάποιες άλλες διαστάσεις των παραγωγικών του δραστηριοτήτων, τα περιθώρια που του αφήνει η πραγματικότητα της αγοράς να συνεξετάζει και άλλους παράγοντες, όταν λαμβάνει τις αποφάσεις του, είναι πολύ περιορισμένα. Αν θελήσει να αναλάβει κόστος που δεν είναι υποχρεωμένος να αναλάβει, για την εξυπηρέτηση σκευών άλλων από το κέρδος του –όπως π.χ. ο περιορισμός των δυσμενών επιπτώσεων των δραστη-

ριοτήτων του στο περιβάλλον— με την προκύπτουσα επιβάρυνση του κόστους του υποσκάπτει την ανταγωνιστική του θέση, αφού δεν είναι καθόλου βέβαιον ότι οι ανταγωνιστές του θα τον μιμηθούν. Έτσι θα υποχρεωθεί να αναθεωρήσει τη στάση του και να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του στην κερδοφορία.

3. Μορφές παρέμβασης για την αντιμετώπιση περιβαλλοντικών προβλημάτων

Όπως ήδη αναφέρθηκε, όταν πρόκειται για σοβαρές ατέλειες της αγοράς, αντιγράφεται από την οικονομική επιστήμη η ανάγκη κρατικής ή και άλλης μορφής κοινωνικής παρέμβασης, προκειμένου να βελτιωθεί το οικονομικό αποτέλεσμα και να αποσοβηθούν ή να περιοριστούν οι επιβλαβείς οικονομικές συνέπειες από αυτές. Η παρέμβαση μπορεί να λάβει διάφορες μορφές. Ένας τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος συνίσταται στην κανονιστική κρατική παρέμβαση. Έτσι, λ.χ., αν μια οικονομική μονάδα μολύνει την ατμόσφαιρα με εκπομπές καυσιμερίων ή αιωρούμενων σωματιδίων, ένας τρόπος αντιμετώπισης του περιβαλλοντικού προβλήματος που προκύπτει είναι η επιβολή δια νόμου τεχνικών όρων και περιορισμών στις εκπομπές αυτές και η τιμωρία της όταν τους παραβαίνει. Η παρέμβαση μπορεί να λαμβάνει ακραιακώς τεχνικό χαρακτήρα ή να αφήνει στους ενδιαφερόμενους κάποια περιθώρια χρησιμοποίησης του οικονομικού λογισμού, προκειμένου να επιτύχουν τη συμμόρφωση. Στην πρώτη περίπτωση οι τεχνικοί αιτιοί όροι και περιορισμοί μπορεί να είναι λεπτομερειακοί και συγκεκριμένοι όχι μόνο ως προς τα περιβαλλοντικά αποτελέσματα αλλά και ως προς τις μεθόδους και τον εξοπλισμό. Στη δεύτερη περίπτωση, η παρέμβαση μπορεί να λαμβάνει γενικότερη μορφή, όπως π.χ. ο προσδιορισμός ενός ανώτατου ορίου εκπομπών, χωρίς να προσδιορίζεται τεχνικά ο τρόπος επίτευξής τους. Στην περίπτωση αυτή οι τρόποι συμμόρφωσης, όπως λ.χ. το είδος του φίλτρου που θα εγκατασταθεί για να συλλαμβάνει τα αιωρούμενα σωματίδια ή οι όποιες άλλες τεχνικές λύσεις, αφήνονται να αποφασιστούν από τις επιχειρήσεις, τις οποίες αφορά η κανονιστική ρύθμιση. Εκείνο που χρειάζεται προσοχή από την πλευρά της παρεμβαίνουσας αρχής είναι η κύρωση σε περαιτέρω παράβασης να ενθαρρύνεται έτσι ώστε να έχει αποτελεσματικό αποτρεπτικό χαρακτήρα. Χρειάζεται επίσης μέριμνα για τη δημιουργία ή την ύπαρξη αποτελεσματικών μηχανισμών ελέγχου, ώστε η πιθανότητα εντοπισμού τυχόν παραβάσεων να είναι αυξημένη και να αποθαρρύνονται έτσι οι παραβάσεις.

Εναλλακτικός τρόπος αποθάρρυνσης μιας οικονομικής μονάδας που προκαλεί περιβαλλοντική όχληση και άσκησης πίεσης σ' αυτήν να την περιορίσει—σε αγ-

τιδασιοτή με την θέσπιση τεχνικών κανόνων και την αστυνόμευση της εφαρμογής τους—είναι η λεγόμενη εσωτερόκευση (internalisation) της αρνητικής ή της θετικής εξωτερικής οικονομίας, κάτι που μπορεί να μεθοδευτεί κυρίως μέσα από οικονομικά αντικίνητρα ή κίνητρα. Στόχος της εσωτερόκευσης στην περίπτωση αρνητικών εξωτερικών οικονομιών είναι η οικονομική επιβάρυνση του σχολόντος κατ'αναλογία του κοινωνικού περιβαλλοντικού κόστους που συνεπάγονται οι δραστηριότητες του, έτσι ώστε κατά τη λήψη των αποφάσεών του να έχει κίνητρο να συνευλογίζεται και την περιβαλλοντική βλάβη που προκαλεί. Στην περίπτωση της οικονομικής μονάδας που μολύνει την ατμόσφαιρα με εκπομπές καυσαερίων ή αιωρούμενων σωματιδίων, για την οποίαν έγινε λόγος, αντί της τεχνικού περιεχομένου κανονιστικής ρύθμισης μπορεί να επιβληθεί φόρος ή τέλος, υπολογισμένο έτσι ώστε να δημιουργείται επαρκές οικονομικό κίνητρο συμμόρφωσης προς τον περιβαλλοντικό κανόνα και επαρκές αντικίνητρο συνέχισης της πρότερης συμπεριφοράς. Η προσέγγιση αυτή συνοψίζεται ενίοτε στην αρχή «ο μολύνων πληρώνει». Η αρχή αυτή δεν έχει την έννοια ότι, εφ'όσον κανείς πληρώνει, αποκτά το δικαίωμα να μολύνει, όπως μερικές φορές φαίνεται να ερμηνεύεται από περιβαλλοντικά ακριβανείς, οι οποίοι δεν ανταλαμβάνονται ορθά το νόημα των οικονομικών κινήτρων και αντικινήτρων. Είναι προφανές ότι μια τέτοια προσέγγιση, ότι δηλ. «μπορεί κανείς να μολύνει αρκεί να πληρώνει» θα ήταν εντελώς αναποτελεσματική από την άποψη του επιδιωκόμενου στόχου, ο οποίος δεν είναι ταμειακός αλλά αποβλέπει στον περιορισμό της περιβαλλοντικής όχλησης. Η αρχή «ο μολύνων πληρώνει» έχει την έννοια ότι η σχολούσα συμπεριφορά καθίσταται τόσο οικονομικά ασύμφορη για τον μολύνοντα, λόγω του κόστους που του επιφέρει, ώστε αυτός να έχει κίνητρο να αναζητήσει τρόπους συμμόρφωσης προς τον περιβαλλοντικό κανόνα.

Αντί του οικονομικού αντικινήτρου, μπορεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, να δημιουργείται κίνητρο με τη μορφή λ.χ. της επιδότησης. Αυτό ταιριάζει όταν πρόκειται για θετικές εξωτερικές οικονομίες. Σε ό,τι όμως αφορά την προστασία του περιβάλλοντος, η πρακτική σημασία των θετικών εξωτερικών οικονομιών, αν και όχι αμελητέα, είναι γενικά μικρότερη. Το πρόβλημα κάτω από τις σύγχρονες συνθήκες έγκειται κυρίως στην περιβαλλοντική όχληση και όχι τόσο στις αγαθές περιβαλλοντικές επιδράσεις των οικονομικών δραστηριοτήτων. Η επιδότηση προοφάρεται επίσης ως εναλλακτική λύση σε σχέση με το φόρο ή το τέλος, όταν, π.χ., για λόγους έντονου εξωτερικού ανταγωνισμού από χώρες όπου οι περιβαλλοντικοί κανόνες είναι χαλαροί, μπορεί να κριθεί ότι είναι εθνικά ασύμφορη η οικονομική επιβάρυνση των επιχειρήσεων για τις οποίες πρόκειται, η οποία θα προέκυπτε από υποχρεώσεις σχετικές με την περιβαλλοντική προστασία. Σε μια τέτοια περίπτωση το κόστος της επιθυμητής συμμόρφωσης προς τους ισχύοντες

περιβαλλοντικούς κανόνες επιβαρύνεται το κοινωνικό σύνολο με τη μορφή μιας επιδότησης αντί να το επιβαρυνθούν οι οχλούσες μονάδες, και να τεθεί έτσι σε κίνδυνο η επιβίωσή τους λόγω του εξωτερικού ανταγωνισμού.

Η κάθε μια από τις δυο κατηγορίες εργαλείων για τον περιορισμό του περιβαλλοντικού κοινωνικού κόστους, που μόλις αναφέρθηκαν –καθώς επίσης και η όποια ενδιάμεση, σύνθετη εκδοχή τους– έχει τα πλεονεκτήματά και τα μειονεκτήματά της και η επιλογή σε κάθε περίπτωση εξαρτάται από τις συγκεκριμένες συνθήκες και τον επιδιωκόμενο στόχο. Έτσι, λ.χ., όταν η εξασφάλιση ενός αγαθού θεωρείται κατά κάποιον τρόπο αδιαπραγμάτευτη, είναι προτιμότερη η αντιμετώπιση της ατέλειās της αγοράς με αυστηρές κανονιστικές διατάξεις τεχνικού κυρίως χαρακτήρα. Εάν, π.χ., μια δραστηριότητα ενοχολοιέται για σοβαρή βλάβη στην υγεία ή την ασφάλεια του κοινού, δεν είναι αποδεκτή η ιδέα να αφεθεί ελεύθερος να την ασκεί, όποιος είναι διατεθειμένος να πληρώσει. Διότι να μιν, όπως προαναφέρθηκε, πρέπει να λαμβάνεται μέριμνα κατά τον προσδιορισμό του φόρου ή του τέλους, έτσι ώστε να δημιουργείται αποτελεσματικό αποτρεπτικό αντικίνητρο, όμως εξαιρέσεις μπορεί να προκύψουν. Ο φόρος ή το τέλος ρυθμίζονται έχοντας πάντοτε κατά νου τις συνηθείς περιπτώσεις. Δεν θα ωφελούσε να επιβάλλεται εξοντωτικό οικονομικό αντικίνητρο για να αποκλειστεί το ενδεχόμενο κάποια οικονομική μονάδα να προτιμήσει να συνεχίσει να μολύνει και να πληρώνει. Όπου, ως εκ τούτου, το ενδεχόμενο να αστοχεί το οικονομικό κίνητρο, έστω και κατ'εξαίρεση, κρίνεται ως απαράδεκτο, είναι φανερό ότι το εν δυνάμει δραστικότερο μέσο του προσδιορισμού υποχρεωτικών τεχνικών ορίων ή προδιαγραφών είναι καταλληλότερο. Προτιμότερη είναι επίσης η επιβολή αυστηρών τεχνικών κανόνων όταν πρόκειται για την αντιμετώπιση περιβαλλοντικών προβλημάτων που προκαλούνται από παραγωγικές δραστηριότητες του δημόσιου τομέα, αφού στην περίπτωση αυτή το οικονομικό κίνητρο δεν έχει την ισχύ που έχει στον ιδιωτικό τομέα. Μια δημόσια επιχείρηση μπορεί να αδιαφορήσει για το οικονομικό αντικίνητρο και να συνεχίσει να μολύνει.

Όταν οι περιβαλλοντικές συνέπειες από την άσκηση μιας δραστηριότητας δεν λαμβάνουν τόσο σοβαρή μορφή όπως λ.χ. η σαφής βλάβη της ανθρώπινης υγείας, και πρόκειται για τον ιδιωτικό τομέα, η χρησιμοποίηση οικονομικών κινήτρων ή αντικινήτρων είναι προτιμότερη. Πλεονέκτημά της έναντι της κανονιστικής ρύθμισης, είναι ότι επιστρατεύει τον μηχανισμό των τιμών και αξιοποιεί τις δυνατότητες που αυτός προσφέρει για την επίτευξη δεδομένου αποτελέσματος με τον οικονομικότερο τρόπο. Το κόστος για δεδομένο περιβαλλοντικό αποτέλεσμα σε όρους περιβαλλοντικών παραμέτρων, π.χ. το κόστος που απαιτείται για να περιοριστούν οι ατμοσφαιρικοί ρύποι σε μια περιοχή κάτω από κάποια ανώτατα επιτρεπτά όρια, διαφέρει μεταξύ οικονομικών μονάδων. Εξαρτάται δε τόσο από

τη διαδικασία και την τεχνική της παραγωγής που χρησιμοποιεί η κάθε παραγωγική μονάδα όσο και από παράγοντες όπως η γεωγραφική της θέση, οι ώρες λειτουργίας της, οι επικρατούντες άνεμοι, κλπ.. Έτσι, λ.χ., το κόστος για δεδομένη μείωση των εκπομπών συγκεκριμένου ρύπου μπορεί να είναι πολύ διαφορετικό μεταξύ ενός διυλιστηρίου πετρελαίου και μιας θερμικής μονάδας παραγωγής ηλεκτρισμού. Και οι συνέπειες από δεδομένη εκπομπή ρύπων στην ποιότητα του περιβάλλοντος σε δεδομένη περιοχή μπορεί να διαφέρουν ανάλογα με την απόσταση της παραγωγικής μονάδας από τα σημεία υψηλών συγκεντρώσεων του εν λόγω ρύπου, τους επικρατούντες ανέμους, κλπ. Η επιβολή ενός ομοιόμορφου τεχνικού κανόνα ή περιορισμού σε όλες τις ρυπαγόνες μονάδες μια περιοχής, ανεξάρτητα από τους παράγοντες αυτούς, μεταχειρίζεται με τον ίδιο τρόπο δεδομένο αποτέλεσμα σε όρους περιβαλλοντικών παραμέτρων ανεξάρτητα από το κόστος του, κάτι που οδηγεί σε σπατάλη. Αν αντί της ανιστήρης επιβολής ενός τεχνικού αποτελέσματος ή περιορισμού γενικής ισχύος υιοθετηθεί μια περιοσότερο ευελικτη προσέγγιση, η οποία μέσα από οικονομικά κίνητρα και αντικίνητρα είναι δυνατό να επιτύχει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα σε όρους περιβαλλοντικών παραμέτρων, μπορεί με τον τρόπο αυτό να εξοικονομηθεί κόστος. Και η εξοικονόμηση μπορεί, όπως έχουν δείξει μελέτες για συγκεκριμένες περιοχές και μορφές ρύπων, να λαμβάνει μεγάλη έκταση. Έχουν επισημανθεί περιπτώσεις όπου το κόστος μπορεί να μειωθεί και στο ένα δέκατο σε σχέση με μια αυστηρά κανονιστική παρέμβαση (Seskin Eugene P., Anderson Robert J., Jr. και Reid Robert O. "An empirical Analysis of Economic Strategies for Controlling Air Pollution" J. of Environmental Economic Management, June 1983, 10(2)pp. 112-24). Στη σημασία τέτοιου είδους οικονομικών παραγόντων στηρίζεται και η τακτική της δημιουργίας αγοράς για ορισμένες μορφές ρύπων ή περιβαλλοντικών βλαβών. Μέσα από τέτοιον είδους αγορές επιτρέπεται σε συγκεκριμένη ρυπαγόνο επιχείρηση, η οποία σε δεδομένη περίοδο το βρίσκει συγκριτικά δαπανηρότερο να λάβει τα μέτρα που χρειάζονται για να συμμορφωθεί με τις θεσπισμένες περιβαλλοντικές παραμέτρους, «να αγοράζει δικαιώματα αντιρρύπανσης» από άλλη ή άλλες μονάδες που το βρίσκουν συμφέρον να περιορίζουν τους ρύπους τους κάτω από τα επιτρεπτά όρια, προκειμένου να διαθέσουν το "πλεόνασμα περιβαλλοντικού αγαθού" που έτσι δημιουργούν, έναντι τιμήματος, σε άλλους ρυπαντές. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να περιορίζεται το συνολικό κόστος για την επίτευξη δεδομένου περιβαλλοντικού αποτελέσματος και να παρέχεται στις επί μέρους οικονομικές μονάδες ευελιξία ως προς τη χρονική κλιμάκωση των επενδύσεων που χρειάζεται να αναλάβουν για τη συμμόρφωση με τους περιβαλλοντικούς όρους. Έτσι λ.χ. κατά την εφαρμογή του προγράμματος μετάβασης στην αμόλυβδη βενζίνη στις ΗΠΑ από το 1982 έως το 1986, επιτράπηκε η συναλλαγή σε

«δικαιώματα μείσωσης του μολύβδου» μεταξύ διυλιστηρίων πετρελαίου, με την αγορά τέτοιων δικαιωμάτων από τα βραδυπορούντα διυλιστήρια και την πώλησή τους από εκείνα που προχωρούσαν με γρηγορότερους ρυθμούς στη μετάβαση προς την παραγωγή αμόλυβδης βενζίνης. Πραγματοποιήθηκαν πολλές συναλλαγές και χωρίς αυτό να παρεμποδίζει την εγκαιρη επίτευξη των περιβαλλοντικών στόχων σύμφωνα με το χρονοδιάγραμμα, δόθηκε στις επί μέρους επιχειρήσεις διύλισης η δυνατότητα προσαρμογής με τον ρυθμό που ήταν οικονομικά συμφερότερος στην κάθε μια. Εκτιμάται ότι έτσι, χωρίς να θίγεται το τελικό περιβαλλοντικό αποτέλεσμα, εξοικονομήθηκε κόστος εκατοντάδων εκ. δολλαρίων (Hahn Robert W. και MacCartland Albert M. "Where did all the Markets go? An analysis of EPA's Emissions Trading Program" Yale J. Regul. Winter 1989 6(1) pp. 109-53).

Άλλο πλεονέκτημα των οικονομικών κινήτρων και αντικινήτρων, όταν το πρόβλημα επιδέχεται αυτού του είδους την αντιμετώπιση, είναι ότι με τη χρησιμοποίησή τους μπορεί να περιορίζεται σε σημαντικό βαθμό η ανάγκη της αστυνόμευσης που υπάρχει στην περίπτωση κάθε κανονιστικής ρύθμισης. Όταν δημιουργείται επαρκές οικονομικό κίνητρο ή αντικίνητρο η συμμόρφωση είναι σχεδόν αυτόματη, γιατί οι ενδιαφερόμενοι αποκτούν συμφέρον να συμμορφώνονται. Αποκτούν συμφέρον να απευθύνουν οι ίδιοι να προκαλέσουν τον έλεγχο και τη διαπίστωση της προόδου που έχουν πραγματοποιήσει, για να επιτύχουν τη μείωση ή την άρση της οικονομικής τους επιβάρυνσης αντί να χρειάζεται από την πλευρά του δημοσίου η διατήρηση υπηρεσιών γενικής αστυνόμευσης της εφαρμογής των τεχνικών κανόνων με όχι πάντοτε ικανοποιητικά αποτελέσματα από την άποψη του επιδιωκόμενου στόχου.

Κάτω από τις σύγχρονες συνθήκες, εκτός από την παρέμβαση του κράτους με τρόπους όπως αυτοί που προαναφέρθηκαν, προκειμένου να αντιμετωπιστούν προβλήματα περιβαλλοντικής όχλησης, έχουν αναπτυχθεί και άλλοι μηχανισμοί για την άσκηση πιέσεων προς το σκοπό αυτό. Η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος σε συνδυασμό και με την εκτίμηση πολλών επιχειρήσεων ότι έχουν οικονομικό συμφέρον να καλύψουν, με πράξεις ή παραλείψεις τους, ευνοϊκή γι' αυτές εικόνα στην κοινή γνώμη, συντελούν σε επιχειρηματικές αποφάσεις που μπορεί να έχουν ευνοϊκό περιβαλλοντικό αντίκτυπο. Πέρα δηλ. από την κυβερνητική πολιτική και η στάση της κοινωνίας και των παραγόντων που τη διαμορφώνουν δημιουργεί κίνητρα και αντικίνητρα συμμόρφωσης προς περιβαλλοντικούς κανόνες, τα οποία, αν και εκ πρώτης όψεως μπορεί να έχουν δεοντολογικό χαρακτήρα, κατά βάθος όμως είναι οικονομικά.

4. Η οικονομική αξιολόγηση περιβαλλοντικών μέτρων και πολιτικών και των περιβαλλοντικών επιπτώσεων αναπτυξιακών έργων

Θέματα περιβαλλοντικού κόστους και περιβαλλοντικού οφέλους εγείρονται όχι μόνο σε συνάρτηση με την άσκηση της ιδιωτικής παραγωγικής δραστηριότητας αλλά και σε σχέση με την επενδυτική δραστηριότητα φορέων του δημοσίου ή του ιδιωτικού τομέα καθώς και σε σχέση με τη διαμόρφωση περιβαλλοντικής πολιτικής από την πλευρά του δημοσίου. Σε τέτοιες περιπτώσεις σκοπός είναι κυρίως η πρόληψη της περιβαλλοντικής βλάβης κατά περίπτωση και το πρόβλημα δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσα από οικονομικά κίνητρα ή τεχνικούς κανόνες γενικής εφαρμογής. Για τις περιπτώσεις αυτές έχουν επινοηθεί από την οικονομική επιστήμη άλλα εργαλεία. Όταν λ.χ. πρόκειται για την κατασκευή ενός μεγάλου δημοσίου έργου με ενδεχόμενες σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις, ένας τρόπος για να συνεξεταστούν και οι επιπτώσεις αυτές στη διαδικασία διαμόρφωσης της απόφασης είναι η κατάρτιση μελέτης κόστους/οφέλους, όπως λέγεται. Σκοπός μιας τέτοιας μελέτης είναι, εκτός από την ανάληψη των στοιχείων εκείνων κόστους και οφέλους ενός έργου με τη στενή έννοια του όρου και με βάση τις τιμές της αγοράς, και η προσπάθεια οικονομικής αμοιόστασης αποτελεσμάτων ή παρενεργειών του (externalities) οι οποίες δεν διαλαμβάνονται στον μηχανισμό των τιμών. Μια κατηγορία τέτοιων αποτελεσμάτων ή παρενεργειών είναι και οι περιβαλλοντικές. Η προσέγγιση αυτή δεν οδηγεί πάντοτε σε ικανοποιητικά αποτελέσματα είτε διότι η αμοιόσταση αστοχεί είτε διότι παρεισφρουν πλάνες ή υπάρχει επιστημονική άγνοια περί τα πραγματικά περιστατικά. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις, με την κατάρτιση τέτοιων μελετών περιορίζεται το περιθώριο του σφάλματος και οδηγείται κανείς σε αποφάσεις λιγότερο ατυχείς από εκείνες στις οποίες θα κατέληγε, δίχως τη συστηματική προσπάθεια αμοιόστασης κόστους και ωφελειών και της συνεξέτασης της ροής τους στη διάρκεια του χρόνου. Η τελευταία έχει μεγάλη οικονομική σημασία, αφού, σε σχέση με αυτήν, η αστοχία, όταν δεν διεξάγεται συστηματική ανάλυση, μπορεί να λάβει πολύ μεγάλη έκταση.

Η προσπάθεια αμοιόστασης του κόστους και των ωφελειών μπορεί επίσης να αποδοθεί χρήσιμους καρπούς και κατά τη διαμόρφωση της περιβαλλοντικής πολιτικής που αποβλέπει στη ρύθμιση της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς των παραγωγικών μονάδων είτε αυτές ανήκουν στον ιδιωτικό τομέα είτε στο δημόσιο. Η αξιολόγηση μπορεί να αφορά είτε την ουσία της πολιτικής και τους επιδιωκόμενους με αυτήν στόχους είτε τη μεθόδευση της έτσι ώστε να ελαχιστοποιείται το κόστος επίτευξης του περιβαλλοντικού αποτελέσματος.

Όταν για τα στοιχεία του κόστους και του οφέλους που συνδέονται με ένα δη-

μόσιο έργο ή με κάποιο μέτρο περιβαλλοντικής πολιτικής υπάρχουν τιμές στην αγορά, η εφαρμογή της μεθόδου υπολογισμού του δείκτη κόστους οφέλους χρειάζεται να γίνεται με προσοχή αλλά δεν αντιμετωπίζει ιδιαίτερα προβλήματα. Οι δυσχέρειες αυξάνουν όταν για μερικά από αυτά δεν υπάρχουν τιμές στην αγορά. Έτσι, λ.χ., για την εκτίμηση της αγοραίας αξίας μιας ενυδρευτικής εμπορικής χρήσης μιας έκτασης γής, σε συγκεκριμένη θέση, σε μια αστική περιοχή, που εξετάζεται αν πρέπει να γίνει κοινόχρηστο πάρκο, μπορεί να χρησιμοποιηθούν ως βάση οι εμπορικές τιμές για συγκρίσιμες περιοχές. Για την εκτίμηση όμως της αξίας της χρήσης της γής αυτής ως χώρου κοινόχρηστου πρασίνου, τα αναγκαία οικονομικά στοιχεία είναι πολύ δυσκολότερο να εξευρεθούν, διότι το εν λόγω αγαθό είναι δημόσιο αγαθό εκτός αγοράς.

Η αποτίμηση της αξίας περιβαλλοντικών αγαθών ή του κόστους αχλίσεων για τις οποίες δεν υπάρχει τιμή στην αγορά επιχειρείται με δυο διαφορετικές προσεγγίσεις. Σύμφωνα με την πρώτη επιδιώκεται η συνεισγωγή συμπερασμάτων με βάση στοιχεία για τιμές ή κόστος που συναρτώνται με το αγαθό ή την όχληση για την οποία πρόκειται. Έτσι, λ.χ., για την ποιότητα του δομημένου περιβάλλοντος δεν υπάρχει τιμή στην αγορά. Πρόκειται για ένα σύνθετο αγαθό, σε σχέση με το οποίο δεν διεξάγονται αγοραπωλησίες. Αν όμως πρόκειται για τον πολεοδομικό σχεδιασμό μιας περιοχής και τη βελτιστοποίηση των όρων δόμησης και των λοιπών πολεοδομικών ρυθμίσεων, προσεγγιστικές απαντήσεις για την αξία που αποδίδει το κοινό στην ποιότητα του δομημένου περιβάλλοντος, όπως αυτή προσδιορίζεται από την κάλυψη, τα ύψη των κτισμάτων, την έκταση και την ποιότητα των κοινόχρηστων χώρων και του πρασίνου, κλπ., μπορεί να δοθούν, εξετάζοντας παράγοντες όπως, η πρόσθετη απόσταση που αποδέχονται να μετακινούνται οι κάτοικοι μιας περιοχής που θεωρείται ότι διαθέτει ικανοποιητική ποιότητα δομημένου περιβάλλοντος για να πάνε από το σπίτι στη δουλειά και το αντίστοιχο κόστος σε χρόνο και καύσιμα, η διαφορά στις αξίες των ακινήτων σε σύγκριση με άλλες περιοχές, που θεωρείται ότι έχουν υποδεέστερη ποιότητα δομημένου περιβάλλοντος, κλπ. Με ανάλογο τρόπο η αξία που αποδίδεται από τους τοιχίστες σε μια καλύτερη ποιότητα δομημένου περιβάλλοντος αντανακλάται στη διαφορά στα ελίτεδα του κόστους διαμονής που είναι διατεθειμένοι να καταβάλουν, σε σύγκριση με τουριστικές περιοχές που υστερούν από την άποψη αυτή. Η έμμεση αυτή προσέγγιση συνεπάγεται βεβαίως αυξημένα περιθώρια σφάλματος σε σύγκριση με τις περιπτώσεις όπου υπάρχουν αγοραίες τιμές για συγκεκριμένο στοιχείο κόστους ή οφέλους. Με τη δέουσα όμως προσοχή κατά τις εκτιμήσεις μπορεί να δώσει χρήσιμα αποτελέσματα.

Στα θέματα όμως του περιβάλλοντος υπάρχουν και αμυετές περιπτώσεις όπου η εξεύρεση τέτοιων έμμεσων τρόπων οικονομικής αποτίμησης δεν είναι καταρ-

θατή. Έτσι λ.χ. είναι εξαιρετικά δύσκολο να επινοήσει κανείς τρόπο για να αποτιμήσει οικονομικά την αξία, η οποία εμπεριέχεται στην πιθανότητα, μια μορφή ζωής του φητικού βασιλείου να περικλείει ουσές, οι οποίες στο μέλλον να χρησιμοποιούν για τη θεραπεία μιας ανθρώπινης ασθένειας. Σε τέτοιες περιπτώσεις στη σύγχρονη οικονομική των περιβάλλοντος, έχει αρχίσει, ως λύση ανάγκης, να γίνεται δεκτή και η άντληση πληροφορήσεων με βάση ερωτηματολόγια. Ζητείται δηλ. η γνώμη του κοινού για την αξία ορισμένων αγαθών ή την απαξία πραγμάτων ή συνθηκών που τους ενοχλούν και με βάση τις απαντήσεις επιχειρείται να συναχθούν συμπεράσματα.

Αποτελεί παράδοση στην οικονομική ανάλυση, τα οικονομικά μεγέθη να κρίνονται με βάση την οικονομική συμπεριφορά των ανθρώπων και όχι τις δηλώσεις τους. Οι γνώμες των ανθρώπων και οι δηλώσεις τους δεν θεωρούνται αξιόπιστος τρόπος προσέγγισης της οικονομικής πραγματικότητας. Παρόλα αυτά κρίνεται, από μια μερίδα τουλάχιστον των αναλυτών, ότι είναι προτιμότερο να προσπαθεί κανείς με τρόπο συστηματικό να κάνει εκτιμήσεις για το κόστος και το όφελος, όσο σημαντικές και αν είναι οι αδυναμίες των μεθόδων που χρησιμοποιούνται, παρά να αποδέχεται εκ προοιμίου ότι μια ορθολογική προσέγγιση είναι αδύνατη και να επαφίεται σε τρόπους λήψης αποφάσεων οι οποίοι είναι εξ' υπαρχής αυθαίρετοι.

Όταν πρόκειται για ιδιωτικές επενδύσεις από την πραγματοποίηση των οποίων είναι ενδεχόμενο να προκύψουν σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις είτε λόγω της κλίμακας τους είτε λόγω άλλων χαρακτηριστικών, επιβάλλεται συνήθως από τον νομοθέτη, ως προϋπόθεση για την αδειοδότηση τους, η κατάρτιση μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Ανάλογα με τα πορίσματα της κατά περίπτωση μελέτης, που έχει κατά κύριο λόγο τεχνικό χαρακτήρα, είτε δεν παρέχεται η αδειοδότηση είτε, όταν οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις δεν είναι τόσο σοβαρές ή μπορούν να αντιμετωπιστούν, τίθενται όροι για την πραγματοποίησή της, που αποσκοπούν στην πρόληψη ή την ελαχιστοποίησή τους.

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η περιβαλλοντική προστασία συνεπάγεται οικονομικό κόστος. Το κόστος αυτό είναι συνάρτηση των περιβαλλοντικών προτύπων που τίθενται ως στόχοι και του όγκου, του βαθμού συγκέντρωσης και του χαρακτήρα των παραγωγικών και καταναλωτικών δραστηριοτήτων. Το φάσμα των περιβαλλοντικών παραμέτρων, οι τιμές των οποίων τείνουν να εισέλθουν σε ζώνη κινδύνου ή οι οποίες, με την πρόοδο της περιβαλλοντικής επιστήμης, διαπιστώνεται ότι ευχόσκονται ήδη σε επί-

πεδα που δημιουργούν πρόβλημα, συνεχώς διευρύνεται. Ταυτόχρονα ο όγκος της παραγωγής και της κατανάλωσης συνεχώς μεγαλώνει. Αποτέλεσμα είναι ότι, σε σχέση με άλλα οικονομικά μεγέθη, το οικονομικό βάρος του κόστους περιβαλλοντικής προστασίας τείνει να αυξάνει. Και το γεγονός αυτό καθιστά όλο και εντονότερη την ανάγκη της χρησιμοποίησης του οικονομικού λογισμού, τόσο κατά την διαμόρφωση της περιβαλλοντικής πολιτικής όσο και για την επιλογή της οικονομικότερης λύσης, προκειμένου η τιμή μιας περιβαλλοντικής παραμέτρου σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο να μην υπερβεί τα αποδεκτά όρια ή αν τα έχει ήδη υπερβεί να τα προσεγγίσει.

Κατά την οικονομική αξιολόγηση του κόστους και της ωφέλειας είτε πρόκειται για πολιτικές είτε πρόκειται για έργα, γεννώνται συχνά δυσεπίλυτα πρακτικά αλλά και θεωρητικά προβλήματα, που περιορίζουν την αξιοπιστία των όποιων συμπερασμάτων και αυξάνουν τα περιθώρια σφάλματος. Έτσι τα συμπεράσματα πρέπει να προσεγγίζονται με εξαιρετική περίσκεψη και να υποβάλλονται στη βάση και της κοινής λογικής. Όσο όμως και αν η έως τώρα πρόοδος της περιβαλλοντικής οικονομικής δεν μας επιτρέπει τη συναγωγή απλών και σίγουρων συμπερασμάτων, η συμβολή της στην εξεύρεση προσφορότερων λύσεων στα θέματα της περιβαλλοντικής προστασίας μπορεί να είναι αξιόλογη, τόσο κατά την επινόηση και τη μεθόδευση λύσεων όσο και με την έννοια της αποκάλυψης της αυθαιρεσίας και των πεπλανημένων παραδοχών και αντιλήψεων που υποκρύπτονται κάτω από απλουστευτικές και μονόπλευρες θέσεις ή προτάσεις.

Στα προωμότερα της στάδια, η πολιτική περιβαλλοντικής προστασίας διαμορφώνεται κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης και συνήθως ύστερα από σοβαρά περιβαλλοντικά επεισόδια που δημιουργούν έντονη ανησυχία ή φόβο. Έτσι – όπως ήδη αναφέρθηκε για την περίπτωση των ΗΠΑ – η πολιτική αυτή τείνει να λαμβάνει τη μορφή αυστηρών τεχνικών όρων και προδιαγραφών, που επιχειρείται να επιβληθούν υπό την απειλή κυρώσεων για τους παραβάτες και χωρίς να συνεξετάζεται η πλευρά των κόστους. Στη συνέχεια όμως οι οικονομικές αναγκαιότητες και το αυξανόμενο κόστος περιβαλλοντικής προστασίας οδηγούν σε νηφαλιότερες σκέψεις. Και έτσι γίνεται αποδεκτό ότι η ικανοποίηση των περιβαλλοντικών στόχων, όπως και όλων των άλλων στόχων που έχουν κόστος και απαιτούν τη θυσία οικονομικών πόρων, δεν μπορεί πάντοτε να είναι απώλυτη. Μπορεί να προχωρεί μόνο στο βαθμό που το όφελος δεν υπολείπεται του κόστους.

Όπως συμβαίνει και σε πολλούς άλλους τομείς, οι εξελίξεις στη χώρα μας ακολουθούν ανάλογες εξελίξεις σε περισσότερο αναπτυγμένες χώρες, με σημαντική υστέρηση χρόνου. Έτσι, σε ό,τι αφορά τα θέματα περιβαλλοντικής προστασίας διερχόμαστε την προωμότερη φάση, όπου μια μερίδα τουλάχιστον της κοινής γνώμης αλλά και των ασκούντων την εξουσία ενστερνίζονται απλουστευτικά

σχήματα επιβολής αυστηρών τεχνικών όρων ή και απαγορεύσεων γενικής εφαρμογής και περιφρανοούν, αποχρύπτουν ή καταδικάζουν την ιδέα ότι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το κόστος και το όφελος. Έτσι, λ.χ., όταν πρόκειται για την προστασία των δασών, η αντιμετώπιση είναι η ίδια είτε πρόκειται για έκταση περιαστικού ή αστικού δάσους που βρίσκεται σε στενότητα και έχει πολύ μεγάλη σημασία για την ποιότητα της ζωής μεγάλων αριθμών πολιτών είτε πρόκειται για ίσο σε έκταση τμήμα από μια μεγάλη δασική έκταση σε αραιοκατοικημένη περιοχή, με υψηλό επίπεδο ανεργίας, χαμηλά εισοδήματα και έλλειψη άλλων οικονομικών διεξόδων, που επιζητείται να μετατραπεί σε τουριστικές εγκαταστάσεις με αυστηρούς όρους δόμησης. Η ίση αντιμετώπιση τόσο άριστων περιπτώσεων δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ορθολογική. Στην άκαμπτη στάση πολλών συντείνει και η αίσθηση ότι οι αρχές της χώρας μας δεν είναι άξιες για μια ορθή διαχείριση της όποιας διακριτικής ευχέρειας τους ήθελε παρασχεθεί, σε σχέση με την προστασία του περιβάλλοντος. Ζητούμενο είναι να υπάρξει πρόσδος από αυτή την άποψη, έτσι ώστε να καταστούν δυνατές ορθολογικότερες λύσεις, που, τελικά, είναι και περισσότερο αποτελεσματικές.

ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ο Δημόσιος Χώρος της Πόλης

Ανδρέας Συμεών

Επίτιμος Πρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας
(Πρόεδρος 1975-1977)

1. Εισαγωγικά

Αν θεωρήσουμε ότι το δομημένο περιβάλλον γενικά αποτελεί το αποτύπωμα της ιστορίας του ανθρώπου πάνω στη γη, η πόλη αποτελεί σε διαχρονικά τη μήτρα του πολιτισμού του. Και τούτο γιατί η πόλη είναι αυτή που δημιουργήσε όχι μόνο τον υλικό υποδοχέα αλλά και τη θεσμική δομή η οποία είναι αναγκαία για την καλλιέργεια του πολιτισμού, για τη διατήρηση και τη μετάδοσή του στις επόμενες γενιές. Και πουθενά η σχέση αυτή πόλης και πολιτισμού δεν είναι περισσότερο φανερή από το δημόσιο χώρο της πόλης, αφού αυτός αποτελεί το θέατρο για τα κοινωνικά δράματα της πόλης και, μαζί, τον τόπο κατάθεσης της ιστορικής μνήμης. Γι' αυτό και η μελέτη του δημόσιου χώρου της πόλης και η διερεύνηση της σχέσης του με τον πολιτισμό, με τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές συνθήκες που τον εδημιούργησαν αποτελεί το πιο γοητευτικό ίσως κεφάλαιο στην ιστορία της αρχιτεκτονικής της πόλης. Μια τέτοια, πολύ συνοπτική, περιπλάνηση στη γοητευτική ιστορία του δημόσιου χώρου της πόλης θα επιχειρήσουμε στα επόμενα, με βάση κυρίως τις εικόνες και τη σύντομη αφήγηση που είναι αναγκαία για την παρουσίασή τους.

Ξεκινώντας αυτή την περιήγηση νομίζω θα ήταν χρήσιμο να φωτίσουμε κάποιες βασικές έννοιες σχετικά με το δημόσιο χώρο. Από τα βάθη της ανθρώπινης παρουσίας πάνω στη γη, εμφανίζεται η ανάγκη του ορισμού και της περιχαράκωσης ενός χώρου όπου οι άνθρωποι συνέρχονται για να μετάσχουν σε κάποια θρησκευτική τελετή ή για να πραγματοποιήσουν κάποια συναλλαγή.

1. Το Στόουνχεντζ

Πώς λοιπόν, με ποιους τρόπους, πραγματοποιείται ο καθορισμός του δημόσιου χώρου; Αρχετυπικό δείγμα δημιουργίας δημόσιου χώρου αποτελεί το Στόουνχεντζ (Stonehenge) (Εικ. 1). Μια σειρά σγκόλαθον σε σχήμα πρωτόγονων πεσσών διατάσσονται κυκλικά και υποβασάζουν ένα εξίσου πρωτόγονο επιστύλιο (μεγαλιθικές δοκοὺς) προκειμένου να ορίσουν ένα χώρο θρησκευτικής λατρείας που πιστεύεται ότι είχε σχέση με τον ήλιο. Η διάταξη απομονώνει από το σύνολο του τοπίου ένα περικλειστο χώρο ο οποίος όμως είναι συγχρόνως ανοιχτός προς το τοπίο και προς το σύμπαν. Αλλά, και ένας μόνο μονόλιθος όπως το μενχίρ, κατάλληλα τοποθετημένος στο τοπίο, είναι ικανός να ορίσει χώρο, και μάλιστα δημόσιο χώρο. Εξελεγμένη μορφή αυτού του μονόλιθου αποτελεί ο οβελίσκος ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα σε πολλές περιόδους της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας για τον ορισμό ενός δημόσιου χώρου όπως η πλατεία (Εικ. 2).

Ένας άλλος τρόπος ορισμού ενός δημόσιου χώρου είναι η υπερψήφισή του και η δημιουργία ενός άνδρου, για την τοποθέτηση, κατά κανόνα, ενός μνημείου, όπως ενός ζγκουράτ στη Βαβυλώνα, ή του τεμένους του Ομάρ στην Ιερουσαλήμ, ή, στην εποχή μας, της Νέας Πινακοθήκης του Mies van der Rohe στο Βερολίνο. Υπέροχο παράδειγμα τέτοιου υπερψωμένου άνδρου που τονίζεται στις γωνίες του από 4 μναρεδες προκειμένου να ορίσει το χώρο του μνημείου, βρίσκουμε στο Ταζ Μαχάλ (Εικ. 3), το ταφικό μνημείο που έχτισε για την αγαπημένη γυναίκα

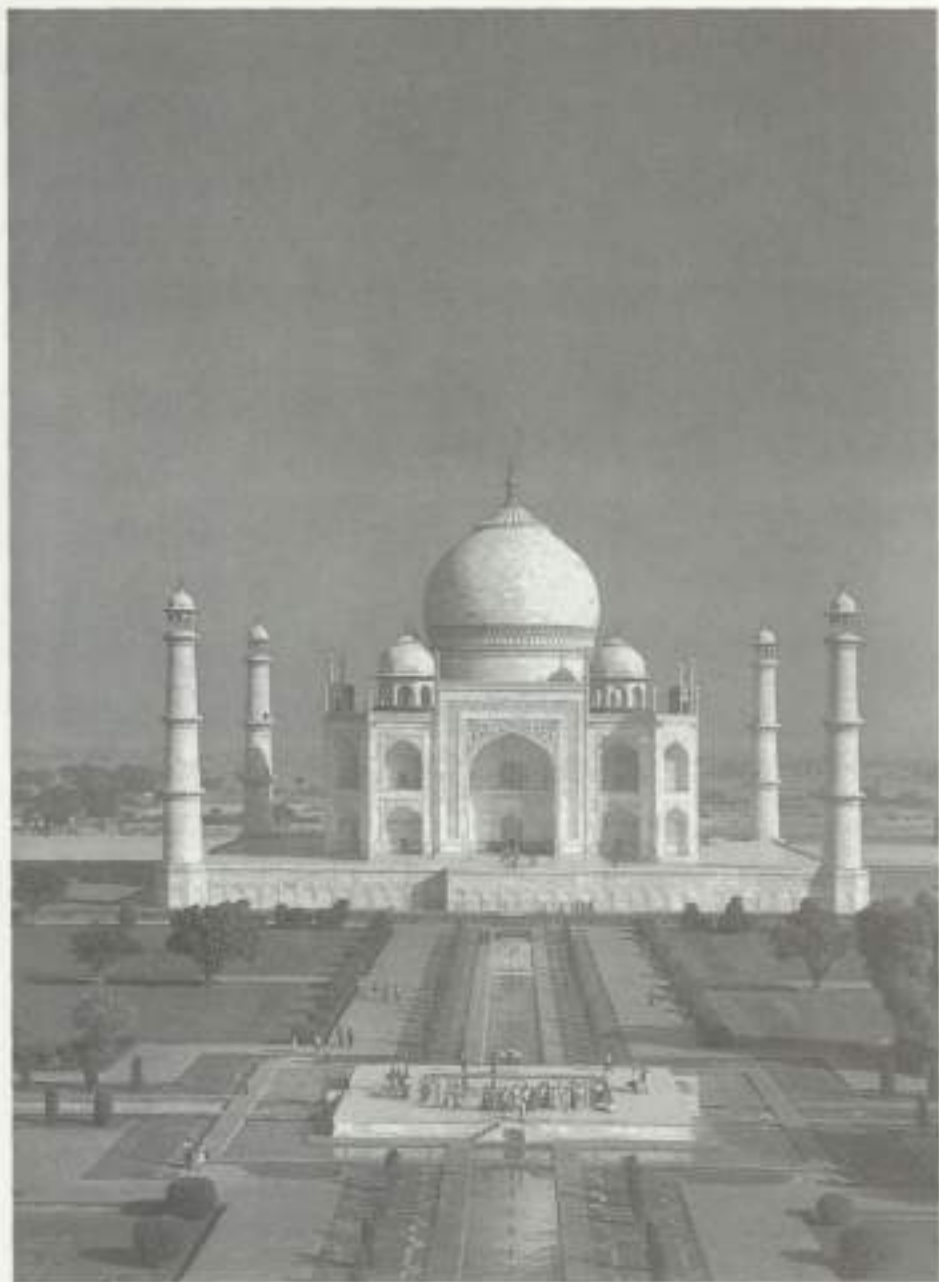

2. Η Piazza del Popolo το 1604

τον ο Σαχ Τζαχάν, ο 4ος από τους 4 Μεγάλους Μογγόλους αρχιτέκτονες-αυτοκράτορες της Ινδίας (Χουμαγιούν, Άκμπαρ, Τζαχανγίρ, Σαχ Τζαχάν). Ο ευρύτερος δημόσιος χώρος που είναι ο κήπος ο οποίος περιβάλλει το μνημείο ορίζεται με τη σειρά του από ένα χαμηλό περτεγίχισμα και 4 μνημειώδεις πύλες στα σημεία που ορίζονται από τους άξονες του χώρου.

Τέλος, και αυτή είναι η πιο συνηθισμένη περίπτωση, ο δημόσιος χώρος της πόλης, ορίζεται από τις μάζες και τις επιφάνειες (προσόψεις) των κτιρίων που τον περιβάλλουν. Τα τοιχώματα αυτά των κτιρίων προς το δημόσιο χώρο μπορεί να είναι πλήρεις τοίχοι – με τα ανοιγμάτά τους, φυσικά – ή στοές. Η δεύτερη αυτή μορφή βρίσκεται σε μια εντονότερα διαλεκτική σχέση με το χώρο αφού υπάρχει μια αμοιβαία διεύθυνση του δημόσιου χώρου στη στοά και της στοάς στο δημόσιο χώρο.

Μια άλλη έννοια που θα ήθελα να φωτίσουμε είναι το πώς βιώνουμε το δημόσιο χώρο. Η αντίληψη του χώρου μπορεί να είναι στατική, σαν μια προοπτική τει-

3. Το Ταζ Μαχάλ

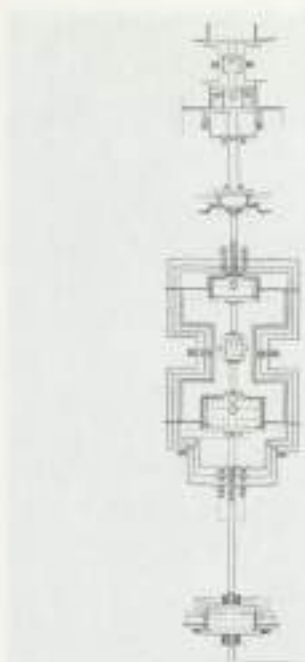

4. Άποψη Ιδανικής Πόλης του Fr. Salviati (1560).

κόνα από ένα ορισμένο σημείο όρασης. Όμως, η προοπτική παγώνει το χρόνο όπως γίνεται στη ζωγραφική. Γι' αυτό και ορισμένα αναγεννησιακά προοπτικά σύνολα έχουν μια ποιότητα βγαλμένη από τη ζωγραφική, η οποία άλλωστε προηγήθηκε στην εισαγωγή της προοπτικής από την εισαγωγή της στη σύνθεση της αρχιτεκτονικής της πόλης (Εικ. 4).

Αλλά, η πληρέστερη βίωση του χώρου και ιδιαίτερα του δημόσιου χώρου της πόλης γίνεται με την κίνηση μέσα στο χώρο, με την οποία ο θεατής γίνεται δέκτης μιας πολύ πιο πλούσιας σειράς μεταβαλλόμενων εικόνων –με όλη τη νοηματική τους φόρτιση– ιδιαίτερα όταν τα τοιχώματα του χώρου είναι σποές που αλλάζουν όψη καθώς το εσωτερικό τοίχωμα μετακινείται σε σχέση με το εξωτερικό. Η κίνηση εισάγει στην αρχιτεκτονική του χώρου τη διάσταση του χρόνου και, επομένως, την ποιότητα της μουσικής ή της ποίησης, σε αντίθεση με εκείνη της ζωγραφικής.

Η κίνηση μέσα στο δημόσιο χώρο ποικίλλει. Μπορεί να είναι επίσημη, τελε-

5. Κεντρικός Άξονας
στην Απαγορευμένη Πόλη του Πεκίνου

6. Ο Βωμός του Ουρανού,
Απαγορευμένη Πόλη, Πεκίνο

τουργική, πάνω σε ένα προκαθορισμένο άξονα, όπως γίνεται στην Απαγορευμένη Πόλη του Πεκίνου (Εικ. 5,6). Ή μπορεί να είναι τυχαία όπως γίνεται σε μια μεσαιωνική πόλη, ή ακόμα σ' ένα ελληνικό νησιωτικό οικισμό, όπου περπατώντας κανείς ανακαλύπτει το δημόσιο χώρο καθώς γίνεται δέκτης μιας σειράς ει-
κόνων-εκλήξεων.

Σ' αυτό το σημείο θα κάνω μια μικρή παρέκβαση για να εξάρω τη σημασία του Πεκίνου στην ιστορία της πολεοδομίας. Πρώτοι οι Τάρταροι, τον 12ο αι., έκαναν πρωτεύουσά τους το Πεκίνο. Η πόλη καταστράφηκε από τους Μογγόλους του Τζέγισ Χαν του οποίου ο 4ος διάδοχος, ο Κουμπλάι Χαν, την ανοικοδόμησε και την έκανε πρωτεύουσά του. Όμως είναι ο αυτοκράτορας Γιουγκ Λα, της δυναστείας των Μινγκ, που το 1421 έδωσε στην πόλη το σχέδιό της σε μια κλίμακα πρωτόγνωρη για την πολεοδομία της εποχής. Η τειχιωμένη πόλη που εμφανίζεται στην παλιά γαλλική γραφούρα της εικόνας 7 έχει διαστάσεις περίπου 7 χλμ. επί 5,5 χλμ. και διαιρείται από ένα ορθογωνικό κάνναβο μεγάλων λεωφόρων σε τετράγωνα με πλευρά περίπου 1,5 χλμ. μέσα στα οποία υπάρχει μια πολύ πιο ελεύθερη

7. Η Τειχισμένη Πόλη του Πεκίνου

διάταξη δρόμων. Το σχέδιο θυμίζει πολύ μοντέρνα πολεοδομία, όπως π.χ. το σχέδιο της Τσαντιγκάρ ή του Ισλαμαμπάντ.

Ο δημόσιος χώρος της πόλης, ή καλύτερα η δημόσια περιοχή της πόλης, κάνει την εμφάνισή της μαζί με την ίδια την πόλη – της οποίας άλλωστε αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα που την ξεχωρίζει από το προγενέστερο χωριό – όταν αυτή πρωτοεμφανίζεται κατά την τέταρτη χιλιετία στην Μεσοποταμία (Ουρ στο πρώτο βασίλειο των Σουμερίων), ή την τρίτη χιλιετία στην κοιλάδα του Ινδού (Μοχέντζο Ντάρο). Ο δημόσιος χώρος είναι σύμφυτος με την έννοια της πόλης αφού αυτή δημιουργείται όταν διάφορα σκόρπια στοιχεία που προήρχαν (χωριό, ιερό, τείχος) συνενώνονται για πρώτη φορά σε ένα πολυλειτουργικό σύνολο και κυρίως όταν πραγματοποιείται η σύντηξη αυτών των στοιχείων με τη δημιουργία ενός μνημειακού, δημόσιου, συμβολικού χώρου που είναι η τειχισμένη ακρόπολη, η οποία περιλαμβάνει το ιερό, το ανάκτορο του ηγεμόνα, τη σιταποθήκη.

Στην Αίγυπτο υπάρχουν όλα τα επιμέρους μνημειακά στοιχεία, όμως η σύντηξή τους που δημιουργεί την πόλη δεν πραγματοποιείται μέχρι τον 15ο αιώνα π.Χ.

Στην Ελλάδα υπάρχει το πρελούδιο της μινωικής εποχής που διακόπτεται βιαιώς και παραμένει χωρίς συνέχεια.

Τελικά, είναι στη μινωαϊκή, την αχαική και, στη συνέχεια, τη δωρική πόλη, που ξαναβρίσκουμε το μοντέλο της τειχομένης ακρόπολης, που είναι η έκφραση μιας μιλιταριστικής απολυταρχίας και ανδροκρατίας, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στον Όμηρο.

Η δημιουργία του ελληνικού άστεως τοποθετείται στο διάστημα από τον 8ο μέχρι τον 6ο αι. π.Χ., και συμπίπτει με την εφεύρεση του αλφαριθμητικού και του νομίσματος, δηλ. με μια πολιτισμική και μια οικονομική επανάσταση. Μέσα σ' αυτούς τους δύο αιώνες οι Έλληνες έκαναν περισσότερα στην εξέλιξη της πόλης από όσα οι προγενέστεροι πολιτισμοί σε δύο χιλιετίες.

Τον 6ο αι., τον αιώνα του Σόλωνα, το ελληνικό πνεύμα ανακαλύπτει τη δύναμή του να ερμηνεύσει τον κόσμο, να εξορθολογήσει την ιστορία, να διαμορφώσει τους θεσμούς του, να φέρει τους θεούς του στα μέτρα του. Τελικά, η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στο ελληνικό άστυ και τις προγενέστερες μορφές πόλης έγκειται στο δημοκρατικό καθεστώς, στη συλλογικότητα, στην ανάληψη δημόσιων ευθυνών και αξιωμάτων, αλλά και στην έγγεια ιδιοκτησία σαν βάση για την ιδιότητα του πολίτη και στην αναγνώριση της σημασίας της οικογένειας και της φυλής.

Στην ιστορική ανασκόπηση για το δημόσιο χώρο της πόλης που ακολουθεί θα περιοριστούμε στο χώρο της Ευρώπης και στο χρονικό διάστημα από τη δημιουργία του αθηναϊκού άστεως μέχρι το 1900 μ.Χ. Όχι γιατί δεν υπάρχουν υπέροχα δείγματα δημόσιου χώρου σε άλλους πολιτισμούς, αλλά γιατί Ευρώπη είναι ο τόπος μας και ακόμα γιατί, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε άλλους πολιτισμούς ιδιαίτερα της Ανατολής όπου τον δημόσιο χώρο απολαμβάνει και διαχειρίζεται μια ελίτ θρησκευτική, φυλετική ή πολιτική, στην Ευρώπη, με απαρχή την αρχαία Ελλάδα, ο δημόσιος χώρος είναι το θέατρο και της πολιτικής ζωής, έτσι ώστε –ασφαλώς με διακοπές και αποσποδορομήσεις– στον ευρωπαϊκό χώρο πραγματώνεται πιο φανερά το τριαδικό σχήμα «πόλη-πολιτική-πολιτισμός».

8. Η Αθήνα
του 5ου π.Χ. Αιώνα

το θρησκευτικό κέντρο της. Όμως και αυτοί οι θεοί αλλάζουν. Δεν είναι πια βάρβαρες δαιμονικές υπάρξεις, αλλά ενσαρκώσεις ανθρώπινων ιδιοτήτων και αρετών. Έτσι που, βαθμιαία, οι Αθηναίοι αναπτύσσουν μια ναρκισσοειδή αυτο-θέωση, στοιχείο που γίνεται έκδηλο σε βαθμό εκφοβισμού κατά τον 4ο αιώνα. Ο επιτάφιος του Περικλή δεν αναφέρεται σε θεούς αλλά σε θεσμούς που και αυτοί είναι περισσότερο ιδεατοί παρά υπαρκτοί. Και στη ζωοφόρο του Παρθενώνα περισσότερο αυτοπροβάλλονται οι Αθηναίοι πολίτες παρά το θείο.

Η Αγορά είναι το κέντρο της δημόσιας διοίκησης, της οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής της πόλης. Εκεί, στον ελεύθερο χώρο της Αγοράς, συνυπάρχουν στην αρχή ανάκατα όλες αυτές οι λειτουργίες ενώ, βαθμιαία, κάποιες απ' αυτές συγκεντρώνονται σε εξειδικευμένες περιοχές ή μεταφέρονται αλλού.

Η ιδιωτική περιοχή της πόλης, η περιοχή κατοικίας είναι ένα χωριό με ακανόνιστα και στενά δρομάκια με έλλειψη των στοιχειωδών υποδομών και εγκαταστάσεων υγιεινής, με σπίτια λίγο παραπάνω από καλίδες με τους περισσότερους τοίχους από ωμοπλάνθους, στέγες ξύλινες, κεραμοσκεπείς και μια μικρή εσωτερική αυλή. Χαρακτηριστική της έλλειψης εγκαταστάσεων υγιεινής αλλά και της έλλειψης ιδιωτικότητας είναι η νυχτερινή σκηνή από τις *Εκκληιάζουσες* του Αριστοφάνη στην οποία ο Βλέπερος βγαίνει στο δρόμο για να ανακουφιστεί και γίνεται θέαμα διερχόμενων συμπολιτών του. Όμως, αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά αποτελούν το θρόμβιο του αθηναϊκού άστεως και εκφράζουν το μεγαλείο του Αθηναίου πολίτη ο οποίος περιφρονεί την ιδιωτευσή και άξονα της ζωής του θεωρεί τη συμμετοχή στα κοινά, και τη σύγκρουση γύρω από αυτά, την ανάληψη ευθυνών και αξιωμάτων για τη διακυβέρνηση της πόλης.

Σ' αυτό λοιπόν το αθηναϊκό άστυ, ποιος είναι ο δημόσιος χώρος του και ποιος είναι ο χαρακτήρας του. Ραχοκοκαλιά και κύριο δομικό στοιχείο του ελεύθερου χώρου είναι η Οδός των Παναθηναίων με όλο τον αρχιτεκτονικό πλούτο που την περιβάλλει στη διαδρομή της και όλο το πλήθος των συμβολικών στοιχείων που συναντά με πλήθος αναφορές σε μυθολογικά και ιστορικά γεγονότα (Εικ. 9).

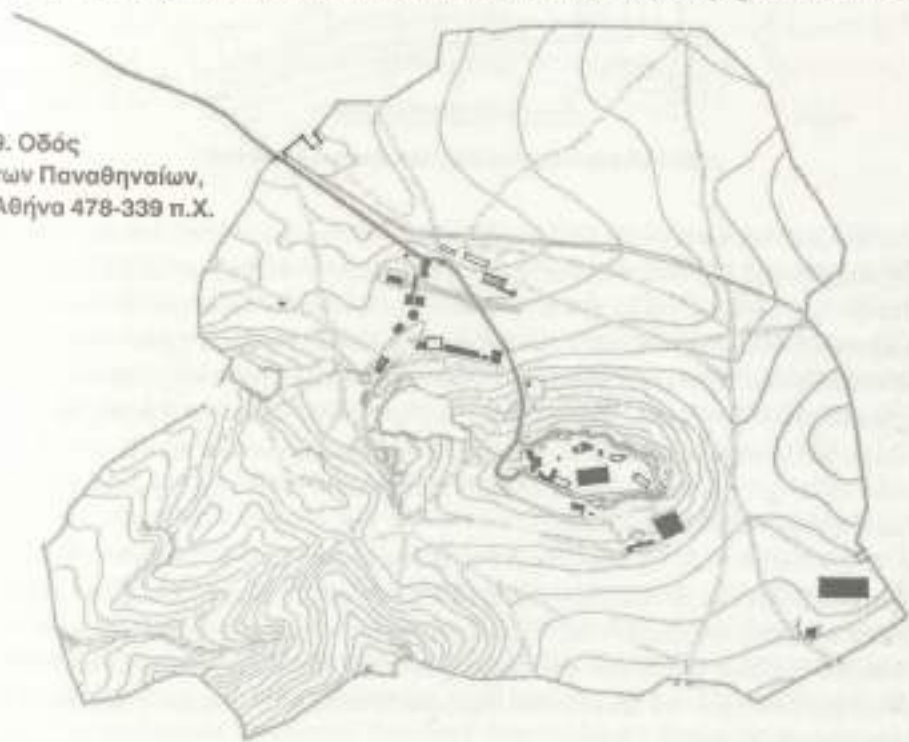
Τα Παναθήναια είναι το κύριο θρησκευτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό αλλά και βαθύτατα πολιτικό γεγονός στη ζωή της πόλης. Τα μικρά Παναθήναια τελούνται κάθε χρόνο, ενώ τα μεγάλα κάθε τέσσερα χρόνια. Διαρκούν 10 ημέρες, περιλαμβάνουν πλήθος εκδηλώσεων και πανηγυρισμών, αθλητικούς, δραματικούς και μουσικούς αγώνες, κορυφώνονται με την Πομπή των Παναθηναίων και αποτελούν μοναδική ευκαιρία για να επιδείξει η Αθήνα την ισχύ της και την πολιτισμική υπεροχή της στους αντιπροσώπους όλων των ελληνικών πόλεων που μετέχουν. Η πομπή σχηματίζεται στον ελεύθερο χώρο μπροστά στο Πομπεϊόν, ανάμεσα στο Δίπυλο και την Ιερά Πύλη με συμμετοχή όλων του λαού, ακολουθεί έναν ενθύγραμμο και πλατύ Δρόμο πλαστωμένο από ισοές διαμέσου του Κεραμεικού, δια-

σχιζεί διαγώνια το χώρο της Αγοράς, ανηφορίζει στη βόρεια κλίτη της Ακρόπολης και προχωρεί δυτικά για να συναντήσει το μεγάλο πρανές που καπνίζει στη δυτική δορική κιονοστοιχία των Προπυλαίων. Τέλος διασχίζει τον ίδιο το χώρο της Ακρόπολης, προκειμένου ο πέπλος να αφιερωθεί στην αρχαιότερη αναπαράσταση της θεάς Αθηνάς, το ξόανο που φιλάσσεται μέσα στο Ερέχθειο.

Πάνω λοιπόν στον κορμό που σχηματίζει η Οδός των Παναθηναίων αρθρώνεται ο δημόσιος χώρος της πόλης με δύο κύριες ενότητες: την Αγορά και την Ακρόπολη.

Όπως προαναφέρθηκε, ο ελεύθερος χώρος της Αγοράς αρχικά αποτελεί το κοινό δοχείο για την πολιτική, οικονομική και πολιτισμική ζωή της πόλης. Είναι ένας χώρος γεμάτος ζωντάνια και ποικιλία, πολύχρωμος και πολύβουος. Εκεί οι άρχοντες συνομιλούν με τους πολίτες ενώ οι έμποροι, απασχλημένοι με την επένδυση του νομίσματος από την ανάγνωση της φυσικής παρουσίας όλων των αγαθών, διαλαλούν το εμπόρευσμά τους και κλείνουν συμφωνίες, οι ρήτορες αγορεύουν, οι ασκιστές διδάσκουν, οι νέοι επιδίδονται σε γυμνικούς αγώνες. Αρχικά στην Αγορά γίνονται και συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου πριν αυτές μεταφερθούν στην Πνύκα, δραματικοί και μουσικοί αγώνες πριν αυτοί μεταφερθούν στο Θέα-

9. Οδός
των Παναθηναίων,
Αθήνα 478-339 π.Χ.

12. Αναπαράσταση της Αγοράς στους Ρωμαϊκούς Χρόνους

κιονοστοιχία χωρίς τοίχους) που διαχωρίζει το χώρο της εμπορικής από την πολιτική αγορά. (Ο διαχωρισμός εμπορικής και πολιτικής αγοράς ήταν και αίτημα του Αριστοτέλη). Τέλος, με την ανέγερση το 140 π.Χ. της Στοάς του Αττάλου, αντικρουστά στον άξονα που ορίζει το Ηφαιστείον και σε ακριβή ορθή γωνία προς τη Μέση Στοά, η Αγορά αποκτά ένα καθαρό τραπεζοειδές σχήμα με πλούσιο αρχιτεκτονικό όριο προς όλες τις πλευρές, ενώ ο υπαίθριος χώρος είναι κατάσπαρτος από μικρά ιερά και ιερούς περιβόλους, βαιμούς, βάθρα, αγάλματα, βήματα για τους αγορητές, κρήνες. Ιδιαίτερη σημασία ανάμεσα σ' αυτά τα μικρότερα στοιχεία του χώρου έχει ο Περίβολος των Επονύμων με τους ανδριάντες των γενάρχων των φυλών της Αττικής. Η ελληνιστική τάξη και εξειδίκευση των περιοχών παίρνει τη θέση της σχετικής – και αποδεκτής – αταξίας των κλασικών χρόνων με αντίστοιχη απώλεια της αρχικής ζωντάνιας του χώρου.

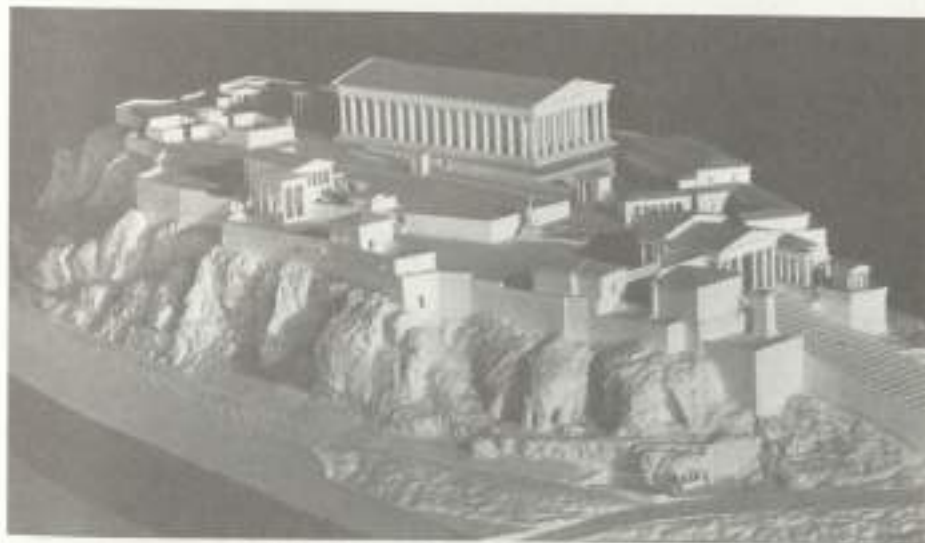
Καταστροφική είναι η παρέμβαση των Ρωμαίων, όταν ο ελεύθερος χώρος της Αγοράς συνωστίζεται με τη μεταφορά του Ναού του Άρη και την ανέγερση του δυσανάλογα σγκώδους κτιρίου του Ωδείου του Αγρίππα μπροστά στη Μέση Στοά (Εικ. 12).

Η ανοικοδόμηση της Ακρόπολης δεν άρχισε αμέσως μετά τη λήξη των περσικών πολέμων, ίσως λόγω του όρκου των Αθηναίων πριν από τη μάχη των Πλαταιών οι ναοί να μένουν ερείπια για αιώνια καταστροφή των Περσών. Έτσι, μόνο μετά τη νίκη στον Ευρυμέδοντα ποταμό, ο Κίμων, ένας συντηρητικός πολιτικός, ξαναχτίζει το νότιο τείχος έτσι που να επιτρέπει μια εκτεταμένη επίχωση και να

διευρύνει το πλάτωμα στην κορυφή του Ιερού Βράχου και ξεκινάει την ανοικοδόμηση του παλίου Παρθενώνα. Όμως, η Ακρόπολη που βλέπουμε σήμερα (Εικ. 13) είναι το αποτέλεσμα του περικλείου προγράμματος που ξεκινάει το 450 π.Χ. και συνεχίζεται και μετά το θάνατο του Περικλή. (Ο ναός της Αθηνάς Νίκης του Καλλιμάχου χτίζεται κατά τη διάρκεια της ειρήνης του Νικία που διαρκεί από το 421 μέχρι το 415 π.Χ. ενώ κατά την ίδια περίοδο αρχίζει και η κατασκευή του Ερεχθείου).

Σήμερα, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η χωροθέτηση των κτιρίων του περικλείου προγράμματος έγινε με βάση ένα ενιαίο σχέδιο γενικής διάταξης (Εικ. 14). Έτσι, κάνει καταρχήν εντύπωση ότι τα τρία μεγάλα κτίρια (Προπύλαια, Παρθενώνας, Ερεχθείον) αποικνύουν ελάχιστα από την πλήρη παραλληλία μεταξύ τους. Επειδή, βέβαια, δεν μπορεί να αποδοθεί σε αδυναμία των αρχιτεκτόνων να παραλληλίσουν τα κτίρια, η απόκλιση αυτή είναι ασφαλώς θελημένη. Κατά την άποψή μου, είναι μια διάθεση – πιστεύω πολύ ελληνική – απελευθέρωσης από τα αυστηρά δεσμά της γεωμετρίας, κάτι σε επίπεδο συνόλου ανάλογο με αυτό που, σε επίπεδο κτιρίου, αντιπροσωπεύουν οι εκλεπτύνσεις του Παρθενώνα, ή, πολύ αργότερα, η θελημένη απόκλιση από την αυστηρή γεωμετρική χάραξη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Τα κτίρια της Ακρόπολης σε αντίθεση με εκείνα της Αγοράς δεν είναι σχεδιασμένα με κτίρια απόστολή να αποτελέσουν τα τοιχώματα ενός χώρου. Είναι σχεδιασμένα να έχουν ζωή καθ'αυτά και αυτή τη ζωή να ακτινοβολούν γύρω τους προς όλες τις κατευθύνσεις.

13. Η Ακρόπολη σε Γύψινη Μακέτα

14. Η Ακρόπολη
κατά τους Κλασικούς
Χρόνους

Ήδη ανεβαίνοντας προς τα Προπύλαια, ο επισκέπτης γίνεται δέκτης της αεινοβολίας που εκπέμπει το κομψοτέχνημα του ναού της Αθηνάς Νίκης (Εικ. 15). Και διασχίζοντας τα Προπύλαια μέχρι την ανατολική δωρική κιονοστοιχία βρίσκεται αντιμέτωπος με το συνολικό θέαμα του εσωτερικού της Ακρόπολης που κόβει την ανάσα, όπως μας επιτρέπει να υποψιαστούμε η προοπτική

αναπαράσταση του Stevens (Εικ. 16).

Όμως, η συνολική σύνθεση του ιερού χώρου της Ακρόπολης δεν είναι καμωμένη για να θεωρείται στατικά από ένα σημείο όπως μια αναγεννησιακή πλατεία. Είναι καμωμένη για να βιώνεται με την κίνηση μέσα στο χώρο. Η κίνηση αυτή δεν ακολουθεί μια αυστηρά και γεωμετρικά καθορισμένη πορεία. Ορίζεται όμως υπαινικτικά από την πληθώρα των δευτερευόντων στοιχείων (τοιχοί, μικρά ιερά, βωμοί, κρήνες, αγάλματα, αναθήματα) που ζωντανεύουν το χώρο και καθοδηγούν την επισκέπτη παρ'όλη με τη βορινή κιονοστοιχία του Παρθενώνα προς το άνοιγμα του χώρου στα ανατολικά, και, μετά, βόρεια προς το Μεγάλο Βωμό και την ανατολική πρόσταση του Ερεχθείου. Αυτή είναι η πορεία που ακολουθούσε και η Ποιμή των Παναθηναίων αλλά και οι κάθε λογής τελετουργίες που τελούνταν σε καθημερινή βάση πάνω στην Ακρόπολη.

Σήμερα, που ο χώρος είναι απογυμνωμένος από τα πάμπολλα μικρότερα στοιχεία που τον κοσμούσαν καλλιτεχνικά και τον σηματοδοτούσαν συμβολικά και που

ακόμα τα κύρια μνημεία, απογυμνωμένα και αποσιελητισμένα, χωρίς το ζωγραφικό τους διάκοσμο έχουν χάσει την απεικονιστική λάμψη τους, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς την εμπεριείκτα που βίωνε ο επισκέπτης της Ακρόπολης.

Γινόταν δε-κτης ενός θεαματικού πλούτου μεταβαλλόμενων εικόνων που δημιουργούνταν από τα κτίρια. Τα κτίρια αλλά και τα δευτερεύοντα μνημεία που ήταν διάσπαρτα ανάμεσά τους εξέπεμπαν την απεικονιστική τους και βρισκόνταν μεταξύ τους σε μια κατάσταση εντατικής ισορροπίας, όπως ένα αναξιαγορικό σύμπαν. (Μήπως ο Αναξιαγόρας δεν ήταν φίλος του Περικλή και του Φειδία;) Έτσι κάπως θα πρέπει να βίαινε ο επισκέπτης ένα χώρο ιερό, υψηλής αισθητικής αλλά και γεμάτο πανηγυρικό παλμό.

15. Η Πρόσβαση προς τα Προπύλαια

16. Είσοδος στην Ακρόπολη, Αναπαράσταση Stevens

Για το δημόσιο χώρο της ιδιωτικής περιοχής της Αθήνας δεν έχουμε να πούμε πολλά. Όπως αναφέρθηκε ήδη οι δρόμοι είναι στενοί και σκολλοί και απουσιάζει κάθε άλλη μορφή δημόσιου ελεύθερου χώρου. Ο καλύτερος τρόπος για να αποκτήσει κανείς μια αντίληψη της ρηματομίας στην ιδιωτική περιοχή της αρχαίας Αθήνας είναι να περπατήσει στα δρομάκια της Πλάκας αφού, χάρη στη συνεχή σχεδόν επί 3000 χρόνια οίκηση της περιοχής η χάραξη των δρόμων έχει μείνει σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτη.

Η μοναδικότητα, η ζωντάνια, το δράμα του άστεως, με τη συνακόλουθη αταξία και απειθαρχία που σταδιακά οδηγούνται σε βαθμό υπερβολής αρχίζουν, ιδιαίτερα τον 4ο πια αιώνα, να δημιουργούν τάσεις φυγής: από τη μια μεριά με τη δημιουργία κάποιων ομάδων ελίτ που θέλουν να εγκαταστήσουν τις πολιτείες τους μέσα στην πόλη, και από την άλλη με την προσφυγή στη θεωρητική αναζήτηση της ιδανικής πόλης στην οποία ενέδωσαν τόσο ο Πλάτων όσο και – με κριτικότερο και επιστημονικότερο πνεύμα – ο Αριστοτέλης.

Σε αντίθεση με τον Περικλή που εξιδανίκευσε τη ζωντανή πόλη του καιρού του, ο Πλάτων στην ιδανική πόλη που προδιαγράφει στην *Πολιτεία* και στους *Νόμους* του δεν αναγνωρίζει καμιάν αρετή στο αθηναϊκό άστυ από το οποίο δεν είναι τυχαίο ότι ξεπήδησαν τόσο η δική του ιδιοφυΐα όσο και όλα τα άλλα μεγάλα πνεύματα της εποχής του, και μοιάζει να υιοθετεί τις σπαρτιατικές αρετές, όπως αυτές κωδικοποιούνται στη νομοθεσία του Λυκούργου. Για ένα πνεύμα όχι μόνο βαθύ αλλά και παιγνιώδες όπως αυτό του Πλάτωνα κάνει εντύπωση η στενοκεφαλιά και η ανελαστικότητα της «κοινωνικής γεωμετρίας» που προτείνει, η οποία δεν απέχει πολύ από τον υλοκληρωτισμό.

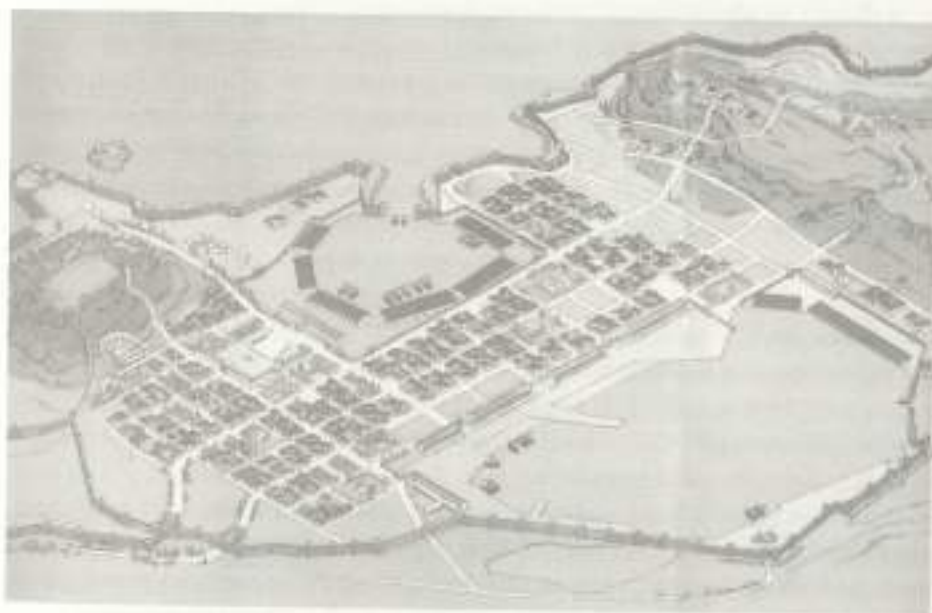
Ενώ όμως ο Πλάτων περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια την κοινωνική γεωμετρία της ιδανικής πόλης του, δεν μας δίνει καμιά πληροφορία για τη χωρική γεωμετρία της. Έτσι, από την άποψη του χώρου που μας απασχολεί, είναι σημαντική η αναφορά σε μιαν ιδανική πόλη που γίνεται στους *Όρνιθες* του Αριστοφάνη από τον Μέτωνα ο οποίος λέει: «Και θα μετρήσω μ' ένα χάρακα ίσο που θα εφαρμόσω, κι έτσι θα σου γίνει τετράγωνος ο κύκλος, και στη μέση θα 'ναι αγορά, κι εκεί ακριβώς στο κέντρο θα φέρνουν ίσοι δρόμοι,· θα 'ναι ως άστρο που, ενώ είναι κυκλικό, οι ακτίνες λάμπουν ίσιες παντού» (Μετάφραση Θρασύβουλου Σταύρου).

Η ουαυική αναφορά του Αριστοφάνη είναι σημαντική γιατί φανερώνει ότι, την εποχή που γράφτηκαν οι *Όρνιθες*, μια φιλολογία της πολεοδομικής οντοπίας ήταν ίσως της μόδας. Και ακόμη γιατί, παρόλο που στην αρχαία εποχή δεν έχουμε καμιάν απόπειρα εφαρμογής τέτοιων σχεδίων, όσο ο Μέτων ευαγγελίζεται σπινιστούν τη βασιική ιδέα των οντοπικών σχεδίων του Μπαρόκ, 2000 χρόνια αργότερα.

Αν το αθηναϊκό άστυ υπήρξε μια πόλη φυσική, ο αρχαίος Πειραιάς ήταν μια πόλη που σχεδιάστηκε, και μάλιστα από τον Ιππόδαμο, με ανάθεση του ίδιου του

Περικλή. Κατά τον Αριστοτέλη, ο Ιππόδαμος επινόησε το φερόντιμο ρυμοτομικό σύστημα με τον ορθογωνικό κάναβο των δρόμων, πράγμα που δεν φαίνεται να αληθεύει, αφού πόλεις με ορθογωνικό κάναβο δρόμων υπήρξαν στην Ιωνία από το τέλος του 7ου αιώνα. Όμως, έστω και αν ο Ιππόδαμος δεν επινόησε το σύστημα, ασφαλώς το καλλιέργησε με επιτυχία, συνδυάζοντάς το και με τα ενδιαφέροντα που είχε ως νομικός για τον εξορθολογισμό της κοινωνικής οργάνωσης της πόλης.

Το υποδάμειο σχέδιο του Πειραιά (Εικ. 17) εκτείνεται σε όλο το χώρο ανάμεσα στο λιμάνι της Ζέας και το μεγάλο λιμάνι (του Κάνθαρου). Ο Ιππόδαμος περιέλαβε στη σχεδίασή του και δύο θέατρα, ενώ ο ίδιος σχεδίασε και την κλειστή ορθογωνική αγορά με περιστύλιο από τις 4 πλευρές. Όμως, ο δημόσιος χώρος με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον φαίνεται πως ήταν εκείνος των λιμανιών με τους νεοκλαικούς και τις αποθήκες των εμπορευμάτων, ο οποίος έχει εμμενύσει και ένα ζωγραφικό πίνακα του Τσαρούχη.

17. Αναπαράσταση του Αρχαίου Πειραιά

Σημείωση

Η εργασία του κ. Ανδρέα Ν. Συμεών με τίτλο «Ο Δημόσιος Χώρος της Πόλης» παρουσιάστηκε συνοπτικά σε τρία μαθήματα αυτής της σειράς. Επειδή όμως έχει ήδη εκδοθεί σε χωριστό βιβλίο από την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ Περιβάλλοντος και Πολιτισμού, σε αυτό τον τόμο έχουν περιληφθεί μόνο τα δύο πρώτα από τα εννέα κεφάλαια του βιβλίου.

Η Δομή των Πόλεων και η περίπτωση της Αττικής

Γιάννης Μιχαήλ
Πρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας

Ο ακόμα νεαρός 21^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από δύο αλληλένδετες εξελίξεις, οι οποίες θα αλλάξουν την εικόνα και την υπόσταση του πλανήτη: την ακατάσχετη δημογραφική έκρηξη, ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες χώρες, και το σχηματισμό τεράστιων πολεοδομικών συγκροτημάτων. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή διακίνηση στην ιστορία της ανθρωπότητας προς τις πόλεις, οι κάτοικοι των οποίων πληθαίνουν σε εφιαλτικές διαστάσεις. Ζητούν λοιπόν οι «άνθρωποι αθροίζεσθαι και σιάζεσθαι κτίζοντες πόλεις» όχι όμως για αποφυγή των κινδύνων της άγριας φύσης, όπως στην αρχαιότητα, αλλά για δημογραφικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους.

Η Νέα Υόρκη μεγαλύτερη πόλη στον κόσμο το 1950 είχε 12,3 εκ. κατοίκους, για να φτάσει το 2005 τα 18,7 εκ. χάνοντας όμως την πρωτοπορία, εφόσον το Τόκιο από τα 11,3 του 1950 εκτινάχθηκε το 2005 στα 35,2. Έτσι, ο μισός πληθυσμός της γής το 2008 θα ζει στην έρημο των μετέων ενώ το 2030 θα συγκεντρώνονται εκεί τα 2/3. Σήμερα ο ελληνικός πληθυσμός χωράει στο Τόκιο 3 φορές, αλλά και στις άλλες 19 μεγαπόλεις κυρίως του τρίτου κόσμου με πληθυσμό πάνω από 10 εκ. Απαραίτητο γνώρισμα αυτών των πολλαπλασιαζόμενων μεγαπόλεων είναι οι τεράστιες εκτάσεις με slums ή ανθυγιεινές περιοχές ή παραγκουπόλεις, όπου ζει η πλειοψηφία των κατοίκων αυτών των μεγαπόλεων. Τονίζεται ότι ο πληθυσμός, που συρρέει εκεί, δεν προσδοκά απασχόληση στο δευτερογενή τομέα, όπως συνέβαινε κατά την εποχή της μεγάλης βιομηχανικής επανάστασης, οπότε δημιουργήθηκαν οι τεράστιες ανθρωποεισθηρές του Μάντσεστερ και του Βερολίνου ή του Παρισιού και της Γλασκώβης. Θα πρέπει όμως να τονιστεί ότι αν

και το σημερινό φαινόμενο των *slums* μελετάται διεθνώς σε ευρεία κλίμακα, είναι εμφανής η αδυναμία διατύπωσης εφικτών λύσεων κυρίως λόγω των τεραστίων διαστάσεων του προβλήματος.

Ευτυχώς η Ελλάδα δεν γνώρισε τη μεγάλη βιομηχανική επανάσταση του 19^{ου} αιώνα, ούτε τις ανθρωποκυτοκτονίες των δυτικοευρωπαϊκών πόλεων. Έχει όμως να αντιμετωπίσει τα προβλήματα ενός γηράσκοντος πλέον οικοδομικού πλούτου στις πυκνοοικοδομημένες περιοχές και την εκεί υποβάθμιση της ποιότητας ζωής, που ωθούν τους κατοίκους στην περιφέρεια, στην ύπαιθρο, στα νησιά ή στα ορεινά, με τον συνεχή κατακερματισμό της γης και επομένως, στην καταστροφή του περιβάλλοντος. Στα πλαίσια της παρούσας σειράς των Διαλογικών Μαθημάτων εξετάζεται η σύλλογική κατάσταση του ελληνικού και ειδικότερα του αθηναϊκού χωρικού γίνεσθαι, λαμβανομένου υπ' όψη ότι παρά τη ραγδαία ανάπτυξη των επιστημών του περιβάλλοντος κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ένα σημαντικότερο τμήμα του ελέγχεται ή επηρεάζεται από την πολεοδομία.

Πάντως εισαγωγικά θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι πρωτοφανείς σε αριθμό και σε έκταση πυρκαγιές του θέρους του 2007 συνοδεύονται από δύο ελπιδοφόρες διαπιστώσεις. Καταρχήν προβάλλει επιτακτική η σφαιρική πλέον διαχείριση του ελληνικού χώρου με κύριο γνώμονα την πολύπλευρη προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στη συνέχεια, διαπιστώνεται μια εκτεταμένη και αυθόρμητη συνειδητοποίηση των χωρικών, νομοθετικών και διοικητικών προβλημάτων από ευρείες μάζες των πολιτών, οι οποίοι το καλοκαίρι είδαν με τα μάτια τους, και όχι μόνο στην τηλεόραση, τον πύρινο χάρο, να κατατρώνει τεράστιες εκτάσεις δασών, θάμνων ή σπασιών, καθώς και ανθρώπινες ζωές. Δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι ακόμα και αυτές οι ταπεινές θαμνώδεις εκτάσεις αναγνωρίζονται ως κύριο συστατικό της ελληνικής πατρίδας, που δεν νοούνται να διαστέλλονται υποτιμητικά από τα μεγάλα δάση, όπως εντελώς παράλογα εβελουτυφλούσε η πρόσφατα αποπειραθείσα αναθεώρηση του άρθρου 24 του Συντάγματος.

Μπροστά στα εφιαλτικά μεγέθη των αναπτυσσόμενων μεγαπόλεων, τα ελληνικά μεγέθη φαίνονται μεν λιλιπούτεια, αλλά οι προστακτές των ελληνικών οικισμών προμηνύονται εξίσου ανησυχητικές για το μέλλον, ιδιαίτερα όσον αφορά στις περιφέρειες των μεγάλων πόλεων ή στις ευαίσθητες περιοχές, ιδιαίτερα δε στην προπεύουσα, όπου συσσωρεύεται το 1/3 του πληθυσμού της χώρας. Η αδιάλειπτη οικιστική επέκταση έχει καταστήσει πλέον την Αθήνα συνώνυμη της Αττικής. Αν στα προϊστορικά χρόνια, ο Θησέας «συνώκησε» διοικητικά την Αττική, σήμερα ένας φρενήρης κατασκευαστικός σινοικισμός καλύπτει το σύνολο της αττικής γής και προκαλεί μια άνευ προηγουμένου ανατροπή με απώλεια αυτής τούτης της Αττικής. Η αττική γη εμφανίζει μια αδιάλειπτη ιστορική συνέχεια 5.000

ειών, με τα τοπωνύμια να χάνονται στη μυθολογία. Το ιεραϊκότατο φυσικό περιβάλλον της είναι φορτωμένο με μνήμες και μνημεία από όλες τις ιστορικές περιόδους. Εδώ, πρέπει να αναφερθεί ίσως η πρώτη μεγάλη και συστηματική οικολογική καταστροφή. Κάθε άνοιξη κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου οι Σπαρτιάτες έρχονται να πολιορκήσουν τους Αθηναίους μέσα στα Μασκρά Τείχη και «την γην έταμον», έκοβαν δηλαδή τα ελαιόδενδρα, πλήττοντας έτσι την οικονομική βάση της Αθήνας.

Στο διάβα των αιώνων το τοπίο και το κλίμα παρέμειναν έως το 1821 και, σε γενικές γραμμές, τουλάχιστον έως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αμετάβλητα.

Η Αθήνα το 1833 λίγο πριν οριστεί επισήμως ως πρωτεύουσα του νεοσύστατου Βασιλείου, αποκτά το πολεοδομικό σχέδιο των Κλεάνθη-Σάουμπερτ το οποίο τροποποιήθηκε ήδη το 1834 από τον πολύ Λέο Φον Κλεντσε για να αποτελέσει τη βάση του αθηναϊκού κέντρου. Αξιοσημείωτη είναι η διαμαρτυρία ήδη το 1837 του επιφανούς αρχιτέκτονα Λυσσιάνδρου Καντατζόγλου για την αρξάμενη αυθαίρετη δόμηση να προχωρεί «επί το τουργικιώτερον». Έκτοτε η επέκταση της Αθήνας είναι ασυγκράτητη ενώ η κατάσταση στην Αττική ανατρέπεται. Η εξέλιξη αυτή επιταχίνεται κατά τον 20^ο αιώνα όταν ο πληθυσμός της πρωτεύουσας παρουσιάζει διπλασιασμό μετά από τα μεγάλα γεγονότα, όπως ο Α' και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική Καταστροφή, η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου, κτλ. Η Αθήνα παρά τους ατέλειωτους πολεοδομικούς προβληματισμούς, δεν ευτύχει να αποκτήσει ένα γενικό πολεοδομικό σχέδιο παρά το 1985.

Είναι αξιοσημείωτο ότι το 1932 εμφανίζεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ο όρος «αειφορία», που αναφέρεται στην ελαιοκαλλιέργεια, ενώ εκείνη την εποχή εισάγεται ένας θεσμός ο οποίος έμελλε να έχει τεράστια σημασία: η οριζόντιος ιδιοκτησία, που θα αποτελούσε το μέλλον της αντιπαροχής.

Η νόμιμη ή η παράνομη δόμηση, καθώς και η κάθε είδους εμπορευματοποίηση της έγγειας ιδιοκτησίας ενταίνονται και εξαπλώνονται κατά τις τελευταίες δεκαετίες πρωτίστως σε βάρος της γεωργικής γης και κατά προτίμηση στα ιεραϊότερα τοπία. Κι ακόμα. Ενώ στα ευρωπαϊκά κράτη η γη χωρίζεται είτε σε εντός είτε σε εκτός σχεδίου πόλεως περιοχές, στην Ελλάδα έχει το 1928 εισαχθεί το τότε αθώο καθεστώς της «κατά παρέκκλιση» εκτός σχεδίου δόμησης, π.χ. στα περίφημα 4 στρέμματα (στην Αττική 20) και σε ακόμα μικρότερα εμβαδά ιδιοκτησιών. Αυτό το ξεχασμένο νομοθέτημα γνώρισε τεράστια εφαρμογή πρόσφατα, οπότε η απροστάτευτη αττική γη αποβάλλει τον προαιώνιο χαρακτήρα της και μεταβάλλεται σε απέραντο τοπίο του μπετόν. Το κράτος παραμένει αμέτοχος θεατής αυτού του παράλογου κατακερματισμού του χώρου και της βάνεισης κακοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρο-

νομάς. Θα πρέπει να τονιστεί ότι το οποιοσδήποτε νέο κτίσμα σε ένα τοπίο αρκεί για να παραμορφώσει τη φυσική του κατάσταση. Επομένως, η αύξηση των 4 στρεμμάτων σε 8 ή σε 20 δεν προστατεύει παρά στο ελάχιστο το τοπίο από την οπτική ρύπανση, αλλά εννοεί τις μεγάλες ιδιοκτησίες και κατά συνέπεια τις εντονότερες κοινωνικές τάξεις. Βεβαίως, εκτός της προαναφερθείσας «νόμιμης» δόμησης, καλύπτει και η αυθαίρετη. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΙΟΒΕ 28-30% του συνόλου των κτισμάτων στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται ως μερικά ή ολικά παράνομα. Συνάμα συνεχίζεται το πλάτωμα της δημόσιας γης και η «αξιοποίηση» των ενταπομεινάντων ελευθέρων χώρων. Τονίζεται ότι επειδή το φαινόμενο της Αττικής επαναλαμβάνεται σε πλείστες άλλες περιπτώσεις, τα προβλήματα καθίστανται πανελλήνια και, επομένως πρέπει να επιχειρείται η ενιαία αντιμετώπισή τους.

Το Δημόσιο δεν θεάται μόνο παθητικά τα γινόμενα, αλλά συχνά-πυκνά «κλείνει το μάτι» στους παράνομους και στους καταπατητές, είτε νομιμοποιώντας συστηματικά τα αυθαίρετα, είτε επιτρέποντας την ηλεκτροδότηση και την υδροδότηση τους από τους αντίστοιχους κρατικούς φορείς. Η συνισταμένη της κατασπατάλησης της αττικής γης τρέφεται από πολλές συνιστώσες: η αλλοπροσώλη νομοθεσία προσφέρει «παραθυράκια» κατά βούληση, οι πολεοδομικές αρχές δεν διενεργούν ποτέ αυτεπάγγελτους ελέγχους, οι καταγγελίες ιδιωτών βαλτώνουν εκ συστήματος στη συνομοσία της οιωπής, οι εντάξεις στο σχέδιο πόλεως καθυστερούν απελπιστικά, το Υπουργείο Οικονομικών αντιμετωπίζει τα αυθαίρετα ως πηγή εσόδων, εφόσον η δημοσιονομική πολιτική δεν διασυνδέεται με την πολεοδομική πολιτική, κτλ..

Η διαχείριση του χώρου δε νοείται σήμερα χωρίς την προστασία του περιβάλλοντος ως ένα πρόβλημα βαθιά πολιτικό και όχι απλώς τεχνοκρατικό. Η διαφύλαξη και η ανάδειξη αυτού του κοινωνικού κεφαλαίου προϋποθέτει καταρχήν ένα συλλογικό αίσθημα ευθύνης, που ανθίσταται στις σήμερα συνεχώς οξυνόμενες οικειοποιήσεις και καταχρήσεις του. Αυτά λέγονται και εξαγγέλλονται στη σφαίρα της θεωρίας, της στοχοθεσίας, της νομοθεσίας ή των συνεδρίων. Το πάνθεο όμως των ιδεών και των ενυχολογίων πρέπει να περάσει στη συγκεκριμενοποίηση και στην εφαρμογή με όχημα κατ' ανάγκη το σχεδιασμό.

Στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα η έννοια του χωρικού σχεδιασμού έχει υποστεί κατά τις δεκαετίες μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μια σχιζοφρενοειδή παραμόρφωση, εφόσον η εκπόνηση μελετών, ερευνών, εισηγήσεων, εξαγγελιών, νομοθετημάτων κ.τ.λ. αντιδιαστέλλεται σαφώς από την εφαρμογή. Έτσι, ο σχεδιασμός ευτελίζεται σε αυτοσκοπό ή σε φύλλο συκής της πολιτικής βούλησης. Είναι αναρίθμητες οι πολυποϊκάλες μελέτες, που έχουν εκπονηθεί, κυρίως με έξοδα του Δημοσίου. Κατά κανόνα οι εν λόγω μελέτες παραλαμβάνονται αρμοδίως και

χάνονται στη λησιμονία. Σοβαρότερο βέβαια είναι το πρόβλημα με τα νομοθετικά μέτρα, τα οποία είτε απλώς δεν εφαρμόζονται, είτε καταστρατηγούνται. Επομένως, τεράστιο ανοίγεται το χάσμα μεταξύ του καλοπροαίρετου σχεδιασμού και της υπογοητευτικής εφαρμογής, οπότε η Αττική κτίζεται νόμιμα ή παράνομα από άκρον εις άκρον. Ορατός πλέον προβάλλει ο κίνδυνος της δημιουργίας ενός ατέλειωτου συναισθηματισμού του μετέωρου. Εξάλλου, οι πολίτες συνηθειτοποιούν ότι οι ανιαρά επαναλαμβανόμενες εξαγγελίες για την αντιμετώπιση του προβλήματος με τον «κατάλληλο» σχεδιασμό ανατρέπονται από την πικρή εμπειρία των τελευταίων δεκαετιών με το κράτος να ανταρσέσκει σε κενόλογα ευχολόγια. Το θλιβερό παράδειγμα του ανεξέλεγκτου κατασκευαστικού οργίου στα Μεσόγεια είναι αρκετά εύγλωτο.

Η αττική γη δομείται λουπών ακατάπανστα και χάνει βαθμιαία τα ειδωποιά της στοιχεία. Η εμμονή στο στείο σχεδιασμό και την ξεπερασμένη κανονιστική πολεοδομία αντικατοπτρίζουν αδράνεια του κράτους και την απροθυμία του να ενασκήσει μια ενεργό χωροταξική πολιτική. Σήμερα όμως, υπό το κράτος της συνειδητοποίησης των αδηρήτων χωρικών αναγκών, προβάλλει η ανάγκη της μετάβασης από την κανονιστική στην επεμβατική πολεοδομία με κύριο γνώμονα την προστασία της κατακερματιζόμενης αττικής γης. Όπως δείχνει η αδυωόπητη πραγματικότητα, δεν αρκούν πλέον οι τυπικές απαγορεύσεις της εκτός σχεδίου δόμησης μέσω ενός ατελέσφορου σχεδιασμού. Αντίθετα, απαιτείται η χάραξη μιας νέας επεμβατικής συνεκτικής πολιτικής για ορθολογική χωροταξική και πολεοδομική ανάπτυξη και ουσιαστική περιβαλλοντική προστασία. Σε αυτό σινηγορεί και η κοινή αίσθηση της ελληνικής οραμάτων και μεγάλων στόχων για το αύριο του ελληνικού χώρου.

Παράλληλα προς τον αναγκαίο σχεδιασμό μια τέτοια θαρραλέα πρωτοβουλία συνίσταται στον καθορισμό ζωνών επέμβασης στο αττικό τοπίο, ώστε αυτές οι ζώνες να διασωθούν και να παραμείνουν αλώβητες. Όπως όμως διδάσκει η εμπειρία, ένα τέτοιο αναμφισβήτητο δραστικό μέτρο δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω ενός ξεπερασμένου και αναποτελεσματικού σχεδιασμού. Απαιτείται η –στην κυριολεξία– ριζική μεταβολή της βάσης της επέμβασης, δηλονότι η απόλυτη απομάκρυνση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Αυτή η μετάσταση της ιδιοκτησίας δε νοείται υπέρ του Fiskus, δηλαδή υπέρ της ιδιωτικής του περιουσίας του δημοσίου. Αντίθετα, πρέπει να αποκτήσει την υπόσταση κοινόχρηστου χώρου, ο οποίος έχει περιέλθει στο Δημόσιο για λόγους κοινής ωφελείας.

Όπως είναι εννόητο, η εν λόγω επέμβαση δεν μπορεί να επιχειρηθεί στο σύνολο της Αττικής, αλλά μόνο σε συγκεκριμένες ζώνες, οι οποίες διατηρούν τον αρχικό χαρακτήρα του αττικού τοπίου. Αυτές οι ζώνες θα ενταχθούν στον ισχύοντα σχεδιασμό ως ζώνες απόλυτης προστασίας και θα παραμείνουν αδόμητες, εφό-

σον αφενός μεν θα έχει απομακρυνθεί η ιδιωτική ιδιοκτησία, αφετέρου δε σύμφωνα με το επίσημο κτηματολόγιο δεν θα είναι δυνατή η διεκδίκησή τους. Εξάλλου, θα πρέπει να απελευθερωθούν τελείως από κάθε κατασκευαστικό έγχος, όπως κτίσματα, υποστατικά, περιφράξεις κ.τ.λ.

Οι υπόψη εκτάσεις βρίσκονται εκτός σχεδίου πόλεως και επομένως μπορούν σήμερα να δομηθούν υπό ορισμένους όρους, δηλαδή ελάχιστο εμβαδό 20 στρ. ή και μικρότερο λόγω των προβλεπόμενων παρεκκλίσεων. Κατά κανόνα όμως πρόκειται για εκείνη τη θάλασσα μικρών και μη δομησιμων ιδιοκτησιών, οι οποίες έχουν προέλθει από νόμιμες ή παράνομες καταπιμήσεις αγροτεμαχίων. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι προς αυτή τη λύση είχε στραφεί κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες όχι μόνο η αυτοστεύγηση αλλά και η αποταμίευση των χαμηλών εισοδηματικών τάξεων, σε συνδυασμό βέβαια με την πρώτη γενιά των αυθαιρέτων μέχρι το 1960. Η δεύτερη γενιά ξεφυτρώνει από την περίοδο της χούντας και η τρίτη μετά το 1990, οπότε δεν πρόκειται πλέον για πρόχειρες και μικρές κατασκευές αλλά για μεγάλες, κάποτε πολυτελείς κατοικίες.

Εν πάσει περιπτώσει, πάνω από όλες τις αδόμετες εκτάσεις αιωρείται η προσδοκία της αυθαιρέτης ή της μελλοντικής νόμιμης δόμησης, εφόσον η πολιτεία εντάσσει συνεχώς εκτάσεις για «δεύτερη κατοικία» στο σχέδιο πόλεως. Επειδή δε και σε αυτή την περίπτωση η εφαρμογή του σχεδιασμού, δηλαδή οι πράξεις εφαρμογής εξυκνούνται σε μεγάλο βάθος χρόνου, έχει εφευρεθεί η «άδεια οικοδομησιμότητας», οπότε ο κάθε μεμονωμένος ιδιοκτήτης δεσμεύεται για την εισφορά του σε γη και μπορεί να προχωρήσει στην έκδοση οικοδομικής άδειας. Πρόκειται ασφαλώς για ένα ερμαφρόδιτο τρόπο εφαρμογής του σχεδιασμού με άδηλο το τελικό αποτέλεσμα, εφόσον ενδιαμέσως παγιώνονται διάφορες επιμέρους καταστάσεις.

Πάντως η προαναφερθείσα προσδοκία επιδρά ανεπιτηκτικά στις τιμές των τεμαχίων, οι οποίες αφίστανται συνεχώς και περισσότερο από τις αγοραίες τιμές. Εξάλλου, παρατηρείται αξιοσημείωτη κινητικότητα στις περιοχές, όπου οι αντικειμενικές αξίες υπολείπονται κατά πολύ των αγοραίων, με αποτέλεσμα να ενισχύονται οι αγορές λόγω της χαμηλής φορολογίας μεταβίβασης, η οποία ακολουθεί τις αντικειμενικές αξίες. Καταπληκτική ήταν η παλαιότερη επινόηση των εφοριακών για «αγροτοοικόπεδα», που βεβαίως δεν έχει νομική βάση, ή η εξίσου ακατανόητη εισαγωγή στο Πρ. Δ. Μυκόνου του όρου «αγροτοοικία».

Αναμφισβήτητο, μια τέτοια επέμβαση δεν αποτελεί απλή υπόθεση. Είναι όμως δυνατή με την χρησιμοποίηση ενός φάσματος αλληλοσυμπληρούμενων εργαλείων. Αναμφισβήτητες επίσης είναι οι δυσκολίες του προσδιορισμού της οικονομικής βάσης του όλου εγχειρήματος και, ειδικότερα, ο καθορισμός της

αξίας της γης μεταξύ της αξίας αγροτικής γης και της αγοραίας αξίας, η οποία εμπεριέχει την αφηρημένη έννοια της προσδοκίας. Όπως είναι πρόδηλο, ο περιορισμός στην αξία αγροτικής γης, όπως θα επιθυμούσε το ΣτΕ, θα προκαλέσει αντιδράσεις, με το ανάλογο πολιτικό κόστος. Επομένως, εκόντες ακόντες οι πολιτικοί θα πρέπει να προβλέψουν ένα, τρόπον τινά, αντιστήκωμα. Όπως είναι εύλογο, για τα αυθαίρετα κτίσματα δεν στοιχειοθετείται δικαίωμα οικονομικής ικανοποίησης.

Η εν λόγω ικανοποίηση των ιδιοκτητών, το μέγα πεπρωτό των οποίων μεν βαυκαλίζεται με τις προσδοκίες αλλά δεν μπορεί να δομηθεί νομίμως, είναι δυνατό να έχει διάφορες μορφές. Καταρχήν πρέπει να τονιστεί ότι η επέμβαση σκοπεί κυρίως στο όφελος των επερχόμενων γενεών, οπότε το κόστος της είναι λογικό να μετακυλιθεί και σε αυτές. Έτσι θα ήταν δυνατή η μακροχρόνια παροχή του αντιστηκώματος, μέσω ετήσιων φοροαπαλλαγών. Δεν πρέπει να λησμονείται, ότι η πλειοψηφία των ιδιοκτητών αιτής της κατηγορίας ασκούν θεωρητικά και μόνο τη νομή τους. Σε μερικές ολιγάριθμες περιπτώσεις θα ήταν δυνατή η συνέχιση της νομής σε ένα συγκεκριμένο διάστημα, π.χ. 10 ή 20 ετών, εάν οι ιδιοκτήτες ασκούν πράγματι τη νομή, δηλαδή εάν καλλιεργούν συστηματικά το ακίνητό τους ή αποδεικνύουν μια διαρκή οίκηση.

Σχέτως με τα παραπάνω είναι η πρόσφατη πρόταση του Επ. Μέλους του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους Γ. Παπαγιάννη (Καθημερινή 9.8.2007) για την επίταξη και στη συνέχεια κατεδάφιση αυθαιρέτων κτισμάτων μέσα σε δημόσια ή ιδιωτικά δάση. Επειδή το αδύνατο σημείο του πλαισίου των κατεδαφίσεων των αυθαιρέτων κατασκευών είναι η εξακολούθηση της κατοχής ή της νομής από τον υπεύθυνο (άσκηση ποικίλων ενδόκων μέσων, ανιαυτές εκτέλεσης, προφάσεις της Διοίκησης, εμπλοκή σε διάφορες δημόσιες υπηρεσίες, πολιτικές παρεμβάσεις, προφανές στο ΣτΕ, κ.τ.λ.), προτείνεται η αφαίρεση της νομής ή κατοχής μέχρι της κατεδάφισης με άμεση επίταξη του ακινήτου. Η λύση αυτή είναι κατά τον συγγραφέα σύμφωνη με τα άρθρα 24, 117, 18 και 17 του Συντάγματος. Επομένως εξίσου εφικτή φαίνεται να είναι και η νομοθετική και διοικητική επίτευξη της μετάστασης ιδιοκτησίας.

Οι αρνητικές εμπειρίες του χθες, η σκληρή πραγματικότητα του σήμερα και η τεκμηριωμένη αγωνία για το αύριο θέτουν όλους, από τους φορείς πολιτικής βούλησης έως τον απλό πολίτη, μπροστά σε αδήρητα διλήμματα: είτε θα συνεχιστεί η συρρίκνωση του φυσικού περιβάλλοντος και η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής, είτε θα προτιμηθεί μια ριζική μεταρρύθμιση με καθορισμό των χωρικών επιλογών. Πιο συγκεκριμένα, είτε από την μία μεριά θα αφαιρεθεί η αττική γη στο έλεος του περιώνυμου πολιτικού κόστους και στις απαιτήσεις ενός στείρου σχεδιασμού και μιας ψευδελπίγραφης «χωροταξίας», τα τελευταία ημετέλη μέ-

τρα της οποίας έχουν προκαλέσει σφοδρές αμφισβητήσεις λόγω της περιφρόνησής τους για το μέλλον, είτε, από την άλλη μεριά, θα σωθούν κάποιες νησίδες της αττικής γης, οι οποίες δεν έχουν παραμορφωθεί εντελώς και διατηρούν την ιστορική τους εικόνα.

Ο ΣΗΜΕΡΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ανάπτυξη, δημοκρατία και περιβάλλον: Ο μετασχηματισμός του 20ού αιώνα

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Η περιγραφή του 20ού αιώνα ως μίας «νέας» ή «διαφορετικής» εποχής της ανθρωπίνης ιστορίας σε μεγάλο βαθμό εδράζεται σε ένα πλέγμα χαρακτηριστικών του που σχετίζονται, άμεσα ή έμμεσα, με την τεχνολογική ανάπτυξη: την ραγδαία ταχύτητα των εξελίξεων, τον γιγαντισμό, την επέκταση των διακυβευμάτων στο παγκόσμιο επίπεδο, την εμπλοκή των μαζών στην πολιτική και οικονομική διαδικασία. Η ζωή ενός κατοίκου της Κεντρικής Ευρώπης στις αρχές του 1600 σε ελάχιστα στοιχεία διέφερε από αυτήν του απογόνου του στα 1700 – με την πιθανή διαφοροποίηση της καταστροφής του τόπου τους κατά τον Τριακονταετή Πόλεμο. Αλλά ο τρόπος ζωής των παπιδιών μας στα 1900 – σε κοινωνίες πρώτα απ' όλα αγροτικές, χωρίς καταναλωτική νοστροπία, με σχετικά περιορισμένα μέσα μετακίνησης ή επικοινωνίας – ελάχιστα κοινά παρουσιάζει με τη δική μας ζωή που στροβιλίζεται ανάμεσα στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές μας, τις αέθουσες αναμονής των αεροδρομίων, τα πολυτελή, πανέμορφα, αυτοκίνητα και σπύια μας, εξοπλισμένα με κάθε λογής ηλεκτρονικές συσκευές που εξυπηρετούν την πληροφόρηση και την επικοινωνία μας, σε κοινωνίες που βασίζονται στη βιομηχανική παραγωγή ή τις υπηρεσίες.

Η ραγδαία αυτή μεταλλαγή – μία αλλαγή εποχής – έγινε σαφής στην ευρύτερη κοινή γνώμη με ένα τρόπο ιδιαίτερα επώδυνο, κυρίως στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ας φανταστούμε το αγροτόπαιδο που, σε ηλικία 19 ετών το πήραν από τη μάχη του το 1915, για να το ρίξουν στα σφαγεία του Υπρ, του Βερντέν, του Πασεντέλ, του Σεμέν ντε Νταμ, σε τόπους όπου σήρθηκε στα συρματοπλέγματα ανάμεσα στα κομματιασμένα πτώματα των συντρόφων του, πολυβολήθηκε από υπτά-

μενες μηχανές που δεν είχε φανταστεί ποτέ του, πατήθηκε από ανήκουστα θωρακισμένα τέρατα, του κάρκιν τα πνευμόνια από τα δηλητηριώδη αέρια – αντιμετώπισε, με λίγα λόγια, όλους τους δαίμονες της κόλασης. Αυτοί είναι οι άνθρωποι που γέμισαν, μετά το 1918, τα φρενοκομεία της Ευρώπης και αποκλήθηκαν τότε «ζωντανά απορρίμματα των πεδίων των μαχών». Άλλοι αναζήτησαν νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης: ορισμένοι μία αναμόρφωση της δυτικής δημοκρατίας, ορισμένοι μία νέα ιακωβινική τάξη, θεμελιωμένη στα ματωμένα πτώματα των Ρομανών στο Αικατερίνμπουργκ. Και άλλοι, που νόμιζαν ότι ήταν πιο δυνατοί, θεοποίησαν τη βία στην οποία είχαν εκπαιδευτεί και εθιστεί, για να στελεχώσουν τα φασιστικά παραστρατιωτικά σώματα.

Ακόμη και οι προσλήψεις για την ανθρώπινη κοινωνία άλλαξαν: για να δοθεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα, η πίστη σε μία γραμμική και αναπόφευκτη «πρόοδο» εδρασημένη στην ψυχή, απρόσκλητη και αντικειμενική «επιστήμη» που ακτινοβολείται από την απρόσκτη φαούρα του άτεγκτου Σέρλοκ Χολμς στα έργα του Άρθουρ Κόναν Ντόυλ, έδωσε, μετά τον πόλεμο, τη θέση της στην οικειτική, λίγο αστεία και πάντως όχι φανταστικά ελκυστική μορφή του Ηρακλή Ποναρώ της Άγκαθα Κρίστι – έναν πρόσωπο από το Βέλγιο του 1914, ο οποίος αναλογίζεται, συχνά με περισσή απαισιοδοξία, πάνω στην ανορθολογικότητα και την κακία της ανθρώπινης φύσης. Οι βεβαιότητες της belle époque κλονίστηκαν. Η κεντρική δήλωση του φαβιανού Χέρμπερτ Τζ. Ουέλς, το 1898, στον *Πόλεμο των Κόσμων*, «Γιατί οι άνθρωποι δεν ζουν και δεν πεθαίνουν μάταια», δεν θα γινόταν δεκτή με την ίδια σιγουριά μετά το 1918. Και όμως, ήταν ένα λογοτεχνικό έργο που μιλούσε για επιβίωση.

Δύσκολα μπορεί να περιγραφεί το σοκ των κοινωνιών που βίωσαν το 1914, τη χρονιά που, συμβατικά, ορίζει στα σημερινά προγράμματα σπουδών την έναρξη της «Σύγχρονης Ιστορίας». Βέβαια, στην ιστορία οι συνέχειες, όχι οι ρήξεις, είναι το στοιχείο που τείνει συνήθως να επικρατεί και αυτό που οι κοινωνίες διαπίστωσαν ως αδήριτη πραγματικότητα το 1914, είχε ξεκινήσει πιο πριν – αν και δεν είχε γίνει ακόμη τόσο ορατό –, με τη δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση, θέμα στο οποίο έχουν ήδη αναφερθεί άλλοι εισηγητές. Στην παρούσα εισήγηση θα εξεταστούν τα διακυβεύματα του 20ού αιώνα σε δύο επίπεδα: τους διεθνείς συσχετισμούς της ισχύος και την ανάδυση της μαζικής κοινωνίας. Και στα δύο αυτά πεδία, οι εντάσεις υπήρξαν τεράστιες και οι επιπτώσεις στο περιβάλλον καταστροφικές, επειδή για πρώτη φορά η τεχνολογία έδινε στις ανθρώπινες κοινωνίες τη δυνατότητα να το επηρεάσουν τόσο καταλυτικά. Η εισήγηση θα ολοκληρωθεί με ορισμένες παρατηρήσεις πάνω στο βασικό ερώτημα «πού θέλουμε να πάμε;», το οποίο θέτει η θεματική των εκδηλώσεων της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ.

Τρία υπήρξαν τα βασικά χαρακτηριστικά του 20ού αιώνα στο επίπεδο της ανάπτυξης της ισχύος: ο γιγαντισμός, η ταχύτητα και η αναγκαιότητα. Το ένα έτεινε να εντείνει την επιρροή του άλλου.

Ο 20ός αιώνας θαύμασε τις μεγάλες διαστάσεις – κάτι που είναι εμφανές στους διεθνείς συνασπισμούς που δημιούργησε, στο μέγεθος των οικονομικών επιχειρήσεων που αναδείχθηκαν κατά τη διάρκειά του, σε επιτεύγματα όπως η κατάκτηση της Σελήνης ή σε κατασκευές όπως οι Δίδυμοι Πύργοι που τώρα πια δεν υπάρχουν. Η τεχνολογική πρόοδος έκαμε εφικτή τη συγκέντρωση της οικονομικής ισχύος, το ίδιο το μέγεθος της οποίας τροφοδοτούσε την περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη. Οι ανακαλύψεις της ιατρικής επιστήμης επέτρεψαν τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, η οποία επίσης ωθούσε προς μεγαλύτερα ύψη την οικονομική δραστηριότητα μέσω της κατανάλωσης. Αν αναλογιστούμε ότι η Αγγλία στην εποχή της πρώτης Ελισάβετ – στην εποχή δηλαδή κατά την οποία έθεσε τις βάσεις της θαλασσοκρατίας της – είχε ένα συνολικό πληθυσμό 3-4 εκατομμυρίων ανθρώπων, μπορούμε να παρατηρήσουμε την ιλιγγιώδη αριθμητική ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι η ποσότητα δεν αποτέλεσε ποτέ την αποκλειστική προϋπόθεση της ισχύος (η περίπτωση της Κίνας μεταξύ του 1842 και του τέλους του 20ού αιώνα είναι χαρακτηριστική), υπήρξε όμως μία από τις βασικές της προϋποθέσεις. Στο διεθνές σύστημα, ποτέ δεν ήταν τόσο μεγάλη η απόσταση που χώριζε τον Μεγάλο από τον μικρό, στην τεχνολογία, στην έρευνα, στην οικονομία, στη στρατιωτική ισχύ και η διαφορά αυτή έτεινε να μεγεθύνεται, ακριβώς επειδή οι μικροί δρώντες δεν μπορούσαν, και δεν μπορούν, να ανταπεξέλθουν σε αυτές τις προϋποθέσεις της ισχύος.

Το πιο σημαντικό στοιχείο, παρ' όλα αυτά, δεν είναι αυτή καθαυτή η ποσοτική αύξηση, αλλά το γεγονός ότι, στο δεδομένο περιβάλλον της ραγδαία αντιστροφοδοτούμενης ανάπτυξης στο πλάνο έρευνα/τεχνολογία/οικονομία, το μέγεθος αποτέλεσε μία προϋπόθεση επιβίωσης, ακόμη και για τους ισχυρούς δρώντες του πλανήτη. Η ανάδυση των γιγάντιων κρατών είχε με ακρίβεια προβλεφθεί από τον 19ο αιώνα, στα έργα του Αλέξις ντε Τονβίλ και κυρίως στις γεωπολιτικές μελέτες του Χάλφορντ Μακίντεν, ο οποίος τόνισε ότι στο μέλλον, μόνον μεγάλες, ηπειρωτικών διαστάσεων χώρες θα μπορούσαν να επιβιώσουν ως ανεξάρτητες μονάδες του διεθνούς συστήματος. Ο 20ός αιώνας ήταν η εποχή της επαλήθευσης – μερικώς, όπως πάντοτε συμβαίνει – αυτών των προβλέψεων. Η καταλυτική παρέμβαση των ΗΠΑ στις ευρωπαϊκές υποθέσεις, τρεις φορές σε δύο παγκοσμίους πολέμους και στον Ψυχρό Πόλεμο· η άνοδος της Σοβιετικής Ένωσης, της Ινδίας και της Κίνας· αλλά και η παρακμή των παλαιότερων («μέσων» μεγέθους) ευρωπαϊκών κρατών όπως η Βρετανία, η Γαλλία και η Γερμανία επιβεβαιώνουν την υπόθεση. Σε ένα ακραία ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον, στο οποίο η ποσο-

τική ανάπτυξη αναγνωριζόταν ως προϋπόθεση επιβίωσης, ήταν αυτονόητο ότι οι μεγάλοι δρώντες του συστήματος θα ωθούνταν στη μονοσήμαντη αναζήτηση της ισχύος. Στην εποχή – πριν το 1970 – κατά την οποία η ισχύς μετράτο βάσει της παραγωγής άνθρακα και χάλυβα ή της κατανάλωσης ενέργειας, καμία Μεγάλη Δύναμη δεν ήταν διατεθειμένη να μειώσει την παραγωγή της για να προστατέψει το περιβάλλον. Σε ένα δίλημμα μεταξύ ισχύος και ποιότητας, καμία Μεγάλη Δύναμη δεν θα διστάσει.

Η ίδια η φύση του διεθνούς συστήματος, συνεπώς, αναγκάζει τη γιγάντωση ως ανάγκη, την ανάπτυξη ως υπαρξιακό ζήτημα. Αυτό έτεινε να υπογραμμιστεί και από άλλα στοιχεία. Οι ανάγκες των λαών της Δυτικής Ευρώπης που είχαν πολεμήσει και ματώσει σε δύο παγκοσμίους πολέμους έπρεπε να καλυφθούν, αλλιώς υπήρχε ο κίνδυνος να διοχετευθεί η ενεργητικότητά τους στις νέες επαναστατικές κατευθύνσεις που ακολουθούνταν, μετά το 1917, στην Ανατολή. Αλλά και στη νέα μητρόπολη της Μόσχας, η βιομηχανική ανάπτυξη αναγνωριζόταν ως πρώτη και μέγιστη προτεραιότητα: το κράτος των εργατών δεν μπορούσε να μην αναπτύξει τη βαριά βιομηχανία, έννοια κεντρική του μαρξισμού, πεδίο ανάπτυξης του νέου λαού του βιομηχανικού εργάτη και μάλιστα, να την αναπτύξει (για λόγους ιδεολογικούς όσο και επιβίωσης, μετά την εμπειρία της ξένης επέμβασης στον ρωσικό εμφύλιο πόλεμο) με τη μέγιστη ταχύτητα και προτεραιότητα, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα οποιαδήποτε άλλη σκέψη.

Μετά το 1945, η οικονομική ανάπτυξη ήταν όρος επιβίωσης για μία καταστραμμένη και απειλούμενη Δυτική Ευρώπη – και λίγες ήταν οι φωνές που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν οποιαδήποτε αμφιβολία για τούτο, έως ότου ο Ρήνος πέθανε ως οικοσύστημα, αλλά αυτό έγινε αργότερα, όταν το βασικό πρόβλημα της δυτικοευρωπαϊκής επιβίωσης στον μεταπολεμικό κόσμο είχε επιλυθεί. Αντίστοιχες, οι ανάγκες της μεταπολεμικής Σοβιετικής Ένωσης, καταστραμμένης από τον πόλεμο και αντιμέτωπης με μία νέα διεθνή διαμάχη εναντίον χωρών πλουσιότερων από αυτήν: εδώ εδραζόταν η επιδίωξη, από το σοβιετικό σύστημα, της ανάπτυξης ως αυτοσκοπού, η έμφαση (αναποτελεσματική, όπως έμελλε μεσοπρόθεσμα να αποδειχθεί) στη βαριά βιομηχανία, η μεταφορά ολόκληρων κοινοτήτων για να εξασφαλιστεί το αναγκαίο εργατικό δυναμικό: στοιχεία που επιτείνονταν από την πλήρη αγνόηση των αναγκών του απόμου, της ζωής των κοινοτήτων, τελικά και του περιβάλλοντος. Η συγκινητική – ακόμη και συμπαθής, όπως μας φαίνεται σήμερα – πίστη του Νικίτα Χρουστσόφ στις δυνάμεις του κομμουνισμού είχε αυτονόητες συνέπειες σε άλλα επίπεδα. Αλλά και η μονομανία των χωρών του Τρίτου Κόσμου για τη δική τους ανάπτυξη – μία κατάσταση που και σήμερα μετατρέπει πολλές από αυτές σε οικολογικούς κινδύνους – εδραζόταν στην ανάγκη τους για οικονομική άνοδο, για κάλυψη των αιτημάτων του εγαδία

αυξανόμενου πληθυσμού τους, για αποφυγή των εσωτερικών συγκρούσεων, και για τη διασφάλιση αυτής της νεοαποκτημένης ανεξαρτησίας τους από την επιβολή ενός υπόγειου (πιθανότητα και πιο επώδυνου) νεοϊμπεριαλισμού. Στον 20ό αιώνα, με άλλα λόγια, όλοι ήταν υποχρεωμένοι να αναπτυχθούν, αν ήθελαν να υπάρξουν.

Διατυπωνόταν, βέβαια, και το ερώτημα πού θα μπορούσαν να οδηγήσουν όλα αυτά, ιδιαίτερα η αλαζονεία της τεχνολογίας και της ανάπτυξης. Στα έργα του για το Ίδρυμα, ο συγγραφέας επιστημονικής φαντασίας Ισαάκ Ασίμοφ περιγράφει τη γαλαξιακή πρωτεύουσα, τον πλανήτη Τράντορα, ο οποίος αποτελεί, ολόκληρος, μία και μοναδική πόλη και στον οποίο δεν υπάρχει παρά ελάχιστο έδαφος ακάλυπτο από κτήρια· κάνει λόγο για την «ολοκληρωτική, σχεδόν περιφερνητικά τελική κατάκτηση ενός κόσμου». Ο Ασίμοφ τονίζει, παράλληλα, τη πρωτότητα ενός τέτοιου κόσμου, που βασίζεται για τον καθημερινό αντιφοδιασμό του σε «είκοσι αγροτικούς πλανήτες»· πάνω από όλα, όμως, περιγράφει ένα μελλοντικό επίτευγμα του ανθρώπου. Αυτό ήταν το κλίμα της εποχής του. Από την άλλη πλευρά, δεν έλειπαν οι φωνές που προειδοποιούσαν για την πιθανή κακή χρήση της τεχνολογίας. Ωστόσο, έργα όπως ο *Θαυμαστός καινούργιος κόσμος* του Άλντους Χάξλεϋ ή το 1984 του Τζωρτζ Όργουελ πρόεβαλλαν το φάσμα της επιβολής του ολοκληρωτισμού, παρά της καταστροφής του περιβάλλοντος: το μείζον διακύβευμα της εποχής ήταν πολιτικό, όχι οικολογικό, και τούτο έτεινε να αντανakλάται στη διανόηση. Μόλις στη δεκαετία του '90 – δηλαδή σε μία εποχή μεγαλύτερης οικολογικής συνειδητοποίησης – εμφανίστηκε η εκτίμηση μίας παράλληλης πρόκλησης εναντίον της ατομικότητας, της δημοκρατίας και του περιβάλλοντος, στη γνωστή κινηματογραφική ταινία «Matrix» (1999). Στην ταινία αυτή το φάσμα του τεχνολογικού ολοκληρωτισμού παραμένει κυρίαρχο, υπάρχει όμως σαφώς η αίσθησή ότι οι απειλές σε βάρος του φυσικού χώρου και του δημοκρατικού πεδίου είναι αλληλένδετες – οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Το τρίτο χαρακτηριστικό του αιώνα ήταν η ιλιγγιώδης ταχύτητα των εξελίξεων, η οποία απλούστατα δεν άφηνε μεγάλο περιθώριο για την έγκαιρη συνειδητοποίηση των επιπτώσεων. Οι ηγεσίες, πολιτικές και οικονομικές, του πρώιμου 20ού αιώνα δεν είχαν την εικόνα ενός κόσμου που θα κινδύνευε από την ίδια τη δυναμική της ανάπτυξης: η Γαλλία της *belle époque* ήταν μια βασικά αγροτική οικονομία, η Βρετανία περηφανευόταν ότι είχε ξεπεράσει τη φρίκη της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης, η Γερμανία αναζητούσε – με κάποιες μεθόδους – τη θέση που της άρμοζε στον κόσμο. Το φάσμα της οικολογικής καταστροφής δεν είχε εμφανιστεί. Πρώτη συνειδητοποίησή του, ίσως, η λονδρέζικη σμός στις αρχές της δεκαετίας του '50. Η επιτάχυνση της επιστημονικής/τεχνολογικής προόδου δημιούργησε αυτό το φάσμα αρκετά αργά στον 20ό αιώνα. Ακόμη και τότε, δεν ήταν

το σύνολο του οικολογικού ζητήματος που τέθηκε ενώπιον της κοινής γνώμης και των ηγεσιών, αλλά ένα πιο στενό πρόβλημα, αυτό της πυρηνικής ενέργειας και των πυρηνικών όπλων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, ήδη τον Αύγουστο του 1945, είχε γίνει πλήρως κατανοητό, και στις ηγεσίες και στην κοινή γνώμη, ότι η ατομική βόμβα ήταν ένα ποιοτικά διαφορετικό όπλο – ότι εκπροσωπούσε ένα τεράστιο άλμα στην ανάπτυξη των μέσων καταστροφής. Ωστόσο, οι επιπτώσεις της ανάπτυξης της δεν έγιναν αμέσως αντιληπτές σε όλο τους το εύρος, αν μη τι άλλο επειδή η Σοβιετική Ένωση ανέπτυξε ανάλογα όπλα μόλις το 1949, ενώ έως και τη δεκαετία του '50 η καταστρεπτική τους ισχύς ήταν περιορισμένη σε σύγκριση με αυτό που επρόκειτο να αναπτυχθεί στα επόμενα χρόνια. Έως τα τέλη της δεκαετίας του '50 δεν ήταν αδιανόητο να σχεδιαστεί ένας πυρηνικός πόλεμος με μεγάλες πιθανότητες νίκης – αυτό άλλωστε προέβλεπε σε γενικές γραμμές το New Look του Ντουάιτ Αϊζενχάουερ το 1954.

Υπήρχαν, βέβαια, στη δεκαετία του '50, σημαντικές φωνές που προειδοποιούσαν, αλλά παρέμεναν απομονωμένες. Ο Ουίνστον Τσόρτσιλ, ως πρωθυπουργός της Βρετανίας, είχε προφανώς συγκλονιστεί από την ισχύ της υδρογονοβόμβας, και τούτο φαίνεται ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πρωτοβουλία του, το 1953-54, να αναζητηθεί ένας συμβιβασμός με την Σοβιετική Ένωση. Αλλά ο Τσόρτσιλ ήταν πάντοτε ένας μοναχικός λύκος – και το 1953 είχε πλέον κουράσει τη νεότερη γενιά των Τόρσδων που εύχονταν τον παραμερισμό του και τη δική τους ανάδειξη. Ακόμη και η Campaign for Nuclear Disarmament στη Βρετανία, μετά το 1957-58, θεωρούνταν από πολλούς ως μία υπέρμετρα αριστερή/ούδετερόφιλη πρωτοβουλία, που θύμιζε τους ενθουσιασμούς του μεσοπολεμικού αφοπλισμού οι οποίοι είχαν οδηγήσει στον «κατευνασμό» και στο έσχατο όνειδος του Μονάχου. Ούτε και έπαιξε σημαντικό πολιτικό ρόλο η CND, πέρα από το να αυξήσει τις εσωτερικές εντάσεις στο Εργατικό Κόμμα και να βοηθήσει έτσι, από καραμπόλα, τους Συντηρητικούς και τον Χάρολντ Μακμίλλαν, ο οποίος – αξίζει να σημειωθεί – κέρδισε τις εκλογές του 1959 με το περίφημο σύνθημα (ενδεικτικό για το πλέγμα ανάπτυξη/βιοτικό επίπεδο/πολιτική) «You've never had it so good». Μόλις στη δεκαετία του '60 – δηλαδή μετά την πτώση του Σπούλνικ, την ανάπτυξη των διηπειρωτικών πυραύλων και την αίξηση των πυρηνικών οπλοστασίων – έγινε πλέον κτήμα της ανθρωπότητας η έννοια της «ισορροπίας του τρόμου», που προκάλεσε τα μηνύματα εναντίον των πυρηνικών. Μία από τις πρώτες ενδείξεις της γενόκευσης αυτού του φόβου, η προβολή της αριστουργηματικής κωμωδίας «Πεντάγωνο καλεί Μόσχα» (Dr. Strangelove) του Στάνλεϊ Κιούμπρικ (1964), αργότερα και του «Πλανήτη των πιθήκων» – αναφέρομαι στο αριστούργημα του Φράνκλιν Σάρνερ του 1968, όχι την άχρωμη επανέκδοσή του πρόσφατα. Η δεύτερη κι-

νηματογραφιστή ταινία, βέβαια, μπορεί να εκληφθεί και ως προειδοποίηση που αφορά όλο το εύρος της περιβαλλοντικής καταστροφής, όχι μόνον τον πυρηνικό πόλεμο.

Όσο για τις επιφυλάξεις σχετικά με την ειρηνική χρήση της ατομικής ενέργειας, το ατύχημα του Τσερνομπίλ υπήρξε αναμφίβολα μία καμπή, αλλά και αυτό δεν συνέβη παρά μόλις το 1986. Αργά, επίσης, σιγήθηκε το Πρωτόκολλο του Κιότο του 1997, σχετικά με την αντιμετώπιση του προβλήματος της κλιματικής αλλαγής. Στην ανάπτυξη της κοινής γνώμης σημαντικό ρόλο έπαιξε η νέα πολιτική δύναμη των Πράσινων στη Γερμανία: μόνον που και αυτοί, οι οποίοι αναδείχθηκαν στη δίνη των διαδηλώσεων κατά των ευρωπαικών το 1983, δεν παρέλειψαν να επιδείξουν τον ζήλο του κυβερνητικού προσήλτου και μία τρομερή αναστολή όταν, το 1999, στήριξαν με φανατισμό το ΝΑΤΟϊκό βομβαρδισμό μίας ευρωπαϊκής χώρας με βόμβες αεραπολιντομένου ουρανίου. Με απλούστερα λόγια: στη σύγχρονη εποχή, η τεχνολογία αναπτύσσεται με πολύ ταχύτερους ρυθμούς από αυτούς που μπορεί να παρακολουθήσει η κοινή γνώμη και η πολιτική ιδεολογία, η οποία υποφέρει και από τα αναπόφευκτα, εν πολλοίς, πικρογυρίσματα.

Ο 20ός αιώνας, ωστόσο, δεν υπήρξε μόνον μία εποχή παγκόσμιων διεργασιών στο επίπεδο της ισχύος. Υπήρξε, παράλληλα, η εποχή της ανάδυσης της μαζικής κοινωνίας και της διαμάχης μεταξύ της ελευθερίας και του ολοκληρωτισμού στις διάφορες εκδοχές του. Οι πόλεμοι του 20ού αιώνα ήταν τόσο τρομερά γεγονότα, ακριβώς επειδή ήταν λαϊκοί πόλεμοι, οι οποίοι, χάρι στην ανάπτυξη της τεχνολογίας, κινητοποιούσαν στρατούς εκατομμυρίων και προκαλούσαν εκατομμύρια θύματα.

Στη διαμάχη μεταξύ της ελευθερίας και των εχθρών της (όπως και εάν ορίσουμε αυτά τα δύο πλέγματα), η οικολογική ευαισθησία περιέπλεκε την εικόνα. Η σύγχρονη θεώρηση αντιμετωπίζει το περιβάλλον ως ένα κοινωνικό δικαίωμα, ως ένα στοιχείο της ελευθερίας και της ποιότητας ζωής, για χάρη του οποίου είναι δυνατόν να επιβληθούν θεμιτοί περιορισμοί της ατομικής ελευθερίας. Τα πράγματα, όμως, δεν ήταν πάντοτε έτσι: η περικοπή της επιχειρηματικής δραστηριότητας (άρα της πολυταμής και αναγκαίας ανάπτυξης) για χάρη μίας περιβαλλοντικής ευαισθησίας θα θεωρείτο αφόρητος περιορισμός της ελευθερίας στο πρώτο μισό και στο μεγαλύτερο τμήμα του δεύτερου μισού του αιώνα. Αλλά το πρόβλημα πήγαινε ακόμη πιο βαθιά.

Συγκεκριμένα, το ηθικό δίλημμα μεταξύ ελευθερίας και ποιότητας – εάν και στο μέτρο που υπάρχει σήμερα – συμπλεκόταν με ένα από τα κεντρικά διακυβεύματα του 20ού αιώνα, το φλέγον πρόβλημα της νομιμοποίησης. Σε ένα κόσμο στον οποίο κυριαρχούσε η διαμάχη διαφορετικών συστημάτων οργάνωσης της

κοινωνίας (φιλελευθερισμός, κομμουνισμός, φασισμός), και στον οποίο, επιπλέον, αναδιεόταν η μαζική κοινωνία, αν μη τι άλλο ως αναπτυξιακός μοχλός μέσω της αυξανόμενης κατανάλωσης, η βελτίωση του επιπέδου ζωής του μέσου ανθρώπου ήταν ένα κομβικό στοιχείο που θα έπαιζε αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του μέλλοντος. Το σύστημα που θα εγγυόταν την ευημερία σε συνθήκες αξιοπρέπειας έμελλε να επικρατήσει – και αυτό περίπου έγινε στο τέλος. Αλλά η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, εφαρμοζόμενη σε κοινωνίες πολλών δεκάδων εκατομμυρίων ανθρώπων (ως αποτέλεσμα της παράλληλης αύξησης του μέσου όρου ζωής), σήμαινε ότι το περιβάλλον ερχόταν μοιραία σε δεύτερη μοίρα, ιδιαίτερα αφού δεν υπήρχε η προηγούμενη εμπειρία της καταστροφής του.

Δεν πρέπει να υποβαθμίζεται το γεγονός ότι ο 20ός αιώνας είναι η εποχή κατά την οποία γενικεύτηκε το δικαίωμα του ανθρώπου στην ευημερία:

Α! ομολογώ πως κυλώντας πάνω στα βουλεβάρτα που περιζώνουν την παλιά νορμανδική πόλη, με την πανίσχυρη ταχύτητα της τριανταπέντε αλόγων Μορό-Λεπτόν μου, δεν μπορούσα να μη δοκιμάζω κάποια υπερηφάνια. Ο κινητήρας μούγκριζε αρμονικά. Δεξιά και αριστερά, τα δένδρα έφευγαν πίσω μας. Και ελεύθερος, εκτός κινδύνου, δεν είχα τώρα πια παρά να κανονίσω τις μικρές προσωπικές μου υποθέσεις [...] Ο Αρσέν Λουπέν πήγαινε προς αναζήτηση του Αρσέν Λουπέν!

Τελικά, γιατί όχι; Γιατί, αυτή η αίσθηση της απελευθέρωσης που προσφέρει η μηχανική δύναμη και η ταχύτητα, να είναι το αποκλειστικό προνόμιο του υπερχάνθρωπου αλλά συμπαθούς παλιάνθρωπου του Λεμπλάν, και όχι του μέσου πολίτη; Και είναι άραγε, η γοητεία που ασκούσε το 1907 το παράθεμα αυτό, εντελώς άσχετη με το εκ Θεού προερχόμενο δικαίωμα που απολαύσαμε, 80 χρόνια αργότερα, να τρέχουμε με 250 στις γερμανικές αυτοβάη; «Ο πράγματος, χρηστή μου», λέγει με την απαράμιλλη γοητεία της η Μάρω Κοντού σε μία από τις γνωστότερες ελληνικές κινηματογραφικές ταινίες της δεκαετίας του '60, «δεν έρχεται πια με άσπρο αλόγο. Έρχεται με διακόσια άλογα και διπλό καρμυρατέρ».

Και όμως: η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου συνδεόταν με την άνοδο της σύγχρονης δημοκρατίας: ανεξάρτητα από επιμέρους διαφοροποιήσεις σε τοπικό επίπεδο, η πρώτη θεωρείτο – και σε γενικές γραμμές κατά κανόνα ήταν – προϋπόθεση της δεύτερης. Αυτό δεν σημαίνει ότι όλες οι πλούσιες κοινωνίες του αιώνα ήταν δημοκρατικές: αλλά πολύ λίγες οικονομικά αδύναμες κοινωνίες κατόρθωσαν να συγκροτήσουν μία σταθερή δημοκρατία. Υπήρχε έντονη η πεποίθηση ότι χωρίς την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, ήταν αδύνατον να συγκροτηθεί η σύγχρονη δημοκρατία, η πιο εδραιωμένη, η πιο ολοκληρωμένη, η πιο κοινωνικά δίκαιη. Αυτή ήταν η βασική αρχή του πλέον επιτυχημένου οικονομικού στοχεύματος του αιώνα – του σχεδίου Μάρσαλ – αλλά και της εδραίωσης της δημοκρατίας στην

Ελλάδα μετά το 1974. Αντίστοιχα, η δημιουργία του δυτικοευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας, βασικού επιτελέματος της μεταπολεμικής εποχής, αποτέλεσε τμήμα της ίδιας προσπάθειας για εδραίωση και νομιμοποίηση της δημοκρατίας. Έως ένα βαθμό, είναι αυτονόητο: μία κοινωνία φτωχών, τρωτών, ανενημέρωτων ανθρώπων, γίνεται αναπόφευκτα μία κοινωνία υπηκόων, όχι πολιτών.

Τι σήμαινε αυτό ως προς τη συζήτηση για το περιβάλλον; Είναι, λοιπόν, το περιβάλλον το μοιραίο θύμα της δημοκρατικής μας κοινωνίας; Είναι η ανάπτυξη της δημοκρατίας και η προστασία του περιβάλλοντος στόχοι αντιφατικοί μεταξύ τους; Το ζήτημα τέθηκε – όπως θα ήταν, ίσως, αναμενόμενο – από τη μεταπολεμική επιστημονική φαντασία: το 1965, ο Φρενκ Χέρμπερτ στο μείζον έργο του, το περίφημο *Dune*, περιγράφει μία κοινωνία σε συνθήκες ακραίας περιβαλλοντικής ανισορροπίας, χαρακτηριζόμενη από την σχεδόν παντελή έλλειψη νερού: ένα τόπο-πεδίο εκπαίδευσης τρομερών πολεμιστών, που εξαπολύονται εναντίον του σήμαντος από ένα νεαρό Μεσσία. Το *Dune* είναι ένα από τα πρώτα μείζονα λογοτεχνικά έργα που περιστρέφεται ακριβώς γύρω από οικολογικά ζητήματα, γύρω από το ζήτημα της εξάρτησης από ουσίες, γύρω από τη σχέση περιβάλλοντος, γενετικής, θρησκείας και πολιτικής, με τα τρία πρώτα να παίζουν ρόλο διαπλαστικό της τελευταίας. Και διαπνέεται ακριβώς από έντονο μεσσιανισμό, που βοηθά βέβαια στη δημιουργία μίας ατμοσφαιρικά εντυπωσιακής εικόνας – έντονης και στη μεταφορά του έργου στη μεγάλη οθόνη το 1984 από τον Νταϊνβιντ Λυντς – αλλά από πολιτική άποψη είναι αδιαμφισβήτητα αποκρουστικός. Ακόμη πιο ανησυχητική είναι η συνέχεια που έδωσε ο Χέρμπερτ στα επόμενα βιβλία του, που επεκτείνουν το αφήγημα του *Dune*, εμφανίζεται η εικόνα ενός κόσμου αρμονικότερα ρυθμισμένου και ισόρροπου οικολογικά, με βασικό πολεοδομικό ιστό που αποτελείται από μικρές κοινότητες, κόσμοι όμως ο οποίος κυβερνάται από ένα απάνθρωπο μεταλλαγμένο ον, έναν σχεδόν θεό, με σώμα γιγάντιου σκουληκιού και κεφάλι ανθρώπου: ένα ον που εξουσιάζει τους υπηκόους του απόλυτα με μοχλό τη θρησκόληψία και παίζει κινικά παιχνίδια με όσους τολμούν να το αμφισβητήσουν, διατηρώντας έτσι την ειρήνη σε όλα τα πιθανά επίπεδα, συμπεριλαμβανομένου του περιβάλλοντος. Είναι, λοιπόν, αυτή η λύση; Θα έρθει η οικολογική ισορροπία μέσω μίας εξουσίας όχι μόνον δικτατορικής αλλά και απάνθρωπης, που θα αγνοήσει με τον πιο απόλυτο τρόπο το δικαίωμα στην ατομικότητα και στον αυτοπροορισμό;

Υπάρχει απάντηση, και είναι, βέβαια, αρνητική. Στην πράξη, καμία μη-δημοκρατική αντίληψη δεν μπόρεσε ποτέ να σεβαστεί το περιβάλλον, ακόμη και στον, έστω ανολοκλήρωτο, οικολογικά «συνειδητοποιημένο» 20ό αιώνα. Και τούτο για ένα απλό λόγο: το περιβάλλον είναι τμήμα του κόσμου του μέσου ανθρώπου: αν

αγνοηθεί ο τελευταίος, είναι εκ των πραγμάτων αδύνατον να περιβληθεί με στοργή ο χώρος του. Επομένως, η διχοτομία και το δίλημμα δεν εντοπίζονται μεταξύ μίας οικολογικής δικτατορίας (όρος εγγενώς αντιφατικός) και μίας αντι-οικολογικής δημοκρατίας. Η πρόκληση βρίσκεται στην επαρκή ενημέρωση ώστε οι πολίτες της δημοκρατίας να θέσουν ως πρωτεύον ζήτημα την προστασία του περιβάλλοντος: η ισορροπία θα πρέπει να αναζητηθεί μέσα στη δημοκρατία, όχι με-ταξύ αυτής και κάποιου άλλου σχήματος. Και δεν μπορεί να γίνει αλλιώς.

Αυτά, όμως – θα συμφωνήσει ο αναγνώστης – είναι αυτονόητα και κοινοτυρικά. Αν πρόκειται να τελειώσουμε με μία τόσο τρομερή κοινοτυρία, γιατί άραγε να κάνουμε τον κόπο να ασχοληθούμε εξ αρχής; Αυτός, άλλωστε, είναι και ο μεγάλος κίνδυνος που αντιμετωπίζουν, στο πεδίο το οικολογικό, οι κοινωνίες μας: βαριούνται.

Η αναζήτηση, ωστόσο, της οικολογικής ισορροπίας μέσα στη δημοκρατία δεν είναι κάτι το απόμακρο ή το άσχετο με τη ζωή του μέσου πολίτη. Η οικολογική ευαισθησία μπορεί να εκδηλωθεί με διάφορους τρόπους: σχηματικά, μπορεί να εμφανιστεί είτε ως παραξενιά μίας ελίτ (αληθινής ή ψεύτικης...), είτε ως τμήμα της ευρύτερης ταυτότητας του λαού – και είναι στη δεύτερη – και μόνον – περίπτωση που θα μπορέσει να κινητοποιήσει τις απαραίτητες δυνάμεις. Πρόκειται για μεζον ζήτημα: με τι θα συνδεθεί η οικολογική ευαισθησία; Θα αποτελέσει το αίτημα ενός ψευδελίγερτου μοντερνισμού, ένα αίτημα «της μόδας» που προβάλλεται «από πάνω»; Εάν είναι έτσι, η υπόθεση είναι χαμένη: δεν πρόκειται η λογική αυτή να κινητοποιήσει τον μέσο άνθρωπο, τον οποίο αποστρέφεται και περιφρονεί.

Η άλλη οδός είναι πιο πολύπλοκη: αφορά τη σύναψη της οικολογικής ευαισθησίας με τη ζωή του μέσου ανθρώπου, με τον λαϊκό πολιτισμό και την παράδοσή του, με το παρελθόν της οικογένειάς του, του λαού του και την ιστορική του πορεία. Το περιβάλλον δεν είναι κάτι αχρονικό. Είναι η μήτρα από την οποία ξεπήδησε ο σημερινός λαός – της Ελλάδας, της Βουλγαρίας, της Γερμανίας, της Μοζαμβίκης, του κόσμου ολόκληρου. Το περιβάλλον είναι, συνεπώς, τμήμα της ταυτότητάς του, δικαίωμα δημοκρατικό και κρίσιμο όσο η ίδια του η ψήφος. Ασφαλώς, η λύση δεν μπορεί να αναζητηθεί σε μία μονοσήμαντη ή «οπισθοδρομική» εκδοχή της παράδοσης: ωστόσο, η λύση ενός τόσο μεγάλου ζητήματος οφείλει να συνδυάσει την παράδοση με το μοντέρνο, την πρωτοπορία με τις ανησυχίες και τα ενδιαφέροντα του πολίτη, το εθνικό και το διεθνές. Επομένως, η δράση οργανισμών όπως η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ που, με σύγχρονο τρόπο, εκφράζουν την οικολογική ευαισθησία μέσω και του ενδιαφέροντος για τον λαϊκό πολιτισμό, την προσωπική και συλλογική αυτογνωσία, την ιστορική ύπαρξη του λαού που προσπαθούν να κινητοποιήσουν για να διαφυλάξει τον χώρο και το τοπίο, εκπροσωπούν τον μόνο δρόμο για να επιτευχθεί η κινητοποίηση αυτή.

Εάν ακολουθήσουμε οποιαδήποτε άλλη οδό, δεν θα μπορέσουμε να αντιτάξουμε τίποτε το αξιόλογο απέναντι στην «αποτελεσματικότητα» μιας τυφλής ανάπτυξης, από την οποία όμως – ως είμαστε ρεαλιστές – δεν λείπει η γοητεία και η ελκυστικότητα. Εάν ακολουθήσουμε οποιαδήποτε άλλη οδό, θα χαθεί η μάχη για την ψυχή του μέσου ανθρώπου. Και δεν θα μπορούμε παρά να υποκύψουμε στα λόγια του T. S. Eliot, μεταφρασμένα από τον Γιώργο Σεφέρη, που περιγράφουν την κυνική, αλλά τελικά τόσο πειστική υπεράσπιση αυτών που έχουν διαπράξει το «Φονικό στην Εκκλησιά»:

«Όμως, αν έχετε φτάσει τώρα σε μιιά δίκαιη υποταγή [των αξιώσεων] της Εκκλησίας στην ευημερία του Κράτους, θυμηθείτε ότι εμείς κάναμε το πρώτο βήμα. Ήμασταν οι πρωτεργάτες μιιάς κατάστασης πραγμάτων που επιδοκιμάζετε. Εξοπληρώσαμε τα συμφέροντά σας· αξίζει να μας χειροκροτήσετε· κι αν υπάρχει μιιά οποιαδήποτε ενοχή σ' αυτή την υπόθεση, πρέπει να τη μοιραστείτε μαζί μας».

Ο ΣΗΜΕΡΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Οι Εξελίξεις στον 20ό Αιώνα

Γεράσιμος Αράπης

Καθηγητής Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών,
Πρόεδρος Συμβουλίου Φυσικού Περιβάλλοντος Ελληνικής Εταιρείας

Στη σημερινή τρίτη σειρά ομιλιών της πρώτης ενότητας με τίτλο «Πως φθάσαμε εδώ και προς τα πού θέλουμε να πορευθούμε;» το θέμα είναι «Ο σημερινός πολιτισμός της καταναλωτικής κοινωνίας» και το αντικείμενο που θα μας απασχολήσει πιο λεπτομερώς είναι «Ο μετασχηματισμός του 20ου αιώνα».

Είναι αυτονόητο ότι στη σύντομη χρονική διάρκεια που έχω στη διάθεσή μου για να παρουσιάσω το μετασχηματισμό αυτόν, δεν είναι δυνατό παρά να επιλέξω μερικά μόνο παραδείγματα, τα οποία πιστεύω ότι είναι χαρακτηριστικά των σημαντικών αλλαγών που συντελέστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, προκειμένου να αποτελέσουν την απαρχή του διαλόγου μας.

Το πρώτο παράδειγμα αναφέρεται στην ανακάλυψη των **μηχανών εσωτερικής καύσης**, οι οποίες συντέλεσαν στο να περάσουμε με θεαματικό τρόπο στον τομέα των μετακινήσεων –κυρίως κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα– από το μόνιπλο στο αυτοκίνητο και στο αεροπλάνο.

Μηχανές εσωτερικής καύσης

Είναι γνωστό ίσως σε όλους ότι κινητήρες εσωτερικής καύσης ονομάζονται εκείνες οι κινητήριες μηχανές που μετατρέπουν την αποθηκευμένη στο καύσιμο χημική ενέργεια άμεσα σε κινητική. Οι κινητήρες εσωτερικής καύσης εξελίχθηκαν σύντομα σε σηπιαγείς, ευέλικτες μονάδες, οι οποίες αντικατέστησαν σταδιακά

τις ατμομηχανές κυρίως στα αυτοκινούμενα μέσα μεταφοράς. Το σημαντικό πλεονέκτημα αυτών των κινητήρων έγκειται στην εύκολη μεταφορά της δεξαμενής καυσίμου μαζί με το όχημα.

Η εξέλιξη των κινητήρων εσωτερικής καύσης που τροφοδοτούνται με υγρό καύσιμα, έγινε ουσιαστικά σε τρία βήματα, αρχίζοντας το έτος 1860 με τον Jean-José Lenoir, περνώντας από τον Nicolaus Otto (1867 και 1876) και καταλήγοντας στον Rudolf Diesel (1892).

Αργότερα, στη δεκαετία του 1930 δηλώθηκε από τον Felix Wankel ως ευρεσιτεχνία ένας νέος βενζινοκινητήρας για οχήματα, διαφορετικής κινηματικής από τους προηγούμενους, με τον οποίο φαίνεται να έχει κλείσει αυτός ο κύκλος.

Στη δεκαετία του 1940 αναπτύχθηκαν οι αεριοστρόβιλοι εσωτερικής καύσης (jet), με διαφορετική αρχή λειτουργίας, οι οποίοι χρησιμοποιούνται κυρίως σε αεροπλάνα.

Αυτοκίνητο

Αυτοκίνητα με μηχανές εσωτερικής καύσης παρήχθησαν για πρώτη φορά στην Γερμανία από τον Karl Benz το 1885. Το έτος 1888 άρχισε η πρώτη παραγωγή αυτοκινήτου στην ιστορία, ενώ κατασκευάστηκαν περίπου 25 οχήματα μέχρι το 1893, που εμφανίστηκε το πρώτο τετράτροχο αυτοκίνητο. Αξιοσημείωτο είναι ότι το 2002, αμέσως μετά τον 20ο αιώνα, υπήρχαν περίπου 590 εκατομμύρια επιβατικά αυτοκίνητα παγκοσμίως (περίπου ένα ανά 11 κατοίκους), εκ των οποίων τα 140 εκατομμύρια στις ΗΠΑ (σχεδόν ένα ανά δύο κατοίκους). Η κυριαρχία δηλαδή του αυτοκινήτου πάνω σε όλο το σύστημα ανάπτυξης του σύγχρονου πολιτισμού είναι γεγονός.

Όμως ο δρόμος, ως το σύνολο του οδικού δικτύου των πόλεων, παύει να έχει διασπίλεις χώρου στάσης και συνάντησης, αλλά μετατρέπεται σε αποκλειστικό εργαλείο και παράγωγο της κυκλοφορίας.

Το αυτοκίνητο επιτρέπει τη ταχεία μετακίνηση, που όμως στις μέρες μας αυτή γίνεται με αρκετή τωλαιπωρία, κυρίως στις πόλεις. Ο χώρος κατακερματίζεται από τα δίκτυα και η μορφή της πόλης αλλάζει. Οι πλατείες με το γνωστό παραδοσιακό κοινωνικό τους ρόλο, μετατρέπονται σε κυκλοφοριακούς κόμβους, τα πεζοδρόμια στενεύουν και η κατοικία ιδιαίτερα στις κεντρικές περιοχές συμπιέζεται και μόνο σε ορισμένα προάστια διαμορφώνεται ένα αξιοπρεπές ανθρώπινο περιβάλλον.

Παράλληλα με την πρωταρχική διαμόρφωση της πόλης γύρω από τους οδικούς αξόνες, η τρομακτική αύξηση των ΙΧ, στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα που

πέρασε, με την παράλληλη υποβάθμιση των μέσων μαζικής μεταφοράς, αλλά και την δημιουργία νέων αναγκών για μετακίνηση, πολλαπλασίασε τα προβλήματα από τη χρήση του αυτοκινήτου.

Το θέμα αρχικά αντιμετωπίστηκε μονοδιάστατα με την δημιουργία νέων δρόμων, που με την σειρά τους ενθάρρυναν μια ακόμα μεγαλύτερη ανάπτυξη της κυκλοφορίας, με αποτέλεσμα πραγματικά αδιέξοδο.

Έτσι όλο και περισσότερος χώρος, ζωτικός για τις λειτουργίες της πόλης, καλύπτεται από αυτοκίνητα ή χώρους στάθμευσης και η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής με την παράλληλη καταστροφή του περιβάλλοντος έγινε καθημερινό βίωμα.

Η ταχύτητα των μετακινήσεων περιορίζεται, παρά την αύξηση στις επιδόσεις των αυτοκινήτων, παρά τους νέους αυτοκινητοδρόμους, παρά της ατηνής ταχείας διέλευσης. Αντ' αυτού η κυκλοφοριακή συμφόρηση εγκαθίσταται ως δομικό στοιχείο στη ζωή της πόλης και η ατμοσφαιρική ρύπανση αποτελεί μόνιμο συστατικό του αστικού περιβάλλοντος. Ταυτόχρονα αυξάνει η ειδική κατανάλωση ενέργειας (ανά μεταφερόμενο επιβάτη), όπως αυξάνει κατακόρυφα το κόστος για επέκταση και συντήρηση των δικτύων.

Το πρόβλημα από τις μετακινήσεις με αυτοκίνητο έχει ως κύριες επιπτώσεις την **ατμοσφαιρική ρύπανση**, την **ηχορύπανση**, τη **σπατάλη ενέργειας**, την **απώλεια πολύτιμου χρόνου**, τα **τροχαία ατυχήματα**, την **κυκλοφοριακή συμφόρηση**. Όλα αυτά επιδεινώνουν την ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος και συνεπάγονται σημαντικό **οικονομικό κόστος**.

Το αυτοκίνητο πλέον κατηγορείται ότι συμβάλλει σημαντικά στη ρύπανση της ατμόσφαιρας. Η ρύπανση αυτή οφείλεται:

- Στα προϊόντα καύσεως του καυσίμου που κινεί το αυτοκίνητο (μονοξειδίο του άνθρακα, διοξειδίο του άνθρακα, υδρογονάνθρακες, οξειδία του αζώτου και καπνός)
- Στα βελτιωτικά της βενζίνης, όπως είναι οι ενώσεις του μολύβδου.
- Στη χρήση των καταλυτών, όπως είναι οι νέοι ρέτοι που ανήκουν στην ομάδα της πλατίνας.
- Στα προϊόντα τριβής των ελαστικών στην άσφαλο.
- Στα προϊόντα τριβής των φρένων.
- Στα προϊόντα καύσης των λιπαντικών.
- Στα προϊόντα που δημιουργούνται έμμεσα από την κυκλοφορία, όπως είναι η σκόνη του δρόμου.
- Σε αιώρηματα από υλικά που μεταφέρονται, όπως είναι τα μπαζα.

Αεροπλάνο

Οι ερευνητές της αεροπλοΐας προσπαθούσαν ήδη στην Αρχαιότητα να μιμηθούν την πτήση των πτηνών, προσθέτοντας στο σώμα τους φτερούγες. Στην ελληνική μυθολογία ο Δαίδαλος και ο Ίκαρος κατασκεύασαν ένα σκελετό με φτερούγες, με τις οποίες πέταξαν για να διαφύγουν από την Κρήτη. Οι Ασσύριοι και οι Βαβυλώνιοι είχαν στις μυθολογίες τους επίσης φτερωτούς ανθρώπους.

Αυτή η προσπάθεια της μίμησης των πουλιών συνεχιζόταν μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο Άγγλος μηχανικός George Cayley (Κέιλι, 1773-1857) μελέτησε επιστημονικά τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες ένα αντικείμενο βαρύτερο από τον αέρα μπορούσε να πετάξει και θεμελίωσε έτσι την επιστήμη της Αεροδυναμικής.

Ο Κέιλι προσδιόρισε τη βασική συγκρότηση που θα έπρεπε να έχει μια πτητική μηχανή: πτερύγια, αεροδυναμική άτρακτο, ουρά και πηδάλιο, καθώς επίσης μια μηχανή με έλικα για να κινείται το υπάμενο όχημα είτε ταχύτερα από τον άνεμο, είτε ενάντια σ' αυτόν. Το έτος 1853 κατασκεύασε ο Κέιλι ένα αεροσκάφος, σύμφωνα με τις δικές του προδιαγραφές, το οποίο αξιοποιούσε για την πτήση του τα ανοδικά ρεύματα στον αέρα. Αυτό το σκάφος ονομάστηκε ανεμόπτερο ή ανεμοπλάνο.

Οι αμερικανοί αδελφοί Wright (Ράιτ) άρχισαν το έτος 1900 να συναρμολογούν σε ένα εργαστήριο που είχαν για την κατασκευή και επιδιόρθωση ποδηλάτων, πτητικές μηχανές. Το 1903 έγινε τελικά με επιτυχία η πρώτη πτήση στη Βόρεια Καρολίνα από τον Όρβιλ Ράιτ. Η πτήση αυτή κράτησε περίπου 12 δευτερόλεπτα και κάλυψε απόσταση περίπου 35 μέτρων. Αυτή η πτήση θεωρείται στην Ιστορία της Τεχνολογίας ως η πρώτη με μηχανοκίνητο κατευθυνόμενο όχημα που ήταν βαρύτερο του αέρα, το οποίο όχημα ονομάστηκε αεροπλάνο (airplane).

Μέχρι το έτος 1919 που πραγματοποιήθηκε η πρώτη επιβατική πτήση της πολιτικής αεροπορίας με ένα αεροπλάνο εξ ολοκλήρου κατασκευασμένο από μέταλλο, σχεδιάστηκαν διάφοροι τύποι διπλάνων και μονοπλάνων αεροπλάνων, με έναν, δύο ή περισσότερους έλικες, οι οποίοι τύποι χρησιμοποιούνται βελτιωμένοι ακόμα και σήμερα για διάφορες αποστολές. Αξιοσημείωτο είναι ότι το έτος 1926 λειτουργούσαν στις ΗΠΑ 12 αεροπορικές εταιρίες που εκτελούσαν δρομολόγια, ενώ μόλις δύο χρόνια μετά, το έτος 1928, είχαν ήδη δημιουργηθεί 25 εταιρείες.

Η επόμενη σημαντική αλλαγή στην αεροπλοΐα έγινε με την εισαγωγή του στροβιλοκινήτηρα, ο οποίος αξιοποιήθηκε τόσο στρατιωτικά όσο και πολιτικά, κυρίως από τη δεκαετία του 1950 και μετά.

Οι επιπτώσεις στο περιβάλλον από τις αεροπορικές μετακινήσεις και μεταφορές δεν είναι απόλυτα καθορισμένες, για το λόγο αυτό αποτελούν τα τελευταία

χρόνια ενδιαφέρον αντικείμενο πολλών επιστημονικών ερευνών. Υπάρχει σενεπώς ελπίδα στο προσεχές μέλλον να γνωρίζουμε επακριβώς τη θέση που πρέπει να έχει το αεροπλάνο στην προσπάθεια για αειφόρο ανάπτυξη.

Δεν μπορούμε όμως εδώ να μην αναφέρουμε τις παρακάτω τεκμηριωμένες θέσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, οι οποίες αφορούν την ηχορύπανση, δεδομένου ότι αυτή σχετίζεται στενά και με την χρήση του αεροπλάνου:

Σταθερές τιμές ηχορύπανσης και επιπτώσεις της στη δημόσια υγεία:

- Πάνω από 55db (ντεσιμπελ): ιδιαίτερη ενόχληση – επιθετικότητα – διαταραχή ύπνου.
- Πάνω από 65db: υπέρταση – αρτηριοκαρδιακά νοσήματα.
- Πάνω από 75db: υψηλό στρες – απώλεια ακοής, προσωρινή ή μόνιμη.

Το δεύτερο παράδειγμα σχετίζεται με την τεχνολογική **επανάσταση στη γεωργία** και τις οικολογικές συνέπειές της, δίνοντας έμφαση στη λεγόμενη "Πράσινη Επανάσταση".

Η "Πράσινη Επανάσταση" στη γεωργία

Η χρήση των μηχανών εσωτερικής καύσης και στα γεωργικά μηχανήματα οδήγησε στην εντατικοποίηση της γεωργίας. Επιπλέον, η διάδοση των πρώτων θεριστικών μηχανών, η ανάπτυξη των μεταφορών, η διάδοση των ηνυγείων καθώς και μία εντονότερη οικολογική επιβάρυνση είναι πλέον γεγονός στις αρχές του 20ου αιώνα, ύστερα και από τη χρησιμοποίηση των τεχνητών λιπασμάτων και των χημικών φαρμάκων για την καταπολέμηση ασθενειών των φυτών.

Από τις δεκαετίες του 1950 και 1960, η αναπτυσσόμενη χημική βιομηχανία προώθησε, με υποσχέσεις για την καταπολέμηση της φτώχειας, το μετασχηματισμό της γεωργικής παραγωγής προς ένα σύστημα βασισμένο στην αυξημένη ποσότητα εισροών (λιπάσματα, γεωργικά μηχανήματα, υβρίδια) και την επέκταση των μονοκαλλιεργειών. Η διαδικασία αυτή, που ονομάστηκε "Πράσινη Επανάσταση", εγκαίνιασε την απόπειρα των μεγάλων επιχειρήσεων για ρύθμιση της παγκόσμιας παραγωγής τροφίμων, επεκτείνοντας τον έλεγχο τους στα διάφορα αγροτικά οικοσυστήματα του πλανήτη.

Η Πράσινη Επανάσταση, κυρίως στη δεκαετία του 1960, αποτέλεσε το επιστέγασμα γενετικών ερευνών και πειραματισμών 30 χρόνων. Σκοπός τους ήταν η εφαρμογή νέων μεθόδων και η δημιουργία ποικιλιών φυτικών ειδών με όσο το δυνατό μεγαλύτερη απόδοση ανά στρέμμα.

Η Πράσινη Επανάσταση αφορούσε κυρίως στην ανάπτυξη μονοκαλλιέργειών υψηλής ποιότητας και απόδοσης μέσω μεθόδων γενετικής μηχανικής σε βασικούς καρπούς όπως το ρύζι, το σιτάρι και το καλαμπόκι. Παράλληλα η επίθεση της παραγωγής προέκυψε από τη χρήση αφθονίας λιπασμάτων, ζιζανιοκτόνων και νερού. Σε συνδυασμό με τα παραπάνω η εντατικοποίηση των καλλιεργειών και η επέκτασή τους αύξησε σημαντικά την παραγωγή στις περισσότερες αναπτισμένες χώρες μεταξύ 1950 και 1970 (Πρώτη Πράσινη Επανάσταση).

Η Δεύτερη Πράσινη Επανάσταση ξεκίνησε από το 1967 όταν οι νέες, κοντές ποικιλίες σιταριού και ρυζιού εισήχθησαν σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες. Οι νέες ποικιλίες σιταριού και ρυζιού είναι νάνια φυτά που εκμεταλλεύονται καλύτερα τα λιπάσματα και το νερό που τους παρέχονται, με αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη στρεμματική απόδοση σε σχέση με τις παραδοσιακές καλλιέργειες. Στις παραδοσιακές ποικιλίες αυξημένες ποσότητες λιπασμάτων και νερού δημιουργούν ψηλά φυτά αλλά όχι μεγαλύτερη καρποφορία. Αντίθετα στις νέες ποικιλίες μεγαλύτερες δόσεις λιπασμάτων και νερού ευνοούν την καρποφορία. Έτσι δημιουργούνται βραχυστέλεχα, δύσκαμπτα στον άνεμο και τη βροχή και υψηλής απόδοσης φυτά (2-5 φορές υψηλότερη από αυτή των παραδοσιακών πουλιών). Παράλληλα οι νέες ποικιλίες χαρακτηρίζονται από μεγάλη προσαρμοστικότητα, μπορούν να αναπτυχθούν σε διαφορετικά κλίματα, ωριμαίνουν σε συντομότερο χρονικό διάστημα και γι αυτό, με επάρκεια νερού, μπορούν να δώσουν δύο ή περισσότερες σοδιές το χρόνο.

Τα πρώτα χρόνια της Πράσινης Επανάστασης συνοδεύτηκαν από μεγάλο ενθουσιασμό παγκόσμια, καθώς οι πρακτικές της υποσχόνταν την εξάλειψη της πείνας στα αναπτυσσόμενα έθνη. Χώρες όπως η Ινδονησία και η Ινδία, που πριν στηριζόταν σε εισαγωγές για τη θρέψη των πληθυσμών τους, σύντομα έγιναν εξαγωγείς, προχώρησαν ακόμα και σε εξαγωγές προϊόντων. Το 1971 ο Norman Borland, ο θεωρούμενος πατέρας της Πράσινης Επανάστασης, βραβεύτηκε με το Νόμπελ Ειρήνης. Το 90% της αύξησης στην παγκόσμια παραγωγή στη δεκαετία του 1960, το 70% περίπου στη δεκαετία του 1970 και το 80% στη δεκαετία του 1980 αποδίδεται στη Δεύτερη Πράσινη Επανάσταση.

Στις μέρες μας, λιγότεροι παραγωγοί διατρέφουν πολύ περισσότερους καταναλωτές από οποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο. Η αυξημένη στρεμματική απόδοση συμβάλλει επίσης στη διατήρηση της βιοποικιλότητας καθώς ενοποιεί τη διάσωση σημαντικών εκτάσεων δάσους, βοσκοτόπων, υγροτόπων κ.ά. Ωστόσο η εντατικοποίηση των καλλιεργειών οδήγησε στην κατάχρηση χημικών λιπασμάτων, αρδευτικού νερού, φυτοφαρμάκων και μηχανικής επεξεργασίας του εδάφους, στην εγκατάλειψη της αμειψισποράς και στην απώλεια πολύτιμου γενετικού υλικού φυτών και ζώων. Καθώς η απόδοση μιας καλλιέργειας δεν μπορεί να αυξηθεί

πάνω από ένα ορισμένο όριο, η συνεχής αύξηση της χρήσης των παραπάνω πόρων και μέσων (νερό, λιπάσματα, φυτοφάρμακα, εντομοκτόνα) κρίνεται όχι μόνο περιττή αλλά και επιβλαβής. Η διάβρωση του εδάφους μειώνει τη γονιμότητά του, τα υπόγεια αποθέματα νερού υποβαθμίζονται ποσοτικά και ποιοτικά εξαιτίας της ρύπανσης τους από φυτοφάρμακα και τις αζωτούχες ενώσεις που περιέχονται στα λιπάσματα. Η Υπηρεσία Προστασίας του Περιβάλλοντος των Η.Π.Α θεωρεί τη γεωργία το σημαντικότερο παράγοντα ρύπανσης των υδάτων.

Παράλληλα η αύξηση της παραγωγής προϋποθέτει, πέρα από γόνιμο έδαφος και άφθονο νερό, εντατική χρήση ορυκτών καυσίμων για τη λειτουργία των σχετικών μηχανημάτων, την άντληση του αρδευτικού νερού και την παραγωγή των λιπασμάτων και των εντομοκτόνων. Στα τελευταία 50 χρόνια η κατανάλωση ορυκτών καυσίμων σε αγροκαλλιέργειες τετραπλασιάστηκε, οι αρδευόμενες περιοχές τριπλασιάστηκαν, η χρήση λιπασμάτων δεκαπλασιάστηκε, ενώ η χρήση εντομοκτόνων αυξήθηκε κατά 30 φορές. Στις μέρες μας οι αγροκαλλιέργειες καταναλώνουν το 8% περίπου της παγκόσμιας παραγωγής πετρελαίου, ενώ χωρίς μεγάλες δόσεις λιπασμάτων και νερού οι νέες ποικιλίες έχουν στην πραγματικότητα χαμηλότερη απόδοση από τις παραδοσιακές.

Οι νέες καλλιεργούμενες ποικιλίες είναι μονοκαλλιέργειες, προέρχονται από φυσικούς πληθυσμούς με μεθόδους γενετικής βελτίωσης. Τα φυτά των μονοκαλλιεργειών είναι όμοια μεταξύ τους, στερούνται δηλαδή γενετικής ποικιλίας, γεγονός που αυξάνει τον κίνδυνο καταστροφής τους από ασθένειες και επιβάλλει την εκτεταμένη χρήση φυτοφαρμάκων. Αντίθετα οι φυσικές καλλιέργειες είναι περισσότερο ανθεκτικές, καθώς η αυξημένη γενετική ποικιλότητα που τις χαρακτηρίζει ευνοεί την προσαρμογή τους σε νέες συνθήκες και την εξέλιξη των πληθυσμών τους. Η μειωμένη γενετική ποικιλότητα των μονοκαλλιεργειών, σε συνδυασμό με την συνεχή αύξηση της ανθεκτικότητας των φυτοπαράσιτων στα φυτοφάρμακα, έχουν κηρύξει έναν ατέλειωτο πόλεμο ανάμεσα στους ερευνητές και στις ασθένειες των φυτών. Η τυχόν πλήρης αντικατάσταση των παραδοσιακών ποικιλιών από τις μονοκαλλιέργειες θα οδηγήσει σε εξαφάνιση πολύτιμης ποικιλίας γονιδίων, γεγονός που θα δημιουργούσε οξύτατο οικολογικό πρόβλημα.

Στις μέρες μας την κύρια απειλή για την παγκόσμια παραγωγή δεν αποτελεί η έλλειψη ποικιλιών υψηλής απόδοσης και η ανεπάρκεια νερού, ενέργειας, λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων, αλλά οι επιβλαβείς συνέπειες που έχει για το περιβάλλον η χρήση όλων αυτών σε ιδιαίτερα αυξημένες ποσότητες και η απώλεια της γενετικής ποικιλότητας.

Στη μεταπολεμική περίοδο παρατηρείται πλέον μία έντονη μείωση του αριθμού των απασχολούμενων στη γεωργία, ενώ οι αγρότες αρχίζουν να εξουτερικεύουν

δραστηριότητες που μέχρι τότε έκαναν μόνοι τους, από την παραγωγή των λιπασμάτων έως τη συνσκευασία των αγαθών που παράγουν, μειώνοντας έτσι την αυτονομία τους, προσδοκώντας παράλληλα ένα ικανοποιητικό εισόδημα, το οποίο πολλές φορές δεν είναι πλέον εφικτό.

Το 1962, η Rachel Carson δημοσίευσε το έργο της «Σιωπηλή Άνοιξη» (Silent Spring). Η δουλειά της Carson, που δημοσιεύτηκε ευρέως και μέσω των Times της Νέας Υόρκης, ξάφνιασε εκατομμύρια αναγνωστών ενημερώνοντας για τις καταστροφικές επιδράσεις του DDT και άλλων εντομοκτόνων και ζιζανιοκτόνων, τα οποία ονόμαζε «ελιξίρια του θανάτου». Η ευαισθητοποίηση των αμερικανών πολιτών για την ποιότητα του περιβάλλοντος, τότε ήταν πλέον γεγονός.

Σήμερα στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ειδική έρευνα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σε πολίτες των 15 χωρών μελών, έδειξε ότι οι ευρωπαίοι:

- Ανησυχούν για τις μελλοντικές τάσεις στον τομέα του περιβάλλοντος και της υγείας (ρύπανση του περιβάλλοντος, χημικά, κ.λ.π.) (σε ποσοστό 89%).
- Ανησυχούν για τη χρήση των φυσικών πόρων και της δημιουργίας αποβλήτων (σε ποσοστό 86%).
- Ενδιαφέρονται για την προστασία της φύσης και της άγριας ζωής (σε ποσοστό 82%).
- Ανησυχούν για τις κλιματικές αλλαγές (σε ποσοστό 72%).
- Για το κυκλοφοριακό πρόβλημα και το πρόβλημα της αύξησης των αυτοκινήτων (σε ποσοστό 50%).
- Για τις καταστροφές του ταπίου μέσα στο οποίο ζουν (σε ποσοστό 40%).
- Για την ποιότητα του νερού στις λίμνες και τα ποτάμια (σε ποσοστό 40%).
- Τους ενοχλεί ο θόρυβος (σε ποσοστό 36%).

Οι περισσότεροι (73%) θεωρούν το περιβάλλον ως τον σημαντικότερο παράγοντα που επδρά στην ποιότητα της ζωής τους και θεωρούν ότι ο παράγοντας περιβάλλον υπερέχει άλλων οικονομικών ή κοινωνικών.

Πιστεύουν (σε ποσοστό 75%) ότι οι κυβερνήσεις τους δεν υπολογίζουν την περιβαλλοντική διάσταση όταν παίρνουν αποφάσεις για άλλους τομείς όπως η οικονομική και κοινωνική πολιτική.

Και ακόμη πιστεύουν (σε ποσοστό 86%) ότι η πολιτική για την προστασία του περιβάλλοντος είναι εξίσου σημαντική με την οικονομική και κοινωνική.

Το τρίτο και τελευταίο παράδειγμα της ομιλίας μου είναι πιο κοντά στην εποχή μας και την αφορά άμεσα. Αναφέρεται στην **επανάσταση της πληροφορικής**.

Η Επανάσταση της Πληροφορικής

Πολλοί υποστηρίζουν ότι διανύουμε την αρχή μίας εποχής που μπορεί να περιγραφεί ως η Πληροφορική Επανάσταση και η οποία θα αλλάξει ριζικά την όλη δομή της Μετά-βιομηχανικής κοινωνίας, οδηγώντας μας προς την Κοινωνία των Πληροφοριών.

Η επανάσταση αυτή αναμένεται να επηρεάσει σημαντικά τα επόμενα χρόνια όλες τις πλευρές του παγκόσμιου κοινωνικού και οικονομικού γίγνεσθαι, με σημαντικές επιπτώσεις για τους πολίτες.

Η Πληροφορική Επανάσταση αλλάζοντας ριζικά τον τρόπο ζωής των πολιτών, επέφερε – και θα συνεχίσει να επιφέρει με ολοένα αυξανόμενο ρυθμό – μία σειρά αλλαγών που επηρεάζουν σημαντικά πολλούς τομείς δραστηριοτήτων. Αυτές οι αλλαγές μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό όπλο στα χέρια π.χ. των επιχειρήσεων που θέλουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις ενός νέου περιβάλλοντος, το οποίο χαρακτηρίζεται από συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες, διεθνοποίηση και εντατικοποίηση του ανταγωνισμού. Φαίνεται πως τελικά στο ανταγωνιστικό πεδίο του 21ου αιώνα οι επιχειρήσεις που θα επιβιώσουν θα είναι αυτές που στον παρόντα χρόνο θα κάνουν τις στρατηγικές επιλογές για την ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών στις πρακτικές τους.

Μερικές από τις νέες δυνατότητες που προσφέρει η εποχή της Πληροφορικής Επανάστασης παρουσιάζονται συνοπτικά παρακάτω:

- Ηλεκτρονική Επικοινωνία, πχ Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (e-mail).
- Τηλε-διάσκεψη
- Τηλε-εργασία
- Τηλε-εκπαίδευση
- Ηλεκτρονικές Αγορές
- Αναζήτηση Πληροφοριών
- Πληροφορίες σε απευθείας σύνδεση
- Υπηρεσίες
- Χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες
- Ηλεκτρονικές Κρατήσεις
- Ψυχαγωγία

Στο μέλλον θα δούμε έναν κόσμο πολύ διαφορετικό από αυτόν που γνωρίζουμε σήμερα, με κυριαρχία των υπολογιστικών συστημάτων, τα οποία θα εμπεριέχονται σε κάθε μορφή της καθημερινής ανθρώπινης λειτουργίας, επηρεάζοντας

καταλυτικά το διεθνές εργασιακό περιβάλλον αλλά και την παγκόσμια οικονομία.

Περιοίθηση πολλών ειδικών είναι ότι τόσο η πληροφορική επανάσταση όσο και η βιομηχανία της πληροφορικής βρίσκονται ακόμη, κυριολεκτικά, στα σπάργανα. Κύρια αιτήματα στα οποία καλείται να δώσει απαντήσεις η τεχνολογία, είναι κατά πρώτον η βελτίωση του επιπέδου των επικοινωνιών τόσο ανάμεσα στο χρήστη και τη μηχανή όσο και ανάμεσα σε ανθρώπους που μιλούν διαφορετική γλώσσα, αφού η εξέλιξη της επανάστασης της πληροφορίας θα γίνει σε δικτυακό περιβάλλον, το οποίο θα αποτελεί τη μετεξέλιξη του Word Wide Web, του γνωστού δηλαδή Internet. Άλλα αιτήματα, είναι η καλύτερη αυτοματοποίηση των λειτουργιών, η δυνατότητα αναζήτησης πληροφοριών με κριτήριο την έννοια –και όχι τη λέξη– και τέλος η παροχή πληροφόρησης με βάση τις ανάγκες κατά επαγγελματικό ή άλλο κλάδο ή κατ' άτομο. Ρόλο-κλειδί στην πορεία για την εξέλιξη αυτή θα παίζει η αυτοματοποίηση στην επικοινωνία του χρήστη με το σύστημα του ηλεκτρονικού υπολογιστή, μια διαδικασία η οποία σήμερα, με τη χρήση πληκτρολογίου και "ποντικιού", βρίσκεται σε πρωτόγονη μορφή.

Η μέτρα, βέβαια, που ο υπολογιστής θα εκτελεί εντολές και θα λαμβάνει μηνύματα φωνητικά από το χρήστη, δεν βρίσκεται και τόσο μακριά. Συνεπώς είναι ζήτημα μερικών ετών η πλήρης εξέλιξη της τεχνολογίας που θα καταργεί εντελώς το πληκτρολόγιο στην εισαγωγή δεδομένων και στην επικοινωνία με έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή. Η κατάρτιση του πληκτρολογίου θα εισαγάγει στη διεθνή αγορά της χρήσης των εφαρμογών της πληροφορικής το μισό περίπου πληθυσμό του πλανήτη μας, δηλ. το ένα δισεκατομμύριο των κατοίκων της Κίνας, που λόγω των ιδεογραμμμάτων της γλώσσας τους είναι πρακτικά αποκλεισμένοι από τα συστήματα αυτά, όπως επίσης και τα δύο δισεκατομμύρια των ανθρώπων, που είναι αναλφάβητοι. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις δυνατότητες που προσφέρει η τηλε-εργασία, είναι δυνατόν να διαφοροποιήσουν τη σημερινή πραγματικότητα, προκαλώντας στο προσεχές μέλλον μια ανακατανομή της εργασίας με ένταση αντίστοιχη αυτής που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση.

Οι επιπτώσεις στο περιβάλλον από την χρήση δισεκατομμυρίων ηλεκτρονικών υπολογιστών ήδη φαίνεται να είναι σημαντική, δεδομένου ότι πρέπει να διαχειριστούμε εξαιρετικά υψηλές ποσότητες επικίνδυνων απορριμμάτων, τα οποία περιέχουν γνωστές τοξικές ουσίες (π.χ. μονομερή πλαστικά και βαρέα μέταλλα), αλλά και ουσίες των οποίων την τύχη και συμπεριφορά στο περιβάλλον δεν γνωρίζουμε ακόμα πολύ καλά (π.χ. νανοσωματίδια).

Η αναφορά των παραπάνω παραδειγμάτων, τα οποία πιστεύω ότι έχουν παί-

Ξει καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση του σημερινού πολιτισμού της καταναλωτικής κοινωνίας, θα ήταν ελλιπής εάν δεν παρουσίαζα με συντομία μερικές βασικές έννοιες και κάποιες σκέψεις μου σχετικά με την έννοια της **αειφορίας**.

Αειφορία

Η αειφόρος ή βιώσιμη ανάπτυξη ανεδείχθη σε εξαιρετικά δημοφιλή όρο την τελευταία δεκαετία. Επανήλθε στο προσκήνιο 2.300 χρόνια από τότε που ο Θεόφραστος, αντίθετα προς την αριστοτελική άποψη για τον ανθρωποκεντρικό σκοπό της φύσης, διαπίστωσε πως αν υπάρχει σκοπός στην φύση, δεν είναι η εξυπηρέτηση του ανθρώπου, αλλά η διασφάλιση της αναπαραγωγής των γενών, ειδών και πόρων. Αυτό που το 1992 η ανθρωπότητα στο Ρίο το καθιέρωσε, εξειδικεύοντας το ως βιώσιμη ανάπτυξη και αειφορία. Ήταν μια συμβολική πράξη με κορύφωση τον καταστατικό χάρτη του 21^{ου} αιώνα, γνωστή ως Ατζέντα 21.

Όπως αναφέρεται και στα σχετικά στοιχεία των οργανισμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης η **έννοια** της αειφορίας ορίζεται όλο και περισσότερο ως **διαδικασία** και όχι ως τελικός στόχος, ως **ταξίδι** μάλλον παρά ως προορισμός, διαφορετικά το αεί στην αει-φορία δεν θα είχε νόημα. Μόνο η ελληνική γλώσσα προσφέρει αυτήν την ενεργή εικόνα της έννοιας του ταξιδιού. Πρόκειται όμως για ταξίδι που απαιτεί αίσθηση αποστολής και προσδιορισμένη σύνεση, ώστε κάθε γενιά να έχει την ευχέρεια των επιλογών της.

Αυτό σημαίνει πως η περιβαλλοντική βιωσιμότητα δεν μπορεί να νοηθεί και να επιτευχθεί χωρίς κοινωνική δικαιοσύνη και οικονομική βιωσιμότητα. Συνεπώς, για την αειφορία πρέπει να αναζητήσουμε τις λύσεις σε πολλά επίπεδα. Όσον αφορά π.χ. τον τεχνολογικό τομέα, υπάρχουν πιο καθαρές και αποδοτικές τεχνολογίες που μπορούν να διασφαλίζουν τη βιωσιμότητα. Είναι ανάγκη να αξιοποιούμε την χρήση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, τη χρήση ενυδάτωσις και ούσιμων στις μεταφορές, την εξοικονόμηση ενέργειας και γενικότερα τους σύγχρονους τρόπους οργάνωσης των κοινωνικών δραστηριοτήτων.

Δεν μπορούμε όμως να μην αναφέρουμε εδώ το λεγόμενο **"εξωτερικό κόστος"**, όπως οι βλάβες στην υγεία από την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, η αλλαγή του κλίματος από το φαινόμενο του θερμοκηπίου, οι θάνατοι και οι αναπηρίες από ατυχήματα, τα οποία δεν **επιβαρύνουν** π.χ. τους κατόχους των αυτοκινήτων αλλά **την κοινωνία στο σύνολό της**.

Στη περίπτωση αυτή πώς θα επιτευχθεί η βιώσιμη κινητικότητα με μια καλύτερη ποιότητα ζωής σε ένα ανθρώπινο αστικό περιβάλλον, με ικανοποίηση των αναγ-

κούν και των επιθυμιών των ανθρώπων για ασφαλή μετακίνηση; Μήπως η αειφόρος οδός ανάπτυξης επιβάλλει τον περιορισμό της αυτοκίνησης και συνηγορεί υπέρ ενός πλέγματος συγκοινωνιακών μέτρων που ευνοούν τον πολιτισμό με στόχο την αξιοπρεπή διαβίωση μέσα σ' ένα φιλικό για τον άνθρωπο οδικό περιβάλλον;

Μία άλλη πτυχή που επιθυμώ να αναφέρω είναι η μεγάλη ωφέλεια για το περιβάλλον που θα προκύψει από την εφαρμογή της βασικής αρχής **της προφύλαξης**. Πολλές φορές στην διαχείριση του περιβάλλοντος προβάλλονται επιχειρήματα ωσάν η στρατηγική που πρέπει να ακολουθηθεί από τους εμπλεκόμενους παράγοντες να απορρέει μηχανικά από έναν υπολογισμό βελτιστοποίησης κόστους που θεωρείται γνωστό. Όμως, οι τρέχουσες οσκολογικές κρίσεις εμφανίζονται συχνά επειδή οι δημόσιες αρχές συνειδητοποιούν πολύ αργά απρόβλεπτες ή παραγνωρισμένες επιπτώσεις παλαιότερων αποφάσεων. Η αρχή της προφύλαξης θα πρέπει να επιβεβαιωθεί ως αρχή που θα διέπει τις δημόσιες πολιτικές σε περιπτώσεις ελλιπούς γνώσης και πληροφόρησης και θα πρέπει να τεθεί σε εφαρμογή μέσω κατάλληλων θεσμικών διατάξεων. Συνεπώς, σε παγκόσμιο επίπεδο, υπάρχει επείγουσα ανάγκη για ένα θεσμό παγκόσμιας περιβαλλοντικής διακυβέρνησης, αρκετά ισχυρό ώστε να θέτει σε προτεραιότητα την αειφορία και την αρχή της προφύλαξης.

Μία επιπλέον πτυχή, τέλος, στην οποία επιθυμώ να αναφερθώ αφορά την **αλληλεξάρτηση** διαφόρων προβλημάτων πολιτικής. Το πρόβλημα της υποβάθμισης του περιβάλλοντος δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητα από άλλα προβλήματα. Η ανεργία, η φτώχεια, τα ενεργειακά και τα περιβαλλοντικά προβλήματα συνδέονται όλα μεταξύ τους. Η ανεργία οδηγεί στη φτώχεια, ενώ η φτώχεια προσφέρει λιγότερες προοπτικές για αμειβόμενη εργασία. Είναι επίσης γνωστό ότι η υπερβολική φτώχεια σε μέρη της Αφρικής προκαλεί πρόσθετη ζημία στο περιβάλλον, η οποία, στη συνέχεια, εμβαθύνει τη φτώχεια ακόμα περισσότερο. Στο πλαίσιο της προβληματικής για το περιβάλλον θα πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στο φαινόμενο αυτό, ότι δηλαδή οι αρνητικές επιπτώσεις είναι αλληλένδετες και τις ενισχύει ακόμα περισσότερο ο φαύλος κύκλος που αυτές δημιουργούν.

Ως επίλογος των σκέψεών μου για την αειφορία μπορεί να θεωρηθεί η θέση ότι η **ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών παραμέτρων στην οικονομική πολιτική είναι αναγκαία**, αλλά απαιτεί μακρόπνοη προσπάθεια. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει κάνει ήδη έκκληση για μία πορεία κατά στάδια. Καθένας πρέπει να αναλογισθεί την ευθύνη του, σε οποιοδήποτε επίπεδο και αν βρίσκεται, είτε φορέα της ΕΕ, είτε κυβέρνησης κράτους μέλους, ΜΚΟ, επιχείρησης ή καταναλωτή. Παράλληλα με το κριτήριο της ενημερίας θα πρέπει και τα κριτήρια της δικαιοσύνης και της αειφορίας να εκπληρώνουν έναν σαφή ρόλο κατά την αξιολόγηση

των όποιων οικονομικών επιδόσεων. Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις οικονομικών χειρισμών δεν πρέπει πλέον να μετακυλίσονται σε μελλοντικές γενιές.

Η διαδικασία της περιβαλλοντικής συνειδητοποίησης είναι αναγκαία επείδή πολλοί κάτοικοι των χωρών που ενημερούν δεν αντιλαμβάνονται καθόλου –ή αντιλαμβάνονται ελάχιστα– ότι ανήκουν στους κατοίκους ενός πάμπλουτου μέρους του κόσμου που κατέχει το μεγαλύτερο τμήμα των φυσικών πόρων του πλανήτη. Αυτή η άνιση σχέση δεν δημιουργεί τόσο δικαιώματα αλλά κυρίως υποχρεώσεις.

Άλλωστε, ο άνθρωπος καλείται από τον Πλάστη του να ασκεί υπεύθυνη διαχείριση. Η γη δεν αποτελεί το κτήμα της ανθρωπότητας, αλλά δόθηκε σ' αυτή με τη μορφή δανείου. Ως καλοί διαχειριστές θα πρέπει να φροντίσουμε, όσο εξαρτάται από τις δυνατότητές μας, το αγαθό που δανειστήκαμε να το διατηρήσουμε και να το επιστρέψουμε σε κατάσταση τέτοια που να προσεγγίζει –και γιατί όχι να βελτιώνει– την αρχική κατάστασή του.

Η κατανάλωση ως Οικονομικό Μέσον και ως Αυτοσκοπός

Δρ Δημήτριος Καλαϊτζίδης

Αντιπρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας

Πρόεδρος Συμβουλίου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης

Εισαγωγή

Η κατανάλωση και ιδιαίτερα η ατομική και οικογενειακή κατανάλωση είναι βασική παράμετρος της ανάπτυξης ή της οικονομικής μεγέθυνσης. Η διαρκής επέκταση των αγορών και η διαρκής διεύρυνση της κατανάλωσης προϊόντων, αποτελεί την εννοούμενη παγκοσμίως μορφή ανάπτυξης.

Αιτού του είδους η ανάπτυξη, η οποία στηρίζεται αποκλειστικά στην διαρκή αύξηση της κατανάλωσης αγαθών δημιουργεί ευσodήματα, δημιουργεί ευημερία σε ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, επιτρέπει τη μεταφορά τεράστιων χρηματικών ποσών από περιφέρεια σε περιφέρεια και από χώρα σε χώρα, επιτρέπει τη βελτίωση των συνθηκών ζωής σημαντικών τμημάτων του παγκόσμιου πληθυσμού. Ωστόσο, αυτή είναι μόνο η μια πλευρά της κατανάλωσης. Η άλλη πλευρά της παράγει πολλά σημαντικά προβλήματα για το περιβάλλον, προβλήματα που θέτουν σε κίνδυνο τα συστήματα υποστήριξης της ζωής, δηλαδή όχι μόνο την ευημερία των πολιτών αλλά μακροπρόθεσμα την ίδια τη ζωή του ανθρώπου στον πλανήτη.

Η διαρκώς αυξανόμενη κατανάλωση αγαθών σημαίνει προφανώς και αυξανόμενη κατανάλωση πόρων (ενέργεια, έδαφος, νερό, δάση, θάλασσες, λίμνες, ποτάμια, καλλιεργήσιμες εκτάσεις, κ.ά.). Οι μη ανανεώσιμοι πόροι κινδυνεύουν με οριστική εξάντληση, ενώ οι ανανεώσιμοι είναι αυτοί που με κατάλληλη αξιοποίηση μπορούν να στηρίξουν την ανθρώπινη ευημερία στο μέλλον.

Η κατανάλωση είναι ασφαλώς η βάση της ανθρώπινης ευημερίας και ανάπτυξης. Το ζήτημα τίθεται ως προς την υπερκατανάλωση, την αλόγιστη σπατάλη, την διαρκή αγορά αγαθών που δεν υποστηρίζουν ανάγκες αλλά αποκλειστικά και μόνον επιθυμίες. Τέτοιου είδους κατανάλωση αφορά υπερπολυτελή προϊόντα (μεγάλα ΙΧ αυτοκίνητα, πανάκριβα ρούχα, πανάκριβα αρώματα, κατοικίες-παλάτια, κτλ.). Μπορεί κανείς να πει ότι ακόμη και αυτά τα προϊόντα είναι απαραίτητα για να κινείται και να αναπτύσσεται η οικονομία. Θα ήταν λογικό το επιχείρημα, αν όλοι οι άνθρωποι είχαν εξασφαλίσει την ικανοποίηση των βασικών τους αναγκών και το μόνο που τους έλειπε θα ήταν η ικανοποίηση των επιθυμιών τους. Αυτό δυστυχώς δεν συμβαίνει. Περισσότερο από ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι υποσιτίζονται (βλ. πίνακα 1) και ένα σημαντικό τμήμα αυτών πεθαίνουν από πείνα, την ίδια ώρα που οι χωματερές των πλουσίων χωρών γεμίζουν με αγαθά κάθε είδους τα οποία απορρίπτονται ως άχρηστα, προκειμένου να αγορασθούν άλλα, που θα έχουν την ίδια τύχη.

Το πρόβλημα λοιπόν δεν είναι η κατανάλωση, η οποία είναι ένα σημαντικότατο οικονομικό μέσον, αλλά η υπερκατανάλωση, η οποία δημιουργεί ανισότητες στην πρόσβαση προς τους φυσικούς πόρους, δημιουργεί τα σοβαρά προβλήματα περιβάλλοντος και υποσχάττει τη δυνατότητα της Γης να προσφέρει ικανοποιητικό επίπεδο ζωής στις μελλοντικές γενιές.

Οικιακή κατανάλωση

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει κατανοήσει το είδος και το μέγεθος των προβλημάτων που δημιουργούνται από την υπερκατανάλωση και την μη αειφόρο κατανάλωση και γι' αυτό το λόγο έχει ξεκινήσει ήδη από το 2004 μια προσπάθεια για την εξεύρεση πιο αειφόρων και βιώσιμων προτύπων παραγωγής και κατανάλωσης. Η διαρκώς αυξανόμενη οικιακή κατανάλωση στις χώρες της Ε.Ε. αποτελεί μείζονα αιτία για την αύξηση των πιέσεων πάνω στο περιβάλλον (κλιματική αλλαγή, ρύπανση του αέρα, ρύπανση του νερού, χρήσεις γης και διαχείριση των απορριμμάτων). Η κατανυλωτική συμπεριφορά των ευρωπαίων όμως δεν έχει δυσμενείς επιδράσεις μόνο στο περιβάλλον της Ευρώπης, αλλά και σε πολλά άλλα σημεία της υδροσφαίρας και σχετίζεται με την μεταφορά πόρων από τις φτωχές στις πλούσιες χώρες, παραγωγή, επεξεργασία και μεταφορά προϊόντων σε άλλες περιφέρειες. Η επίδραση δηλαδή της κατανυλωτικής συμπεριφοράς των ευρωπαίων είναι πολύ επιβαρυντική και για την ίδια την Ευρώπη και για όλο τον κόσμο, αφού (για παράδειγμα) ενώ η παραγωγή ορυκτών καυσίμων έχει μειωθεί στην Ευρώπη, έχει αυξηθεί η εισαγωγή καυσίμων καθώς και μετάλλων. Στην πραγματικό-

τητα οι διανομείς επιπτώσεις στο περιβάλλον άλλων χωρών από την εξόρυξη ορυκτών καυσίμων και μετάλλων έχουν χειροτερεύει εξαιτίας της αυξανόμενης κατανάλωσης των Ευρωπαίων (ΕΕΑ, 2005β).

Η κατανάλωση πόρων στην Ευρώπη κυμαίνεται μεταξύ περίπου 10 τόνων ανά κάτοικο στην Τουρκία και στη Ρουμανία, μέχρι 40 τόνους στην Φινλανδία και στην Ισλανδία. Για την Ε.Ε. των 25 η άμεση κατανάλωση υλικών είναι 16,5 τόννοι ανά κάτοικο και ανά έτος! (ΕΕΑ, 2005β). Αν δούμε και το οικολογικό αποτύπωμα των ευρωπαίων αυτό είναι πολύ μεγάλο, αφού το παγκόσμιο μέσο αποτύπωμα είναι μόλις 22 στρέμματα ανά κάτοικο, ενώ της Ε.Ε. των 25 (μαζί με την Ελβετία) είναι 49 στρέμματα (η Ιταλία 38, η Γερμανία 48, η Γαλλία 58, η «πράσινη» Σουηδία 70 στρέμματα!). Ενώ λοιπόν η Ε.Ε. διαθέτει το 7% του παγκόσμιου πληθυσμού, παράγει το 17% του παγκόσμιου οικολογικού αποτυπώματος.

Σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας, η ουσιαστική κατανάλωση έχει αυξηθεί κατά 30% μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, δηλαδή μέσα σε μια δωδεκαετία, από το 1990 μέχρι το 2002. Η αύξηση είναι διαρκής και σημαντική σε τομείς όπως η αναρχή κατά 30%, οι μεταφορές και οι επικοινωνίες κατά 30%, η υγεία κατά 56%. Και στις νέες χώρες που εισήλθαν στην Ε.Ε. (Ρουμανία, Βουλγαρία, κτλ.) η αύξηση είναι ομοίως 30%. Ένα τέτοιο ποσοστό αύξησης στην ουσιαστική κατανάλωση μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα είναι εκπληκτικό και ενδεικτικό των τάσεων που υπάρχουν και οι οποίες προβλέπουν διπλασιασμό της οικιακής κατανάλωσης μέχρι το 2030 σε σχέση με το 2002.

Παράγοντες διαμόρφωσης της κατανάλωσης

Οι κύριοι παράγοντες που διαμορφώνουν την κατανάλωση άρα και την υπερεκτανάλωση είναι τέσσερις:

- Κοινωνικοί
- Τεχνολογικοί
- Ψυχολογικοί
- Οικονομικοί

Κοινωνικοί παράγοντες-οι κυρίαρχες αξίες

Η κατανόηση της καταναλωτικής συμπεριφοράς και της αλλαγής των καταναλωτικών συνθηκών των ανθρώπων σχετίζεται με τις κυρίαρχες ατομικές και κοινωνικές αξίες των ευρωπαϊκών χωρών. Το κοινωνικό πρότυπο της «πέτυχημένης οικογένειας» περιλαμβάνει μεγάλη και πολυτελή κατοικία, πολυτελή εξοχική κα-

τοικία, αυτοκίνητα τουλάχιστον ίσου αριθμού με τον αριθμό των μελών της οικογένειας, ακατάσχετη κατανάλωση πολυτελών αγαθών, κτλ. Αυτό το πρότυπο για να συντηρηθεί απαιτεί μια ξέφρενη καταναλωτική συμπεριφορά, δηλαδή μια ακραία υπερχαλαστική συμπεριφορά.

Οι κοινωνικοί παράγοντες που επέδρασαν στην φρενήρη αύξηση της κατανάλωσης είναι ασφαλώς οι κυρίαρχες αξίες της «επιτυχίας» αλλά επίσης η αύξηση των διαζυγίων που διπλάσιάζει την ανάγκη για μικρά διαμερίσματα, η μείωση των μελών των οικογενειών, η αύξηση του κατ' άτομο διαθέσιμου χώρου στις κατοικίες, κτλ.

Οι τεχνολογικοί παράγοντες

Ασφαλώς πολύ σημαντικό ρόλο στην αύξηση της κατανάλωσης έπαιξαν οι τεχνολογικές καινοτομίες και κυρίως η κυριαρχία των ηλεκτρονικών υπολογιστών, των gadgets, του Διαδικτύου και φυσικά των κινητών τηλεφώνων. Η αγορά των κινητών είναι μια διαρκώς επεκτεινόμενη αγορά, ενώ η πρόσβαση στο διαδίκτυο θεωρείται πλέον ως «στοιχειώδες ανθρώπινο δικαίωμα». Το διαδίκτυο και η τηλεόραση είναι πολύ σημαντικοί παράγοντες αύξησης της κατανάλωσης διότι περνούν κυρίαρχα καταναλωτικά πρότυπα και δημιουργούν επίπλαστες ανάγκες, μετατρέποντας την επιθυμία σε ανάγκη.

Οι ψυχολογικοί παράγοντες

Πέραν των κυρίαρχων κοινωνικών προτύπων της επιτυχίας, η αυξανόμενη αλλοτρίωση, ο αυξανόμενος αριθμός των διαζυγίων, η αυξανόμενη μοναξιά του σύγχρονου ανθρώπου, βρίσκουν «παρηγοριά» στην διαρκή κατανάλωση. Το γνωστό σύνθημα «καταναλώνω άρα υπάρχω» ή η ρήση του Έριχ Φρομ "Είμαι ό,τι έχω και ό,τι καταναλώνω" δίνουν μια ιδέα του αναπληρωτικού ρόλου της κατανάλωσης στην ψυχολογία του σύγχρονου ανθρώπου. Οι ψυχολογικοί παράγοντες που παίζουν ρόλο στην αύξηση της κατανάλωσης είναι:

- Αλλοτρίωση
- Έλλειψη επικοινωνίας
- Αναζήτηση ταυτότητας-κύρους
- Ατομικισμός
- Κοινωνική καταξίωση-ένταξη

Ορισμένοι ισχυρίζονται πως «οι άνθρωποι χαίρονται όταν καταναλώνουν» και ότι «... Όλες οι κοινωνίες της ιστορίας "καταναλωτικές" ήταν. Και όπου δεν ήταν έντονα καταναλωτικές, δεν είναι επειδή οι άνθρωποι δεν είχαν επιθυμίες – αλλά επειδή δεν υπήρχε η δυνατότητα να εκπληρωθούν. Τώρα, χάρη στην τεχνολογία, η "κοινωνία της αφθονίας" (άλλος θετικός όρος, που τον γνρίζουμε σε αρνητικό) δίνει σε περισσότερους ανθρώπους τη δυνατότητα να ικανοποιηθούν περισσότερες ανάγκες. Αυτή είναι η "καταναλωτική κοινωνία". Είναι η "δημοκρατικοποίηση" της κατανάλωσης. Παλιά, την κατανάλωση την κάνανε μόνοι οι πλούσιοι. Μόνο αυτοί είχαν τις μεγάλες ανέσεις και τις έντονες απολαύσεις. Τώρα μπορούν να συμμετέχουν όλοι και περισσότεροι. Η απόλαυση απλώνεται δημοκρατικά. Και αυτό λοιπόν είναι καλό;» (Νίκος Δήμου, 2006, ανάρτηση 2010).

Δεν θα ήταν καθόλου κακή, αν αυτή η υπερκατανάλωση δεν είχε ή έστω είχε ασήμαντες επιπτώσεις στο περιβάλλον και δεν έθετε υπό αμφισβήτηση το δικαίωμα και των μελλοντικών γενεών να απολαύσουν και εκείνες ένα στοιχειωδώς ικανοποιητικό επίπεδο ζωής.

Με την υπερκατανάλωση δεν καταναλώνονται μόνο ανανεώσιμοι δηλαδή «αιώνιοι» φυσικοί πόροι. Το ζήτημα είναι ότι με αυτήν καταναλώνονται πόροι που δεν μπορούν να αναπληρωθούν ή να αντικατασταθούν. Επιπλέον, από την βιομηχανική παραγωγή, μεταφορά, διάθεση και διαχείριση των προϊόντων επιβαρύνεται το περιβάλλον με χιλιάδες χημικές ουσίες που προκαλούν μόλυνση και ρύπανση, δηλαδή υποβαθμίζουν την ποιότητα της ζωής μας. Υπάρχει λοιπόν ήδη μια αντίφαση: Υπερκαταναλώνουμε για να νιώσουμε (έστω πρόσκαιρα) χαρά και ευτυχία ενώ ταυτόχρονα υποβαθμίζουμε το περιβάλλον με τρόπο ώστε να θέτουμε σε κίνδυνο και τη δική μας ζωή (που απολαμβάνει τα αγαθά της υπερκατανάλωσης) αλλά και τις ζωές άλλων ανθρώπων δεκάδες χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά μας, οι οποίοι δεν συμμετέχουν «στο πάρτι».

Οικονομικοί παράγοντες

Οι οικονομικοί παράγοντες που διαμορφώνουν την κατανάλωση είναι:

- Η αύξηση εισοδημάτων (αύξηση ΑΕΠ στην Ευρώπη 2,5% το έτος)
- Η διάθεση αγαθών από όλο τον κόσμο
- Η ευκολία δανεισμού από τις τράπεζες
- Τα προϊόντα χαμηλού κόστους από τρίτες χώρες

Ο κύριος οικονομικός παράγοντας που κατεύθυνε την καταναλωτική συμπεριφορά μέχρι το 2008 ήταν ασφαλώς το διαρκώς αυξανόμενο κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ε.Ε., το οποίο σύμφωνα με προβλέψεις, θα μπορούσε να αυξάνεται κατά 2,4% κάθε χρόνο μέχρι το 2030, προκαλώντας ανάλογη αύξηση στην οικιακή κα-

τανάλωση. Βέβαια η κρίση που ξέσπασε το 2008 έβαλε φρένο στις ματαιώδεις αυτές προβλέψεις, ωστόσο, η κατανάλωση δεν έχει μειωθεί, απλώς μειώθηκε πάρα πολύ ο ρυθμός αύξησής της.

Από τις 30 πλουσιότερες χώρες του κόσμου σύμφωνα με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (κατά την Διεθνή Τράπεζα) οι 20 είναι χώρες της Ευρώπης, ενώ στις 50 φτωχότερες δεν υπάρχει καμία ευρωπαϊκή χώρα (όχι απαραίτητα μέλος της Ε.Ε.). Μπορούμε να χωρίσουμε τον παγκόσμιο πληθυσμό σε τρεις κατηγορίες: τους καταναλωτές, το μέσο εισόδημα και τους φτωχούς. Η διάκριση κανονικά γίνεται με την κατ' άτομο κατανάλωση των φυσικών πόρων, τις εμπομπές ρύπων και την καταστροφή των οικοτόπων, αλλά για πρακτικούς λόγους χρησιμοποιούνται δύο κριτήρια, το μέσο ετήσιο εισόδημα και ο τρόπος ζωής (Durning, 1992) (Πίνακας 1) (http://www.ekpizo.gr/el/consumers_education/sustainable_development/)

	ΦΤΩΧΟΙ	ΜΕΣΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ	ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ
ΠΑΝΘΥΣΜΟΣ	1.1	3.3	1.1
(δισ)			
ΕΤΗΣΙΟ	< 700	700 – 7500	> 7500
ΕΙΣΟΔΗΜΑ			
(\$ ανά έτος)			
ΠΕΡΙΟΧΗ	Αφρική, Ινδία, Νότια Ασία	Λατινική Αμερική, Μέση Ανατολή, Κίνα, Ανατολική Ασία	Β. Αμερική, Αυστραλία, Ευρώπη, Ιαπωνία, κλπ.

Πίνακας 1. Διάκριση Παγκόσμιου Πληθυσμού

Είναι φανερό ότι μόνο ένα μικρό τμήμα του παγκόσμιου πληθυσμού έχει την εξαιρετική τύχη να απολαμβάνει τα αγαθά της κατανάλωσης και της υπερκατανάλωσης. Ναι, η κατανάλωση προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα (έστω και για ελάχιστο χρόνο) αλλά γιατί στο όνομα αυτών των ευχάριστων συναισθημάτων που τα απολαμβάνουν λίγοι, θα πρέπει πολύ περισσότεροι να στερούνται ακόμη και τα βασικά αγαθά για τη διατήρησή τους στη ζωή; Δυστυχώς, ενώ μιλάμε για διαγενεαλογική ισότητα, δηλαδή για το δικαίωμα και των επόμενων γενεών να απολαύσουν ένα υγιές και παραγωγικό περιβάλλον που θα εγγυάται ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής, σήμερα στον πλανήτη, μόνο το 20% της παρούσας γενιάς απολαμβάνει υψηλό βιοτικό επίπεδο. Αυτό το υψηλό βιοτικό επίπεδο γίνεται κατορθωτό με την εξάντληση φυσικών πόρων που βρίσκονται και στην Ευρώπη αλλά επίσης εισάγονται από άλλες, πολύ φτωχότερες χώρες. Με την έννοια αυτή χά-

νεται η ηθική διάσταση της κατανάλωσης και τίθενται ζητήματα ενοχής, ανευθυνότητας, έλλειψης ευκατοφροσύνης, κτλ.

Στον πίνακα 2 που ακολουθεί, βλέπουμε ορισμένα στοιχεία που αφορούν στις τρεις τάξεις των καταναλωτών. Αυτό που γίνεται αμέσως φανερό, είναι ότι η κατανάλωση αφορά όχι βασικές διατροφικές ή πολιτισμικές ανάγκες, αλλά αγαθά που αποτελούν κυρίως σύμβολα κοινωνικής και ατομικής επιτυχίας, όπως τα ιδιωτικά αυτοκίνητα, τα υλικά μιας χρήσης, το έτοιμο φαγητό. Από τον πίνακα είναι επίσης εμφανής η μεγάλη διαφορά στο βιοτικό επίπεδο μεταξύ των καταναλωτών και των φτωχών και το γεγονός ότι οι καταναλωτές απομυζούν τους πόρους των φτωχών για να διατηρήσουν ψηλό το βιοτικό τους επίπεδο.

	ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ	ΜΕΣΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ	ΦΤΩΧΟΙ
Διατροφή	κρέας, έτοιμο φαγητό, αναψυκτικά	καρποί (ρύζι, σόγια) καθαρό νερό	ανεπαρκής ποσότητα καρπών, επισφαλές νερό
Μετακινήσεις	ιδιωτικά αυτοκίνητα	ποδήλατα, λεωφορεία	 πεζή
Υλικά	μίας χρήσης	μακράς διάρκειας	τοπική βιομάζα

Πίνακας 2. Τάξεις Παγκόσμιας Κατανάλωσης, 1992

ΠΗΓΗ: World watch Institute (Durning, 1992)

Η κατανόηση των προτύπων της κατανάλωσης των νοικοκυριών, λοιπόν, έγκειται στην κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τα καταναλωτικά πρότυπα στην Ευρώπη είναι πολύ διαφορετικά από ότι πριν 50 χρόνια. Η κατανάλωση επηρεάζεται από σημαντικούς παράγοντες, όπως τα αυξημένα εισοδήματα, η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, τα τεχνολογικά επιτεύγματα, η μείωση του μεγέθους των νοικοκυριών και η γήρανση του πληθυσμού. Παράλληλα, ο αυξανόμενος όγκος αγαθών και υπηρεσιών που καταναλώνουμε συχνά αντισταθμίζει τα οφέλη ως προς την αποδοτικότητα που εξασφαλίζουμε π.χ. μέσω των βελτιωμένων

τεχνολογιών και διαδικασιών παραγωγής. Το αποτέλεσμα είναι να αυξάνονται οι περιβαλλοντικές πιέσεις. Οι τομείς της στέγασης, των τροφίμων-ποτών και των μετακινήσεων έχουν τον μεγαλύτερο αντίκτυπο στο περιβάλλον σε όλο τον κύκλο ζωής τους, από την άποψη των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, της οξίνισης των νεφών και των εδαφών, όσο και των ουσιών που καταστρέφουν το όζον, καθώς και από την άποψη της κατάχρησης των πόρων.

Οι διατροφικές μας συνήθειες προκαλούν επίσης πολύ σημαντικές περιβαλλοντικές πιέσεις. Τις προκαλούμε άμεσα ψωνίζοντας, αποθηκεύοντας, μαγειρεύοντας και παράγοντας απόβλητα. Έμμεσα, και αυτό είναι ακόμη πιο σημαντικό, υπάρχουν οι επιπτώσεις που συνδέονται με την παραγωγή, την επεξεργασία και την μεταφορά των τροφίμων. Ας αναφέρουμε εδώ ένα παράδειγμα: Ένα πακέτο κατεψυγμένα μύδια φαίνεται να έχει προσελειώσει την Δανία. Ρίχνοντας μια πιο προσεκτική ματιά στην ετικέτα μπορούμε να δούμε ότι παράγεται στην Χιλή σε εκτροφείο μυδιών, στέλνεται με πλοία ή αεροπλάνα στη Δανία, εκεί υφίσταται μια επεξεργασία, πακετίζονται, κατεψύχονται και διανέμονται σε όλη την Ευρώπη. Τα μύδια αυτά ταξιδεύουν χιλιάδες χιλιόμετρα, για να φτάσουν στον τελικό καταναλωτή, ο οποίος μπορεί να βρίσκεται σε οποιαδήποτε χώρα της Ευρώπης, κατανάλωσαν σημαντική ποσότητα καυσίμων, έστειλαν στην ατμόσφαιρα σημαντική ποσότητα αερίων του θερμοκηπίου και με την πλαστική συσκευασία τους επιβάρυναν το περιβάλλον.

Αγοράζουμε όλο και περισσότερα ηλεκτρονικά αγαθά, όπως τηλεοράσεις, συσκευές αναπαραγωγής DVD, προσωπικούς και φορητούς υπολογιστές, κινητά τηλέφωνα, στερεοφωνικά συγκροτήματα και οικιακές συσκευές και επίσης τα αντικαθιστούμε συχνότερα. Τα νοικοκυριά είναι υπεύθυνα για το 28,88% της ηλεκτρικής ενέργειας που καταναλώνεται στην Ευρώπη και η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας από τα νοικοκυριά βρίσκεται σε διαρκή άνοδο. Επίσης αγοράζουμε μεγαλύτερα σπίτια για λιγότερους ανθρώπους, ενώ χρησιμοποιούμε περισσότερη ενέργεια στα σπίτια μας. Η θέρμανση παραμένει μακράν η μεγαλύτερη τελική χρήση ενέργειας στα νοικοκυριά της ΕΕ (70%). Κατά μέσον όρο, κάθε ευρωπαίος πολίτης απορροφάει 520 kg οικιακών αποβλήτων κάθε χρόνο, μέγεθος που αναμένεται να αυξηθεί. Οι οδικές και αεροπορικές μετακινήσεις συνεχίζουν να αυξάνονται, προκαλώντας αυξανόμενη κατανάλωση ενέργειας και εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου. Η έκρηξη στις αερομεταφορές οφείλεται στο χαμηλό κόστος, το οποίο με τη σειρά του οφείλεται στην τεχνητά χαμηλή τιμή των υγρών καυσίμων. Η αυξημένη κυκλοφορία των οχημάτων είναι βασική αιτία της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, ενώ προκαλεί και προβλήματα θορύβου στις πόλεις. Η σημερινή τάση για διαμονή σε νέες αστικές περιοχές χαμηλής πυκνότητας έχει ως αποτέλεσμα την άναρχη αστική δόμηση που προκαλεί αυξημένη κα-

τανάλωση ενέργειας, πόρων, μεταφορών και γαιών. Τέλος, ο τουρισμός είναι ένας από τους ταχύτερα αναπτυσσόμενους κλάδους που επιβαρύνει πολύ το περιβάλλον. Οι μετακινήσεις προς και από τον εκάστοτε προορισμό γίνονται τις περισσότερες φορές οδικώς ή αεροπορικώς. Στους τουριστικούς προορισμούς, η κατανάλωση νερού και ενέργειας, η χρήση γης και η παραγωγή αποβλήτων αυξάνονται.

Ηθική κατανάλωση - Δίκαιη κατανάλωση

Όπως ήδη αναφέραμε η κατανάλωση είναι η βάση της οικονομίας ενώ η υπερκατανάλωση είναι η βασική αιτία της καταστροφής του περιβάλλοντος. Έτσι προκύπτει αβίαστα η ανάγκη αναθεώρησης του κυρίαρχου προτύπου παραγωγής και κατανάλωσης. Τα τεράστια πλεονάσματα αγαθών τα οποία μένουν αδιάθετα και πετιούνται στις χωματερές του κόσμου, η ξέφρενη υπερκατανάλωση στις «ανεπτυγμένες» χώρες της Δύσης, η πείνα, η εξαθλίωση, ο υποσιτισμός στις φτωχές χώρες του Τρίτου Κόσμου, θέτουν όλους τους συνειδητούς και ευσυνείδητους πολίτες μπροστά στην ευθύνη να δράσουν για την ανατροπή αυτής της αποτρόπαιας εικόνας. Ένας τρόπος δράσης είναι η υιοθέτηση της ηθικής κατανάλωσης.

Η ηθική κατανάλωση ή δίκαιη κατανάλωση έχει σχέση με τα παρακάτω:

- A. Με τον όγκο των προϊόντων που αγοράζουμε
- B. Με την ποιότητα των προϊόντων που αγοράζουμε
- Γ. Με την προέλευση των προϊόντων που αγοράζουμε
- Δ. Με την τιμή των προϊόντων που αγοράζουμε.
- Ε. Με το οικολογικό τους αποτύπωμα

Όσον αφορά το (Α) δηλαδή τον όγκο των προϊόντων που αγοράζουμε, είναι ηθικό να αγοράζουμε μόνο όσα μας είναι απολύτως απαραίτητα, γνωρίζοντας ότι κάθε υπερβολική αγορά οικιαστικά οδηγεί σε έλλειψη κάποιου αγαθού από άλλον άνθρωπο είτε στη χώρα μας είτε σε κάποια απομακρυσμένη γωνιά του πλανήτη. Είναι η διάσταση της ολιγάρκειας, μιας από τις πιο βασικές ηθικές αξίες της αιεφορίας.

Όσον αφορά το (B) δηλαδή την ποιότητα των προϊόντων που αγοράζουμε, αυτή έχει σχέση με τη διάρκειά τους. Τα κακής ποιότητας προϊόντα διαρκούν λίγο, προσφέρουν κακές υπηρεσίες και μπορούν να προκαλέσουν σοβαρά προβλήματα στον καταναλωτή-χρήστη, ενώ σπαταλούν πόρους (ενέργεια, πρώτες ύλες, ανθρώπινη εργασία) με καθόλου αποδοτικό τρόπο.

Όσον αφορά το (Γ) η προέλευση των προϊόντων έχει σχέση με το αν είναι τοπικά προϊόντα ή παράγονται σε μεγάλες αποστάσεις από τον τόπο κατανάλωνται. Η αγορά προϊόντων από απομακρυσμένους τόπους παραγωγής προκαλεί προβλήματα ανεργίας σε τοπικό επίπεδο, συμβάλλει στην κλιματική αλλαγή λόγω της αυξημένης κατανάλωσης ορυκτών καυσίμων για τη μεταφορά, κ.ά.

Όσον αφορά το (Δ) η τιμή των προϊόντων πρέπει να είναι λογική, δηλαδή να αντικατοπτρίζει με σαφές τρόπο το κόστος παραγωγής, την δίκαιη αμοιβή των εργαζομένων και την επίπτωση που έχει το προϊόν (σε όλο τον κύκλο ζωής του) στο περιβάλλον. Εδώ τα προϊόντα του «Δίκαιου Εμπορίου» (Fair Trade) μπορεί να είναι αυτά που συμβάλουν στην ηθική κατανάλωση. Όταν ένα προϊόν έχει απροσδόκητα χαμηλή τιμή, αυτό σημαίνει πως εκείνος που το κατασκεύασε δεν έχει πάρει τη δίκαιη αμοιβή του.

Τέλος, όσον αφορά το (Ε) το οικολογικό αποτύπωμα κάθε προϊόντος θα πρέπει να είναι ένα από τα πρώτα κριτήρια για την αγορά ενός προϊόντος. Όσο πιο επιβαρυντικό είναι ένα προϊόν για το περιβάλλον, τόσο θα πρέπει να αποφεύγουμε την αγορά του.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει εισαγάγει την έννοια της **αειφόρου κατανάλωσης** η οποία μπορεί να οριστεί ως «Η χρήση αγαθών και υπηρεσιών που καλύπτουν βασικές ανάγκες και βελτιώνουν την ποιότητα ζωής, ενώ ελαχιστοποιούν τη χρήση πόρων, τοξικών ουσιών και εκπομπών αποβλήτων και ρύπων στον κύκλο ζωής, ώστε να μη θέτουν σε κίνδυνο τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών».

(Υπουργείο Περιβάλλοντος Νορβηγίας, 1995). Ο ορισμός της αειφόρου κατανάλωσης είναι σύνθετος. Ορισμένα χαρακτηριστικά διαφορών ορισμών που δόθηκαν για την αειφόρο κατανάλωσης είναι:

- Ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών
- Επιδίωξη καλής ποιότητας ζωής μέσω της μείωσης των προδιαγεγραμμένων (standards) διαβίωσης
- Δίκαιη κατανομή των φυσικών πόρων μεταξύ πλουσίων και φτωχών χωρών
- Δράση με σκέψη στις επόμενες γενιές
- Υπολογισμός των επιπτώσεων όταν καταναλώνουμε
- Ελαχιστοποίηση της χρήσης φυσικών πόρων, παραγωγής απορριμμάτων και ρύπανσης.

Συμπεράσματα

Η κατανάλωση είναι η βάση της οικονομίας αλλά η υπερκατανάλωση είναι αυτή που προκαλεί τα σοβαρά περιβαλλοντικά προβλήματα. Η κατανάλωση στην Ευ-

ρωπαική Ένωση αυξάνεται (έστω και με μικρότερο ρυθμό) αυξάνοντας με τον τρόπο αυτό και τις επιπτώσεις στο περιβάλλον. Οικονομικοί και κοινωνικοί είναι κυρίως οι λόγοι της υπερκατανάλωσης η οποία έχει και μια αρνητική ηθική διάσταση.

Η ηθική κατανάλωση μπορεί να συμβάλει στην άμβλυνση των κοινωνικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων που προκαλεί η υπερκατανάλωση

Πηγές

1. http://nikosdimou.blogspot.com/2006/04/blog-post_27.html-ανάσπαση 2010
2. EEA (200β):Sustainable use and management of natural resources, Copenhagen
3. Durning, Alan (1992), How much is enough. The consumer society and the future of the earth, The Worldwatch Environmental Alert Series, Norton and Company, New York/London, 200p.
4. (http://www.ekpizo.gr/el/consumers_education/sustainable_development/ -ανάσπαση 2010
5. EEA Report/No 11/2005/ Household consumption and the environment. European Environment Agency
6. <http://www.eea.europa.eu/el/themes/households/about-household-consumption>

Ο ΣΗΜΕΡΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Πολυτελής κατανάλωση, η ευτυχία της κοινωνίας και τα όρια της περιβαλλοντικής πολιτικής

Θάνος Σκούρας

Καθηγητής Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών

Εντυπωσιακή αύξηση στη ζήτηση και στις τιμές καταναλωτικών αγαθών πολυτελείας

Τι τιμή μπορεί να φτάσει ένα ελαφρύ τραπέζι με λεπτό, δρύινο σκελετό και γυάλινο καπέλο; Το τραπέζι που κατασκευάσε στο Τορίνο το 1949 ο Carlo Mollino, ένας Ιταλός αρχιτέκτων, φωτογράφος και σχεδιαστής επίπλων, έφθασε σε μία απίστευτη τιμή που ξεπερνά κάθε φαντασία. Σε πλειστηριασμό του Christie's στη Νέα Υόρκη το καλοκαίρι του 2005, πωλήθηκε για 3,8 εκατομμύρια δολλάρια. (*Financial Times*, House & Home, 14-15/4/2007).

Έτσι, τα μοντέρνα έπιπλα προστίθενται στα συλλεκτικά αντικείμενα τέχνης, οι τιμές των οποίων έχουν απογειωθεί τα τελευταία χρόνια. Δεν είναι όμως μόνο τα απάνια έργα τέχνης και τα απάνια ακίνητα που σημειώνουν ραγδαία αυξανόμενες τιμές. Ακόμη και κατά βάση βιομηχανικά προϊόντα πολυτελείας και πάσης φύσεως πολυτελή καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες πωλούνται σε διαρκώς υψηλότερες τιμές.

Δύο μόνο από την πληθώρα των παραδειγμάτων που μπορούν να αναφερθούν. (i) Η αγορά των πολυτελών ρολογιών, το μέγεθος της οποίας υπολογίζεται ότι είναι περίπου 30 δισεκατομμύρια δολλάρια, όχι μόνο ανθεί αλλά το ταχύτερα αναπτυσσόμενο τμήμα της είναι τα ιδιαίτερα ακριβά ρολόγια. Έτσι, τα ρολόγια από πλατίνα, που κοστίζουν κατά μέσο όρο σχεδόν 4 φορές περισσότερο από τα χρυσά 18 καρατίων (€ 14.600 έναντι € 4.000) έχουν αυξηθεί 20 φορές

από το 1987 και η φετινή παραγωγή φθάνει τα 25.000 κομμάτια. (ii) Η Vacheron Constantin, ίσως η ακριβότερη μάρκα, ξεκίνησε φέτος ειδικό τμήμα που φτιάχνει ρολόγια κατά παραγγελία και είχε ήδη το πρώτο τρίμηνο 100 περίπου παραγγελίες. Τα ρολόγια αυτά χρειάζονται για να κατασκευαστούν από 6 μήνες μέχρι 3 χρόνια και κοστίζουν € 33.000 το ελάχιστο. Το ακριβότερο έφθασε ήδη τα € 2 εκατομμύρια. (*Financial Times*, Special Report – Watches & Jewellery, 14-15/4/2007).

Αλλά και στις υπηρεσίες πολυτελείας οι εξελίξεις είναι παρόμοιες. Παραδείγματος χάριν, το ξενοδοχείο Dorchester στο Λονδίνο προσφέρει από φέτος το Σεπτέμβριο τις ανακαινισμένες σουίτες του στο υψηλότερο όροφο προς £ 5.420 (περίπου € 8.130) συν ΦΠΑ. Όσο για το Βασιλικό Ρετιρέ (Royal Penthouse), η τιμή της βραδυάς είναι £ 15.000 (περίπου € 22.500) συν ΦΠΑ. (*Financial Times Magazine*, p. 42, 29-30/9/2007).

Η αυξανόμενη ζήτηση για αγαθά πολυτελείας αντανakλάται στην κερδοφορία και στις χρηματιστηριακές τιμές των σχετικών εταιρειών. Έτσι, από την αρχή του 2002 μέχρι σήμερα, οι περισσότερες εταιρείες που δραστηριοποιούνται σε αγαθά και υπηρεσίες πολυτελείας έχουν πολύ καλύτερη απόδοση από τον μέσο όρο της αγοράς. Ενδεικτικά, ο δείκτης S & P 500 (που παρακολουθεί τις τιμές των 500 μεγαλύτερων εταιρειών στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης) αυξήθηκε μόλις 26%, ενώ η τιμή των μετοχών της Saks Fifth Avenue αυξήθηκε 209%, της Porsche 369% και της Bang & Olufsen 412%. (*Fortune*, p. 68, Sept. 17, 2007).

Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία ότι η ζήτηση, επομένως και οι τιμές, για καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες πολυτελείας αυξάνεται τα τελευταία χρόνια πολύ πιο γρήγορα από το ΑΕΠ. Η αγορά πολυτελών καταναλώσεων έχει διπλασιαστεί την τελευταία δεκαετία και εκτιμάται σήμερα στα 220 δισεκατομμύρια δολάρια (*Fortune*, p. 54, Sept. 17, 2007). Το ερώτημα είναι γιατί:

Γιατί αυξάνει η ζήτηση για πολυτελή κατανάλωση;

Η ζήτηση για πολυτελή κατανάλωση αυξάνει τις τελευταίες δεκαετίες για μία σειρά λόγων, από τους οποίους οι πιο σημαντικοί είναι η ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας και η διεύρυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων.

Η παγκόσμια οικονομία αυξάνεται στην τελευταία δεκαετία ταχύτερα παρά ποτέ. Η εντυπωσιακά γρήγορη εκβιομηχάνιση της Ινδίας και ιδίως της Κίνας διευρύνει την εισοδηματική ανισότητα και συγχρόνως αυξάνει ραγδαία τον αριθμό των καταναλωτών αγαθών πολυτελείας. Πρόσφατη έρευνα της Bain, εταιρείας συμ-

βουλευτικών υπηρεσιών (management consultancy), εκτιμά ότι η πολυτελής κατανάλωση στην Κίνα θα αυξάνεται 28% ετησίως μέχρι το 2010. Εκτιμά επίσης ότι οι εκατομμυριοστές στην Κίνα φθάνουν σήμερα τους 320.000, με συνολική περιουσία 1.600 δισεκατομμυρίων δολλαρίων και ο αριθμός τους θα συνεχίσει να αυξάνεται ταχύτατα (*Financial Times*, Special Report – Watches & Jewellery, 14-15/4/2007). Παρόμοιες τάσεις παρατηρούνται και σε άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, όπως στην Βραζιλία, στο Μεξικό, στη Ρωσία και στις περισσότερες οικονομίες της Άπω Ανατολής.

Η εισοδηματική ανισότητα αυξάνεται επίσης στις αναπτυσσόμενες χώρες της Δύσης. Παραδείγματος χάριν, το πλούσιότερο ένα πέμπτο του πληθυσμού στην Μ. Βρετανία είχε εισόδημα 4 φορές μεγαλύτερο του φτωχότερου ενός πέμπτου στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και, μέσα σε μία εικοσαετία, πέρασε από τις 4 στις 7 φορές. Την ίδια περίοδο, το αντίστοιχο ποσοστό στις ΗΠΑ ήταν 13 φορές, ενώ στην Πολιτεία της Ν. Υόρκης έφθανε τις 20 φορές (Frank, p. 43). Ιδιαίτερα εντυπωσιακές είναι οι αυξήσεις στα εισοδήματα της ανώτατης διοίκησης (CEOs) των μεγάλων εταιρειών. Ενδεικτικά, στις ΗΠΑ από 35 φορές που ξεπερνούσαν το εισόδημα του μέσου εργαζομένου στα μέσα της δεκαετίας 1970, έφθασαν τις 200 φορές μετά μία εικοσαετία (Frank, p. 33). Σύμφωνα με το περιοδικό *Fortune*, τα εισοδήματα των 100 πιο καλοπληρωμένων διευθυντικών στελεχών ήταν, το 1970, 39 φορές υψηλότερα από αυτά του μέσου εργαζομένου. Τρεις δεκαετίες αργότερα, τα ξεπερνούσαν 1.000 φορές (*The Economist*, A Survey of Capitalism and Democracy, p. 8, 28/6/2003). Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι η αναλογία κερδών και προσόδων προς μισθούς στην Ευρώπη έχει αυξηθεί από 33% στην δεκαετία 1970 σε σχεδόν 50% σήμερα (Layard, p. 169).

Ένας τρίτος λόγος για την αύξηση της ζήτησης για πολυτελή κατανάλωση, ειδικά στις ΗΠΑ, είναι οι δημογραφικές εξελίξεις. Η τεράστια γενιά των baby boomers έφθασε στην ηλικία των 50-60 ετών, που είναι συνήθως η ηλικία των υψηλότερων εισοδημάτων μάς επαγγελματικής καριέρας, και έχει την δυνατότητα να τα δαπανήσει, καθώς τα έξοδα για την εκπαίδευση των παιδιών τους έχουν πλέον τετραπλασιαστεί (Frank, p. 35).

Τέλος, η εξαιρετικά ταχεία διεύρυνση της καταναλωτικής πίστης και ο πρωτοφανής δανεισμός των νοικοκυριών για καταναλωτικούς σκοπούς, όχι μόνο στις ΗΠΑ και στη Μ. Βρετανία αλλά σε σημαντικό βαθμό και στις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές οικονομίες, επιτρέπει την εξάπλωση της πολυτελούς κατανάλωσης σε όλο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Γιατί διευρύνεται η εισοδηματική ανισότητα;

Ποιοι είναι οι λόγοι για την αυξανόμενη εισοδηματική ανισότητα; Δύο βασικοί λόγοι είναι οι εξής: Πρώτον, στις ΗΠΑ, αλλά και γενικότερα στην Ευρώπη, υπάρχει τάση μείωσης της φορολογίας των κερδών και της ανώτατης κλίμακος στη φορολογία εισοδήματος.

Ο δεύτερος λόγος είναι η αυξανόμενη σημασία των αγορών όπου ο νικητής τα παίρνει όλα (winner-take-all markets). Στις αγορές αυτές, οι ελάχιστοι νικητές έχουν τεράστια έπαθλα ενώ οι πολλοί παίχτες παίρνουν ψίχουλα. Τυπικές τέτοιες αγορές συναντώνται παραδοσιακά στους χώρους του αθλητισμού, της τέχνης και της διασκέδασης. Τα τελευταία χρόνια, οι αγορές αυτές διαδίδονται όλο και περισσότερο στους χώρους των νομικών υπηρεσιών, της δημοσιογραφίας, των συμβουλευτικών και λογιστικών υπηρεσιών, της ιατρικής, των επενδυτικών τραπεζικών υπηρεσιών (investment banking), εκδοτικών υπηρεσιών (publishing), του σχεδιασμού και της μόδας (design and fashion), καθώς και της εταιρικής διοίκησης (corporate management).

Γιατί εξαπλώνονται οι αγορές «πάρτα όλα πρώτε»;

Γιατί γίνονται όλο και περισσότερες οι αγορές των ελάχιστων μεγάλων νικητών (αγορές του «πάρτα όλα πρώτε»); Οι λόγοι είναι οι ίδιοι που ωθούν την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας:

- (i) Η τεχνολογική πρόοδος, κυρίως στην επικοινωνία, η οποία επιτρέπει την διεύρυνση της πελατείας ενός υανού παίκτη εξαφανίζοντας τα εμπόδια που περιορίζαν τις αγορές σε τοπικό επίπεδο. Παραδείγματος χάριν, στην Πολιτεία της Iowa στο τέλος του 19^{ου} αιώνα λειτουργούσαν περισσότερες από 1300 αίθουσες συναυλιών (opera houses), που επέτρεπαν σε χιλιάδες μουσικούς και τραγουδιστές να επιβιώνουν. Σήμερα, η δυνατότητα που υπάρχει να ακούει κανείς τον Luciano Pavarotti (ακόμα και πεθαμένο) οπουδήποτε και οποτεδήποτε επιθυμεί, στερεί την δυνατότητα επιβίωσης από τους περισσότερους τενόρους. (Frank, p. 38). [Αυτό δεν σημαίνει ότι η αγορά μουσικής περιορίζεται στα μεγάλα ονόματα, αντίθετα δημιουργείται ένα τεράστιο πεδίο για την εμφάνιση νέων μουσικών ειδών και το φάσμα επιλογών διευρύνεται εντυπωσιακά].
- (ii) Ο δεύτερος λόγος για την παγκοσμιοποίηση αλλά και για την εξάπλωση των αγορών του «πάρτα όλα πρώτε», είναι οι διεθνείς συμφωνίες που μει-

ώνουν τα δασμολογικά, θεσμικά και άλλα (τεχνικές προδιαγραφές) εμπόδια στο ελεύθερο διεθνές εμπόριο, συμπληρώνοντας έτσι τις προϋποθέσεις για διεύρυνση των αγορών σε πλανητικό επίπεδο.

Γιατί δυναμώνει ο πυρετός της πολυτελούς κατανάλωσης;

Η ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας και η αυξανόμενη εισοδηματική ανισότητα εξηγούν σε μεγάλο βαθμό την αύξηση της ζήτησης για πολυτελή κατανάλωση. Υπάρχει πλέον η δυνατότητα σ' ένα όλο και σημαντικότερο τμήμα της κοινωνίας, σε πολλά μέρη και πλάτη της υψηλίου, να καταναλώνει πολύ περισσότερο από τον μέσο όρο και βέβαια περισσότερο από αυτό που θεωρείται αναγκαίο για μία λίγο ή πολύ αξιοπρεπή επιβίωση στην κάθε συγκεκριμένη κοινωνία. Για να το πούμε πιο απλά, υπάρχουν όλο και περισσότεροι που μπορούν να ξοδέψουν πολλά χρήματα για αγαθά πολυτελείας. Το ερώτημα όμως είναι γιατί η πολυτελής κατανάλωση κλιμακώνεται σε όλο υψηλότερα επίπεδα; (πχ ρολόγια από πλατίνη).

Εδώ η απάντηση βρίσκεται στην έρευνα που έχουν κάνει ψυχολόγοι σχετικά με την ανθρώπινη φύση και συμπεριφορά. Αντίθετα με την δοξασία των οικονομολόγων ότι η ικανοποίησή μας ως καταναλωτές βασίζεται αποκλειστικά στη δική μας κατανάλωση και δεν επηρεάζεται από την κατανάλωση των διπλανών μας, η ψυχολογική έρευνα δείχνει ότι όχι μόνο η ικανοποίησή μας αλλά και γενικότερα η αντίληψή μας (καθώς και οι δυνατότητές μας για αξιολόγηση και υπολογισμό εναλλακτικών καταστάσεων στις αποφάσεις που λαμβάνουμε), επηρεάζονται έντονα από τους άλλους. Η σύγκριση με τους διπλανούς μας είναι γενετικά ριζωμένη στο ανθρώπινο μυαλό και επηρεάζει βαθειά την ανθρώπινη συμπεριφορά. Έτσι, η αξιολόγηση των αγαθών και της κατανάλωσής μας εξαρτάται από το πώς συγκρίνονται με το κοντινό μας περιβάλλον. Το πλαίσιο σχέσεων (context) και η σχετική θέση (position, status, rank) καθορίζουν αποφασιστικά την ικανοποίηση και τις αποφάσεις μας.

Η σύγχρονη νευροεπιστήμη έχει αρχίσει να μελετά τις βιοχημικές πλευρές που έχει η σημασία της σχετικής θέσης όχι μόνο για τον άνθρωπο αλλά και γενικότερα στο ζωικό βασίλειο. Συγκεκριμένα, έχει αποδειχθεί πειραματικά ότι τα επίπεδα σεροτονίνης και τεσποστερόνης επηρεάζονται θετικά από το status σε μία σειρά πειραμάτων. Οι αυνεϊδητες αυτές αντιδράσεις είναι βαθειά ριζωμένες στην ανθρώπινη φυσιολογία και δεν μπορούν να θεωρηθούν ως προϊόν υπερβολικής και αφύσικης ζήλειας, ψθόνου ή αλαζονείας. Τα συναισθήματα που προ-

καλούν αυτές οι φυσιολογικά αναμενόμενες αντιδράσεις αποτελούν τυπικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης.

Εφόσον η σχετική θέση, η διάκριση ή το status επηρεάζει την ικανοποίηση, είναι εφόσον ότι η ικανοποίηση εξαρτάται απόλυτα από την σύγκριση με τους κοντινούς μας ή, πιο γενικά, με κάποια ομάδα αναφοράς. Η πολυτελής κατανάλωση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αποκλειστικότητα και την κατάκτηση διάκρισης ή status. Επομένως, η ικανοποίηση από την πολυτελή κατανάλωση στηρίζεται στη σύγκριση με την ομάδα αναφοράς και μειώνεται όσο αυξάνεται η πολυτελής κατανάλωση της ομάδας αναφοράς. Η διατήρηση ενός επιπέδου ικανοποίησης απαιτεί περισσότερο πολυτελή κατανάλωση, όσο αυξάνεται η πολυτελής κατανάλωση αυτών με τους οποίους γίνεται η σύγκριση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι προφανές ότι η πολυτελής κατανάλωση κλιμακώνεται αναπόφευκτα σε όλο και υψηλότερα επίπεδα.

Κρίσιμος παράγων σ' αυτή την διαδικασία κλιμάκωσης, είναι ο καθορισμός της ομάδας αναφοράς. Η τάση δημοκρατικοποίησης και η αποδυνάμωση παραδοσιακών κοινωνικών διαστρωματώσεων και προνομίων τείνει αναπόφευκτα να διευρύνει την ομάδα αναφοράς. Ακόμη περισσότερο, η εξάπλωση του κινηματογράφου και κυρίως της τηλεόρασης διευρύνει εν δυνάμει την ομάδα αναφοράς, με την οποία γίνεται η σύγκριση, σχεδόν σε πλανητικό επίπεδο.

Γιατί ο πυρετός της πολυτελούς κατανάλωσης δεν ανησυχεί τους οικονομολόγους;

Αν τα παραπάνω εξηγούν τον πυρετό στην κατανάλωση πολυτελών αγαθών, υπάγχει άραγε λόγος ανησυχίας; Στο κάτω-κάτω, πάγια θέση των οικονομολόγων είναι ότι το κάθε άτομο είναι ο καλύτερος κριτής της ικανοποίησης που απολαμβάνει από τις αγοραστικές του επιλογές. Το γεγονός ότι οι ατομικές αγοραστικές επιλογές οδηγούν συνολικά σε αυξανόμενο μερίδιο των πολυτελών αγαθών στο ΑΕΠ δεν αποτελεί πρόβλημα, εφόσον το ΑΕΠ επηρεάζεται θετικά και συνεχίζει να αυξάνεται. Το ζητούμενο για τους οικονομολόγους είναι ακριβώς η αύξηση του ΑΕΠ, μιας και ένα μεγαλύτερο ΑΕΠ σημαίνει περισσότερους πόρους και μεγαλύτερες δυνατότητες επιλογής για μία κοινωνία.

Το ΑΕΠ αποτελεί τον καλύτερο απλό δείκτη κοινωνικής ευημερίας που διαθέτουμε και παρά τις όποιες επιμέρους αδυναμίες του στην ακρίβεια με την οποία εκτιμά και αντικαθρεφτίζει την κοινωνική ευημερία, μία σταθερή αύξησή του δεν μπορεί παρά να είναι θετική για την ευημερία της κοινωνίας. Αυτό δε, ισχύει από οπουδήποτε και εάν προέρχεται αυτή η αύξηση. Έτσι, είτε το μεγαλύτερο ΑΕΠ

προέρχεται από αύξηση της αξίας των πολυτελών αγαθών, είτε προέρχεται από αύξηση της αξίας των επενδυτικών αγαθών, των εξαγωγών, των δημοσίων υπηρεσιών ή οποιουδήποτε άλλου προϊόντος ή υπηρεσίας, έχει ελάχιστη σημασία. Επομένως, συμπεραίνει το κύριο ρεύμα της οικονομικής σκέψης, δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας με την παρατηρούμενη αύξηση στην κατανάλωση πολυτελών αγαθών και υπηρεσιών, μιας και αυτή συνεισφέρει στη μεγέθυνση του ΑΕΠ και της κοινωνικής ευημερίας.

Γιατί η ευτυχία της κοινωνίας δεν συμβαδίζει με το ΑΕΠ;

Είναι όμως σωστή η συνήθης υπόθεση (για να μην πούμε αξίωμα) των οικονομολόγων ότι ΑΕΠ και κοινωνική ευημερία συμβαδίζουν; Εάν με τον όρο «κοινωνική ευημερία» εννοούμε το φάσμα επιλογών μιας κοινωνίας όσον αφορά στη διάθεση πόρων, η οικονομική λογική είναι μάλλον ασφαλής. Υπό τον όρο ότι η αύξηση του ΑΕΠ δεν συνεπάγεται καταστροφή φυσικών πόρων, το δυνητικό φάσμα επιλογών της κοινωνίας στη διάθεση πόρων πράγματι διευρύνεται. Όμως η έννοια της κοινωνικής ευημερίας συχνά διολισθαίνει σε μία πιο συσαστική και κρίσιμη σημασία, αυτήν της «ευτυχίας» ή έστω «ικανοποίησης»*. Σεφεύγει δηλαδή από την διάσταση των αντικειμενικών δυνατοτήτων (που ενδιαφέρει τους οικονομολόγους) σ' αυτή των υποκειμενικών αισθήσεων και αντιλήψεων (που ενδιαφέρει τον περισσότερο κόσμο και επαγγελματικά ίσως τους ψυχολόγους). Τότε, ισχύει ακόμη ότι το ΑΕΠ συμβαδίζει με την ευτυχία της κοινωνίας;

Τα τελευταία 10-15 χρόνια, η επιστημονική διερεύνηση θεμάτων που σχετίζονται με την ευτυχία ή ικανοποίηση, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, έχει γνωρίσει τεράστια άνθηση. Σήμερα, μπορούμε να απαντήσουμε με σιγουριά ότι ένα μεγαλύτερο ΑΕΠ δεν σημαίνει ανεπιφύλακτα μία πιο ευτυχιόμη-

* Καμία από τις δύο λέξεις δεν αποδίδει την έννοια της λέξης well-being, που χρησιμοποιείται ευρέως στη σχετική βιβλιογραφία ως συνώνυμη της happiness. Υπάρχει όμως στην αρχαία ελληνική μία λέξη που μοιάζει να αποδίδει ακριβώς αυτή την έννοια. Η θηλυκό γένους λέξη «ευευσία» (γενική: της ευευσίας) η οποία συνθέτει τις λέξεις «ευ» και «ευσία», είναι η πιστότερη απόδοση του well-being. (*Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, 1891). Θα ήταν ίσως καλό εάν αντικαθιστούσε την «ευτυχία» στις μεταφράσεις της επιστημονικής βιβλιογραφίας, ώστε να είναι ξεκάθαρο ότι πρόκειται για τεχνικό όρο. Άλλωστε, η λέξη «ευτυχία» σημαίνει ετυμολογικά «καλή τύχη» και συνδέεται σπανά με την ευτυχία παρά με την υποκειμενική αίσθηση μιας ψυχικής κοτίστασης, όπως είναι η well-being. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αρχαία ελληνική χρησιμοποιείτο και στον πληθυντικό (ευτυχίες) και σήμαινε «επιτυχίες».

νη ή ικανοποιημένη κοινωνία. Αντίθετα, από ένα σημείο και πέρα, ένα μεγαλύτερο εισόδημα δεν φαίνεται να αυξάνει την ευτυχία.

Ποια είναι τα κεντρικά συμπεράσματα της σχετικής επιστημονικής έρευνας; Πρώτον, ότι το ΑΕΠ και η αίσθηση ευτυχίας μίας κοινωνίας συμβαδίζουν μόνο σε πολύ φτωχές κοινωνίες και καθόλου σε πλούσιες. Σε σχετικά εύπορες κοινωνίες, μία αύξηση του ΑΕΠ δεν αυξάνει την αίσθηση ευτυχίας ή ικανοποίησης που χαρακτηρίζει την κοινωνία. Δεύτερο, σε ατομικό επίπεδο, υψηλότερο εισόδημα συμβαδίζει με μεγαλύτερη ευτυχία εάν η σχετική θέση του ατόμου βελτιώνεται αλλά όχι αν παραμένει στάσιμη.

Η βασική εξήγηση του πρώτου συμπεράσματος βρίσκεται στην ισχυρή ικανότητα προσαρμογής που χαρακτηρίζει το ανθρώπινο είδος. Από τη στιγμή που το εισόδημά μας ξεπερνά ένα κατώτατο όριο φτώχειας και των φυσικών στερήσεων που αυτό συνεπάγεται, συνηθίζουμε γρήγορα και παύει να μας κάνει αίσθηση η παρὰ πέρα βελτίωση του υλικού επιπέδου ζωής. Η εξήγηση του δεύτερου συμπεράσματος βρίσκεται στην ανάγκη μας για αναγνώριση, διάκριση, status που, όπως έχουμε δει, καθορίζει αποφασιστικά την ικανοποίηση και τις αποφάσεις μας.

Γιατί δεν κάμπτεται η τάση αύξησης του ΑΕΠ;

Ο εύκολος εθισμός στο υψηλότερο εισόδημα υπαγορεύει να καταβάλουμε λιγότερη προσπάθεια στο κυνήγι του χρήματος. Αντίθετα, η ανάγκη μας για status υπαγορεύει περισσότερη προσπάθεια. Μεταξύ των δύο, η δεύτερη είναι η επικρατέστερη τάση. Ο λόγος είναι διττός: Από την μία πλευρά, ο εύκολος εθισμός υποεκτιμάται συστηματικά και η αναμενόμενη ικανοποίηση υπερεκτιμάται αντίστοιχα, υπαγορεύοντας επομένως μεγαλύτερη προσπάθεια απ' αυτήν που θα υποδείκνυε ένας ορθολογικός υπολογισμός (αν ήταν εφικτός). Από την άλλη πλευρά, το status προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την συμπεριφορά των άλλων. Έτσι, η στόχευση ενός σταθερού βαθμού ικανοποίησης είναι ιδιαίτερα δύσκολη και καθορίζεται από τα αποτελέσματα της προσπάθειας που κάνουν οι άλλοι. Σε μία ανταγωνιστική κοινωνία, η πλέον ασφαλής στρατηγική για να μην μειώνεται το status και η ικανοποίηση απ' αυτό είναι να καταβάλλει κανείς την μεγαλύτερη δυνατή προσπάθεια σε διαρκή βάση. (Η μεγαλύτερη ανταγωνιστικότητα της Αμερικανικής κοινωνίας εξηγεί σε μεγάλο βαθμό γιατί οι ώρες εργασίας είναι σχεδόν 20% περισσότερες από την Γερμανία – Layard, διάγραμμα p. 50).

Γιατί η περιβαλλοντική πρόταση για επιβράδυνση της ανάπτυξης συγκρούεται με τον καπιταλισμό;

Θα μπορούσαν τα πράγματα να ήταν διαφορετικά; Υπάρχει οικονομικό σύστημα που να προωθεί την ευτυχία μιας κοινωνίας καλύτερα από τον καπιταλισμό; Η ιστορική εμπειρία, ιδίως του 20^{ου} αιώνα, δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια αισιοδοξίας. Μήπως υπάρχουν κάποιες μεταρρυθμίσεις στο σημερινό σύστημα που θα ευθυγράμμιζαν την αύξηση του ΑΕΠ με την βελτίωση της ευτυχίας; Μία πρόταση που έχει κατατεθεί από παλιά και έχει υποστηριχθεί από πολλούς διάσημους οικονομολόγους (πιο πρόσφατα και ως αντιμετώπιση του πυρετού της πολυτελής κατανάλωσης από τον Robert H. Frank) είναι η προσοδευτική φορολόγηση της κατανάλωσης αντί του εισοδήματος.

Άλλη πιο πρόσφατη πρόταση, που υποστηρίζεται από περιβαλλοντικές οργανώσεις, είναι η μείωση μέχρι εκμηδένισης του ρυθμού ανάπτυξης. Αυτή η πρόταση όμως υποσκάπτει τα θεμέλια του καπιταλιστικού συστήματος. Ο καπιταλισμός, έχει μία θαυμαστή ικανότητα να αυξάνει εντυπωσιακά το παραγωγικό δυναμικό και έχει μέσα σε δύο αιώνες μεταμορφώσει τις συνθήκες ζωής σε όλο τον πλανήτη. Οι δυνατότητές του μοιάζουν ακόμη τεράστιες και το παραγωγικό δυναμικό της παγκόσμιας οικονομίας αυξάνεται σήμερα με ρυθμούς πρωτόγνωρους, βελτιώνοντας τις συνθήκες διαβίωσης του μεγαλύτερου μέρους της ανθρωπότητας. Χαμηλοί ή, ακόμη περισσότεροι, μηδενικοί ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ εξαλείφουν τον βασικό λόγο ύπαρξης και αποδοχής του καπιταλισμού. Επιπλέον, τον καθιστούν απαράδεκτο, δεδομένου ότι η στασιμότητα του παραγωγικού δυναμικού δεν μειώνει απλώς τα κέρδη αλλά και τα αποζητώνει ως εισόδημα. Ο λόγος είναι ότι τα κέρδη (που αποτελούν όχι μόνο την χαρακτηριστική κατηγορία προσόδου στο καπιταλιστικό σύστημα αλλά και τον βασικό μοχλό λειτουργίας του) καθορίζονται στο σύνολό τους και δικαιώνονται ως νομισματική αντιστοιχία του νεοδημιουργούμενου παραγωγικού δυναμικού. Κάτω από συνθήκες στασιμότητας, τα κέρδη δύσκολα δικαιολογούνται και καθίστανται στην ουσία παρασιτικά.

Γιατί τα όρια της περιβαλλοντικής πολιτικής είναι περιορισμένα;

Η άποψη που εκφράζεται συχνά, ότι η προστασία του περιβάλλοντος μπορεί να δημιουργήσει νέες οικονομικές δραστηριότητες και νέα πεδία κερδοφορίας, είναι σκοστή υπό ένα κρίσιμο όρο. Ο απαραίτητος όρος είναι ότι το ΑΕΠ πρέπει να

αυξάνεται. Μόνο τότε τα συνολικά κέρδη αυξάνονται και διευρύνεται το περιθώριο για νέα πεδία κερδοφορίας. Αλλιώς, νέες δραστηριότητες που καταφέρνουν να είναι κερδοφόρες θα αντικαθιστούν απλώς και μόνο κάποιες ήδη υπάρχουσες που θα έχουν καταστεί ζημιογόνες.

Το συμπέρασμα είναι ότι περιβαλλοντικές προτάσεις που στοχεύουν ή, μέσω των παρενεργειών τους, καταλήγουν σε δραστική μείωση των ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ, ουσιαστικά αντιμάχονται το καπιταλιστικό σύστημα. Για να έχουν ευρύτερη απήχηση, χρειάζεται επομένως να συνοδεύονται από τουλάχιστον τις βασικές αρχές ενός ελαστικού αλλά συγχρόνως και ρεαλιστικού νέου οικονομικού συστήματος, καθώς και ενός πειστικού προγράμματος μετάβασης προς αυτό. Είναι φανερό ότι σήμερα ένα τέτοιο εγχείρημα μοιάζει εξαιρετικά δύσκολο αν όχι αδύνατον. Ίσως κάποια πρώτα στοιχεία του να μπορούν να βρεθούν στο έργο των οικονομολόγων, των ψυχολόγων και άλλων επιστημόνων που ασχολούνται με τις σχέσεις οικονομίας και ευτυχίας – την «νέα επιστήμη της ευτυχίας», όπως αποκαλούν αυτό το σύγχρονο πεδίο έρευνας (Richard Layard). Πάντως, στην απουσία ενός εναλλακτικού οικονομικού μοντέλου, τα όρια για ριζοσπαστικές περιβαλλοντικές προτάσεις είναι περιορισμένα και προδιαγράφονται από τις ανοχές του σημερινού καπιταλιστικού συστήματος και, ειδικότερα, από την ανάγκη του για ανάπτυξη.

Κύριες αναφορές

Frank, Robert H. *Luxury Fever: Money and Happiness in an Era of Excess*, Princeton University Press, 1999.

Layard, Richard *Happiness: Lessons from a New Science*, Penguin Press, 2005.

ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ: Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ

Το Σύνδρομο του Σίσιουφου: Καθυστερημένη Αφύπνιση και Παρατεταμένη Ανημπορία

Δημήτρης Λάλας

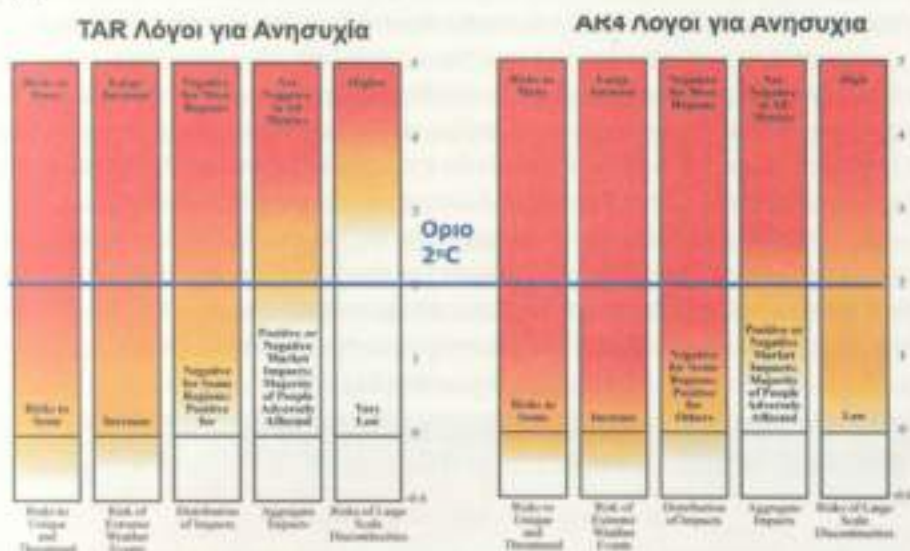
Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών
Αντιπρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας

Τα τελευταία χρόνια η φύση υπενθυμίζει συνεχώς στους ανθρώπους ότι πρώτον, έχουν αρχίσει να την ενοχλούν και δεύτερον, ότι εξακολουθεί να είναι παντοδύναμη. Η ενόχληση συνίσταται στην έκλυση όλο και μεγαλυτέρων ποσοτήτων αερίων φαινομένου θερμοκηπίου (ΑΦΘ). Η αντίδραση της παίρνει πολλές μορφές που συνολικά πλέον αναφέρονται σαν επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και έχουν αρχίσει να τεκμηριώνονται και να αποτυπώνονται διεξοδικά. Έτσι η Διακυβερνητική Επιτροπή για την Κλιματική Αλλαγή (Intergovernmental Panel for Climate Change – IPCC) πρόσφατα (αρχές του 2007) παρουσίασε τα αποτελέσματα της 4^{ης} Έκθεσης Εκτίμησης της Αλλαγής του Κλίματος (4th Assessment Report – AR4) όπου καταγράφονται οι ήδη παρατηρηθείσες επιπτώσεις στο φυσικό περιβάλλον αλλά και οι αναμενόμενες επιπτώσεις σε περίπτωση που η μελλοντική ανάπτυξη συνεχίσει στο σημερινό μοντέλο ενεργειακής προσφοράς και κατανάλωσης και οι αντιστοιχούσες εκπομπές δεν μειωθούν δραστηκά.

Ένας παραστατικός τρόπος παρουσίασης των –δες Σχήμα 1– είναι μέσω των λεγομένων «καιγόμενων κλαδιών» όπου οι κίνδυνοι κατατάσσονται σε 5 βασικές κατηγορίες δηλαδή:

1. κίνδυνοι σε μοναδικά ή ευαίσθητα οικοσυστήματα
2. κίνδυνοι ακραίων καιρικών φαινομένων
3. κίνδυνοι σε μερικές ή στην πλειοψηφία των γεωγραφικών περιοχών
4. κίνδυνοι που αφορούν στην οικονομία λίγων ή πολλών πληθυσμών
5. κίνδυνοι απότομων καταστροφικών κλιματικών αλλαγών.

και συνδέονται με την προβλεπόμενη αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη.

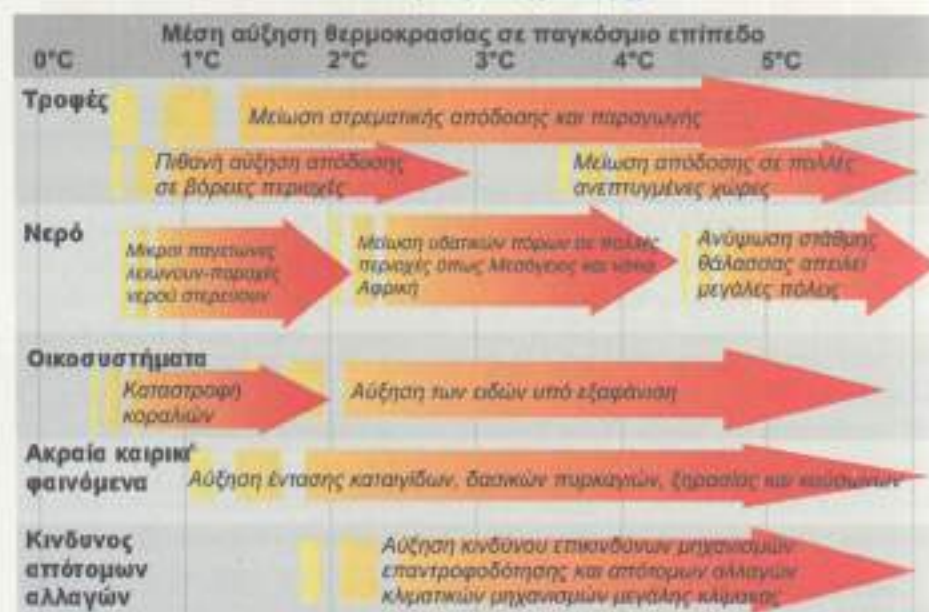
Σχήμα 1: Οι λόγοι ανησυχίας για τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στις 5 κατηγορίες κινδύνων (εξ αριστερών οικοσυστήματα, ακραία καιρικά φαινόμενα, γεωγραφική εξάπλωση, αριθμός ανθρώπων και ανεπίστρεπτες απότομες μεταβολές) όπως εκτιμήθηκαν (α-αριστερά) στην 3^η Εκτίμηση-TAR (2001) και (β-δεξιά) στην 4^η Εκτίμηση-AR4 (2007) της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Κλιματική Αλλαγή του ΟΗΕ. Με την ένταση του χρώματος δίνεται η εκτίμηση της επικινδυνότητας όσο μεγαλώνει η αναμενόμενη αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη που εμφανίζεται στον κατακόρυφο άξονα.

Στο Σχήμα 1.α φαίνεται ξεκάθαρα ότι αν η αύξηση της μέσης θερμοκρασίας ξεπεράσει τους 2°C ήδη θα είναι υπαρκτοί οι κίνδυνοι όλων των κατηγοριών. Αυτός είναι και ο κύριος λόγος που η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) έχει θέσει σαν στόχο στην προσπάθεια αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής το όριο των 2° C. Έχει μάλιστα προτείνει επανειλημμένα στα διεθνή fora την υιοθέτηση του ορίου αυτού από όλες τις χώρες στο πλαίσιο των διεθνών διαπραγματεύσεων για την περίοδο μετά το 2012, η οποία δεν καλύπτεται από το Πρωτόκολλο του Κιότο (ΠΚ) του οποίου οι δεσμευτικοί στόχοι αφορούν την περίοδο 2008-2012. Για την περίοδο μετά δεν υπάρχει ακόμη διεθνής συμφωνία.

Είναι ενδιαφέρον να συγκρίνει κανείς το Σχήμα 1.α της 3^{ης} Εκθεσης Εκτίμησης (3rd Assessment Report – TAR) που παρουσιάστηκε από την IPCC το 2001 με το αντίστοιχο 1.β της 4^{ης} Εκθεσης. Η εκτίμηση των κινδύνων στα 6 αυτά χρόνια με βάση τις παρατηρήσεις και τα αποτελέσματα των κλιματολογικών ερευνών και των αριθμητικών μοντέλων προσομοίωσης έχει αλλάξει προς το χειρότερο αντανακλώντας πρωτοφανή φαινόμενα όπως αυτό της τήξης των πάγων της αρκτικής σε σημείο που η λεγόμενη «βορειοδυτική διάδος» δηλαδή η ναυσιπλοΐα από τον Αντλαντικό στον Ειρηνικό βόρεια του Καναδά και της Αλάσκας να είναι σήμερα δυνατή.

Οι εκτιμήσεις των επιπτώσεων όπως φαίνεται και στο Σχήμα 2 συμπίπτουν με αυτές της Ομάδας Stern που ανακοινώθηκαν τον Νοέμβριο του 2006 (Stern Report, 2006) και δεν αφήνουν κανένα περιθώριο ως προς το μέγεθος τους και το αντιστοιχούν κόστος σαν τον ελίσσιμο στόχο για την χάραξη πολιτικής.

Επιπτώσεις Κλιματικής Αλλαγής

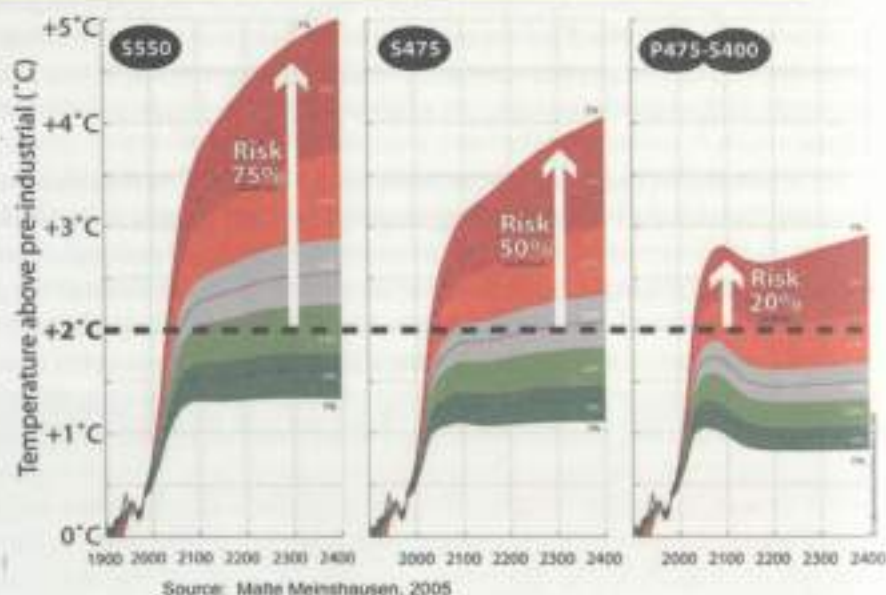
Σχήμα 2: Οι εκτιμήσεις των επιπτώσεων σύμφωνα με την Ομάδα του Stern (2006) με διαφορετική κατηγοριοποίηση (εκ των άνω, Τροφή, υδατικοί πόροι, οικοσυστήματα, ακραία καιρικά φαινόμενα, και μη-αναστρέψιμες απότομες μεταβολές). Με την ένταση του χρώματος των βελών δίνεται η εκτίμηση της επικινδυνότητας όσο μεγαλώνει η αναμενόμενη αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη που εμφανίζεται στον οριζόντιο άξονα.

Στο Σχήμα 2, οι κατηγορίες κινδύνων που αφορούν στις επιπτώσεις στις διάφορες περιοχές και πληθυσμούς έχουν διαμορφωθεί διαφορετικά ξεχωρίζοντας τις επιπτώσεις στην διαθεσιμότητα υδατικών πόρων, στην γεωργική παραγωγή και στην πανίδα-χλωρίδα. Εδώ παρουσιάζεται γραφικά ο αυξανόμενος κίνδυνος ειδικά όσον αφορά στους υδατικούς πόρους και την γεωργική παραγωγή που δυστυχώς θα πλήξει πρώτα περιοχές και πληθυσμούς των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών.

Η Έκθεση Stern (The Stern Review, November 2006) εξέτασε διεξοδικά τις οικονομικές διαπτώσεις της επερχόμενης κλιματικής αλλαγής όπως αυτή εκτιμάται βάσει κοινά αποδεκτών σεναρίων μελλοντικής εξέλιξης του πληθυσμού και της προσφοράς και ζήτησης υπηρεσιών και πρώτων υλών, μέσω συνδυασμένης χρήσης κλιματολογικών και οικονομικών μοντελών. Το γενικό συμπέρασμα ήταν ότι το κόστος των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, αν δεν αναληφθεί αμέσως δράση για την ανάσχεση της, δηλαδή αν η ανάπτυξη συνεχίσει με τα σημερινά δεδομένα, κατευθύνσεις, προτεραιότητες και σχήματα, θα είναι τουλάχιστον πενταπλάσιο από το κόστος πολιτικών και μέτρων για την μείωση των εκπομπών που την προκαλούν. Επιπλέον τονίζεται ότι το κόστος των δράσεων αυτών θα είναι της τάξης του 1-2% του ετήσιου παγκόσμιου ΑΕΠ και δεν προβλέπεται ότι θα ανακόψει την οικονομική πορεία των αναπτυσσόμενων χωρών. Επισημαίνεται τέλος η σημασία της χρήσης οικονομικών εργαλείων όπως η εμπορία δικαιωμάτων εκπομπών που πρόσφατα μπήκε σε εφαρμογή στην ΕΕ, αλλά και της στήριξης της τεχνολογικής ανάπτυξης μέσω ενίσχυσης της έρευνας και της μεταφοράς τεχνολογίας.

Ένα άλλο σημείο που αναδείχτηκε τόσο στην Έκθεση Stern όσο και στην AR4-IPCC ήταν το γεγονός ότι για να μπορέσουμε να επιτύχουμε την συγκράτηση της αύξησης της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη σε λιγότερο από 2°C, θα πρέπει να μειώσουμε δραστικά τις εκπομπές των ΑΦΘ. Έτσι αν θέλουμε να έχουμε 50% πιθανότητα να επιτύχουμε τον στόχο των 2°C, η συγκέντρωση των ΑΦΘ στην ατμόσφαιρα δεν μπορεί να ξεπεράσει τα 475ppm CO₂ (σημερινή τιμή 370ppm CO₂ και αναμενόμενη τιμή σε περίπτωση συνέχισης της σημερινής ανάπτυξης μέχρι και 1000ppm CO₂). Όπως φαίνεται στο Σχήμα 3, που βασίστηκε σε εργασία του Malte Meinshausen, αν θέλουμε να είμαστε λίγο πιο σίγουροι, ήτοι η πιθανότητα υπέρβασης να είναι μικρότερη του 20%, θα πρέπει να ισορροπήσουμε στα 400ppm (ίστω) και αν φτάσουμε για μια μικρή περίοδο και στα 475ppm CO₂.

Πιθανοσυναρτήσεις: Θερμοκρασία και Συγκεντρώσεις

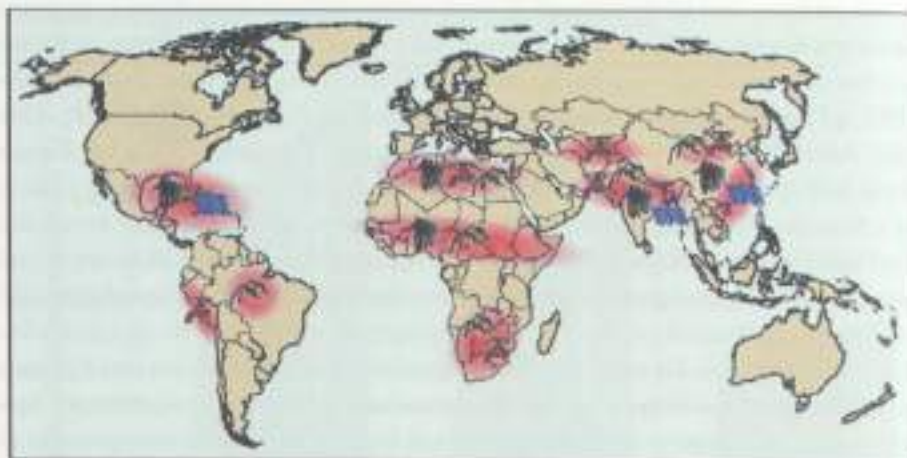

Σχήμα 3: Οι πιθανότητες υπέρβασης κατά Meinshausen (2005) του ορίου των 2°C σε σχέση με την συγκέντρωση των ΑΦΘ στην ατμόσφαιρα (550ppm, 475ppm και 400ppm αφού όμως φτάσει μέχρι και 475ppm) όπως διαμορφώνονται από τα αποτελέσματα κλιματολογικών αριθμητικών μοντέλων και βάσει των 4 σεναρίων μελλοντικής οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης που επεξεργάστηκε η IPCC.

Θα πρέπει επιπλέον να αναφερθεί εδώ ότι για να επιτευχθεί η συγκέντρωση των 400ppm ΑΦΘ στην ατμόσφαιρα, θα πρέπει η μείωση των ετήσιων εκπομπών ΑΦΘ σε παγκόσμιο επίπεδο να φτάσει το 50% των επιπέδων του 1990 μέχρι το 2050 και αυτών των ανεπτυγμένων χωρών το 60-80% μέχρι το 2050, ενώ η μείωση θα πρέπει να κυμαίνεται μεταξύ 5-6% κατ' έτος (η μείωση που προβλέπει το ΠΚ είναι 4,2% την 5ετία 2008-2012). Φαίνεται επίσης και η αύξηση της ετήσιας μείωσης σε περίπτωση καθυστέρησης επίτευξης συμφωνίας και έναρξης υλοποίησης των (από 4,2% σε 5% με καθυστέρηση 5 ετών και σε 6,6% με καθυστέρηση 10 ετών) που βέβαια συνεπάγεται και αύξηση του κόστους μέτρων μείωσης.

Πέρα όμως από τους κλιματολογικούς και οικονομικούς κινδύνους, πρόσφατα ανιχνεύονται και άλλοι παράπλευροι αλλά όχι μικρότεροι κίνδυνοι, αυτοί των κοινωνικών υποδομών και ισορροπιών εντός και μεταξύ κρατών. Τον Μάιο του 2007, η Γερμανική Συμβουλευτική Επιτροπή για τις Παγκόσμιες Αλλαγές (German Advisory Group on Global Change), δηλαδή η επιτροπή σοφών της Γερμανικής Κυβέρνησης, δημοσίευσε μία μελέτη (World in Transition-Climate Change as a Security Risk) στην οποία εξετάζονται οι επιπτώσεις αυτές στον κοινωνικό ιστό των ευάλωτων περιοχών. Επικεντρώνεται σε 4 κινδύνους: έλλειψη νερού, μείωση της γεωργικής παραγωγής, καταστροφές από αιχμαία καιρικά φαινόμενα και κυρίως πλημμύρες και τέλος μετακίνηση πληθυσμών λόγω περιβαλλοντικών προβλημάτων. Οι περιοχές που πλήττονται παρουσιάζονται στο Σχήμα 5, παρμένο από την μελέτη αυτή, όπου βλέπει κανείς ότι όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως τα λεγόμενα αναπτυσσόμενα και λιγότερο αναπτυγμένα κράτη θα είναι αυτά που θα υποστούν τις σοβαρές συνέπειες. Οι περιοχές αυτές περιλαμβάνουν:

- το Δέλτα του Νείλου που κινδυνεύει από πλημμύρες και εφιαλτήριοση όταν συγχρόνως ο πληθυσμός αυξάνεται
- την περιοχή της Σαχάρας (Chad, Somalia, Sudan, Niger) όπου η μείωση της γεωργικής παραγωγής συνδυάζεται με μεγάλες μετακινήσεις (εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων) και πολύ ασθενείς κυβερνήσεις και σχεδόν ανύπαρκτους μηχανισμούς στήριξης του πληθυσμού
- κεντρική Ασία όπου με το λιώσιμο των παγετώνων θα υπάρξει πρόβλημα νερού σε μια περιοχή με πολλές συγκρούσεις για πηγές ενέργειας
- την Ινδική χερσόνησο όπου το λιώσιμο των παγετώνων στα Ιμαλάια θα δημιουργήσει προβλήματα νερού μεταξύ χωρών που βρίσκονται σε διαρκή ένταση και ταυτόχρονα οι αλλαγές στην συχνότητα και ένταση των μονασόνων θα επιδράσουν αρνητικά τόσο στην γεωργία όσο και στις ήδη συχνές πλημμύρες του κόλπου της Βεγκάλης
- την Κίνα με τα πλείστα όσα περιβαλλοντικά προβλήματα από καύσωνες, ατμοσφαιρική ρύπανση, απερήμιση αλλά και πλημμύρες στις ανατολικές ακτές, και συγχρόνως αυξανόμενες απαιτήσεις ενός πληθυσμού που αρχίζει μια μεγάλη περίοδο αλλαγής της κοινωνίας στα πλαίσια ενός πολιτικού συστήματος που δεν έχει αποδείξει την επάρκειά του
- την κεντρική Αμερική όπου οι τροπικοί τυφώνες θα επιφέρουν μεγαλύτερες ζημιές σε κοινωνίες με σημαντικά κοινωνικά προβλήματα
- την νότια Αμερική όπου πάλι το λιώσιμο των πάγων θα δημιουργήσει προβλήματα στις χώρες των Ανδών

Σχήμα 5: Οι περιοχές που θα υποστούν τις μεγαλύτερες κοινωνικές επιπτώσεις λόγω έλλειψης υδατικών πόρων (βρύση), τροφίμων (ξηραμένο σιτάρι), πλημμυρών (κίματα) και περιβαλλοντικής μεταναστεύσης (άνθρωποι) σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του German Advisory Group on Global Change (2007). Η έκταση και ένταση των επιπτώσεων δίνεται με το κόκκινο χρώμα.

Τα αποτελέσματα των επιπτώσεων αυτών σε πολιτικό επίπεδο είναι σοβαρά και περιλαμβάνουν:

- αύξηση των χωρών με αδύναμες οικονομίες και έλλειψη εσωτερικής συνοχής
- κίνδυνοι στην διεθνή οικονομική ανάπτυξη
- τριβές μεταξύ των χωρών που δημιουργούν ή συνεισφέρουν στην δημιουργία του προβλήματος και αυτών που υφίστανται τις συνέπειες
- κίνδυνος στην διαφύλαξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του κύρους των ανεπτυγμένων χωρών στις διεθνείς διαπραγματεύσεις
- αύξηση της μετανάστευσης
- αλλαγές και πιέσεις στην αμυντική πολιτική και σχεδιασμό

Η αντιμετώπιση τέτοιων σύνθετων (μεγάλο βάθος χρόνου, αλληλεπίδραση φυσικών και οικονομικών παραμέτρων, κοινωνικές επιπτώσεις, κ.α.) και παγκοσμιοποιημένων προβλημάτων (εμπλοκή όλων των χωρών με διαφορετικές προτεραιότητες) πρέπει να απευθύνεται σε όλες αυτές τις διαστάσεις. Μερικές από τις προτάσεις που κατατέθηκαν αφορούν στα εξής:

- Επαναδιαμόρφωση της διεθνούς πολιτικής ατζέντας, που θα συνέδεε την επερχόμενη αλλαγή των ισορροπιών λόγω της ανάδειξης της δυναμικής της Κίνας και της Ινδίας με την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής
- Αλλαγή του ρόλου και της οργάνωσης του ΟΗΕ (UNEP και ECOSOC) ώστε να μπορεί να αναλάβει τον πρωταρχικό ρόλο στην προσπάθεια αυτή
- Ενίσχυση της διεθνούς πολιτικής για την κλιματική αλλαγή με την καθιέρωση του ορίου των 2°C και της διαφύλαξης των δασών
- Προώθηση νέας ενεργειακής στρατηγικής όπως αυτής της ΕΕ με έμφαση στην εξοικονόμηση και τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας
- Ανάπτυξη στρατηγικών μείωσης των εκπομπών των αναπτυσσόμενων χωρών μέσω συνεργασιών για την διείσδυση καινοτομιών και την ανάδειξη της σημασίας της κλιματικής αλλαγής στις δράσεις αναπτυξιακής βοήθειας
- Ενίσχυση των δράσεων για την προσαρμογή στην ήδη αναπόφευκτη κλιματική αλλαγή με την εισαγωγή ορθής διαχείρισης υδατικών πόρων, προσαρμογής των γεωργικών καλλιεργειών και προετοιμασίας για φυσικές καταστροφές
- Υποστήριξη αδύναμων ή ασταθών χωρών που κινδυνεύουν από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής με έμφαση στις υποδομές αντιμετώπισης περιβαλλοντικών κινδύνων
- Ενίσχυση της προσπάθειας διαχείρισης των μεταναστευτικών πιέσεων μέσω συνεργασιών και βελτίωσης του διεθνούς νομικού πλαισίου
- Επέκταση των δικτύων παρακολούθησης και συναγερμού ακραίων φυσικών φαινομένων

Οι δράσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω θα απαιτήσουν και την ύπαρξη και διάθεση των αναγκαίων πόρων. Κύριος πόρος παραμένει η Επίσημη Αναπτυξιακή Βοήθεια (Official Development Assistance - ODA) όπου ο στόχος του 0,7% του ΑΕΠ των ανεπτυγμένων χωρών μέχρι το 2015 που υιοθετήθηκε από τα Ηνωμένα Έθνη στην Διεθνή Συνάντηση για την Ανάπτυξη του Monterey το 2002 φαίνεται δύσκολα επιτεύξιμος. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ΕΕ βρίσκεται ακόμη μακριά από τον στόχο αυτό (0,36% το 2004) και για το λόγο αυτό έθεσε ένα ενδιάμεσο στόχο 0,56% για το 2010. Η Ελλάδα, ως συνήθως βρισκείται στο κάτω μέρος της κατάταξης συνεισφέροντας μόνο το 0,23% του ΑΕΠ που με την αναθεώρηση του ύψους του ΑΕΠ κατά 25% θα μειωθεί περισσότερο. Η κατάταξη στο τέλος της ΕΕ-15 δεν αλλάζει δυστυχώς αν εξετάσει κανείς και την κατά κεφαλή συνεισφορά (\$43/κεφαλή με μέσο όρο της ΕΕ-15 \$74/κεφαλή). Ένας δεύτερος πόρος θα πρέπει να προέλθει από την οικονομική ενίσχυση του ΟΗΕ και των

εποπτευομένων οργανισμών όπως το UNEP. Τέλος, ενδιαφέρον έχει αναπτυχθεί σχετικά με την πρόταση ίδρυσης διεθνούς ταμείου για την βοήθεια των περιβαλλοντικών μεταναστών με πιθανό κριτήριο συνεισφοράς τις εθνικές εκπομπές αερίων θερμοκηπίου.

Τον γενικό προβληματισμό για τις έμμεσες συνέπειες της κλιματικής αλλαγής, πέραν των καθαρά περιβαλλοντικών, και κυρίως αυτών που αφορούν θέματα εθνικής ασφάλειας ασπάζονται και αμερικανικές οργανώσεις και «think tanks». Πρόσφατη (2007) μελέτη που συντάχτηκε από μία επιτροπή υψηλόβαθμων στρατηγών και ναύαρχων των ΗΠΑ (National Security and the Threat of Climate Change) για λογαριασμό της CNA Corporation με θέμα τη σχέση εθνικής ασφάλειας και κλιματικής αλλαγής, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η κλιματική αλλαγή αυξάνει τις πιθανότητες συρράξεων σε ευαίσθητα μέρη του κόσμου, αποτελεί απειλή για τις ΗΠΑ και δεν μπορεί πλέον να διαχωριστεί από τα θέματα της εθνικής ασφάλειας και ενεργειακής ανεξαρτησίας και προτείνει την ενσωμάτωση του κινδύνου της κλιματικής αλλαγής στον εθνικό σχεδιασμό ασφάλειας και την ενεργό και εποικοδομητική συμμετοχή των ΗΠΑ στα διεθνή fora για τη σύνταξη συνεργασιών ειδικά με αναπτυσσόμενες χώρες. Τέλος προτείνει την υλοποίηση δράσεων για την μείωση της κατανάλωσης ενέργειας στις ΗΠΑ και την λήψη μέτρων ειδικά από το Υπουργείο Αμυνας για την κάλυψη των ενεργειακών αναγκών των ενόπλων δυνάμεων, και την εκτίμηση των κινδύνων των εγκατάστασεων των ανα τον κόσμο από την αύξηση της έντασης και της συχνότητας των επερχομένων φυσικών καταστροφών.

Με τον καταγεγραμμένο πλήρως τεκμηριωμένων στοιχείων, εκτιμήσεων και προτάσεων δράσης τον τελευταίο χρόνο (Stern Review, IPCC-AR4) αλλά και την εμφάνιση ακραίων καιρικών φαινομένων και καταστροφών τόσο σε αναπτυσσόμενες όσο και σε ανεπτυγμένες χώρες (πλημμύρες στο Bangladesh και στη Βόρεια Ευρώπη, καύσωνες και ανομβρία στην Νότια Ευρώπη, χιονοθύελλες στις ΗΠΑ) και σημαντικών εξελίξεων στον διεθνή ενεργειακό χώρο με την τιμή του αργού να παραμένει σε πρωτόγνωρα ύψη, αρχίζει να γίνεται προφανές ότι θα πρέπει οι διεθνείς πολιτικοί μηχανισμοί να βρουν τρόπους να αντιμετωπίσουν τις συνδυασμένες προκλήσεις της αλλαγής των ισορροπιών των μεγάλων δυνάμεων, της κλιματικής αλλαγής και της ενεργειακής επάρκειας.

Λέξει λοιπόν να εξετάσει κανείς την πρόοδο των διεθνών διαπραγματεύσεων για την επιτεύξη συμφωνίας για την μείωση των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου.

Η Σύμβαση-Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή του ΟΗΕ (UNFCCC) διαιρεί τις χώρες σε ανεπτυγμένες (χώρες του Παραρτήματος Ι) και αναπτυσσόμενες. Νομικά δεσμευτικούς στόχους μείωσης των εκπομπών ανέλαβαν μόνο οι ανεπτυγμένες χώρες που κύρωσαν το Πρωτόκολλο του Κιότο (ΠΚ), και οι οποίες κα-

ταγράφονται στο Παράρτημα Β. Οι ποσοτικοί αυτοί στόχοι αφορούν μόνο την περίοδο 2008-2012. Για την μετά το 2012 εποχή, δεν υπάρχουν συμφωνημένοι στόχοι. Οι διαπραγματεύσεις για την μετά το 2012 περίοδο άρχισαν, όπως άλλωστε απαιτείται από το Αρθ. 9 του ΠΚ το 2005. Επειδή όπως είναι γνωστό οι ΗΠΑ δεν κύρωσαν το ΠΚ, στην 11^η Συνάντηση των Συμβαλλομένων Μερών, δηλαδή στην 11^η ετήσια συνεδρία όλων των χωρών που έχουν κυρώσει την Σύμβαση-Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή, στο Montreal, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, συμφωνήθηκαν σε δύο παράλληλες διαδικασίες προετοιμασίας των διαπραγματεύσεων, μία στην οποία συμμετέχουν όλες οι χώρες περιλαμβανομένων και των ΗΠΑ, την αποκαλούμενη Διάλογο (Convention Dialogue) με χρονική διάρκεια 2 ετών (μέχρι το τέλος του 2007) και μία δεύτερη με δύο σκέλη (Art. 9 και Ad-hoc Working Group-AWG) στην οποία συμμετέχουν οι χώρες που κύρωσαν το ΠΚ με ανοικτό χρονικό ορίζοντα και με στόχο την ανταλλαγή απόψεων για τις πιθανές δεσμεύσεις μετά το 2012.

Μία δεύτερη απόφαση που πάρθηκε στο Montreal ήταν ότι δεν θα πρέπει να υπάρξει κενό μεταξύ της λεγόμενης 1^{ης} Περιόδου δεσμεύσεων των ανεπτυγμένων χωρών (2008-2012) και της επόμενης χωρίς όμως να προσδιοριστεί ούτε το μήκος της (5ετία, 7ετία ή ακόμη και 11ετία) ούτε το συνολικό ποσό μείωσης (5% στην 1^η Περίοδο).

Αυτό που γίνεται αμέσως αντιληπτό ενόψει του χρόνου που απαιτείται για την κύρωση της όποιας συμφωνίας από τα εθνικά κοινοβούλια, θα πρέπει να επιτευχθεί μία κατ' αρχή συμφωνία μέσα στο 2009. Ο χρόνος που παραμένει μέχρι τότε είναι πολύ μικρός και όποιες ευκαιρίες διαπραγματεύσεως υπάρχουν σε οποιοδήποτε επίπεδο ή συνάντηση θα πρέπει να αξιοποιηθούν στο έπακρο.

Με την βοήθεια των Αρθρων 2 και 3 της Σύμβασης-Πλαίσιο έγινε εν πρώτοις μία προσπάθεια να συμφωνηθούν κάποιες γενικά αποδεκτές αρχές που ουσιαστικά θα έλεγε κανείς ότι είναι αυταπόδεικτες όπως:

- Όλες οι χώρες θα συμβάλουν
- Καμία αναπτυσσόμενη χώρα δεν θα στερηθεί το δικαίωμα της στην οικονομική ανάπτυξη
- Οι πλέον εύρωστες χώρες θα επωμαστούν μεγαλύτερο βάρος
- Καμία χώρα δεν θα πρέπει να κληθεί να αντιμετωπίσει ανατρεπτικές αλλαγές
- Δεν θα υπάρξουν άνισες επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα των χωρών

Τον Μαΐο του 2007 στην Βόννη στη συνάντηση του AWG στα πλαίσια της εξαμηνιαίας συνάντησης των Επικυριοτών Οργάνων της Σύμβασης-Πλαίσιο για την

Κλιματική Αλλαγή συμφωνήθηκε ότι (1) οι συζητήσεις θα πρέπει να οδηγούνται από ένα «κοινό όραμα» (που αμέσως η ΕΕ το όρισε σαν το όριο των 2°C) και (2) κατάθεση προτάσεων για τα εξής επιμέρους θέματα:

- Φάσμα ποσοτικών στόχων μείωσης
- Οικονομικές δυνατότητες και επιπτώσεις
- Πολιτικές και τεχνολογίες μείωσης
- Εμπόδια στην εφαρμογή των πολιτικών
- Τιμές εμπορίας
- Περιβαλλοντικά και οικονομικά παράπλευρα οφέλη
- Μηχανισμοί καθαρής ανάπτυξης
- Πολιτικές για τα δάση

Τον Αυγούστο του 2007 στην Βιέννη το AWG συμφώνησε ότι απαιτούνται μεγάλες μειώσεις για να επιτευχθούν συγκεντρώσεις της τάξεως των 400-450ppm ΑΦΘ στην ατμόσφαιρα. Τα μέτρα μείωσης πρέπει να ξεκινήσουν άμεσα με στόχο μείωση κατά 25-40% μέχρι το 2020 σε σχέση με αυτές του 1990, ενώ οι μειώσεις των ανεπτυγμένων χωρών θα πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερες.

Ταυτόχρονα όμως διάφορα ινστιτούτα τόσο των ανεπτυγμένων όσο και των αναπτυσσόμενων χωρών, Μη-Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) ακόμη και μεγάλες εταιρείες, επεξεργάστηκαν σχέδια δεσμεύσεων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενα πολιτικής συμφωνίας. Τα σχέδια αυτά καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα προτεραιοτήτων και αρχών κατανομής βαρών. Οι προτάσεις βασικά καλούνται να απαντήσουν σε 3 ερωτήματα: ποιός κάνει τι και πόσο. Συγκεκριμένα ζητούνται προτάσεις για ποιες θα είναι οι διαφορές των δεσμεύσεων μεταξύ χωρών, τι είδους δεσμεύσεις θα είναι και ποιες θα είναι οι ποσοτικοί στόχοι.

Παραδείγματα τέτοιων προτάσεων έχουν παρουσιαστεί από το Center for Clear Air Policy (Dual Market Sectoral Approach), από την Νότια Αφρική (Sustainable Development Policies and Measures-SDPAM), από το λεγόμενο BASIC πρόγραμμα (San Paolo Proposal), από την Ομάδα Διαλόγου Βορρά-Νότου του Ινστιτούτου Wuppertal, από την Βραζιλία (Deforestation) και πολλούς άλλους.

Ενδιαφέρον έχει να παρουσιάσουμε ένα εξ αυτών (δες Πίνακα 1) που προτάθηκε από το γερμανικό ινστιτούτο ECOFYS (Hoehe, 2006). Η πρόταση αυτή προσπαθεί να καλύψει όλες τις παραδοχές που αναφέρθηκαν προηγουμένως και πλησιάζει πολύ σε ανεπίσημες προτάσεις από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή αλλά και προτάσεις από κάποια άλλα ευρωπαϊκά ινστιτούτα όπως το ολλανδικό RIVM.

Πίνακας 1: Πρόταση βασικών σημείων διεθνούς συμφωνίας για την περίοδο μετά το 2012

Ποιός - Χώρες	Τι - Είδος	Πόσο - Δεσμεύσεις
Όλες οι ανεπτυγμένες (Παράρτημα I του ΠΚ) και οι πλέον ανεπτυγμένες από τις αναπτυσσόμενες (πχ Κορέα, Μεξικό)	Ποσοτικές νομικά δεσμευτικές (τύπου ΠΚ)	30% σε σχέση με το 1990 μέχρι το 2020 με διαφοροποίηση του βάρους βάσει τομεακών κριτηρίων
Οι περισσότερο ανεπτυγμένες από τις αναπτυσσόμενες (πχ Βραζιλία)	Χωρίς αρνητικές επιπτώσεις σε περιβάλλον αισιοχίας και με δικαίωμα πώλησης μόνο τη διαφορά μέχρι τον στόχο	Περίπου 20% από ποσό αναφοράς
Οι μέσες αναπτυσσόμενες (πχ Ινδία)	SDPAMs (Πολιτικές & μέτρα στα πλαίσια εθνικού σχεδιασμού με βάση την βιώσιμη ανάπτυξη)	Περίπου 10% από ποσό αναφοράς
Οι λιγότερο αναπτυγμένες (πχ Bangladesh, Niger)	Κομμία δέσμευση	

Προτάσεις σαν και αυτή έχουν λάβει υπόψη τους τις αξιοσημείωτες προσπάθειες ορισμένων αναπτυσσόμενων χωρών να μειώσουν τις εκπομπές ΑΦΘ. Ετσι η Βραζιλία έχει ήδη θέσει σε εφαρμογή μέτρα ώστε να μειώσει τις εκπομπές της κατά 15% από αυτές της αναμενόμενης εξέλιξης, ενώ η Κίνα αντίστοιχα έχει θέσει σαν στόχο μείωση της τάξης του 10%. Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι και η Βραζιλία και η Κίνα έχουν σαν βασικό κίνητρο την εξασφάλιση κατά το δυνατόν ενεργειακής αυτονομίας με την χρήση βιοαιθανόλης η πρώτη και την εξοικονόμηση ενέργειας η δεύτερη (μείωση κατά 20% της χρήσης ενέργειας σε 5 χρόνια) οπότε θα πρέπει να αγνοούνται και άλλα παράλληλα οφέλη όπως η μείωση και της αοιστικής ατμοσφαιρικής ρύπανσης ιδίως στην περίπτωση της Κίνας.

Στον καθορισμό της μείωσης για τις ανεπτυγμένες χώρες ελήφθη υπόψη και η πρωτοβουλία της ΕΕ που έδωσε ένα στίγμα για την προσπάθεια που πρέπει να καταβληθεί. Είναι αξιοσημείωτο ότι η ΕΕ συνέδεσε άμεσα τις πολιτικές και μέτρα για την μείωση των εκπομπών όχι απλά με την ενέργεια αφού από τον τομέα αυτόν προέρχεται πάνω από 80% των εκπομπών ΑΦΘ αλλά γενικότερα με την ενεργειακή πολιτική καταθέτοντας μάλιστα και συγκεκριμένες προτάσεις για την επίτευξη των στόχων.

Το ολοκληρωμένο αυτό πρόγραμμα της ΕΕ που αποφασίστηκε στο Συμβούλιο Κορυφής του Μαρτίου του 2007 περιλαμβάνει τα εξής:

- Ενοποίηση ενεργειακών και περιβαλλοντικών στόχων
- Εξοικονόμηση ενέργειας κατά 20% μέχρι το 2020
- Μείωση εκπομπών CO₂ από ενέργεια κατά τουλάχιστον 20% μέχρι το 2020 σε σχέση με το 1990 και εφόσον άλλες χώρες αναλάβουν αντίστοιχες δεσμεύσεις μέχρι και 30%
- Υποχρεωτικός στόχος 20% της ενέργειας από ΑΠΕ μέχρι το 2020 με διαφοροποίηση στόχων μεταξύ Κρατών-Μελών (ΚΜ) και ευελιξία στόχων μεταξύ τομέων για κάθε ΚΜ
- Υποχρεωτικός στόχος χρήσης 10% βιοκαυσίμων στα καύσιμα για μεταφορές μέχρι το 2020 σε κάθε ΚΜ
- στρατηγικό σχέδιο για ανάπτυξη ενεργειακής τεχνολογίας
- Αναβάθμιση των ρυθμιστικών αρχών ενέργειας (ΡΑΕ) που είναι σημαντικό για την καλή λειτουργία του ευρωπαϊκού συστήματος εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπών (EU-ETS) και τη μείωση εμποδίων στη διείσδυση των ΑΠΕ
- Ενίσχυση της απελευθέρωσης της εσωτερικής αγοράς και της πρόσβασης στα δίκτυα

Μέχρι στιγμής ένα από τα βασικά προβλήματα, αν όχι το βασικότερο, στην προσπάθεια εξεύρεσης κοινά αποδεκτής πρότασης για την μετά το 2012 περίοδο, είναι η απόφαση των ΗΠΑ με την εκλογή του Προέδρου Bush το 2000 να μην προχωρήσουν και στην υπογραφή του ΠΚ και βέβαια να μην το κυρώσουν κρατώντας μάλιστα μέχρι πρόσφατα εχθρική στάση στην οποία προσπάθεια εξασφάλισης ευρείας αποδεκτής συμφωνίας. Είναι προφανές ότι με την μεγαλύτερο παραγωγό ΑΦΘ (μέχρι τον Ιούλιο του 2007 όταν κατ'εκτίμηση τον τίτλο αυτό απέσπασε η Κίνα) και συγχρόνως οικονομική υπερδύναμη να απέχει, δεν είναι δυνατόν να προχωρήσει κανείς γρήγορα όπως ο χρόνος πλέον απαιτεί, σε διατύπωση σχεδίων αποκράσεων και ποσοτικών δεσμεύσεων ενόψει μάλιστα και της αύξησης του ανταγωνισμού διεθνώς.

Είναι επομένως αναγκαίο να εξετάσει κανείς τις πιθανές προθέσεις των ΗΠΑ με βάση όχι μόνο την στάση της Κυβέρνησης Bush της οποίας η θητεία τελειώνει και μάλιστα όχι με τους καλύτερους όρους το επόμενο έτος, αλλά έχοντας κατά νου και το πολιτικό σύστημα των ΗΠΑ και τη δραστηριότητα σε πολιτικό και δημοτικό επίπεδο.

Στα τελευταία 3 χρόνια σε μη-ομοσπονδιακό επίπεδο, με πρωτοβουλία των βορειο-ανατολικών και δυτικών κυρίως Πολιτειών (Νέα Αγγλία, Καλιφόρνια, Ορεγκόν) και πολλών δημοτικών αρχών έχουν θεσμοθετηθεί στόχοι για σημαντική μείωση των εκπομπών. Στο Σχήμα 7 παρουσιάζονται οι Πολιτείες (25 τον αριθμό που εκπροσωπούν 50% του πληθυσμού και 40% των εκπομπών των ΗΠΑ) που

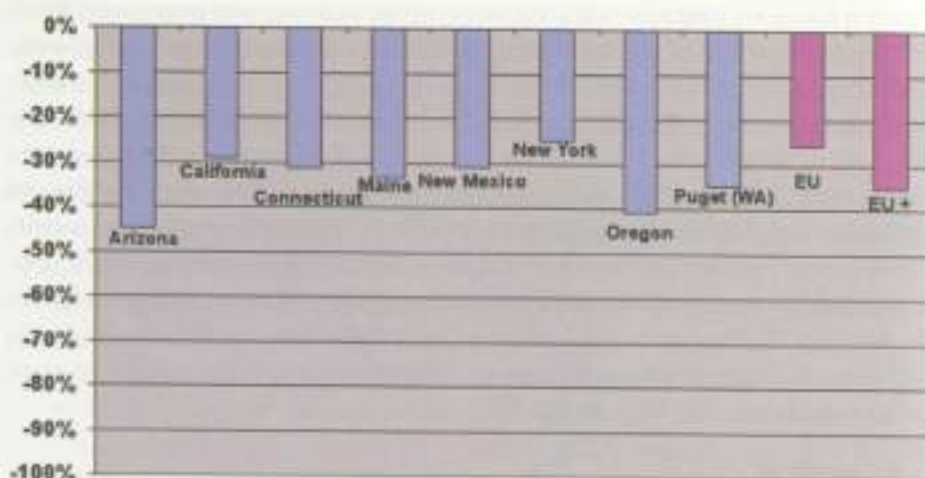
έχουν ή θα έχουν σύντομα νομοθετήσει στόχους μείωσης των εκπομπών. Εντυπωσιακό είναι και το μέγεθος των στόχων που έχουν τεθεί από τις πολιτείες αυτές. Στο Σχήμα 8 δίνονται οι στόχοι 7 Πολιτειών και μίας δημοτικής περιοχής καθώς και οι αντίστοιχοι της ΕΕ μονομερώς και με την συμμετοχή άλλων. Φαίνεται καθαρά ότι οι στόχοι αυτοί είναι εξίσου και σε πολλές περιπτώσεις δυσκολότεροι αυτών της ΕΕ. Η δραστηριότητα αυτή των Πολιτειών, που συνοδεύεται ήδη και από αντίστοιχη 300 δήμων περιλαμβανομένης και της Νέας Υόρκης, καταδεικνύει το ενδιαφέρον και την αφοσίωση του αμερικανικού κοινού της ανάγκης λήψης δραστησίων μέτρων για τη μείωση των εκπομπών παρά την στάση της Κυβέρνησης Bush. Αυτό προοιδιαίνει για τη μελλοντική αλλαγή της στάσης όχι της σημερινής κυβέρνησης αλλά της όποιας κυβέρνησης, Ρεπουβλικανών ή Δημοκρατικών, αναδείξουν οι προεδρικές εκλογές του 2008.

- - Post-2000 Plan
- - Recent & Underway
- - Partial & Possible

Σχήμα 7: Οι Πολιτείες των ΗΠΑ όπου ήδη υπάρχουν (μπλέ), βρίσκονται στην διαδικασία κύρωσης (πράσινο) ή προετοιμάζονται (κίτρινο) πολιτικές και μέτρα για την μείωση εκπομπών ΑΦΘ.

Το Κογκρέσο και κυρίως η Γερουσία η οποία κυρώνει όλες τις διεθνείς συμβάσεις και πρωτόκολλα, γνωρίζοντας τις απόψεις της κοινής γνώμης, έχει ήδη αρχίσει να επεξεργάζεται νομοσχέδια για την μείωση των εκπομπών σε ομοσπονδιακό πλέον επίπεδο. Έχουν κατατεθεί στην Γερουσία πάνω από 7 προτάσεις νόμων και άλλες 2 στην Βουλή των Αντιπροσώπων οι οποίες βρίσκονται σε διάφορα

Σχήμα 8: Τα ποσοστά μείωσης εκπομπών ΑΦΘ που έχουν προταθεί στα κοινοβούλια Πολιτειών των ΗΠΑ καθώς και αντίστοιχες της ΕΕ μονομερώς ή σε περίπτωση που υπάρχουν δεσμεύσεις και από άλλες χώρες.

στάδια προπαρασκευής. Κανένα όμως από τα σχέδια που έχουν ήδη κατατεθεί στο Κογκρέσο δεν είναι συμβατό με την στόχευση να μην υπερβεί η αύξηση της θερμοκρασίας τους 2°C , ήτοι τα 400ppm CO_2 .

Η συμμετοχή των ΗΠΑ είναι όντως κρίσιμη σε οποιαδήποτε συμφωνία για ανάληψη δεσμευτικών υποχρεώσεων για μετά το 2012. Η Κίνα δεν είναι διατεθειμένη να προχωρήσει χωρίς τις ΗΠΑ και με την σειρά της ούτε η Ινδία χωρίς την μεγάλη αντίπαλο Κίνα ενώ η Βραζιλία από παλιά ευθυγράμμιζε την στάση της με αυτή της Ινδίας. Η Ρωσία πάντα είχε τη δική της ατζέντα στις διαπραγματεύσεις που υποτάσσονταν στην ενεργειακή πολιτική, κυρίαρχο στοιχείο της χώρας πλέον αλλά και στην πεποίθηση ότι θα πρέπει να αναγνωριστεί και η συνεισφορά των δασών της, των μεγαλύτερων του κόσμου, στο περιβάλλον.

Πρόσφατα όμως και κάτω από το βάρος των καταστροφών των τελευταίων ετών αλλά και των έκδηλων σημείων της υπαρκτής κλιματικής αλλαγής, η κοινή γνώμη απαιτεί άμεση δράση. Σε αυτό βοήθησε η συχνή και υπεύθυνη ενημέρωση των πολιτών από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αλλά και τις περιβαλλοντικές ΜΚΟ. Έτσι ο Πρόεδρος Bush καθ' οδόν προς την συνάντηση των G8 στη Γερμανία τον Ιούνιο πρότεινε την έναρξη συνομιλιών αλλά όχι στα πλαίσια του ΟΗΕ παρά σε στενότερο κύκλο των ισχυρών και μεγάλων ρυπαντών που περιλαμβάν-

νει βέβαια τα λεγόμενα G8 + 5 (Κίνα, Ινδία, Βραζιλία, Μεξικό, Νότια Αφρική). Η πρόταση αυτή δεν έπυχε θερμής υποδοχής από την ΕΕ. Ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ, Ban Ki-Moon, συγκάλεσε μια σύσκεψη στα μέσα Ιουλίου 2007 για να υπογραμμίσει την ανάγκη αξιοποίησης των μηχανισμών του ΟΗΕ για την επίτευξη συμφωνίας.

Οι ΗΠΑ μετά τις εκλογές του 2008 θα θελήσουν να διερευνήσουν τρόπους να επανέλθουν ενεργά στις διεθνείς διαπραγματεύσεις. Ένας επιπλέον λόγος είναι η αναπτυσσόμενη αγορά δικαιωμάτων εκπομπών που ήδη λειτουργεί στην ΕΕ αλλά και στις ΗΠΑ για τους ατμοσφαιρικούς ρύπους SO₂, NO_x και αερωμένα σωματίδια. Η αγορά αυτή αποτελεί σήμερα το κύριο οικονομικό εργαλείο για την μείωση των εκπομπών στην ΕΕ αφού αφορά κοντά στις μισές εκπομπές των ΚΜ και όλες τις μεγάλες βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Ήδη έχουν αρχίσει επαφές για την συμμετοχή μεμονωμένων Πολιτειών των ΗΠΑ (αλλά και των αντίστοιχων «περιοχών» του Καναδά) στο ευρωπαϊκό σύστημα αγοράς. Ταυτόχρονα η κινητικότητα στο Κονγκρέσο θα συνεχιστεί αφού η Πρόεδρος της Βουλής των Αντιπροσώπων κ. Nancy Pelosi αλλά και όλη η ηγεσία των Δημοκρατικών έχει αναδείξει την κατάρτιση μιάς εθνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής ως μια από τις κορυφαίες προτεραιότητες του κόμματος των.

Οι διεθνείς διαπραγματεύσεις βρίσκονται σε ένα πολύ κρίσιμο σημείο. Μετά την απρόσμενη επιτυχία της συνάντησης στην Βόννη τον Αύγουστο του 2007 η ΕΕ επεξεργάστηκε προτάσεις τις οποίες θα καταθέσει στη 13^η Συνάντηση των Συμβλλομένων Μερών στο Μπαλί τον Νοέμβριο. Με τις προτάσεις αυτές αποβλέπει στη συμφωνία ενός «χάρτη διαπραγματεύσεων» στο Μπαλί ώστε να επιτευχθεί συμφωνία μέχρι το τέλος του 2009, στην Κοπεγχάγη. Στην πρόταση αυτή έχει προσχωρήσει και ο Γενικός Γραμματέας των ΗΕ ο οποίος προτίθεται να ασκήσει πίεσεις στους αρχηγούς των κρατών ώστε να λάβουν εποικοδομητικές θέσεις.

Είναι όμως ενδιαφέρον να αναλύσει κανείς και τα δρώμενα στην Ελλάδα. Η Ελλάδα εντός των επομένων 1-2 ετών θα χρειαστεί να προσδιορίσει στόχους που θα μπορούσε να αποδεχθεί στα πλαίσια αρχικά της μονομερούς δέσμευσης μείωσης της ΕΕ κατά 20% μέχρι το 2020 και πιθανόν της μεγαλύτερης κατά 30% αν επιτευχθεί διεθνής συμφωνία. Οι εθνικοί στόχοι δεν μπορεί παρά να είναι σύμμετροι με τους συνολικούς της ΕΕ.

Αν σαν υπόθεση εργασίας, σε ότι αφορά την ενέργεια, αποδεχθεί κανείς ότι τα ποσοστά εξοικονόμησης και συμμετοχής των ΑΠΕ που θα αποδεχθεί η χώρα είναι ίσα με αυτά της ΕΕ συνολικά, δηλαδή 20% και 20% αντίστοιχα μέχρι το 2020 και έχοντας υπόψη και τις επιταγές του Ν3468/2000 για τις ΑΠΕ μπορεί να προχωρήσει σε υπολογισμούς οι οποίοι παροικιάζονται στον Πίνακα 2. Από τον πίνακα αυτό μπορεί κανείς να εξάγει ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Πίνακας 2: Ενεργειακά μεγέθη για την περίοδο 2005-2020

Αναμενόμενη Εξέλιξη	2005	2010	2015	2020
Ακαθάριστη Κατανάλωση Ενέργειας (ktoe)	31314	35547	38780	41833
Ακαθάριστη Κατανάλωση Ενέργειας ΑΠΕ (ktoe)	1551	2228	2624	2989
Καθαρή Παραγωγή Ηλεκτρισμού (ktoe)	4850	5599	6658	7470
Παραγωγή Ηλεκτρισμού ΑΠΕ (ktoe) ως % του συνόλου της ενέργειας και του ηλεκτρισμού	536 (4,9-11,0%)	832 (6,3-14,9%)	1084 (6,8-16,3%)	1266 (7,1-16,9%)
Αξιοποίηση ΑΠΕ σύμφωνα με την απόφαση του Σηφισελίου, ήττα 20% της απηλ, κατανάλωσης ενέργειας από ΑΠΕ (ktoe) μέχρι το 2020 μετά από αύξηση 20% από εξοικ. Ενέργειας				6693
Παραγωγή (ktoe) 500MW Φ/Β από N3468 και 500MW επιτροσθέτως με 1600kWh/k Wstc				130
10% Βιοκαύσιμα (ktoe) / 2 αφού ο στόχος του 5% βιοητήζελ επιτυγχάνεται				829/2
Άλλες ΑΠΕ εκτός αιολικών με 30% αύξηση από αναμενόμενη εξέλιξη (ktoe)				948
Αιολικά - υπόλοιπο από τα 6693 ktoe για να επιτευχθεί ο στόχος του 20%				5200
Εγκατεστ. Ισχύς (MW) Αιολικά	685	1742	2745	3303+9784

Οι προηνώσεις της ζήτησης έγιναν βάσει των επισημών παραδοχών της ΕΕ για τις τιμές καυσίμων και την ανάπτυξη λαμβάνοντας υπόψη και τα μέχρι τις αρχές του 2007 προγράμματα του Υπουργείου Ανάπτυξης, της ΡΑΕ και του ΔΕΣΜΗΕ. Το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι δύσκολα θα επιτευχθεί ο στόχος του 20% της συνολικής ζήτησης ενέργειας από ΑΠΕ γιατί αυτό εκτός των άλλων συνεπάγεται την εγκατάσταση περίπου 12000MW αιολικών πάρκων. Μια τέτοιου μεγέθους εγκατάσταση θα απαιτήσει πολύ προσεκτικούς χειρισμούς και ειρρεία κοινωνική συναίνεση, πράγμα καθόλου εύκολο. Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι αν όντως μειωθεί η ζήτηση κατά 20% μέσω εξοικονόμησης και γίνει αποδεκτός ο υποχρεωτικός στόχος του 20% ΑΠΕ τότε υπάρχει η δυνατότητα μείωσης των εκπομπών κατά περίπου 10-12% από τα επίπεδα του 2010 δεδομένων των πολύ μικρών δυνατοτήτων μείωσης των εκπομπών από τους άλλους τομείς πέραν του ενεργειακού. Αυτό σημαίνει ότι δεν θα είναι ρεαλιστική μείωση της τάξης του 20% από

τα επίπεδα του 1990 όπως ορίζεται από την απόφαση του Συμβουλίου Κορυφής. Για να επιτευχθεί αυτό θα χρειαζόταν μείωση κατανάλωσης κατά 30% περίπου από τα επίπεδα του 2010. Οι διαπραγματεύσεις εντός της ΕΕ και η θέση της χώρας προηγήσουν την προσπάθεια εξεύρεσης πολύ ενδιαφερόντων συμβιβασμών.

Προϋπόθεση όμως της οποιασδήποτε διαπραγματευτικής θέσης αποφασιστεί για την χώρα θα πρέπει κατά την άποψη μας να είναι τα ακόλουθα:

- Εφαρμογή του 2^{ου} Εθνικού Σχεδίου για την μείωση των εκπομπών όπως αυτό επικαιροποιήθηκε το 2006
- Κατάρτιση Σχεδίου Εθνικού Ενεργειακού Προγραμματισμού με χρονικό ορίζοντα το 2020 και 2050 από διακομματική επιτροπή εμπειρογνομόνων
- Διαβούλευση επί του Σχεδίου όλων των εμπλεκόμενων Υπουργείων και κοινωνικών-τεχνικών φορέων
- Προσπάθεια επίτευξης διακομματικής συμφωνίας
- Επικύρωση από την ολομέλεια της Βουλής με χρονοδιάγραμμα για μελλοντικές αξιολογήσεις και μεθόδους για επικαιροποίηση

Η υιοθέτηση των προτάσεων της ΕΕ ή η έλλειψη αποφάσεων στην 13η Συνάντηση των Συμβαλλομένων Μερών τον Νοέμβριο και οι εξελίξεις στους επόμενους 12-18 μήνες θα είναι καθοριστικές για την τύχη των προσπαθειών μείωσης των εκπομπών ΑΦΘ. Θα πρέπει όλοι μας να βοηθήσουμε στο μέτρο που μπορεί ο καθένας μας για να βρεθεί κοινός τόπος διαμόρφωσης μίας συλλογικής πρότασης επιμέρους δεσμεύσεων, η οποία να δώσει την δυνατότητα άμεσης εκκίνησης των δράσεων μείωσης των εκπομπών και αντιμετώπισης των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής. Είναι υποχρέωσή μας στο περιβάλλον και στις επόμενες γενιές.

Βιβλιογραφία

- CNA Corporation, 2007: "National security and the threat of climate change", <http://securityandclimate.cna.org>
- German Advisory Group on Global Change, 2007: "World in Transition-Climate Change as a Security Risk", <http://www.wbgu.de>
- Hoeft, Niels, 2006: "Factors underpinning future action", ECOFYS Germany Report, <http://www.fiacc.net>
- Intergovernmental Panel for Climate Change, 2007: "IPCC Fourth Assessment Report: Climate Change", <http://www.ipcc.ch>
- Malte Meinshäuser, Malte, 2005: "On the risk of overshooting 2°C", presented in UK Met Office Stabilization Conference, Exeter, February 2005. <http://www.stabilisation2005.com>
- Stern Review Report on the Economics of Climate Change, HM Treasury, 2006: <http://www.hm-treasury.gov.uk>

Υποεργάριο Σεπτέμβριος 2010

Από τότε που γράφτηκε το άρθρο, ήλθε η οικονομική κρίση. Η πολλά υποσχόμενη Συνάντηση στην Κοπεγχάγη τον Δεκέμβριο του 2009 έλαβε χώρα με πενιχρά αποτελέσματα. Οι λεγόμενοι στόχοι του 20-20-20 το 2020 της Ευρωπαϊκής Ένωσης (20% μείωση των εκπομπών ΑΦΘ, 20% εξοικονόμηση στην κατανάλωση ενέργειας και 20% της ενέργειας αυτής από ανανεώσιμες πηγές) έγιναν πλέον νομική υποχρέωση ενώ η Ελλάδα ξεκίνησε επιτέλους τις αναγκαίες διαρθρωτικές αλλαγές στην οικονομία της.

Στην Κοπεγχάγη η ηγεσία των μεγάλων χωρών στάθηκε χαμηλότερη των προσδοκιών. Παρ' όλες τις προεκλογικές υποσχέσεις του Obama, οι ΗΠΑ δεν είχαν -και δεν έχουν ακόμη- υιοθετήσει νομική βάση για μείωση των εκπομπών τους, η Κίνα και η Ινδία συνεχίζουν να βασίζονται στον άνθρακα για την συνεχώς αυξανόμενη κατανάλωση ενέργειάς τους, η Ευρωπαϊκή Ένωση αποδείχτηκε ανέτοιμη να προβάλει αποτελεσματικά τις θέσεις της παρά τη μονομερή δέσμευσή της για μείωση των εκπομπών της κατά 20% μέχρι το 2020, ενώ οι μεγάλες διαφορές μεταξύ των θέσεων των αναπτυσσόμενων χωρών βγήκαν στο προσκήνιο. Η λεγόμενη Συμφωνία της Κοπεγχάγης, τεχνικά ατελής, δεν περιλαμβάνει καμία δεσμευτική διάταξη, ούτε καν δέσμευση για λήψη απόφασης σε επόμενη Συνάντηση, και δεν έτυχε καθολικής αποδοχής. Παρά τις τρεις μετέπειτα, συναντήσεις στην Βόνη, οι προσδοκίες για τις διαπραγματεύσεις της επόμενης ετήσιας Συνάντησης των Συμβαλλομένων Μερών στο Κανιόν τον Δεκέμβριο 2010, είναι ελάχιστες. Η συνεχιζόμενη οικονομική ύφεση έχει σαν αποτέλεσμα την εστίαση των κυβερνήσεων στην αντιμετώπιση της ανεργίας και των χρεών όπως στην ανάπτυξη αλλά όχι στη μεσο-μακροπρόθεσμα πιο αποδοτική «στράση» ανάπτυξης.

Η ύφεση είχε σαν αποτέλεσμα την μείωση των εκπομπών ΑΦΘ στις αναπτυσσόμενες χώρες (και στην Ελλάδα). Η μείωση αυτή έδωσε στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή τη βάση για να εισηγηθεί μονομερή μείωση όχι κατά 20% αλλά κατά 30% μέχρι το 2020 ώστε να προκαλέσει τις άλλες μεγάλες χώρες να αναλάβουν αντίστοιχες δεσμεύσεις. Αυτό θα αποτελούσε μια πραγματικά ριζική αναδιάρθρωση των ενεργοβόρων τομέων της οικονομίας. Θα εμπεριείχε όμως και αρκετούς κινδύνους για την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων. Ο κίνδυνος αυτός είναι η αιτία που πολλά κράτη-μέλη δεν φαίνονται διατεθειμένα να αποδεχθούν τη μονομερή μείωση των εκπομπών κατά 30%.

Η Ελλάδα εν τω μεταξύ με βάση τους στόχους του Προγράμματος 20-20-20 ήδη ανέλαβε την υποχρέωση (Νόμος 3851/2010) να αξιοποιήσει τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας για την κάλυψη του 40% της ηλεκτρικής ενέργειας μέχρι το 2020 και κατέθεσε στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή σχετικό σχέδιο δράσης. Αυτό αντιστοιχεί στην εγκατάσταση άλλων 9000MW ανανεώσιμων (επιπροσθέτως των ήδη 4500MW εγκατεστημένων το 2010) αλλά και τη μείωση των εκπομπών κατά 20 Εκατ τόνους CO₂ (από τους 134 Εκατ, το 2005) και στον περιορισμό της ετήσιας τελικής κατανάλωσης ενέργειας στους 23 Εκατ. τόνους ισοδινάμιου πετρελαίου.

Το Περιβάλλον ως Ζήτημα Πολιτικής Αδυναμίας

Μιχάλης Παπαγιαννάκης
πρώην Ευρωβουλευτής

Το θέμα μας όπως προσδιορίστηκε από τους οργανωτές είναι το «αδιέξοδο» μπροστά στο οποίο μας φέρνει η κλιματική αλλαγή... Αδιέξοδο που προκύπτει μεταξύ άλλων από την «καθυστερημένη αφύπνισή» μας και από την «παραιτεταμένη ανημπόρια» μας να ανοίξουμε μια προοπτική αντιμετώπισης της με πρόγραμμα, συνέπεια και συνέχεια...

Συμφωνώ με αυτήν την προσέγγιση... Να προσθέσω απλώς ότι με την έστω και καθυστερημένη «αφύπνισή» μας ολοκληρώνεται μια πορεία συνειδητοποίησης που ολοκληρώνει χονδρικά, τουλάχιστον σε επίπεδο πολιτικών (και όχι μόνον...) ηγεσιών, μια κάπως συνεκτική αντίληψη για την απειλή. Μιαν απειλή που ευλόγως πια θεωρείται συνολική... Και για να καταλήξει εδώ αυτή η πορεία πέρασε από τα επιμέρους ζητήματα στο σύνολο των σχέσεων μας με το φυσικό περιβάλλον, και δεν εννοώ τις επιστημονικές πρωτοπορίες που εδώ και δεκαετίες από μια συνολική θεώρηση ξεκινούσαν αλλά χωρίς αγκυρή ανταπόκριση από τις πολιτικές εξουσίες... Εννοώ τις πολύτιμες ακτιβιστικές παρεμβάσεις από πολίτες και οργανώσεις, αργότερα και πολιτικές δυνάμεις, που μετέφραζαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τις θεωρητικές προσεγγίσεις σε κινηματικές δράσεις και κινητοποιήσεις καταλήγοντας μετά από κάποιο διάστημα να περάσουν τις διαδικασίες τους στην κεντρική πολιτική σφαγή χωρών ή διεθνών οργανισμών...

Θα άξιζε τον κόπο να αναλύσει κανείς συγκεκριμένα αυτήν την πορεία και τα οδόσημά της, από τις αντιπυρηνικές δράσεις ή την προστασία συγκεκριμένων φυσικών αγαθών (θάλασσες, ποτάμια, δάση, ελεύθεροι χώροι, ...) ή οικολογικών ισορροπιών έως είδη υπό εξαφάνιση, ευημερία των ζώων ή τη δημόσια υγεία

(μεταλλαγμένα, διοξίνες, τρελές αγελάδες...). Μέσα σε αυτήν την πορεία τοποθετούνται και τα πρώτα μέτρα πολιτικής παρέμβασης σε εθνικό ή κοινοτικό ή ακόμη και διεθνές επίπεδο... Όλοι θα θυμόμαστε ότι μετά την αναθεώρηση της Ευρωπαϊκής Συνθήκης στο Λουξεμβούργο (1987) και την εισαγωγή σε αυτήν μιας λειψ αναφοράς στην ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, ακολούθησε μια μαζική εισβολή περιβαλλοντικών θεμάτων στην κοινοτική και τις εθνικές νομοθεσίες με δεκάδες συγκεκριμένες Οδηγίες και Κανονισμούς.

Ακολούθησε η πρώτη απόπειρα γενίκευσης αυτών των προσεγγίσεων στο Ρίο το 1992, το Κιότο και το Γιοχάνεσμπουργκ το 2002....

Το Κιότο και η σημασία του...Μεγάλης εμβέλειας είναι όχι τόσο οι συγκεκριμένες ρυθμίσεις που προβλέπει και που έτσι κι αλλιώς κρίνονται μετριοπαθέστερες, τόσο ώστε ήδη ζητείται από πολλές πλευρές ένα «Κιότο 2», όσο η αποδοχή μιας διεθνούς «νομοθεσίας» με προβλεπόμενα μέτρα επιβολής της και με κυρώσεις!... Αξίζει επίσης να τονιστεί ο ρόλος της ΕΕ και η ενιαία εμφάνισή της, ενιαία αντίληψη και πρόταση, ενιαία πολιτική και ενιαία παρέμβαση, με πολλή αποτελεσματικότητα τελικά.

Το Ρίο και το Γιοχάνεσμπουργκ...με έμφαση στο δεύτερο που δεν είναι απλώς απολογισμός και συμπλήρωμα αλλά κανονικό μανιφέστο με όλες του τις αδυναμίες, εννοώ ιδίως την οργανική ανάγκη να ιδρυθεί ένας Παγκόσμιος Οργανισμός Περιβάλλοντος (ΠΟΠ), μια πρόταση που δεν ευδοκίηκε. Ωστόσο όσοι ζήσαμε τις εκδηλώσεις και τις διαπραγματεύσεις σε όλα τα επίπεδα θα θυμόμαστε πάντα ότι για πρώτη ίσως φορά σε παγκόσμιο επίπεδο έγινε μια συνολική συζήτηση περί του πρακτέου σε όλους της τομέις της παραγωγής, της κατανάλωσης και του τρόπου ζωής γενικότερα, όπως και στις σχέσεις των αναπτυγμένων και των άλλων χωρών. Το τελικό κείμενο είναι ένα είδος σύνοψης των προς λύση προβλημάτων και πολλών μέτρων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν προς αυτή την κατεύθυνση. Η διεθνής ασυνεννοησία ή αντίεργα και συγκυριακές συμμαχίες εμπόδισαν συχνά και σε καίρια σημεία να συγκεκριμενοποιηθούν στόχοι, μέσα και τρόποι εφαρμογής και κυρώσεων...

Η αποκάλυψη-ανακάλυψη της κλιματικής αλλαγής ήλθε να θέσει με επιτακτικό τρόπο αυτά τα ζητήματα εφαρμοσμένης πολιτικής, με μετρήσιμους στόχους, με υπαρκτά μέσα και με δεσμεύσεις έως και κυρώσεις διεθνώς, μιαν επέκταση και γενίκευση των αντιλήψεων που για πρώτη φορά διατυπώθηκαν με ευκαιρία τη συμφωνία και το Προτόκολλο του Κιότο. Οι διαπιστώσεις και οι γενικές κατευθύνσεις δίνονται με σαφήνεια στην έκθεση του IPCC, στην έκθεση Στερν και σε άλλα κείμενα εθνικών επιστημονικών αρχών (έως και τη ΝΑΣΑ...) ή ΜΚΟ κόσμου.

Τα χαρακτηριστικά της εξέλιξης είναι πια γνωστά και δεν επιδέχονται

αμφισβητήσεων. Τον μηχανισμό της υπερθερμάνσης τον πλανήτη τον εξήγησαν μα σαφήνεια οι επιστήμονες όπως και τις ανθρωπογενείς αιτίες του. Τις συνέπειες από τώρα και σε συγκεκριμένους χρονικούς ορίζοντες, ανάλογα με τα υποθετούμενα «σενάρια» επίσης. Η έκθεση Στερν προχωράει και σε οικονομική αποτίμηση της αποχής από κάθε δράση καθώς και των συγκεκριμένων μέτρων που θα μπορούσαν και θα έπρεπε να ληφθούν. Πρόκειται βεβαίως για τάξη μεγεθών αλλά δεν αμφισβητήθηκαν ως προς την ουσία τους.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο όλων αυτών και άλλων συσσωρευόμενων μελετών και προτάσεων είναι ο όλο και πιο συγκεκριμένος κατάλογος των μέτρων και των πολιτικών που πρέπει να εφαρμοστούν, συνολικά στον πλανήτη, και σε κάθε χώρα, σε κάθε τομέα χωριστά. Ένα είδος ολοκληρωμένου «προγράμματος» δράσης συγκεντρώνει σήμερα μια πολύ γενικότερη συναίνεση και βέβαια θέτει σε μεγάλη δοκιμασία τις ασκούμενες πολιτικές, μια και απαιτεί στην ουσία ριζική αλλαγή τους ή και ανατροπή τους. Οι επικεφαλίδες των κεφαλαίων αυτού του προγράμματος: πλήρης απεξάρτηση από τα ορυκτά καύσιμα, απόλυτη προτεραιότητα στην ανάπτυξη και χρήση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας (ΑΠΕ), συστηματική πολιτική εξοικονόμησης ενέργειας, αναθεώρηση έως και ανατροπή της ανάπτυξης σε τομείς όπως η εντατική γεωργία, η βιομηχανία, η αστική ανάπτυξη, οι μεταφορές και οι συγκοινωνίες, τα δάση και ιδίως τα περιαστικά Η εξειδίκευση και τα χρονοδιαγράμματα αυτών των κατευθύνσεων, η εναρμόνιση και ο συντονισμός τους σε διεθνές επίπεδο κλπ. αποτελούν το ουσιαστικό αντικείμενο της πολιτικής σήμερα και στο μέλλον. Ολοκληρώνεται έτσι μια μακρά διαδικασία αναζητήσεων και αντιπαράθεσεων ως προς τη βάση της πολιτικής. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μειώνεται αποφασιστικά η «ανημπορία» για την οποία μιλήσαμε αρχικά, μια και οι τρόποι και τα μέσα για την προώθηση αυτών των πολιτικών δεν είναι ξεκαθαρισμένα και κοινής αποδοχής...

Στην έως τώρα εξέλιξη συνέβαλαν σημαντικά οι μεγάλες και μικρότερες περιβαλλοντικές οργανώσεις με τις θεωρητικές και κινηματικές επεξεργασίες τους, με την παρτιζανική θέσση σε συγκεκριμένα ζητήματα, με την δραστήρια παρουσία τους σε διεθνείς και εθνικές συναντήσεις και διαπραγματεύσεις, με την επίμονη άσκηση πιέσεων (λόμπι...) στα κέντρα αποφάσεων. Ανάλογη επίδραση άσκησαν και ασκούν άλλοι τύποι συσπειρώσεις όπως το Παγκόσμιο και το Ευρωπαϊκό Φόρουμ, άλλες «μονοθεματικές» οργανώσεις πολιτών, συνήθως περισσότερο επικεντρωμένες σε τοπική και περιφερειακή δράση, ή σε συγκεκριμένες αλλά πολύ έντονες διαμαρτυρίες ή διεκδικήσεις όπως το «κίνημα» των μπλόκκερς μετά τις πυρκαγιές στην Ελλάδα κλπ.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις εκφράζεται μια βαθιά αγωνία, φόβοι και άμεσες διεκδικήσεις πολιτών, που είναι δύσκολο να αγνοηθούν ακόμα και από το σημε-

ρινό πολιτικό σύστημα. Το επηρεάζουν αλλά εύκολα διαπιστώνει κανείς σήμερα την αδυναμία τους να «μεταφραστούν» σε συνολικό πολιτικό σχέδιο.

Αλλά γιατί αυτή η αδυναμία, που εξάλλου διαπιστώνεται και σε άλλους τομείς, όπως π.χ. ως προς την ανεργία και την καταπολέμησή της, ως προς τις χρηματιστηριακές κερδοσκοπίες, τα κύματα προσφυγιάς και μετανάστευσης, το οργανωμένο έγκλημα κλπ; Η απάντηση δεν είναι απλή αλλά σαφώς συνδέεται με βαθιές εξελίξεις κατά τις τελευταίες δεκαετίες, κυρίως σε σχέση με την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και την συνακόλουθη εξασθένηση του εθνικού κράτους, όπως και με τη σχετική με αυτά ανάπτυξη θεωριών και πρακτικών αντιλήψεων για την δημόσια και κοινωνική παρέμβαση στις εξελίξεις. Με την παγκοσμιοποίηση μειώνεται και αλλοιώνεται η δυνατότητα άσκησης της κλασικής παρεμβατικής, οικονομικής, κοινωνικής, διοικητικής κλπ του κράτους, ακόμη και διακρατικών συσπειρώσεων, τα παραδοσιακά εργαλεία πολιτικής χάνουν σημαντικό μέρος της όποιας αποτελεσματικότητάς τους. Λύσεις σε οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα, και όταν ακόμα αποφασίζονται, έρχονται σε αντίθεση με την ανταγωνιστικότητα, με τη δυνατότητα αποφυγής τους μέσω της μεταγκατάστασης επιχειρήσεων, με την αντίδραση δυνάμεων σε διεθνές επίπεδο. Η προκύπτουσα αναποτελεσματικότητα οδηγεί σε απογοήτευση και σε απαξίωση αυτής καθαρής της έννοιας της πολιτικής, στην υποχώρηση της έννοιας της αλληλεγγύης και του κοινωνικού απέναντι στο ατομικό, σε υποχώρηση της έννοιας του κοινωνικού απέναντι στο ιδιωτικό, τάσεις που βρίσκουν και θεωρητική «δικαίωση» και στήριξη σε «νεοφιλελεύθερες» αντιλήψεις διεθνώς. Έτσι οι δύσκολες απαντήσεις που απαιτούνται απέναντι στις προκλήσεις της κλιματικής αλλαγής αλλά και εκείνες που προκύπτουν από το «πρόγραμμα» αντιμετώπισης της δεν βρίσκουν εύκολα κοινωνικά και πολιτικά στηρίγματα, πολύ λιγότερα μάλιστα όταν αναλογίζονται πολλοί και το «κόστος», οικονομικό και κοινωνικό, των απαιτούμενων αλλαγών. Είναι πιο βολικό να παρατέμνονται σε κάποιο αόριστο μέλλον ή στην αναζήτηση περίπου «μαγικών» και ανυστερή «τεχνικών» λύσεων που κατά καιρούς έρχονται στη δημοσιότητα.

Έτσι υποχωρεί και η συγκεκριμένη πολιτική αντιπαράθεση σε όλα τα επίπεδα. Και δεν αποτελεί αυτό κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των δημοκρατιών. Η ίδια παράδοση τείνει να καταλάβει και τις πολυάριθμες δικτατορίες ανά τον κόσμο, όπου εξάλλου ούτε κάποια συναινέση ως προς γενικούς στόχους και διεκδικήσεις δεν είναι δυνατό να επιδιωχθεί από τους πολίτες και την κοινωνία των πολιτών, εξ ορισμού...

Στην πραγματικότητα, το ζητούμενο είναι πρόβλημα πολιτικής, και μάλιστα μόνο σε δημοκρατικό πλαίσιο, με νέες συναινέσεις και νέα οράματα, με ανάδειξη νέου και νέων πολιτικών υποκειμένων που να εγγράφονται στις πραγματικές

συντεταγμένες της νέας κατάστασης, που να βρίσκονται δηλαδή σε κλίμακα αντίστοιχη με εκείνη των ουσιαστικών προβλημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο. Τέτοιο υποκείμενο θα μπορούσε να είναι για ένα συγκεκριμένο διάστημα ακόμη μια πολιτικά ενοποιημένη Ευρώπη, με συγκεκριμένες εξουσίες και πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και βέβαια περιβαλλοντικές. Ήδη δε από τώρα και σε οργανική σύνδεση με την ευρωπαϊκή ενοποίηση αναφαίνεται η ανάγκη οργάνωσης του κόσμου με βάση τα όσα έως τώρα έχουν κατακτηθεί στο πλαίσιο του «συστήματος ΟΗΕ» και με επέκτασή τους, θεσμικά και πολιτικά, προς την κατεύθυνση μιας ουσιαστικά πολιτικής διακυβέρνησης της παγκοσμιοποίησης : ίδρυση Παγκόσμιου Οργανισμού Περιβάλλοντος, τουλάχιστον ισοδύναμου, από την άποψη της παρέμβασης, με τον ΠΟΕμπορών κλπ., μια σειρά από θεσμικές και πολιτικές καινοτομίες που ασφαλώς απαιτούν αλλαγές στην παρούσα μορφή οργάνωσης του κόσμου, συμμετοχή όλων των σημαντικών «παικτών» στις αποφάσεις και την εφαρμογή τους, κυρώσεις στους «παράβατες», όπως άρχισαν να διαμορφώνονται ως αντίληψη με το Πρωτόκολλο του Κιότο, νέου τύπου προβλέψεις και ρυθμίσεις ως προς τα μέσα και τη χρηματοδότηση των πολιτικών (π.χ. με την παγκόσμια εφαρμογή του «φόρου Τόμπιν»...), κλπ. Η ολοκλήρωση αυτής της περιόδου αναζητήσεων και διεκδικήσεων, θα απαιτούσε φυσικά να μη μείνουν όλα αυτά μόνο σε θεσμικό επίπεδο κορυφής, αλλά και τη συμμετοχή των πολιτών «από τα κάτω», ένα είδος νέου τύπου εκδημοκρατισμού της πολιτικής και σε παγκόσμιο επίπεδο. Ίσως έτσι, έστω κι αν όλα αυτά φαίνονται ουτοπικά, θα άνοιγαν νέες κατευθύνσεις που θα εξασθένιζαν τη σημερινή εικόνα «αδιεξόδου» και συλλογικής ανημπαρίας, με την οποία αρχίσαμε...

Πού Οδηγεί το Σημερινό Οικονομικό Πρότυπο;

Γιάννης Παλαιοκρασάς

πρώην Υπουργός και Επίτροπος Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
Αντιπρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας

1. Εισαγωγή

Στο πρώτο μάθημα αναφέρθηκα σε πέντε βασικά αδιέξοδα, στα οποία έχει οδηγηθεί η καταναλωτική κοινωνία, λόγω της απαρχαίωσης του οικονομικού και κοινωνικού προτύπου και της αγκυλώσεώς του στις συνθήκες της εποχής της βιομηχανικής επανάστασης. Τα ανακεφαλαιώνω: Πρώτον, η υποβάθμιση του περιβάλλοντος και η εξάντληση των φυσικών πόρων. Δεύτερον, η στρέβλωση του φορολογικού συστήματος. Τρίτον, η αδυναμία της νομοθεσίας να ελέγξει την καταστροφή. Τέτατον, η παραύλη δομή και λειτουργία των πόλεων. Πέμπτον, η ανισοκατανομή των πόρων μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών.

Στο δεύτερο μάθημα, μαζί με τον κ. Αθανασίου σας εξηγήσαμε πώς ένα μέρος του προβλήματος είναι η ανεπάρκεια της κλασσικής οικονομικής επιστήμης. Στο τρίτο, άλλοι εκλεκτοί ομιλητές εξήγησαν την ανάδειξη της κατανάλωσης, από μέσο της ευτυχίας του ανθρώπου σε κυρίαρχο αυτοσκοπό. Απόψε ακούσατε ήδη για τους τρομακτικούς ρυθμούς της κλιματικής αλλαγής, την ανικανότητα της παγκόσμιας κοινωνίας να τους σταματήσει και την απειλή για την επιβίωση του ανθρώπου στον πλανήτη. Θα μου επιτρέψετε να αναλύσω μερικά από τα 5 αδιέξοδα και πώς – έστω και αν αγνοήσουμε τους κινδύνους της κλιματικής αλλαγής – τα αδιέξοδα αυτά και μόνο οδηγούν σε καταστροφή της ποιότητας ζωής και της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Ενώ ο εκλεκτός ομιλητής που θα με ακολουθήσει θα επικεντρωθεί στην Ευρωπαϊκή περιβαλλοντική νομοθεσία και πολιτική.

2. Τα αδιέξοδα της μαζικής παραγωγής και της υπερκατανάλωσης

Στο προηγούμενο μάθημα ο αγαπητός φίλος Δημήτρης Καλαϊτζίδης με πολύ γλαφυρό τρόπο μας ανέπτυξε την παράνοια της καταναλωτικής κοινωνίας και πώς αυτή, με βασικό εργαλείο την διαφήμιση, μας οδηγεί σε μια φρενήρη κούρσα ακόρεστης υπερκατανάλωσης. Ο άλλος εκλεκτός ομιλητής στην ίδια ενότητα, ο καθηγητής κ. Σκούρας, μας ανέλυσε εξάλλου τον ψυχολογικό μηχανισμό της διαδικασίας αυτής και τον κεντρικό ρόλο της έννοιας του status, ως βασικού μοχλού της καταναλωτικής κοινωνίας.

Θα τονίσω και εγώ ένα-δυο χαρακτηριστικά σημεία του παραλογισμού της κατανάλωσης κοινωνίας: Πρώτον, γνωρίζετε ότι σε πάρα πολλά προϊόντα, όπως π.χ. στις οδοντόκρεμες, καλλυντικά, παιχνίδια, η αξία και ο όγκος της συσκευασίας υπερβαίνει την αξία και τον όγκο του ωφέλιμου προϊόντος; Δεύτερον, ότι ο σύγχρονος άνθρωπος ξοδεύει συνεχώς περισσότερα χρήματα για την κατανάλωση όλο και μεγαλύτερης ποικιλίας, ως επί το πλείστον ανθυγιεινών τροφών, και μετά ξοδεύει άλλα τόσα για να πάει σε ινστιτούτα αδυνατίσματος, ή – ακόμα χειρότερα – σε εξοδα υγείας για να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της κακής διατροφής του; Τρίτον, ότι η δύναμη της έννοιας του συγκριτικού κοινωνικού status, όπως εκδηλώνεται π.χ. με πολυτελή ρούχα ή κοσμήματα ή εξεζητημένα αυτοκίνητα πολυτελείας, είναι τόσο μεγάλη ώστε να διαλύει οικογένειες;

Μου θυμίζει μια σοφή ρήση του Αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων, που έλεγε ότι ο άνθρωπος είναι το πιο κοντό από όλα τα ζώα, γιατί μόνος αυτός έχει τόσο ισχυρή ροπή προς την αυτοκαταστροφή μέσω της αμαρτίας. Τίσιος η μεγάλη αμαρτία της εποχής μας είναι η αλληλοκίση.

Αλλά ας επανέλθουμε στα οικονομικά. Πώς φτάσαμε σ' αυτό το σημείο; Τρεις πιστεύω ότι είναι οι κύριοι συντελεστές του καταναλωτικού παροξυσμού:

Πρώτον, η μαζική παραγωγή που επέτρεψε την αφθονία αλλά και την φθηνότητα των προϊόντων. Το αυτοκίνητο είχε κατασκευαστεί από το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα. Δεν έγινε όμως κανόνας ζωής παρά μετά την καθιέρωση της γραμμής μαζικής παραγωγής από τον Χένρι Φόρντ και την παραγωγή του φτηνού μοντέλου «Τ» στο Ντητρόιτ, λίγο πριν τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο.

Δεύτερον, το κίνητρο του κέρδους σε συνδυασμό με τις οικονομίες κλίμακας. Για μια βιομηχανία μαζικής παραγωγής, ο μόνος τρόπος να αυξήσει τα κέρδη είναι να αυξήσει τις πωλήσεις της και έτσι την παραγωγή, ώστε να μειώσει το κόστος και να αυξήσει το περιθώριο κέρδους. Το κίνητρο είναι εκθετικό: περισσότερες μονάδες πώλησης με μεγαλύτερο περιθώριο κέρδους.

Τρίτον, η διαφήμιση. Το παραπάνω ισχυρότατο κίνητρο οδηγεί τις βιομηχα-

νίες και γενικότερα τις επιχειρήσεις σε μεγάλες διαφημιστικές δαπάνες. Η σημερινή διαφήμιση δε, που έχει αναχθεί σε επιστήμη της διαστρέβλωσης με πολλαπλή υποστήριξη από τις επιστήμες της ψυχολογίας και της επικοινωνίας, μπορεί να κάνει το άσπρο μαύρο και το μαύρο άσπρο. Αυτός ο στόχος είναι που έχει οδηγήσει και στη δικτατορία της συσκευασίας που προανέφερα.

Οι παραπάνω παράγοντες έχουν δημιουργήσει τον γνωστό φαύλο κύκλο: **υπερδιαφήμιση = υπερκατανάλωση = υπερπαραγωγή = χαμηλότερο κόστος = μεγαλύτερο περιθώριο κέρδους**. Και ο φαύλος αυτός κύκλος έχει οδηγήσει σε μια πλήρη στρέβλωση της κατανάλωσης και της παραγωγής με τρία κύρια χαρακτηριστικά:

Πρώτον, ότι πάρα πολλά κεφαλαιονυχικά αγαθά, που με την οικονομική λογική θα έπρεπε να ενοικιάζονται, τώρα αγοράζονται. Κλασικά παραδείγματα είναι η ιδιόκτητη παραθεριστική κατοικία ή το ιδιόκτητο σκάφος αναψυχής, που χρησιμοποιούνται μόλις ένα-δυο μήνες τον χρόνο και κάθονται τους 11, με τεράστιο κόστος συντήρησης και απόσβεσης. Η Ελλάδα, με πληθυσμό 11,7 εκατομμυρίων και 3,6 εκατ. οικογένειες έχει σχεδόν 6 εκατομμύρια κατοικίες!

Δεύτερον, σε προϊόντα με μικρή διάρκεια ζωής και δομική αδυναμία επισκευής. Τα περισσότερα σύγχρονα κεφαλαιονυχικά αγαθά, εάν πάθουν κάποια ζημιά, είναι πιο συμφέρον να αντικατασταθούν παρά να επισκευασθούν. Δείγμα: η εξαφάνιση ολόκληρων επαγγελμάτων όπως ο τσαγγάρης, ο παπλωματίας, ο γανωματής. Μια άλλη ποιικιλία του ίδιου φαινομένου είναι η ενοικιαζόμενη τεχνολογική απαξίωση, όπως στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές που σε δύο χρόνια από την αγορά τους είναι τεχνολογικά απαρχαιωμένοι.

Τρίτον, οι υποχρεωτικές επιταγές της διαφήμισης επιβάλλουν πρωτοφανή σπατάλη κυρίως στον τομέα της συσκευασίας και του φωτισμού. Όπως προανέφερα το κόστος της συσκευασίας σε πάρα πολλά προϊόντα, υπερβαίνει το κόστος του προϊόντος, ενώ ολόκληρα κτιριακά συγκροτήματα ή μνημεία, ακόμη και τοπία φωτίζονται απάταλα όλη την νύχτα, ενώ είναι κλειστά ή απροσπέλαστα.

Οι στρεβλώσεις που ο φαύλος κύκλος της υπερκατανάλωσης και της μαζικής παραγωγής έχει δημιουργήσει στον τομέα της γεωργίας είναι διαφορετικές, αλλά εξίσου καταστροφικές. Αρχίζουν από την εκχέρσωση μεγάλων δασικών εκτάσεων, (που σήμερα είναι σε έξαρση ιδίως στην Βραζιλία και σε άλλες χώρες με τροπικά δάση) και συνεχίζουν με την κατάχρηση φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων, την υπεράντληση επιφανειακών ή υπογείων υδάτων, την χρήση «παγκοσμιοποιημένων» σπόρων υψηλής απόδοσης, συχνά τροποποιημένων γενετικά.

Τα αποτελέσματα είναι: μείωση της επιφάνειας των δασών (που όπως είναι γνωστό απορροφούν το διοξείδιο του άνθρακα), δηλητηρίαση των υδάτων, πτώση και αλατοποίηση του υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα, εξάλειψη της βιοποικι-

λότητας με δηλητηρίαση της πανίδας και απώλεια πολύτιμων τοπικού γενετικού υλικού (σπόρων).

Οι συνέπειες για τις σύγχρονες οικονομίες και κοινωνίες, αλλά κυρίως για το περιβάλλον είναι κυριολεκτικά καταστροφικές. Είναι βέβαιο ότι αν απάξουμε τον φαύλο κύκλο, που περιέγραψα και τα επεκλώθαινα, θα είχαμε μείωση της σημερινής κατανάλωσης φυσικών πόρων τουλάχιστο στο μισό και της ενέργειας κατά το 1/3.

3. Η στρέβλωση του φορολογικού συστήματος

Το θέμα αυτό έχει αναπτυχθεί ήδη σε προηγούμενα μαθήματα. Σήμερα θα συμπληρώσω με μερικές βασικές σκέψεις για την περιβαλλοντική φορολογική μεταρρύθμιση. Η μεταρρύθμιση αυτή στηρίζεται στην καθαρά οικονομική αρχή ότι το κόστος, που κάθε δραστηριότητα προκαλεί, πρέπει να καλύπτεται από τον φορέα που την αναπτύσσει. Χάρη στην εξοικονομική θεώρηση των κλασικών οικονομολόγων ότι το περιβάλλον αποτελεί *ελεύθερο αγαθό*, το κόστος της κατάχρησής του (είτε με την μορφή της σπατάλης των φυσικών πόρων είτε με την μορφή της ρύπανσης) δεν το φέρουν οι επιχειρήσεις ή οι δημόσιες υπηρεσίες που το προκαλούν, αλλά το κοινωνικό σύνολο. Αυτό και για λόγους περιβαλλοντικούς και κοινωνικούς αλλά ακόμη και για λόγους *καθαρά οικονομικούς* πρέπει να διορθωθεί.

Σύμφωνα με τις μελέτες πολλών διεθνούς φήμης οικονομολόγων, όπως οι καθηγητές Von Weizsäcker, που είχε μιλήσει από αυτό το βήμα το 2001, ή οι Barbier και Pierce, το εσωτερικό περιβαλλοντικό κόστος σε ανεπτυγμένες χώρες εκτιμάται στο 10-20% του ΑΕΠ. Εξάλλου η πρόσφατη μελέτη του Sir Nicholas Stern εκτιμά το κόστος μόνο των καταστροφών από την κλιματική αλλαγή σε 5% του παγκοσμίου ΑΕΠ τον χρόνο! Μια πολύ συντηρητική λοιπόν υπόθεση θα ήταν ότι το συνολικό περιβαλλοντικό κόστος είναι της τάξεως του 10% του ΑΕΠ και ότι σε πρώτη φάση θα πρέπει να «εσωτερικοποιήσουμε» το μισό από αυτό.

Αν ακολουθήσουμε την μέθοδο Pigou, δηλαδή την μετατροπή του εσωτερικού σε εσωτερικό κόστος με την επιβολή διορθωτικών φόρων, τότε θα έπρεπε οι περιβαλλοντικοί φόροι να διαμορφωθούν στο 10% του ΑΕΠ ή στο 22% των φορολογικών εσόδων με τα Ευρωπαϊκά δεδομένα (όπου τα φορολογικά έσοδα αντιπροσωπεύουν περίπου το 45% του ΑΕΠ). Δεδομένου ότι ήδη οι περιβαλλοντικοί φόροι είναι στο 7% των φορολογικών εσόδων θα πρέπει να αυξηθούν ώστε να καλύψουν το υπόλοιπο 15%. Σ' αυτούς του υπολογισμούς στηρίζεται και η πρόταση της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ για την περιβαλλοντική φορολογική μεταρ-

ρύθμιση που προβλέπει μετατόπιση του 10% περίπου των φορολογικών εσόδων από φόρους επί της εργασίας (κοινωνικές εισφορές) στην φορολόγηση της ρύπανσης και των φυσικών πόρων.

Μια τέτοια διόρθωση, όχι μόνο θα εξυπηρετούσε περιβαλλοντικούς στόχους αλλά θα αποτελούσε και έμμεση συμβολή στην επίλυση του ασφαλιστικού, αφού το μεγαλύτερο μέρος των πρόσθετων εσόδων από την περιβαλλοντική φορολογική μεταρρύθμιση (το σύνολο εκτιμάται σε 9,3 δις € για το 2009) θα δινόταν στο ΙΚΑ, που θα μπορούσε επομένως να μειώσει το σύνολο των εισφορών από το σημερινό 45% επί των αποδοχών σε 33% περίπου. Κάτι που οδηγεί σε μείωση του συνολικού εργατικού κόστους κατά 3,2% και αντίστοιχη αύξηση της ανταγωνιστικότητας (ιδίως σε τομείς έντασης εργασίας όπως ο τουρισμός και η πληροφορική) και της απασχόλησης. Τέλος όπως έχει αποδειχθεί στην πράξη η μείωση των φορολογικών συντελεστών οδηγεί και σε μείωση της εισφοροδιαφυγής, συμβάλλοντας έτσι στην επίλυση και του ασφαλιστικού.

Ας σημειωθεί ότι περιβαλλοντικές φορολογικές μεταρρυθμίσεις έχουν γίνει, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, σε όλες τις Σκανδιναβικές χώρες, Αγγλία, Βέλγιο, Ολλανδία, Γερμανία, Αυστρία, Ιρλανδία όπου έχουν παρατηρηθεί και οι τρεις κατηγορίες αγαθών επιπτώσεων που αναφέρθηκαν.

4. Άλογη ανάπτυξη των πόλεων και η υπερδόμηση της υπαίθρου

Στον τομέα αυτόν, φοβούμαι ότι η Ελλάδα δεν βρίσκεται *επί ξηρού ακμής*, αλλά έχει κατέβει *πολλά σκαλοπάτια στον κακό τη σκάλα*. Οι ριζες του κακού βρίσκονται στην αμέσως μεταπολεμική εποχή, που ο εμφύλιος πόλεμος και η ανασφάλεια στην υπαίθρο οδήγησαν σε μαζική μετανάστευση στις πόλεις. Η εφεύρεση της αντιπαροχής, η άτακτη υποχώρηση της πολεοδομίας στο θέμα των υνίων (που κορυφώθηκε επί χούντας) και η παράδοση των πόλεων στο αυτοκίνητο ήταν αυτά που οδήγησαν στην *θλαβερή* προσπάθεια να συγκεντρώσει η Αττική σχεδόν τον μισό πληθυσμό της Χώρας.

Αργότερα, μετά την μεταπολίτευση, οι συνεχείς νομομοποιήσεις αυθαρέτων από τις κυβερνήσεις και των δύο κομμάτων εξουσίας, η παραμέληση και κακοδιαχείριση του σιδηροδρόμου τόσο στις αστικές όσο και στις υπεραστικές μεταφορές και κυρίως η αωδότη εκτός σχεδίου δόμηση, που ξεκίνησε ως εξαίρεση και έγινε ο κανόνας, οδήγησε **στον στραγγαλισμό των πόλεων από το αυτοκίνητο και στην τσιμεντοποίηση των νησιών και των βουνών μας.**

Οι μεγάλες Ελληνικές πόλεις δεν λειτουργούν πια και δεν παρέχουν ποιότητα ζωής στους κατοίκους τους. Το ταξίδι στη δουλειά, στο σχολείο ή για ψώνια παίρ-

νει 2 ώρες την μέρα, με ταχύτητες κάτω από 10 χμ/ώρα και φυσικά άφθονη ρύπανση. Ιδιαίτερα η Αθήνα έχει χάσει κάθε ανθρώπινη κλίμακα και όλα τα βασικά στοιχεία (πράσινο, μνημεία, διοικητικό και ιστορικό κέντρο) μιας καλώς εννοούμενης πόλης, καθώς αποτελεί μια τερατούπολη που εκτείνεται σε ακτίνα 50 χιλιομέτρων με διάσπαρτη και ως επί το πλείστον παράνομη δόμηση. Καταστρέψαμε τον ελαιώνα, την Πεντέλη, τον Υμηττό, τον Σκοινιά και γενικότερα το απαράμυλλο Αττικό τοπίο, που έχουν υμνήσει χιλιάδες ποιητές.

Αν δε έρθουμε στα οικονομικά στοιχεία, τότε ακραϊώς είναι η πιο πανάκριβη πόλη σε κόστος λειτουργίας, αλλά και σε έξοδα υγείας με τα ρεκόρ ρύπανσης, που κατέχει. Μόνο το εξωτερικό κόστος των οδικών μεταφορών σε τροχαία ατυχήματα, συμφόρηση και απώλεια ωρών εργασίας αντιπροσώπευε το 2002 5,4 δις € ή 3,8% του ΑΕΠ της Ελλάδος. Έκτοτε τα πράγματα θα έπρεπε να έχουν βελτιωθεί με την λειτουργία του ΜΕΤΡΟ. Δυστυχώς όμως το βέβαιο κέρδος από αυτό εξανεμίζεται από την αύξηση του κυκλοφοριακού φόρτου, που προκαλεί η ραγδαία αύξηση του αριθμού των αυτοκινήτων που κινούνται στην Αττική. Ήδη η Αττική Οδός παρουσιάζει σημεία κορεσμού.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η ρύπανση ξεπερνάει τόσο συχνά τα σταδιακά όρια συνισγεργμού, που δεν εφαρμόζονται ούτε οι νομοθετημένες δέσμες μέτρων που εφαρμόζονταν στην περίοδο 1977-81 και οι οποίες εξακολουθούν και ισχύουν.

Η κατάσταση στις λιμνές πόλεις της Ελλάδας δεν είναι καλύτερη. Ειδικότερα η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει, λόγω γεωγραφικής μορφολογίας, εντονότερα κυκλοφοριακά προβλήματα και ρύπανση και από την Αθήνα, ενώ η Πάτρα και το Ηράκλειο ακολουθούν κατά πόδας.

Η υπερδόμηση της υπαίθρου και μάλιστα του ευαίσθητου νησιωτικού και ορεινού χώρου έχει προσλάβει διαστάσεις εθνικής συμφοράς. Ήδη η Μύκονος έχει καταστραφεί και η Πάρος και Σαντορίνη δεν απέχουν πολύ. Αν κρίνουμε δε από μεγαλεπήβολες επενδύσεις παραθεριστικής κατοικίας που κατά καιρούς εξαγγέλλονται, ή άλλες που πραγματοποιούνται χωρίς πολύ θόρυβο, αρκετές ευαίσθητες ορεινές περιοχές στην Ηλεία, Αρκαδία, Λακωνία, Κορινθία, Εύβοια και Πήλιο έχουν μπει στο στόχαστρο. Μήπως θα πρέπει να κάνουμε δεύτερες σκέψεις για τα αίτια των πυρκαγιών του καλοκαιριού του 2007;

Πάντως το αρμόδιο ΥΠΕΧΩΔΕ κάνει ότι μπορεί για να διευκολύνει αυτή την καταστροφή. Δεκάδες ειδικά χωροταξικά σχέδια νησιών, βρίσκονται στα χρονοντούλατα και κανείς Υπουργός δεν έχει την τόλμη να τα υπογράψει, παρά μόνο αφού επέλθει η καταστροφή, οπότε το μόνο που εξυπηρετεί η έγκρισή τους είναι η νομιμοποίηση της τοιμεντοποίησης. Εσχάτως δε προωθεί το ειδικό χωροταξικό τουρισμού, που θα διευκολύνει την ανεμπόδιστη δράση των «επενδυτών» σε κάθε νησί και βουνοκορφή της Χώρας. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙ-

ΡΕΙΑ έχει κάνει εμπεριστατωμένη ανάλυση και κριτική αυτής της πρότασης του ΥΠΕΧΩΔΕ.

Μοναδική φωτεινή εξαίρεση τα ειδικά χωροταξικά μικρών νησιών που θέσπισε το Υπουργείο Αιγαίου επί Υπουργού Νίκου Σηφουνάκη και τα οποία ελπίζουμε να επιζήσουν της επαπειλούμενης λαίλαπας του ειδικού χωροταξικού τουρισμού!

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ έχει τεκμηριώσει με επανειλημμένες παρεμβάσεις της ότι η μόνη σωτηρία είναι η **απαγόρευση της εκτός σχεδίου δόμησης**, που αποτελεί τον κανόνα σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.

Επί Ξηρού Ακμής

Γρηγόρης Ι. Τσάλτας

Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Από την εποχή της αρχαιότητας και του πατέρα του δικαίου του περιβάλλοντος, τον Αριστοτέλη, ο περιβάλλον τον άνθρωπο χώρος απαιτούσε την ιδιαίτερη προστασία και το σεβασμό του. Μετά τη βιομηχανική επανάσταση και ιδιαίτερα κατά τον 20^ο αιώνα, τα πράγματα χειροτέρευσαν κατά πολύ και το περιβάλλον, τόσο το φυσικό όσο και το ανθρωπογενές, κινδυνεύει πλέον από σχεδόν βέβαιη καταστροφή. Και μάλιστα με ρυθμούς μη αναστρέψιμους, όπως πολλοί επιστήμονες υποστηρίζουν, με βάση σχετικές μετρήσεις, ειδικότερα μετά τη δεκαετία του 70.

Τα μεγάλα, σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα αναδεικνύουν τη σημασία που η διεθνής κοινότητα επιβάλλεται να αποδώσει σε αυτά, καθώς το συντριπτικό αποτέλεσμα της όλης θεώρησης, η οποία καταλήγει στο σύγχρονο δόγμα ότι η ρύπανση δεν γνωρίζει από σύνορα, αφαιρεί την όποια πολυτέλεια καθυστέρησης σε επίπεδο οργανωμένων, πολιτικών κυρίως, αντιδράσεων καθώς και την άρνηση σε επίπεδο συμμετοχής σε αυτές.

Το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η αραίωση της ο στιβάδας του όζοντος και η ρύπανση των θαλασσών είναι τα τρία κύρια περιβαλλοντικά προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα ο Πλανήτης Γη. Και τα τρία αυτά προβλήματα αλλά και όλα εκείνα που θεωρούνται παρεπόμενα αυτών, όπως οι *κλιματολογικές αλλαγές*, το *φαινόμενο της ερημοποίησης*, η *τήξη των πάγων των Πόλων*, η γενικευμένη σε πολλές περιοχές *διάβρωση των εδάφους*, οι ανεξέλεγκτες και δύσκολα αντιμετωπίσιμες *ξαιφνικές πλημμύρες*, η *ξηρασία* και οι *πυρκαγιές*, αποτελούν φαινόμενα που αντιμετωπίζονται μόνον μέσα από την ενίσχυση της πολιτικής της διεθνούς συνεργασίας, της οργανωμένης περιφερειακής παρατήρησης και της γενικής απο-

δοχής της συμμετοχής στην υλοποίηση των όποιων σχετικών προτεινόμενων μέσων, μέσα από ένα πνεύμα που θα ενισχύει τη **συναίνεση** και θα απομακρύνει τον ανταγωνισμό σε επίπεδο μονομερούς έκφρασης κάθε μορφής ισχύος. Σημαντική είναι επίσης η επιβάρυνση του περιβάλλοντος και λόγω παράπλευρων φαινομένων της αλόγιστης αναπτυξιακής εξέλιξης πολλών ανεπτυγμένων κυρίως κοινωνιών. Για παράδειγμα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τη σοβαρή **εξάντληση των φυσικών πόρων** στο βωμό της ξέφρενης βιομηχανικής και όχι μόνον ανάπτυξης, την **ταμεντοποίηση των πόλεων** και πολλά άλλα.

Η γενική αποδοχή σε επίπεδο συμμετοχής με στόχο την άμεση λήψη συγκεκριμένων μέτρων δεν αφορά αποκλειστικά και μόνον τα κράτη αλλά και την κοινωνία των πολιτών κάτω από το βάρος της βαθειάς συνειδητοποιημένης πλέον αλήθειας ότι το περιβάλλον είναι υπόθεση όλων και όχι μόνο των οργανωμένων θεσμών.

Παράλληλα θα πρέπει να ξεκαθαριστεί ότι η παραπάνω συμμετοχή και συνεργασία δεν θα πρέπει να αφορά αποκλειστικά και μόνον στην υιοθέτηση και υλοποίηση μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος αλλά κυρίως για την ορθότερη δρομολόγηση των μεθόδων εκείνων που επιβάλλεται να υιοθετηθούν για την αντιμετώπιση της λεγόμενης **πειφόρου ή βιώσιμης ανάπτυξης** διεθνώς, τόσο σε σχέση με το οικονομικό της σκέλος όσο και με το κοινωνικό. Εντοίτοις, το τρίπτυχο αυτό: **οικονομική αύξηση, κοινωνική πρόοδος και περιβαλλοντική προστασία** δεν θα πρέπει να υπολείπεται της **πολιτικής ανάπτυξης** με έμφαση κυρίως στις εθνικές πολιτικές που αφορούν στην προαγωγή και εξέλιξη σε επίπεδο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τόσο της μορφής των **ατομικών ελευθεριών** όσο και εκείνης των **λεγόμενων συλλογικών δικαιωμάτων ή δικαιωμάτων των λαών**. Η ουσιαστική, παντελής έλλειψη ιεράρχησης ανάμεσα στους παραπάνω στόχους της στρατηγικής της αευφορίας, αναδεικνύει την περιβαλλοντική προστασία ως απόλυτα ισοτιμη παράμετρο ενός φαινομένου του οποίου η ολοκλήρωση εξαρτάται από την ίση, ταυτόχρονη και απόλυτα παράλληλη εξέλιξη όλων των κύριων συνιστωσών του.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών συμβαδίζοντας με το πνεύμα των παραπάνω επισημάνσεων διοργάνωσε κατά τα τελευταία τριάντα κυρίως χρόνια, τρεις μεγάλες διεθνείς, γενικές συνδιασκέψεις με στόχο την αντιμετώπιση των παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Η πρώτη από τις παραπάνω συνδιασκέψεις ανέπτυξε τις εργασίες της στην Στοκχόλμη το 1972, η δεύτερη στο Ρίο το 1992 και η τρίτη στο Γιουάνεσμπουργκ το 2002.

Τα τριάντα χρόνια που κώλισαν ανάμεσα στις τρεις αυτές παγκόσμιες συνδιασκέψεις συντελέστηκε μια βαθειά τομή στο χώρο του εννοιολογικού προσδιορι-

ομού του φαινομένου της ανάπτυξης, η οποία είχε και την παρεπόμενη άμεση επίδρασή της στο χώρο της πολιτικής της διεθνούς προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά και του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, όπως αυτό εξελίχθηκε μέσα από τις θεσμικές διαδικασίες σε επίπεδο ΟΗΕ.

Η Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης βαθιά επηρεασμένη από τη μονόπλευρη αντιμετώπιση του αναπτυξιακού φαινομένου κάτω από την οικονομική του διάσταση δεν επέτρεψε τις σχετικές γενναίες τομές στο χώρο της θεσμικής προαγωγής μιας ολοκληρωμένης διεθνούς περιβαλλοντικής στρατηγικής. Παράλληλα, η άρνηση των επιταγών της θεωρίας σύμφωνα με την οποία η ανάπτυξη απαιτεί απόλυτα οικονομική ενίσχυση σε επίπεδο υιοθέτησης οργανωμένων μέτρων που δεν απαιτούν την παράλληλη κοινωνική στήριξη ή και την περιβαλλοντική προστασία και αναβάθμιση, εμπόδισε την υιοθέτηση υποχρεωτικών κανόνων δικαίου επιτρέποντας απλά και μόνον μια πρώτη αναθεωρημένη καταγραφή των βασικών αρχών του δικαίου του περιβάλλοντος, μέσα από μια καθόλα σημαντική Παγκόσμια Διακήρυξη η οποία σε κάθε περίπτωση άνοιγε το δρόμο σε μια πιο ολοκληρωμένη εξέλιξη του στο μέλλον. Η υιοθέτηση επίσης, μέσα από το σχετικό Πρόγραμμα Δράσης που ακολουθούσε τη Διακήρυξη της Στοκχόλμης, του θεσμού του Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον, σηματοδοτούσε τη βούληση της διεθνούς κοινότητας να αντιμετωπίσει το όλο ζήτημα άμεσα και σε πιο οργανωμένο από ό,τι στο παρελθόν επίπεδο.

Οι δύο δεκαετίες που ακολούθησαν σηματοδότησαν σε επίπεδο ΟΗΕ μια καθόλα σημαντική ωριμότητα η οποία ακολούθησε τη χρονική ενηλικίωση του παγκόσμιου Οργανισμού. Το πέρασμα από τη διεθνή οικονομική τάξη της δεκαετίας του '70 σε μια διεθνή ανθρώπινη τάξη της δεκαετίας του '80 σηματοδότησε την αναθεωρημένη κείνη θεώρηση του αναπτυξιακού φαινομένου από ένα φαινόμενο μονόπλευρο και στατικό σε ένα σφαιρικό και καθόλα διαρκώς και έντονα εξελισσόμενο φαινόμενο. Αποκορύφωμα της εξέλιξης αυτής αποτέλεσε η ιστορική συνάντηση στο Ρίο με αφορμή το Περιβάλλον.

Η δεύτερη αυτή συνδιάσκεψη των Η.Ε., είκοσι χρόνια μετά την αντίστοιχη στη Στοκχόλμη, σηματοδοτεί με τη σειρά της και μάλιστα ακόμη και μέσα από τον τίτλο της, το ουσιαστικό ξεπέρασμα της αντιπαλότητας του παρελθόντος ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική προστασία. Έτσι, το πέρασμα από το Ανθρώπινο Περιβάλλον στη συνδιάσκεψη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη αναδεικνύει για πρώτη φορά και θεσμικά την αναγκαστική συμφιλίωση ανάμεσα στις δύο αυτές έννοιες, με έμφαση στη θεώρηση της άμεσης προαγωγής ενός δικαιώματος για την ανάπτυξη αλλά και ενός αντίστοιχου σ' ένα υγιές και αρμονικό περιβάλλον.

Η σχετική ιστορική Διακήρυξη του Ρίο αναδεικνύει επίσης σ' ένα σημαντικό

αριθμό των βασικών της αρχών την εξασφάλιση της υποχρεωτικής συμμετοχής σε επίπεδο συνεργασίας, του παράγοντα «άνθρωπος» δίχως την οργανωμένη αντίδραση του οποίου τα κράτη αδυνατούν πλέον να αντιμετωπίσουν την παγκόσμια περιβαλλοντική υποβάθμιση. Παράγουν ο οποίος απαιτεί παράλληλα και την ιδιαίτερη προσοχή της διεθνούς κοινότητας, ιδιαίτερα αναφορικά με ευπαθείς κοινωνικές ομάδες όπως οι γυναίκες, οι νέοι και οι αυτόχθονες πληθυσμοί.

Παράλληλα, η ερμηνεία των κλασικών αρχών του διεθνούς δικαίου, όπως η αρχή της κυριαρχίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης μέσα από την αναγκαία προσαρμογή τους στις επιταγές του σύγχρονου δικαίου του περιβάλλοντος διαμορφώνουν ένα στέρεο θεσμικό πλαίσιο αντιμετώπισης του όλου θέματος. Έτσι, η ενίσχυση των βασικών πλέον αρχών: α) της ενημέρωσης και της πληροφόρησης, β) της αρχής της πρόληψης, γ) της αρχής της ευθύνης και τέλος δ) της αρχής της αποζημίωσης, αποτελούν πλέον για τον σχεδιασμό της όποιας διεθνούς στρατηγικής για την προστασία και αποτελεσματική διαχείριση του περιβάλλοντος τον προαπαιτούμενο στόχο μιας πολιτικής με γνώμονα την παράλληλη ενίσχυση της αειφόρου ανάπτυξης προς όφελος ολόκληρης της ανθρωπότητας. Οι δύο μάλιστα τελευταίες αρχές οδηγούν στην κοινή αποδοχή της στήριξης της πολιτικής εκείνης που βασίζεται με τη σειρά της στο δόγμα *ο ρυπαίνων πληρώνει*.

Η ίδια πάντα συνδιάσκεψη στο Ρίο υιοθέτησε επίσης και εκτός της προαναφερθείσας ιστορικής Διακήρυξης και μια σειρά άλλων, πολύ σημαντικών κειμένων, τόσο υποχρεωτικού όσο και μη υποχρεωτικού χαρακτήρα. Τα εν λόγω κείμενα αναδεικνύουν τη συνδιάσκεψη αυτή στην πλέον μέχρι σήμερα σημαντική προσπάθεια των Η.Ε στον τομέα της παγκόσμιας περιβαλλοντικής προστασίας. Εκτός της Διακήρυξης το ανεπανάληπτο κείμενο που την ακολουθεί, εξειδικεύοντας την και αφορά σ' ένα ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης, γνωστού ως AGENDA 21, προτείνει αναλυτικά τα μέτρα τα οποία θα πρέπει να ληφθούν ώστε να γίνει εφικτό το προτεινόμενο σχέδιο διάσωσης και αναβάθμισης του παγκόσμιου περιβάλλοντος. Ένα δεύτερο κείμενο, μη υποχρεωτικού και αυτό χαρακτήρα, αφορά στην προστασία των δασών όλων των τύπων. Τέλος και ίσως το σημαντικότερο, η συνδιάσκεψη του Ρίο είναι η μόνη η οποία κατάφερε ιστορικά και σε επίπεδο γενικών συνδιασκέψεων για το περιβάλλον, να υιοθετήσει και δύο υποχρεωτικού χαρακτήρα κείμενα, όπως τη Σύμβαση για τις κλιματικές αλλαγές και τη Σύμβαση για τη βιοποικιλότητα.

Αναφορικά με το πρώτο από τα δύο αυτά υποχρεωτικού χαρακτήρα κείμενα, τη Σύμβαση για τις κλιματικές αλλαγές, θα ξεκινήσει μια παγκόσμια στατιστογραφία για τη σωτηρία του πλανήτη από τις επερχόμενες αλλαγές σε επίπεδο κλίματος, οι οποίες θεωρείται ότι μπορεί να οδηγήσουν σε μη αναστρέψιμα και λίαν καταστροφικά αποτελέσματα για πολλές χώρες και λαούς, αλλά και για το σύ-

νολο των κρατών της διεθνούς κοινότητας τα οποία θα κληθούν να πληρώσουν βαρύντατο τίμημα. Και τούτο λόγω των λίαν σημαντικών οικονομικών επιπτώσεων σε όλους τους τομείς (εμπόριο, ενέργεια, μεταφορές κλπ), αλλά και των σοβαρότατων κοινωνικών με αποκορύφωμα το τεράστιο πρόβλημα των περιβαλλοντικών προσκλήσεων.

Η τρίτη συνδιάσκεψη των Η.Ε. θα λάβει χώρα στο Γιохάνεσμπουργκ, δέκα χρόνια αργότερα, το 2002. Και η συνδιάσκεψη αυτή αποτελεί με τη σειρά της σταθμό στο πλαίσιο των δράσεων του ΟΗΕ για το περιβάλλον. Ο λόγος είναι ότι εννοιολογικά θα καταφέρει να αναδείξει για μια φορά ακόμη τη σημασία που έχει λάβει διεθνώς το αναπτυξιακό φαινόμενο, αφού θα καταφέρει, ακόμη και σε μια συνδιάσκεψη αφιερωμένη αποκλειστικά στο περιβάλλον, να απαλείψει από τον τίτλο της επίσημης διοργάνωσής της την αναφορά στον προαπαιτούμενο στόχο, υπέρ της σφαιρικής, διαρκούς και βιώσιμης ανάπτυξης, η οποία κατάφερε να απορροφήσει απόλυτα την περιβαλλοντική της διάσταση. Η συνδιάσκεψη λοιπόν για την *Λειψόρο Ανάπτυξη*, όπως ονομάστηκε η Τρίτη αυτή προσπάθεια του ΟΗΕ, θα οδηγήσει για πρώτη φορά τη διεθνή κοινότητα σ' έναν δρόμο γενικευμένης αντιμετώπισης όλων των προβλημάτων της σύγχρονης μορφής της ανθρωπότητας, είτε αυτά αφορούν στην οικονομία, είτε στον κοινωνικό τομέα, είτε τέλος στο περιβάλλον.

Το αποτέλεσμα της συνδιάσκεψης στο Γιохάνεσμπουργκ δεν θεωρείται από μόνο του εξαιρετικά επιτυχημένο. Κι αυτό γιατί το από αποτέλεσμα δεν δικαιολόγησε τις προσδοκίες των κρατών της διεθνούς κοινότητας. Βέβαια, το Γιохάνεσμπουργκ, δέκα χρόνια μετά τη συνδιάσκεψη στο Ρίο αφορούσε κυρίως στην παρακολούθηση της εξέλιξης των αποτελεσμάτων της σημαντικής αυτής συνδιάσκεψης και όχι τόσο στην υιοθέτηση σοβαρών άλλων κειμένων κυρίως υποχρεωτικού χαρακτήρα που θα μπορούσαν να δώσουν μια εξίσου σημαντική προώθηση στην παγκόσμια στρατηγική για την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης του Πλανήτη.

Έτσι, τα κείμενα που συνοδεύουν την τρίτη αυτή προσπάθεια του ΟΗΕ είναι μόνο δύο και αυτά μη υποχρεωτικού χαρακτήρα. Πρόκειται για μια Διακήρυξη για την Λειψόρο Ανάπτυξη και για το Πλάνο Εφαρμογής της AGENDA 21 που είχε υιοθετηθεί στο Ρίο. Εντούτοις, και ενώ θα περίμενε κανείς ακόμη και τα δύο αυτά κείμενα να είναι σοβαρά προωθημένα στο χώρο της ουσιαστικής κατάστροφης μιας παγκόσμιας στρατηγικής για την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, ο αναλυτής διακρίνει μια ουσιαστική υπαναχώρηση στη γενναία φρασολογία που είχε υιοθετηθεί στο Ρίο αναφορικά με τα αντίστοιχα αυτών κείμενα, υπέρ μιας δημοσιογραφικού περισσότερο τύπου αντιμετώπισης της όλης σοβαρής αυτής κατάστασης.

Σε κάθε περίπτωση, η γεωμετρική επιδείνωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων με κορυφαίο εκείνο που αφορά στις κλιματικές αλλαγές θα οδηγήσει τη διεθνή κοινότητα στις, δυστυχώς καθόλα όπως αποδεικνύονται σπασμωδικές, ενέργειες δρομολόγησης διαπραγματεύσεων για την αντιμετώπιση του προβλήματος.

Με την άρνηση, αφενός σύμπτωσης στη σχετική προτεινόμενη διεθνή πολιτική και αφετέρου υιοθέτησης συγκεκριμένων μέτρων μείωσης των εκπομπών αερίων που συμβάλουν στην επιδείνωση του φαινομένου του θερμοκηπίου, οι ΗΠΑ και όχι μόνον, θα υπογραμμίσουν την απονοιά τους στον τομέα της προώθησης της παγκόσμιας συνεργασίας στο τομέα αυτόν. Η άρνηση προσχώρησης στο Πρωτόκολλο του Κιότο και η προσπάθεια τερματισμού πριν λίγο καιρό της σοβαρής επίσης προσπάθειας στο Μπαλί να δρομολογηθούν νέα και αποτελεσματικότερα σχετικά μέτρα, φαίνεται να οδηγούν την όλη κατάσταση και σε περαιτέρω επιδείνωση.

Οικιαστικοί σύμμαχοι των ΗΠΑ, οι ραγδαία εξελισσόμενες οικονομίες των πολυπληθέστατων χωρών της Κίνας και της Ινδίας, με ρυθμούς οικονομικής και βιομηχανικής ανάπτυξης εξωπραγματικούς για τα δεδομένα της παγκόσμιας οικονομίας, θα σταθούν συνεπίκουροι μίας αλόγιστης όσο και στείρας άρνησης να συμβάλουν στη μεσοπρόθεσμη αντιμετώπιση του προβλήματος.

Η έκδηλη αγωνία της διεθνούς κοινότητας, η οποία στο δρόμο προς το Μπαλί εκφράστηκε μέσα από επανειλημμένες συνεδριάσεις όλων των οργάνων του ΟΗΕ, αλλά και του συνόλου σχεδόν των διεθνών διακυβερνητικών κυρίως οργανισμών, με έμφαση σ' εκείνους που έχουν έντονο τον περιφερειακό χαρακτήρα θα υποχρεωθεί σε μια περαιτέρω αναμονή σε επίπεδο λήψης αποφασιστικών μέτρων με αποτέλεσμα η όλη υπόθεση να θεωρείται ότι παραπέμπεται εκ νέου στις καλένδες. Ο παγκόσμιος οργανισμός έφτασε σε σημείο μάλιστα, μέσα από σχετική συζήτηση που αναπτύχθηκε στους κόλπους του Συμβουλίου Ασφαλείας, να θεωρήσει και αποδεχτεί ότι το ζήτημα των κλιματικών αλλαγών αποτελεί θέμα ύψιστης ασφαλείας για τον Πλανήτη και κατ' επέκταση τη διεθνή κοινότητα.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η διεθνής κοινότητα βρίσκεται εκ νέου μπροστά σε μια σαφή υπαναχώρηση σε επίπεδο αντιμετώπισης των μεγάλων παγκόσμιων προβλημάτων σε σχέση με το περιβάλλον.

Ο δρόμος προς το Ρίο κατά τη δεκαετία του 80, ο οποίος εστέρθη με απόλυτη αρχικά επιτυχία μέσω των γενναίων θεματικά κειμένων που υιοθετήθηκαν στο περιθώριο της σχετικής διεθνούς συνδιάσκεψης, φαίνεται να εγκαταλείπεται υπέρ μιας πολιτικής αυτοκαταστροφικής, στο βιωμό του αλόγιστου και πάλι οικονομικού κέρδους ελάχιστων μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών, οι οποίες υπαγορεύουν σε κυβερνήσεις πολιτικές με αργητικά οφέλη ακόμη και για τις ίδιες. Κι

αυτό γιατί τα αποτελέσματα από την επιδείνωση των κλιματικών αλλαγών είναι βέβαιο ότι θα πλήξουν όλους αδιακρίτως, με οικονομικές ζημιές ανυπολόγιστες, κυρίως για τις ανεπτυγμένες χώρες. Το φαινόμενο της αλληλεξάρτησης των πάντων πλήττει, δυστυχώς, κι αυτούς που ενίσχυσαν τις άποτες περικοσμοποιήσης, επιστρέφοντας στην παγκοσμιοποίηση την αρνητική διαβεβαίωση ότι όπως η παγκόσμια οικονομία και η διακίνηση του κεφαλαίου δεν πρέπει να εμποδίζονται από σύνορα έτσι και η ρύπανση δεν γνωρίζει από παρόμοιους φραγμούς. Κι εκείνοι που πλήττονται περισσότερο από την εκδίκηση της φύσης φαίνεται να είναι εκείνοι που κατέχουν τα περισσότερα.

ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΕΝΑ ΝΕΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΑΕΙΦΟΡΙΑΣ

Η Φιλάνθρωπη και Φιλοπεριβαλλοντική Κοινωνία

Γιάννης Παλαιοκρασσάς

πρώην Υπουργός και Επίτροπος Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων,
Αντιπρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας

Εισαγωγή

Στα προηγούμενα μαθήματα περιγράψαμε πώς το σημερινό πρότυπο των αναπτυγμένων χωρών, που έχει επιβληθεί στην παγκόσμια οικονομία, είναι απελευστικά απαρχαιωμένο και οδηγεί σε οικονομικά και κοινωνικά αδιέξοδα. Η ανάλυση προχώρησε σε αρκετή λεπτομέρεια και κατέδειξε ότι η σημερινή καταναλωτική κοινωνία έχει αναδείξει την κατανάλωση από απλό μέσο σε αυτοσκοπό της ανθρώπινης δραστηριότητας και πώς αυτή η «θεοποίηση» του καταναλωτισμού απειλεί με οικολογική καταστροφή τον πλανήτη μας.

Ο σκοπός του σημερινού μαθήματος είναι να προβάλει τα ουσιαστικά σημεία ενός νέου προτύπου, που μπορεί να μετατρέψει την απάνθρωπη και εχθρική προς το περιβάλλον καταναλωτική κοινωνία, σε φιλάνθρωπη και φιλική στο περιβάλλον. Προτού όμως προχωρήσουμε στην θεμελίωση του νέου αυτού προτύπου, θα ήταν χρήσιμο να συνοψίσουμε τι πήγε στραβά με το παλιό:

Πρώτα από όλα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι το σημερινό πρότυπο δεν είναι απλώς ατελές ή απαρχαιωμένο σε μερικά του σημεία, αλλά ότι παρουσιάζει μια **συστημική κατάρρευση** στο σύνολό του, με χαρακτηριστικά στοιχεία:

Την αποτυχία προσαρμογής του θεσμικού πλαισίου στις ριζικές αλλαγές, που σημειώθηκαν στην οικονομία και την κοινωνία, η οποία εξελίχθηκε από βιομηχανική σε οικονομία υπηρεσιών και αργότερα σε κοινωνία της γνώσης.

Τον αποκλεισμό του περιβαλλοντικού και κοινωνικού κόστους από την αγορά, λόγω συμπτωματικών λαθών ή ελλείψεων της κλασικής οικονομικής θεωρίας και πράξης.

Τον βαθμιαίο κατακερματισμό και διάλυση του συστήματος, αρχικά μεν από την υπερβολική εξειδίκευση υποσυστημάτων και ανθρώπων και αργότερα από την αυτονόμηση ολόκληρων υποσυστημάτων, όπως – για παράδειγμα – των κεφαλαιαγορών και των χρηματαγορών.

Η διαδικασία ανάπτυξης της ανθρωπότητας μεταλλάχθηκε σε αγώνα απλής οικονομικής μεγέθυνσης, χωρίς σεβασμό ούτε στον άνθρωπο ούτε στο περιβάλλον. Κάτι που ίσχυε τόσο για τον καταναλωτικό (δυτικό) όσο και για τον παραγωγικό (σοβιετικό) καπιταλισμό. Έτσι, τα μικρά περιβαλλοντικά προβλήματα, που πάντα υπήρχαν, εξελίχθηκαν σε μείζονες περιβαλλοντικές κρίσεις, αρχικά τοπικής και μετά περιφερειακής και πλανητικής κλίμακας.

Η αντίδραση της ανθρωπότητας στην ορατή και ραγδαία υποβάθμιση του περιβάλλοντος είναι άτολη και ανεπαρκής και εν πάση περιπτώσει εξαιρετικά καθυστερημένη, με αποτέλεσμα πολλές από τις σχετικές δυσμενείς εξελίξεις, τόσο στο ανθρωπογενές όσο και στο φυσικό περιβάλλον, να καταστήσουν μη αναστρέψιμες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αδυναμία της διεθνούς κοινότητας να αντιμετωπίσει την πλανητική απειλή της κλιματικής αλλαγής.

Η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης

Η βαθμιαία συνειδητοποίηση της καταστροφής του περιβάλλοντος από την ανθρωπότητα, οδήγησε τον ΟΗΕ στο να οργανώσει την πρώτη Διάσκεψη για το Περιβάλλον στην Στοκχόλμη το 1972, καθώς και στην σύσταση μιας ειδικής Επιτροπής Αειφόρου Ανάπτυξης, που το 1987 υπέβαλε το πρώτο πόρισμά της. Η γνωστή Έκθεση Brundtland (από το όνομα της Νορβηγίδας Πρωθυπουργού που είχε τοποθετηθεί Πρόεδρος της Επιτροπής) έδωσε και τον πρώτο ορισμό της αειφόρου ανάπτυξης:

«Αειφόρος ανάπτυξη είναι αυτή που ικανοποιεί τις ανάγκες της παρούσας, (γενεάς) χωρίς να διακινδυνεύει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιούν τις ανάγκες τους.»

Πρέπει να παρατηρήσω ότι ενώ ο ορισμός είναι εννοιολογικά σωστός, δεν είναι πολύ σαφής και έτσι δεν βοηθά πολύ στην πρακτική αντιμετώπιση των προβλημάτων. Αφήνει μια σειρά ερωτημάτων αναπάντητα: «Πόσες γενεές υπολογίζουμε; Ποιος είναι ο ορισμός των αναγκών και σε ποιο στάδιο πρέπει να έχει προχωρήσει υποβάθμιση για να αποτελεί κίνδυνο για τις μελλοντικές γενεές;»

Θεωρώ σαφέστερο τον ορισμό που έδωσε το 1995 μια ομάδα επιστημόνων, υπό τον καθηγητή του University College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου David Pearce.

«Αειφόρος ανάπτυξη είναι αυτή που κληρονομεί στις μελλοντικές γενιές τουλάχιστο ίσο ανθρωπογενές και περιβαλλοντικό κεφάλαιο, με αυτό που παρήλαβε.»

Αλλά και αυτός ο ορισμός δημιουργεί μια σειρά ερωτημάτων που η ομάδα Pearce σχολίασε ως εξής:

Πρώτο, το ανθρωπογενές και το περιβαλλοντικό κεφάλαιο δεν είναι αμοιβαία υποκατάστατα. Επομένως η ισότης του ορισμού αναφέρεται ξεχωριστά στο καθένα.

Δεύτερο, η ισότης του περιβαλλοντικού κεφαλαίου, μεταξύ διαφόρων γενιών, προϋποθέτει την απόλυτη προσπάσια του από μη αναστρέψιμες μειώσεις.

Τρίτο, λαμβάνοντας υπόψη την φύση του περιβαλλοντικού κεφαλαίου, που χαρακτηρίζεται από δυναμικές ισορροπίες, το *ίσο κεφάλαιο*, δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκη την *απόλυτη σταθερότητα*, αλλά μάλλον την *οικολογική αντοχή* των ισορροπιών του σε εξωτερικές επιδράσεις.

Τέτατο, εκτός από την προφανή αλληλεπίδραση υπάρχει και αλληλεξάρτηση των οικονομικών και των οικολογικών συστημάτων.

Π.χ. το οικονομικό σύστημα δεν μπορεί να επιβιώσει αν εξαντλήσει με ληστική εκμετάλλευση τους φυσικούς πόρους. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες, που η εξάρτησή τους από το φυσικό περιβάλλον για την επιβίωσή τους είναι άμεση και γι' αυτό τα μέλη τους προσπατούν το περιβάλλον. Αντίστροφα, η ανάπτυξη των δασών προϋποθέτει απορρόφηση διοξειδίου του άνθρακα, που παράγεται από ανθρώπινες δραστηριότητες.

Τα μέσα για την επίτευξη της αειφορίας

Το πρώτο μέσο, που χρησιμοποιήθηκε ήδη από τους αρχαίους χρόνους για την προστασία του περιβάλλοντος από την ρύπανση, ήταν η **νομοθεσία** και ιδιαίτερα οι κανόνες για την αστική δόμηση καθώς και η αστυνόμευση των εκπομπών ρύπων και αποβλήτων. Αλλά και στην δεκαετία του 1950, η νομοθεσία ήταν το πρώτο εργαλείο, που χρησιμοποιήθηκε στην Βόρειο Αμερική και στην Αγγλία για την αποφυγή της ρύπανσης (Clean Air Act στις ΗΠΑ και Καναδά, καθιέρωση άκαπνου άνθρακα στο Λονδίνο). Στην νομοθεσία πρέπει να προσθέσουμε και τις διοικητικές πράξεις ή την δημιουργία θεσμών, όπως η ίδρυση Αρχών Περιβαλλοντικής Προστασίας ή Υπουργείων και Υπηρεσιών περιβάλλοντος.

Η **έρευνα και η τεχνολογία** αποτελούν επίσης σημαντικά εργαλεία για την προστασία του περιβάλλοντος, με πλήθος εφαρμογών που έχουν αναπτύξει είτε για τον περιορισμό της ρύπανσης (π.χ. φίλτρα, βιολογικοί καθαρισμοί), είτε για την

παραγωγή ενέργειας από ΑΠΕ, είτε για την εξοικονόμηση της χρήσης καυσίμων και άλλων φυσικών πόρων.

Η **περιβαλλοντική εκπαίδευση** αποτελεί σήμερα απαραίτητα στοιχείο των εκπαιδευτικών μας συστημάτων, με στόχο τη δημιουργία περιβαλλοντικής συνείδησης στις νέες γενεές και τη διάχυσή της στην κοινωνία.

Τα τελευταία χρόνια, όμως, έχει δημιουργηθεί ισχυρότατο ρεύμα ένταξης των περιβαλλοντικών αξιών και στην **οικονομία**. Στην οικονομική επιστήμη, ο προσδιορισμός του περιβαλλοντικού κόστους, ως *εξωτερικού κόστους*, είχε επισημανθεί από διαπρεπείς οικονομολόγους όπως ο Pigou, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τις τελευταίες δεκαετίες, όμως, άρχισε να καταβάλλεται και συστηματική προσπάθεια ένταξης του στην οικονομία, κυρίως στις χώρες της Βορείου Ευρώπης.

Η ένταξη γίνεται με διάφορες μεθόδους μεταξύ των οποίων οι κυριότερες είναι: Η **περιβαλλοντική φορολογική μεταρρύθμιση**, που γίνεται με την επιβολή φόρων στα καύσιμα, στα αυτοκίνητα, στην εκπομπή διαφόρων ρύπων, στην εξόρυξη οικοδομικών υλών, στα πλαστικά, διοδίων στην χρήση του οδικού δικτύου αστικών κέντρων και γενικά σε κάθε δραστηριότητα που δημιουργεί εξωτερικό περιβαλλοντικό κόστος. Συνήθως τα αυξημένα έσοδα από αυτούς τους φόρους χρησιμοποιούνται, είτε για περιβαλλοντικές υποδομές, είτε για την χρηματοδότηση της κοινωνικής ασφάλισης με παράλληλη μείωση των εισφορών.

Τα **συστήματα εμπορεύσιμων αδειών ρύπανσης**, χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά στην Καλιφόρνια για τον περιορισμό βιομηχανικών ρύπων και βασίζονται στην δημιουργία ειδικών αγορών, που οι άδειες αγοράζονται από ρυπογόνες βιομηχανίες και πωλούνται από άλλες, που έχουν καταφέρει να μειώσουν τους δικούς τους ρύπους. Το σημαντικότερο σύστημα σήμερα είναι το Ευρωπαϊκό Σύστημα Εμπορίου, που αντικείμενο του είναι ο περιορισμός των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα.

Υπάρχουν επίσης πολλά άλλα **οικονομικά ή διοικητικά συστήματα**, που έχουν θετική ή αρνητική επίδραση στο περιβάλλον, χωρίς κατ' ανάγκη να έχουν δημιουργηθεί με αυτό τον σκοπό. Π.χ. οι *επιστρεφόμενες φιάλες*, οι *Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων*, η *αναγρογή στην παρούσα αξία*. Το πρώτο σύστημα εξοικονομεί γυαλί ή πλαστικό, αφού η κάθε φιάλη συνήθως αντέχει 8-10 χρήσεις. Η αξία των Μελετών Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων είναι προφανής. Τέλος το σύστημα αξιολόγησης, με αναγρογή των ταμειακών ροών μιας επένδυσης στην παρούσα αξία (συνήθως με υψηλά επιτόκια), έχει συνήθως την αρνητική επίπτωση υποτίμησης της κατάχρησης ενέργειας ή πρώτων υλών κατά τη ζωή της επένδυσης και αδικεί τις μελλοντικές γενεές.

Τέλος, υπάρχει μια ποικιλία άλλων συστημάτων, που συνήθως καλούνται **εθε-**

λοντικά και περιλαμβάνουν τα *οικοσμήματα*, τον *οικοέλεγχο* επιχειρήσεων, *εθελοντικές συμφωνίες* βιομηχανιών και των αρμόδιων κρατικών Υπηρεσιών για μείωση των ρύπων, ακόμη και την *περιοδική δημοσιοποίηση* ονομάτων βιομηχανιών που ρυπαίνουν.

Το περιβαλλοντικό κόστος και η ένταξή του

Ως περιβαλλοντικό κόστος εννοούμε την άντληση φυσικών πόρων ή τον καθ' οιονδήποτε άλλο τρόπο αρνητικό επηρεασμό του περιβάλλοντος, από κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα. Η κάθε μορφής ρύπανση ή αισθητική καταστροφή του τοπίου ή ο επηρεασμός των περιβαλλοντικών ισορροπιών (κλιματικών, βιολογικών και άλλων) προκαλούν περιβαλλοντικό κόστος. Ένα μέρος του περιβαλλοντικού κόστους, όπως π.χ. το κόστος της γης, ή του νερού των συστημάτων ύδρευσης, είναι ήδη ενταγμένο στην αγορά και περιλαμβάνεται στο κόστος παραγωγής. Η συντριπτική πλειοψηφία όμως των περιπτώσεων περιβαλλοντικού κόστους παραμένει *εξωτερική* και δεν εντάσσεται στην αγορά, με αποτέλεσμα την επικράτηση στρεβλών προτύπων παραγωγής, κατανάλωσης και επένδυσης.

Η έννοια και η έκταση του περιβαλλοντικού κόστους γίνεται σαφέστερη αν αναφερθούμε στις κατηγορίες που εμπίπτουν στον παραπάνω ορισμό. Με βάση παλαιότερη έρευνά μου, αναλύω τις κατηγορίες αυτές ως εξής:

Κόστος ρύπανσης

Κόστος αναγέννησης

Κόστος εξάντλησης

Κόστος αποσύνθεσης αστικού ιστού

Κόστος κοινωνικής & πολιτισμικής αποσύνθεσης

Κόστος υγείας

Το **κόστος κατάχρησης του περιβάλλοντος (ρύπανση)** είναι αυτονόητο. Μόνο πρέπει να παρατηρηθεί ότι είναι έννοια σχετική, εξαρτώμενη από τα καθοριζόμενα από τον νόμο ανώτατα αποδεκτά όρια. Στην πράξη σχετίζεται με την ικανότητα απορρόφησης του κάθε αποδέκτη, δηλαδή του ατμοσφαιρικού αέρα, των σκορμάτων νερού (λίμνες, θάλασσες, ποταμοί, υπόγεια υδάτια) και του εδάφους. Στο κόστος αυτό πρέπει να κατατάξουμε και τις περισσότερες κατηγορίες του κόστους της κλιματικής αλλαγής.

Το **κόστος αναγέννησης** αναφέρεται σε φυσικούς πόρους που είναι δεκτικοί ανανέωσης, όπως π.χ. τα δάση, ενώ το **κόστος εξάντλησης** αναφέρεται σε μη ανανεώσιμους φυσικούς πόρους, όπως π.χ. το πετρέλαιο. Και στις δυο περιπτώσεις το κόστος υλοτομίας, ή εξόρυξης δεν αποτελεί περιβαλλοντικό κόστος. Περιβαλ-

λοντικό κόστος είναι στην πρώτη κατηγορία το κόστος της αναδιάρθρωσης, ή γενικότερα της ανανέωσης του φυσικού πόρου, ενώ στην δεύτερη είναι το κόστος υποκατάστασης, που προκύπτει περί τον χρόνο εξάντλησης των αποθεμάτων. Και εδώ ο ορισμός της αειφόρου ανάπτυξης που προαναφέραμε απαιτεί το κόστος αυτό να μην το επιβαρυνθεί, μόνο η γενεά που θα ζει τότε, αλλά να υπάρξει μια πρόβλεψη για κατανομή του σε όλες τις γενεές που μεσολαβούν.

Το κόστος αποσύνθεσης του αστικού ιστού είναι και αυτό σχεδόν αυτονόητο. Προκύπτει όταν υπό την πίεση της ρύπανσης, ή της κυκλοφορίας οχημάτων και των σχετικών υποδομών, ή της επικράτησης βιομηχανικών χρήσεων, μια αστική περιοχή υποβαθμίζεται και προκύπτει μια σειρά από κοινωνικά κόστη. Π.χ. η όχληση των κατοίκων που μένουν και το κόστος μετακίνησης αυτών που φεύγουν.

Το κόστος κοινωνικής και πολιτισμικής αποσύνθεσης συνδέεται με το προηγούμενο και οφείλεται συνήθως στην αύξηση της παραοικονομίας και της εγκληματικότητας, που ακολουθεί την αποσύνθεση του αστικού ιστού, με όλες τις συνέπειές της. (Αυξημένη αστυνόμευση και κοινωνική πρόνοια, αλλαγή της εκπαίδευσης, κ.λ.π.).

Τέλος, το κόστος υγείας συνδέεται με τις δύο προηγούμενες καταστάσεις αλλά εκδηλώνεται και σε περιοχές μεγάλης συγκέντρωσης βαριάς ή οχλούσας βιομηχανίας. Π.χ. Ελευσίνα, ή Πτολεμαίδα.

Η περιφημη Έκθεση Stern αποτελεί ένα εξαιρετο παράδειγμα υπολογισμού περιβαλλοντικού κόστους. Εκτίμησε το συνολικό κόστος που θα προκαλέσει η κλιματική αλλαγή, αν δεν ληφθούν μέτρα αντιμετώπισής της, ως ίσο προς το 5% του ετήσιου παγκόσμιου ΑΕΠ. Το κόστος αυτό εμπίπτει κυρίως στο κόστος κατάχρησης του περιβάλλοντος αλλά και σε άλλες από τις παραπάνω κατηγορίες (κόστος αποσύνθεσης από την μαζική μετακίνηση πληθυσμών, κόστος υγείας από την εξάπλωση ασθενειών και άλλα).

Στην οικονομική βιβλιογραφία, ήδη από την δεκαετία των 1980, υπάρχουν διάσπαστες πολλές μελέτες, που περιέχουν εκτιμήσεις περιβαλλοντικού κόστους, είτε κατά τομείς (συνήθως ενέργεια και μεταφορές) είτε και στο σύνολό του. Οι εκτιμήσεις αυτές διαφέρουν πολύ, ανάλογα με τον ορισμό που δίνεται στο τι συνιστά περιβαλλοντικό κόστος και την μεθοδολογία εκτίμησής του. Τα γενικά συμπεράσματα που προκύπτουν από τα στοιχεία αυτά είναι δύο:

Πρώτον, η μεθοδολογία εκτίμησης του περιβαλλοντικού κόστους υπάρχει, ακόμη και για πολύ εξειδικευμένες περιπτώσεις. Για παράδειγμα, η μελέτη των David Pierce & Dominic Moran: *The economic value of biodiversity*, Earthscan Publications, London 1994.

Δεύτερον, οι εκτιμήσεις του συνολικού εξωτερικού περιβαλλοντικού κόστους,

για τις αναπτυγμένες χώρες ποικίλλουν μεταξύ του 10-20% του ΑΕΠ. Σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα, σε προηγούμενο μάθημα ανέφερα ότι μόνο το σχετικό κόστος των οδικών μεταφορών υπολογιζόταν το 2002 σε 3,8% του ΑΕΠ, ενώ σε άλλη ειδική μελέτη που παρουσιάστηκε σε διημερίδα της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ το περιβαλλοντικό κόστος της ενέργειας (σε όλους τους τομείς πλην μεταφορών) υπολογίστηκε για το 2002 σε 12,2% του ΑΕΠ.

Η φιλο-περιβαλλοντική οικονομία και οι αρχικές δυσκολίες

Εξακολουθούν όμως και υπάρχουν αρκετά κενά και δυσκολίες. Θα αναφερθώ στα κυριότερα:

Πρώτον, στον τομέα εκτίμησης του κοινωνικού κόστους δεν έχει σημειωθεί πρόοδος στην ίδια κλίμακα, με το περιβαλλοντικό κόστος. Οι υπολογισμοί που υπάρχουν αναφέρονται σε πολύ εξειδικευμένες περιπτώσεις και δεν βοηθούν σε μια συνολική προσέγγιση. Το πρόβλημα, βέβαια, είναι στην ουσία ακόμη μεγαλύτερο, δεδομένου ότι η αλλαγή του προτύπου ανάπτυξης με την ένταξη τόσο του περιβαλλοντικού, όσο και του κοινωνικού κόστους στην αγορά, προϋποθέτει τον υπολογισμό ενός σύνθετου οικονο-περιβαλλο-κοινωνικού κόστους και την εξεύρεση μεθόδων ένταξής του.

Δεύτερη δυσκολία: η διαχρονική και διαπεριφερειακή κατανομή του κόστους, μεταξύ ηπείρων και γενεών. Τι συμβαίνει π.χ. όταν η κατανάλωση τροπικής ξυλείας σε αναπτυγμένες χώρες, οδηγεί σε αποψίλωση των τροπικών δασών; Αν προσπαθήσουμε να εντάξουμε το περιβαλλοντικό κόστος, που θα επιβληθεί ο περιβαλλοντικός φόρος; Στην χώρα κατανάλωσης, στην χώρα παραγωγής, ή θα μοιραστεί και στις δυο; Η έλλειψη παγκόσμιων θεσμικών πλαισίων για διεθνή ή έστω διακρατική φορολογία δημιουργεί μεγάλη δυσκολία, όπως διαπιστώνουμε και με την περίπτωση της κλιματικής αλλαγής.

Τρίτο σημαντικό πρόβλημα: η κατανομή του κόστους εξάντλησης των φυσικών πόρων ανάμεσα στις γενεές. Πόσες γενεές θα προσπαθήσουμε να καλύψουμε με ένα απάνιο φυσικό πόρο; Δύο, τρεις, τέσσερις; Και πώς θα κατανείμουμε το κόστος εξάντλησης; Ισομερώς ή με αυξανόσα κλίμακα; Αυτά είναι ερωτήματα στα οποία δεν έχουν δοθεί ακόμα σοβαρές απαντήσεις.

Ενόψει όλων αυτών των δυσκολιών, μήπως είναι ουτοπία να προσπαθήσουμε να λύσουμε ένα σύνθετο περιβαλλοντικό και κοινωνικό πρόβλημα, μέσω της αγοράς; Η απάντηση είναι ότι, ακριβώς επειδή πρόκειται για ένα σύνθετο πρόβλημα κατανομής φυσικών πόρων, μεταξύ λαών και γενεών, επιβάλλεται η χρησιμοποίηση του μηχανισμού της αγοράς.

Πρώτον, γιατί έχει αποδεχτεί στην πράξη, ότι είναι ο αποτελεσματικότερος και ταχύτερος μηχανισμός κατανομής πόρων.

Δεύτερον, γιατί αποδέχεται και μη χρηματικές αξίες ως κριτήρια κατά την λειτουργία του. Π.χ. δέχεται και ενσωματώνει το κριτήριο της ποιότητας, ή των προσδοκιών.

Τρίτον, γιατί είναι πολύ καλύτερο να έχουμε τα ισχυρότατα σήματά του υπέρ, παρά να προσπαθούμε να τα υπερκεράσουμε με πολλαπλή προσπάθεια.

Τέτατον, γιατί η χρησιμοποίηση της νομοθεσίας, διοικητικών ή άλλων μέσων για την προστασία του περιβάλλοντος παρουσιάζει τόσες τριβές και απώλειες, σε χρόνο σε χρήμα, που δεν προκάνουμε.

Πώς θα λειτουργεί το σύστημα;

Η ένταξη του περιβαλλοντικού κόστους στην τιμή π.χ. του λιγνίτη ή στην χρήση του ΙΧ τα κάνει ακριβότερα σε σχέση με άλλα υποκατάστατα και στρέφει τον χρήστη σε άλλα πιο φιλικά στο περιβάλλον καύσιμα ή μέσα μεταφοράς. Αν ο λιγνίτης, ο λιθάνθρακας ή το πετρέλαιο πλήρωναν το πλήρες περιβαλλοντικό κόστος τους, είναι βέβαιο ότι η αιολική ενέργεια θα ήταν φτηνότερη. Το ίδιο ισχύει για τα οικοδομικά υλικά, για διάφορες άλλες πρώτες ύλες ή υπηρεσίες. Με τον τρόπο αυτό αλλάζουν τα πρότυπα κατανάλωσης, παραγωγής, επένδυσης και προσαρμόζονται ανάλογα και ταχύτητα.

Επιπλέον, η έρευνα και η τεχνολογία παίρνουν το σχετικό ισχυρό σήμα από την αγορά και στρέφονται αυτομάτως σε άλλες κατευθύνσεις. Ο κυριότερος λόγος, που η τεχνολογία μας έχει μια μονομανία σε εφαρμογές εξοικονόμησης ενέργειας, είναι ότι η εργασία – όπως είδαμε σε προηγούμενα μαθήματα – με την υπερφορολόγηση καταντά ο ακριβότερος συντελεστής της παραγωγής.

Μετά την ένταξη του περιβαλλοντικού και κοινωνικού κόστους, το καθαρό περιβάλλον, η εξοικονόμηση φυσικών πόρων και ενέργειας, η κοινωνική αλληλεγγύη γίνονται «καλά και συμφέροντα» όχι μόνο «ταυ ψυχαίς αλλά και τοις ταμείαις ημών».

Το τρίτομα τώρα είναι: *Αρκούν αυτά*; Και η απάντηση: *Ασφαλώς όχι*: Η μετάβαση σε ένα νέο πρότυπο ανάπτυξης προϋποθέτει την αλλαγή όλου του θεσμικού πλαισίου, που διέπει το σημερινό απαρχαιωμένο σύστημα. Τα κύρια στοιχεία που πρέπει να αναθεωρηθούν είναι:

Η άνιση μεταχείριση των συντελεστών παραγωγής, δηλαδή ανθρώπου, κεφαλαίου, περιβάλλοντος (τόσο με την μορφή των φυσικών πόρων και του φυσικού όσο και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος), που διατρέχει όλο το σύστημα.

Η ίση μεταχείριση πρέπει ιδιαίτερα να ενσωματωθεί στο λογιστικό και στο φορολογικό σύστημα, ούτως ώστε η απόσβεση των φυσικών πόρων και της ανθρώπινης γνώσης και εμπειρίας να αναγνωρίζεται ως δαπάνη που εκπίπτει, όπως συμβαίνει με τους τόκους και την απόσβεση του παγίου κεφαλαίου. Επίσης, πρέπει να αποκατασταθεί σχετική ισότητα στους φορολογικούς συντελεστές.

Η προστιθέμενη αξία πρέπει να αντικατασταθεί από άλλο μέτρο για την ανάπτυξη (στην οποία ούτως ή άλλως πρέπει να δοθεί νέος ορισμός), την ευμάρεια και την ανθρώπινη προσπάθεια. Το μέτρο πρέπει να εκφράζεται λογιστικά σε απολύτα μεγέθη και να είναι ενιαίο. Διάφοροι δείκτες και συστήματα δεικτών, που προτείνονται, δεν είναι κατάλληλα για την αντικατάσταση της προστιθέμενης αξίας.

Συνέπεια της αντικατάστασης της προστιθέμενης αξίας, θα είναι και η κατάργηση του ΦΠΑ ως του κύριου φόρου συναλλαγών. Η φορολογία θα πρέπει – εκτός από την αναδιανομή του εισοδήματος – να έχει ως κύριο στόχο και την ένταξη του περιβαλλοντικού και κοινωνικού κόστους στις τιμές.

Το θεσμικό πλαίσιο θα πρέπει να διευκολύνει τη λειτουργία και άλλων μέσων ένταξης όπως είναι οι ειδικές αγορές εμπορίας ρύπων. Και αυτές όμως θα πρέπει να πραγματοποιούν και να εκδημοκρατιστούν με την διάθεση των αδειών ρύπανσης όχι στις επιχειρήσεις, αλλά στους πολίτες, οι οποίοι –εφ' όσον το επιθυμούν– θα τις πουλούν στην αγορά, ή εάν θέλουν ακόμη καθαρότερο περιβάλλον θα τις ακυρώνουν.

Θα πρέπει να καταργηθούν θεσμοί όπως της αξιολόγησης επενδύσεων με την προεξόφληση των μελλοντικών ταμιακών ροών σε παρούσα αξία, διότι τέτοιοι θεσμοί, υποβιβάζουν την αξία της ρύπανσης και παράλληλα εντείνουν την ανισοκατανομή των πόρων μεταξύ των γενεών. Είναι προφανές επίσης ότι, μετά την ένταξη του περιβαλλοντικού κόστους στους προϋπολογισμούς των έργων, θα πρέπει να αναθεωρηθεί και η όλη διαδικασία των μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων.

Τα ελεγκτικά συστήματα των επιχειρήσεων, καθώς και τα διάφορα άλλα συστήματα προτύπων, ταξινόμησης, οικολογικών σημάτων και παρόμοιοι θεσμοί και μηχανισμοί θα πρέπει και αυτοί να αναθεωρηθούν εκ βάθρων.

Αυτά ως προς το στενό οικονομικό θεσμικό πλαίσιο που θα μεταβληθεί σε ολοκληρωμένο οικονο-περιβαλλο-κοινωνικό θεσμικό πλαίσιο. Παράλληλα όμως θα πρέπει να μετασχηματιστούν και τα θεσμικά πλαίσια όλων των άλλων συστημάτων.

Ιδιαίτερα απαιτούνται ριζικές αλλαγές σε παιδεία, έρευνα, τεχνολογία, χοροταξία, πολεοδομία και κανονισμούς δόμησης, στα δημόσια έργα και τις προδιαγραφές τους, γενικότερα στην διακυβέρνηση και διοίκηση.

Εδώ τίθεται ένα πρόβλημα από τον σχετικά βραχύ χρόνο που διαθέτει μια δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση –συνήθως μια τετραετία– για να αντιμετωπίσει περιβαλλοντικά προβλήματα που ο χρονικός τους ορίζοντας πολλές φορές ξεπερνά και τη μία γενιά. Μπροστά στην πρόκληση αυτή η κοινωνία των πολιτών πρέπει να προσλάβει νέες διαστάσεις και σημασία και, ασφαλώς πρέπει να ενισχυθεί η παγκόσμια διακυβέρνηση. Αντίθετα από ότι νομίζεται από πολλούς, το νέο αειφορικό πρότυπο θέλει περισσότερη δημοκρατία και συναίνεση.

ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΕΝΑ ΝΕΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΑΕΙΦΟΡΙΑΣ

Περιβάλλον και Οικονομική Ανάπτυξη

Βασιλική Ναννή

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Ρύπανση περιβάλλοντος και βιομηχανική ανάπτυξη - πρώτες μορφές περιβαλλοντικής ρύπανσης

*«Μακάριος ο Θεός... η ελπίς αυτού επί Κύριον τον Θεόν αυτού,
τον ποιήσαντα τον ουρανόν και την γην, την θάλασσαν και
πάντα τα εν αυτοίς».*

(Ψαλμός ΡΜΕ', 5-6)

Η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος δεν αποτελεί νέα γνώση ενός σύγχρονου φαινομένου. Η υποβάθμιση του περιβάλλοντος άρχισε από τότε που ο άνθρωπος προσπάθησε να αξιοποιήσει, όπως μπορούσε, χρησιμοποιώντας τη διαχρονική γνώση του, ότι το φυσικό του περιβάλλον μπορούσε να τον προσφέρει, προκειμένου να βελτιώσει τις συνθήκες της ζωής του. Στην πραγματικότητα η υποβάθμιση του περιβάλλοντος ανάγεται στην Εποχή του Λίθου, όταν ο άνθρωπος άρχισε να χρησιμοποιεί τη φωτιά, δημιουργώντας ταυτόχρονα, λόγω των προϊόντων καύσης μία ομολογουμένως ελάχιστη μορφή ατμοσφαιρικής ρύπανσης ή όταν ο άνθρωπος έμαθε να κόβει δέντρα για να τα χρησιμοποιήσει όπως τον βόλεψαν. Αυτές οι δύο μικρές τεχνολογικές ανακαλύψεις του ανθρώπου σηματοδότησαν την έναρξη των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, δηλαδή της ρύπανσης και της εξάντλησης του οριζτού πλούτου του πλανήτη μας. Φυσικά, η υποβάθμιση του περιβάλλοντος συνεχίστηκε και στη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής. Οι πρώτες μορφές σοβαρής ρύπανσης του περιβάλλοντος συνδέονται με αυτό που όλοι γνωρίζουμε ως «**Βιομηχανική Επανάσταση**» (Industrial Revolution), η οποία βασίστηκε στις ιδέες του καπιταλισμού με την έννοια και εκείνα τα πρόδρομα χαρι-

κτηριστικά που του έδωσε ο Adam Smith όταν δημοσίευσε, το έτος 1776, το *"An Inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations"*.

Όταν, γύρω στο 1851, η Μεγάλη Βρετανία διαφώνηζε τον εαυτό της ως «το πρώτο εργαστήριο του κόσμου», έχοντας το προβάδισμα στη βιομηχανική ανάπτυξη και στην εφαρμογή νέων τεχνολογιών και χρησιμοποιώντας το «αχτύπητο δίδυμο» **κάρβουνου-χάλυβα** που διέθετε σε αφθονία, στην πράξη δημιουργούσε το πρώτο υπόδειγμα «μαύρης πόλης» με χαρακτηριστικό παράδειγμα βιομηχανικής πόλης το Birmingham. Η σοβαρή υποβάθμιση του περιβάλλοντος δυστυχώς είχε αρχίσει. Το έτος 1875 σημειώθηκαν οι πρώτες σοβαρές επιπτώσεις της ατμοσφαιρικής ρύπανσης που είχαν ως επακόλουθο το θάνατο πολλών ανθρώπων στο Λονδίνο. Το έτος 1905 χρησιμοποιείται για πρώτη φορά ο όρος «καπνομήχλη», ενώ το έτος 1909 αποδίδονται στην καπνομήχλη οι θάνατοι περίπου 1000 ανθρώπων, στη Γλασκώβη και στο Εδιμβούργο. Το έτος 1952 εκτός από την καπνομήχλη σημειώθηκαν και υψηλές τιμές ενός άλλου επικίνδυνου ρύπου, του διοξειδίου του θείου, στο Λονδίνο. Ο συνδυασμός των δύο αυτών ρύπων οδήγησε στο θάνατο περίπου 4000 ανθρώπους μέσα σε χρονικό διάστημα τεσσάρων ημερών. Η ανάπτυξη της χημικής βιομηχανίας, η εφαρμογή καινοτομιών και η υιοθέτηση της οικονομικής πρότασης *"big is beautiful"* για την αύξηση της βιομηχανικής ισχύος συνδέθηκαν άρρηκτα με τα πρώτα σοβαρά προβλήματα του περιβάλλοντος. Σιγά-σιγά στο παιχνίδι της βιομηχανικής ανάπτυξης μπήκαν και άλλες χώρες, οι οποίες ακολούθησαν το παράδειγμα της Μεγάλης Βρετανίας, που ήταν τότε πρωτοπόρος της υφαντουργίας και της χημικής βιομηχανίας. Η Γερμανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, και τέλος, η Ιαπωνία, της οποίας η βιομηχανική στρατηγική βασίστηκε στην υιοθέτηση της δυτικής τεχνολογίας, ήταν μερικές από αυτές τις χώρες.

Η υποβάθμιση του περιβάλλοντος έγινε εντονότερη στο δεύτερο ήμισυ του δεκάτου ογδόου αιώνα, όταν η υφαντουργία, η σιδηρουργία, η χρήση του άνθρακα και οι ατμομηχανές υποσκελίστηκαν από μια νέα τεχνολογία αιχμής, τον ηλεκτρισμό, που εμφανίστηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και έπαιξε και εξακολουθεί να παίζει κρίσιμο ρόλο σε κάθε τεχνολογική ανάπτυξη. Ο ηλεκτρισμός σηματοδότησε αυτό που πολλοί σνηθίζουν να αναφέρουν ως **«Δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση»**.

Σήμερα, μπορούμε να πούμε ότι διακινούμε ή μήπως φθάνουμε στο τέλος (;) της **«Τρίτης Βιομηχανικής Επανάστασης»**, που αρχίζει μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου με τον Eniac, τον πρώτο ηλεκτρονικό υπολογιστή που κατασκευάστηκε το έτος 1946 και ζύγιζε 30 τόνους, και φθάνει στους σημερινούς ηλεκτρονικούς υπολογιστές που είναι χιλιάδες φορές πιο ελαφροί και που με τα έξυπνα τσιπάκια ολικόνης που διαθέτουν επιτυγχάνουν θαυμάσιες υπολο-

γιστικές αποδόσεις σε σύγκριση με τον Επίας. Την περίοδο αυτή πρωταγωνιστικό ρόλο στην παγκόσμια βιομηχανία έπαιξαν η ανακάλυψη της πυρηνικής ενέργειας που είχε και τις σοβαρότερες μορφές επιπτώσεων στο περιβάλλον (ατομική βόμβα, ατυχήματα Three Mile Island και Chernobyl), η πετροχημική βιομηχανία, καθώς και μαζική παραγωγή αυτοκινήτου, που όμως συντελεί στην αύξηση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, λόγω εκπομπής των κυριότερων αερίων ρύπων. Το 1940 εμφανίζεται στη βιβλιογραφία ένας νέος τύπος ατμοσφαιρικής ρύπανσης, που παρατηρήθηκε στο Λος Άντζελες των ΗΠΑ, η «φωτοχημική ρύπανση» που συνδέεται άμεσα με τα καύσιμα των οχημάτων. Δυστυχώς, η πορεία του ανθρώπου προς αυτό που συνηθίζουμε να αποκαλούμε ανάπτυξη συνδέεται άρρηκτα με την καταστροφή του περιβάλλοντος. Το μέλλον θα δείξει αν οι σημερινές περιβαλλοντικές προκλήσεις πείσουν τον άνθρωπο να αυτοσυνδέσει την ανάπτυξη του από την προϋπάρχουσα καταστροφή του.

2. Νέα Θεώρηση ορισμού της έννοιας του περιβάλλοντος

Ο ακριβής καθορισμός της έννοιας του φυσικού περιβάλλοντος είναι πολύ δύσκολος. Σε διάφορα επιστημονικά συγγράμματα αναφέρονται πολλοί ορισμοί του περιβάλλοντος, οι περισσότεροι των οποίων διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Πολλοί ορισμοί του περιβάλλοντος ορίζουν το περιβάλλον κάτω από το αυστηρό πρίσμα της βιολογίας ή της βιοφυσικής εξετάζοντας χωριστά τις βιοτικές και τις αβιοτικές επιδράσεις και απομονώνοντας κατά κάποιον τρόπο το περιβάλλον από τον ανθρώπινο παράγοντα με την έννοια του ανθρώπινου είδους (*homo sapiens*). Το περιβάλλον όμως, τουλάχιστον σύμφωνα με τη χριστιανική πίστη, δημιουργήθηκε για τον άνθρωπο.

Σύμφωνα άλλωστε και με την ελληνική νομοθεσία, στην οποία διαφαίνεται η ανθρωποκεντρική αυτή τάση, «περιβάλλον» θεωρείται «ο περιβάλλον τον άνθρωπο χερσαίος, θαλάσσιος και εναέριος χώρος, μετά των εν αυτό χλωρίδος και πανίδος, των φυσικών πόρων και στοιχείων πολιτισμού, ως ταύτα διαμορφώθηκαν εκ της δραστηριότητας του ανθρώπου».

Αναμφισβήτητα, είτε συμφωνεί κάποιος με την ανθρωποκεντρική έννοια του περιβάλλοντος, είτε διαφωνεί με αυτή, πρέπει να παραδεχτεί ότι το ανθρώπινο είδος ανήκει στο περιβάλλον, γιατί εξαρτάται απόλυτα από αυτό και για το λόγο αυτό θεωρούμε ότι κάθε σωστή επιστημονική προσέγγιση της έννοιας του περιβάλλοντος δε θα πρέπει να διαχωρίζει το ανθρώπινο είδος από το φυσικό του χώρο, το περιβάλλον. Κάτω από αυτή τη θεώρηση λοιπόν, επιλέγουμε έναν «απλοϊκό», αλλά απολύτως κατανοητό ορισμό του περιβάλλοντος, σύμφωνα με τον οποίο

περιβάλλον είναι ο αέρας που αναπνέουμε, το οξυγόνο του οποίου έχουμε απόλυτη ανάγκη για τη σωστή λειτουργία του οργανισμού μας, ο οποίος ταλαιπωρείται πολύ, όταν υπάρχει ατμοσφαιρική ρύπανση, περιβάλλον είναι αιώμη το νερό που πίνουμε και που πρέπει να είναι απόλυτα διαγνές και καθαρό, γιατί είναι ο πρωταρχικός παράγοντας της υγείας μας – δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το 75% περίπου του οργανισμού μας αποτελείται από νερό –, περιβάλλον είναι οι φυσικοί ήχοι που ακούμε, που μετατρέπονται σε εφιάλη, όταν λόγω υπερβολικής έντασης δημιουργούν ηχητική ρύπανση... περιβάλλον με λέγα λόγια είναι αυτό που όλοι νιώθουμε με τις αισθήσεις μας.

Μια μεταβολή του περιβάλλοντος που υπερβαίνει ορισμένα όρια δίνει ένα σήμα στις αισθήσεις του ανθρώπου, και τότε ο ανθρώπινος οργανισμός αρχίζει να μη νιώθει καλά, ακριβώς γιατί υπάρχει μια διαταραχή της περιβαλλοντικής ισορροπίας, δηλαδή κάποια μορφή περιβαλλοντικής ρύπανσης. Ο άνθρωπος ανήκει στο περιβάλλον, δεν είναι απλός παρατηρητής. Όταν το κατανοήσουμε αυτό, τότε θα δοθούν λύσεις στα προβλήματα του περιβάλλοντος.

3. Νέο Υπόδειγμα οικονομικής ανάπτυξης – βιώσιμη ανάπτυξη

Τα πιο σοβαρά περιβαλλοντικά προβλήματα του πλανήτη μας οφείλονται σε ανθρωπογενείς δράσεις που είχαν ως στόχο την επίτευξη ανάπτυξης, όπως την εννοούσαμε μέχρι σήμερα, δηλαδή οικονομικής ανάπτυξης, βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης και φυσικά ανθρώπινης ανάπτυξης, με την έννοια της βελτίωσης των συνθηκών της ζωής και του κατά κεφαλή εισοδήματος. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπήρξε ανάπτυξη, αλλά αυτή δυστυχώς συνοδεύτηκε από μια εκθετική υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Το πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης που προκρίθηκε και χρησιμοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια για κάποιους λόγους δεν είχε λάβει υπόψη του περιβαλλοντικές παραμέτρους και έτσι τα οικονομικά και τεχνολογικά επιτεύγματα του ανθρώπου πραγματοποιήθηκαν σε βάρος της βιωσιμότητας, του ορυκτού πλούτου, των ενεργειακών πηγών και των κλιματολογικών συνθηκών του πλανήτη μας. Ο άνθρωπος αγνόησε το γεγονός ότι αποτελεί έναν κρίκο στην αλυσίδα του φυσικού περιβάλλοντος – ίσως τον πολυτιμότερο κρίκο – που όμοια έχει ανάγκη, προκειμένου να επιβιώσει, από το διακριτό ρόλο κάθε άλλου κρίκου και για το λόγο αυτό δεν πρέπει να σπάσει την περιβαλλοντική αλυσίδα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο άνθρωπος με διάφορες ενέργειες του επιδιώκοντας τη μεγέθυνση του αποτελέσματος έχει διαταράξει την ισορροπία του περιβάλλοντος και τώρα αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι έχει πετύχει σύγχρονα στόχων. Ας ελπίσουμε ότι η διατάραξη αυτή του περιβάλλοντος έχει επι-

ρεάσει μέχρι τώρα μόνο την ανθεκτικότητα στήριξης των κρίσεων της αλυσίδας και ότι υπάρχει ακόμη, με αλλαγή στρατηγικής, η δυνατότητα ενίσχυσης των δεσμών μεταξύ των περιβαλλοντικών κρίκων. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζει τώρα την πρόκληση να επιτύχει την οικονομική ανάπτυξη λύνοντας συγχρόνως τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί όταν εισάγει σε ένα **νέο υπόδειγμα ανάπτυξης** τις αναγκαίες περιβαλλοντικές μεταβλητές και κυρίως όταν θεωρήσει τον εαυτό του ως ένα μέρος του περιβάλλοντος – **ελέγχοντας το υπόδειγμα κάθε φορά από μέσα και όχι από έξω** – το οποίο πρέπει να προστατεύσει, γιατί μόνο τότε υπάρχει ελπίδα η αυξανόμενη με εκθετικούς ρυθμούς καταστροφή του περιβάλλοντος να γίνει αναστρέψιμη.

Αφού λοιπόν χρειάζεται ένα νέο υπόδειγμα οικονομικής ανάπτυξης ίσως αυτό να σημαίνει ότι η οικονομική θεωρία πρέπει να επανεξεταστεί και να δημιουργηθεί ένα νέο οικονομικό σύστημα, στο οποίο οι τρεις συντελεστές της παραγωγής – ο άνθρωπος, το κεφάλαιο και οι φυσικοί πόροι – να λαμβάνονται εξίσου υπόψη. Μερικοί φοβούνται ότι με την καθιέρωση αυτού του νέου οικονομικού συστήματος που θα λαμβάνει σοβαρά υπόψη τον το περιβάλλον, ίσως δε θα είναι εύκολη πλέον η επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης. Όμως η μόνη αποδεκτή ανάπτυξη πρέπει να είναι η βιώσιμη ανάπτυξη και να αποτελεί μελλοντική πρόκληση η επίτευξή της. Ο όρος «**βιώσιμη ανάπτυξη**» ή «**αειφόρος ανάπτυξη**» αναφέρθηκε το έτος 1987 στην έκθεση της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη γνωστής ως έκθεσης Brundtland και σύμφωνα με αυτήν, ως αειφόρος ανάπτυξη, θεωρείται «*η ανάπτυξη που καλύπτει τις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να διακυβεύεται η ικανότητα των μελλοντικών γενεών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες*».

Σύμφωνα λοιπόν με τον πιο πάνω αναφερόμενο ορισμό, η βιώσιμη ανάπτυξη περιέχει τρεις διαστάσεις: την οικονομική, την κοινωνική και την περιβαλλοντική διάσταση. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια επιδιώκεται οικονομική ανάπτυξη που θα συνοδεύεται από οικολογική βιωσιμότητα. Αυτό σημαίνει ότι κάθε οικονομική ή επιχειρηματική δραστηριότητα σε εθνικό ή παγκόσμιο επίπεδο θα πρέπει να υπολογίζει τη «*φέρουσα δυναμικότητα*» των οικοσυστημάτων της γης, δηλαδή τη χρήση του περιβάλλοντος ως τροφοδότη πόρων και ως απορροφητή ρύπων. Υπάρχει ανάγκη διατήρησης της βιοποικιλότητας του περιβάλλοντος, του πολιτισμού και των πόρων. Στο συνέδριο των Ηνωμένων Εθνών που έγινε στο Ρίο της Βραζιλίας, το έτος 1992, έγινε σαφές ότι η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης εκτός της περιβαλλοντικής διάστασης περιέχει πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους. Η Agenda 21 που διαμορφώθηκε σε αυτό το συνέδριο στον όρο «ανάπτυξη» εισάγει πλέον τα δικαιώματα όλων των πολιτών του πλανήτη για καθαρό αέρα, νερό και έδαφος, δηλαδή με απλά λόγια για καθαρό περιβάλλον. Αυτό

σημαίνει έμμεσα ότι επιδιώκεται ισότητα όλων των πολιτών του πλανήτη όσον αφορά στο περιβάλλον.

Καταλήγουμε λοιπόν ότι η οικονομική ανάπτυξη και η ποιότητα του περιβάλλοντος θα είναι πλέον άρρηκτα συνδεδεμένες και αλληλοεξαρτώμενες. Η επιστήμη και η τεχνολογία μπορούν να βοηθήσουν στη χάραξη στρατηγικών για την επίτευξη βιώσιμης ανάπτυξης. Οι όροι «καθαρές τεχνολογίες» και «πράσινη χημεία» αρχίζουν να γίνονται γνωστοί.

4. Επιστημάνσεις ειδικών φαινομένων περιβαλλοντικής ρύπανσης

4.1. «Φαινόμενο θερμοκηπίου» (Greenhouse Effect)

Ένα από τα οξύτερα περιβαλλοντικά προβλήματα του πλανήτη μας, το οποίο συντελεί στις συνεχώς παρατηρούμενες ανησυχητικές αλλαγές του κλίματος αποτελεί το γνωστό «φαινόμενο του θερμοκηπίου». Το φαινόμενο αυτό πήρε την ονομασία του από τη συμπεριφορά των γυαλιών ενός θερμοκηπίου, τα οποία ενώ επιτρέπουν την είσοδο του ορατού και του υπεριώδους φωτός της ηλιακής ακτινοβολίας απαγορεύουν την έξοδο, ως αδιαπέραστα, σε μερικά υπέρυθρα μήκη κύματος ακτινοβολίας που διατηρούν τη θερμοκρασία μέσα σε ένα θερμοκήπιο. Το φαινόμενο του θερμοκηπίου δεν αποτελεί ένα νέο φαινόμενο που δημιουργήθηκε ευχάτως από ανθρωπογενείς δραστηριότητες, όπως πολλοί νομίζουν, απλά αυτό που τώρα ονομάζουμε ως φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι στην πραγματικότητα η ενίσχυση ενός φυσικού φαινομένου που προϋπήρχε προκειμένου να συντηρείται η ζωή πάνω στη γη. Αν δεν υπήρχε αυτό το φαινόμενο, τότε η μέση θερμοκρασία των κατώτερων στρωμάτων του αέρα – τροπόσφαιρας – θα ήταν -18°C , ενώ τώρα είναι περίπου 15°C , δηλαδή υπάρχει διαφορά περίπου 33 βαθμών. Στην ατμόσφαιρα, υπάρχουν διάφορα αέρια που επιτρέπουν να φθάσει η ηλιακή ακτινοβολία στην επιφάνεια της γης, αλλά συγχρόνως απορροφούν και στέλνουν προς το διάστημα τη θερμική ακτινοβολία που εκπέμπεται από την επιφάνεια της γης. Ένα μέρος της υπέρυθρης ακτινοβολίας παγιδεύεται στην ατμόσφαιρα και αυτό έχει ως άμεσο αποτέλεσμα τη θέρμανση των αερίων μαζών που βρίσκονται κοντά στο έδαφος, ώστε η θερμοκρασία του πλανήτη να είναι κατάλληλη για τις επικρατούσες συνθήκες ζωής. Οι ανθρωπίνες δραστηριότητες όμως ενίσχυσαν το φυσικό φαινόμενο του θερμοκηπίου με την αύξηση των συγκεντρώσεων των γνωστών αερίων του θερμοκηπίου, όπως είναι το διοξείδιο του άνθρακα (CO_2) και το μεθάνιο (CH_4), αλλά και με την εκπομπή άλλων ενώσεων, οι οποίες δεν προϋπήρχαν στην ατμόσφαιρα, όπως είναι οι χλωροφθοράνθρακες (CFCs).

Τι έδειξαν τα καρότα πάγου;

Το διοξείδιο του άνθρακα υπάρχει στη φύση ως προϊόν της γνωστής φωτοσύνθεσης των φυτών. Διάφορες ανθρωπογενείς δραστηριότητες που συνδέονται με την οικονομική και βιομηχανική ανάπτυξη έχουν αυξήσει υπερβολικά τις συγκεντρώσεις του αερίου διοξειδίου του άνθρακα. Στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρεται ότι η περιεκτικότητα της ατμόσφαιρας σε διοξείδιο του άνθρακα αυξάνεται με ρυθμό τουλάχιστον 0,5% ετησίως. Ο βαθμός αυτός αναμένεται να αυξηθεί με την εκβιομηχάνιση πολλών χωρών της Ασίας (Κίνα, Ινδία) που ακολουθούν το ίδιο, δυτικού τύπου, υπόδειγμα βιομηχανικής ανάπτυξης.

Οι πρώτες μετρήσεις διοξειδίου του άνθρακα έγιναν το έτος 1958, με την εγκατάσταση των δύο πρώτων σταθμών στο Νότιο Πόλο και στο παρατηρητήριο Mauna Loa, στη Χαβάη. Έκτοτε έχει δημιουργηθεί ένα διεθνές δίκτυο σταθμών, υπό την αιγίδα του Παγκόσμιου Οργανισμού Μετεωρολογίας (WMO), οι μετρήσεις των οποίων δείχνουν ότι η αύξηση του διοξειδίου του άνθρακα διαχρονικά εμφανίζει εκθετική μορφή. **Οι σημερινές συγκεντρώσεις διοξειδίου του άνθρακα είναι οι πιο υψηλές που έχει γνωρίσει ο πλανήτης τα τελευταία 160.000 χρόνια!** Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία που μας δίνουν τα «καρότα πάγου» της Αρκτικής και της Ανταρκτικής. Αυτά είναι δείγματα πάγου που μέσα τους περιέχουν φυσαλίδες αέρα, οι οποίες επιτρέπουν στους επιστήμονες να μετρήσουν τις συγκεντρώσεις διοξειδίου του άνθρακα και τη θερμοκρασία του αέρα που επικρατούσαν στην ατμόσφαιρα της γης περασμένες εποχές μέχρι 160.000 χρόνια πριν.

Στην αύξηση του διοξειδίου του άνθρακα συμβάλλουν οι επιδράσεις του ανθρώπου στο βιογεωχημικό κύκλο του άνθρακα με την καύση των δασών, την αποψίλωση, τις πυρκαγιές και τη μετατροπή των δασών σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις. (Πρόσφατα, πιο συγκεκριμένα τον Αύγουστο του 2005, αναφέρθηκε μία από τις χειρότερες μορφές ατμοσφαιρικής ρύπανσης στη Νοτιοανατολική Ασία, που προκλήθηκε από την ταχεία των φτωχών αγροτών να βάζουν φωτιές στα δάση προκειμένου να εξαπρσιώσουν καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Φυσικά, ο δείκτης ρύπανσης ξεπέρασε τα όρια συναγερμού, ενώ πυκνός καπνός έχει καλύψει μεγάλη έκταση της περιοχής). Είναι γνωστό ότι όταν ένα δάσος μετατρέπεται σε καλλιεργήσιμη γη, τότε ο αποθηκευμένος μέσα στα δέντρα άνθρακας θα ελευθερωθεί στην ατμόσφαιρα με τη μορφή διοξειδίου του άνθρακα, ενώ ένα δάσος απορροφά το διοξείδιο του άνθρακα συνεχώς, προσφέροντας καθαρό αέρα.

Αποδεικτικά στοιχεία της μεγάλης συμβολής του κύκλου του άνθρακα στο φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι οι επερχόμενες διακυμάνσεις των συγκεντρώσεων

του διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα του πλανήτη. Έχει παρατηρηθεί ότι στο Βόρειο Ημισφαίριο οι συγκεντρώσεις του διοξειδίου του άνθρακα μειώνονται κατά τη διάρκεια της άνοιξης, όταν οι ρυθμοί της φωτοσύνθεσης γίνονται έντονοι και τα φυτά δεσμεύουν το διοξείδιο του άνθρακα της ατμόσφαιρας. Αντίθετα, το φθινόπωρο, λόγω της μείωσης της ηλιακής ακτινοβολίας και συνεπώς και του ρυθμού της φωτοσύνθεσης, η περιεκτικότητα της ατμόσφαιρας σε διοξείδιο του άνθρακα αυξάνεται.

Φυσικά, η περιεκτικότητα της ατμόσφαιρας σε διοξείδιο του άνθρακα αυξάνεται με εντονότερους ρυθμούς τα τελευταία χρόνια λόγω των ανθρωπογενών εκπομπών των βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών.

Επιπτώσεις του «φαινομένου του θερμοκηπίου»

Ενδεικτικά αναφέρονται μερικές επιπτώσεις του φαινομένου του θερμοκηπίου:

- ανομοιόμορφη αύξηση της θερμοκρασίας του πλανήτη
- μείωση των αποθεμάτων νερού
- μεταβολή της κίνησης των ανέμων
- αλλαγή της συμπεριφοράς των μουσώνων
- μεταβολές στις βροχοπτώσεις
- μεταβολή των καλλιεργήσιμων εκτάσεων και του είδους των καλλιεργειών
- ερημοποίηση
- άνοδος της στάθμης των θαλασσών
- αφανισμός πανίδας και χλωρίδας
- λείψιμο των πάγων στο Βόρειο και Νότιο Πόλο
- μαζικές μετανανήσεις πληθυσμών

Υπάρχει δυνατότητα αναστροφής του «φαινομένου του θερμοκηπίου»; Λειτουργήσει το πρωτόκολλο του Κιότο;

Αναρωτιέται κάποιος: ποια μέτρα μπορεί να πάρει η ανθρωπότητα ώστε να πετύχει αναστροφή του φαινομένου; Η εύκολη απάντηση είναι ότι υπάρχει «το Πρωτόκολλο του Κιότο», που προβλέπει μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου κάτω από τα επίπεδα του έτους 1990 μέχρι το έτος 2012. Οι περισσότερες χώρες έχουν επικυρώσει αυτό το Πρωτόκολλο – η Ελλάδα ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης επικύρωσε το Πρωτόκολλο του Κιότο το Μάιο του 2002 – πολλές βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες όμως δεν έχουν τη διάθεση να το ακω-

λουθήσουν, γιατί η εφαρμογή του θα έχει αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία τους. Οι ΗΠΑ επανειλημμένως τα τελευταία χρόνια έχουν ανακοινώσει ότι δεν έχουν την πρόθεση να το εφαρμόσουν, ενώ η Ρωσία παρόλο που μέχρι το 2003 δήλωνε ότι δε θα το επικυρώσει, προκειμένου να αυξήσει τα επόμενα χρόνια το ΑΕΠ της χώρας, ξαφνικά τον Ιούνιο του 2003, δεδομένου ότι λόγω πτώσης της βιομηχανικής της παραγωγής, οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα δεν υπερβαίνουν κατά πολύ τα όρια του Πρωτοκόλλου του Κιότο, αποφάσισε να προχωρήσει στην κύρωση του Πρωτοκόλλου.

Προκειμένου να αντιληφθεί κάποιος τη σημασία που έχουν για τις κλιματολογικές αλλαγές του πλανήτη οι ισχυρές χώρες του κόσμου, αξίζει να σημειωθεί ότι οι ΗΠΑ συμμετέχουν στις εκπομπές των αερίων του φαινομένου του θερμοκηπίου κατά 36% και η Ρωσία κατά 17%. Μέσα στα πλαίσια του Πρωτοκόλλου του Κιότο η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει επικυρώσει σχέδιο για τα δικαιώματα εκπομπής ρύπων, οπότε η Ελλάδα είναι υποχρεωμένη να καθορίσει τα δικαιώματα εκπομπής ρύπων για τις ελληνικές επιχειρήσεις. Στο άμεσο μέλλον αναμένονται περιβαλλοντικές συναλλαγές μεταξύ «καθαρών» βιομηχανιών που θα πουλούν «δυνατότητες ρύπανσης», δηλαδή μονάδες εκπομπής αερίων σε ρυπογόνους βιομηχανίες. Ήδη στην Ευρωπαϊκή Ένωση συζητούν για το Χρηματιστήριο των ρύπων. Ακούγονται επίσης όροι, όπως είναι «το χαρτοφυλάκιο των ρύπων», που αφορά σε επενδύσεις εταιρειών αναπτυγμένων χωρών σε έργα «καθαρής ενέργειας» σε αναπτυσσόμενες χώρες καθώς και άλλοι καινοφανείς όροι.

4.2. Το Φαινόμενο της «τρύπας του όζοντος»

Το αέριο όζον (O_3), που πήρε το όνομά του από τον Ελβετό καθηγητή της Χημείας Schonbein το έτος 1839 από το ελληνικό «όζειν», λόγω της χαρακτηριστικής οσμής του, αποτελεί επικίνδυνο ρύπο για την εισπνοή, όταν βρίσκεται στα κατώτερα στρώματα της ατμόσφαιρας (τροπόσφαιρα). Στην περίπτωση όμως που το όζον βρίσκεται στη στρατόσφαιρα, σε απόσταση περίπου 25 χιλιομέτρων από την επιφάνεια της γης, λειτουργεί ως φίλτρο προστασίας του πλανήτη, λόγω της ικανότητάς του να απορροφά την υπεριώδη ακτινοβολία (240-320 nm). Η στοιβαδα του όζοντος διατηρείται μέσω της φυσικής ισορροπίας που υπάρχει μεταξύ σχηματισμού και διάσπασης, αλλά δυστυχώς επηρεάζεται από ανθρωπογενείς δράσεις, κυρίως τη χρήση χλωροφθορανθράκων (CFCs).

Υπενθυμίζεται ότι οι επιστήμονες P. Crutzen, M. Molina και S. Rowland, οι οποίοι πρώτοι είχαν αναφέρει την ιδιαίτερη σημασία του οξειδίου του αζώτου και του χλωρίου ανθρωπογενούς προέλευσης στη στρατόσφαιρα, τιμήθηκαν με το

βραβείο Nobel Χημείας, το έτος 1995. Πρέπει να τονιστεί ο ευεργετικός ρόλος της σποιβάδας του στρατοσφαιρικού όζοντος, δεδομένου ότι η υπεριώδης ακτινοβολία είναι πολύ επικίνδυνη, γιατί μπορεί να προκαλέσει εγκαύματα, καρκίνο του δέρματος, καταρράκτη ματιών, ακόμα και καταστροφή του DNA.

Υπάρχει δυνατότητα αναστροφής του φαινομένου της «τρύπας του όζοντος»; Λειτουργήσει το πρωτόκολλο του Μόντρεαλ;

Το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ προβλέπει την κατάργηση των χλωροφθορανθράκων μέχρι το έτος 2030 και ήδη από το έτος 1987 η χρήση των CFCs έχει περιοριστεί. Τα αποτελέσματα όμως του περιορισμού αυτών των βλαπτικών ουσιών μέχρι σήμερα δεν είναι ενθαρρυντικά. Από διάφορες εκτιμήσεις που έχουν γίνει προκύπτει ότι το μέγιστο της απώλειας του όζοντος προβλέπεται κατά την περίοδο των ετών 2010-2020, πράγμα που δείχνει ότι δυστυχώς η ανάκαμψη με τις παρούσες συνθήκες θα καθυστερήσει για πολλές δεκαετίες.

Πρόσφατα διαβάσαμε, με την ευκαιρία της 20ής επέτειου του Πρωτοκόλλου του Μόντρεαλ, ότι ακόμα και αν σταματούσαμε όλες τις εκπομπές ουσιών που συμβάλλουν στο φαινόμενο της «τρύπας του όζοντος», η σποιβάδα του όζοντος θα αποκαθίστατο το έτος 2068!

4.3. Το Φαινόμενο της «όξινης βροχής»

Το φαινόμενο της όξινης βροχής αναφέρθηκε για πρώτη φορά από τον R. Smith, το έτος 1852, ο οποίος εισήγαγε και τον αντίστοιχο όρο, στο Manchester της Αγγλίας, μια έντονα αναπτυσσόμενη τότε βιομηχανική περιοχή. Οι επιπτώσεις που παρατηρήθηκαν από την απόθεση κυρίως θειικού οξέος ήταν καταστροφή μεταλλικών και οικοδομικών υλικών, υφασμάτων και βλάστησης. Το φαινόμενο της όξινης βροχής διακρίνεται σε ξηρή και υγρή εναπόθεση οξέων που προκαλεί σοβαρές επιπτώσεις λόγω της έντονης διαβρωτικής δράσης που ασκούν αυτές οι χημικές ενώσεις στο περιβάλλον. Μεγαλύτερη καταστροφή προκαλείται στα δάση, αλλά υπάρχουν επίσης επιπτώσεις και στα νερά της επιφάνειας και του εδάφους. Ανηθιτικές επιπτώσεις υπάρχουν ακόμη στις γεωργικές καλλιέργειες, όπου παρατηρείται μείωση των αποδόσεων, στις ιχθυοκαλλιέργειες γλυκού νερού, σε διάφορα υλικά, όπως σωλήνες, καλώδια, δομικά υλικά λόγω διάβρωσης, και φυσικά στην ανθρώπινη υγεία.

Αξίζει να αναφερθεί ότι το φαινόμενο της όξινης βροχής είναι δύσκολο να

ελεγχθεί, γιατί λόγω των διαφόρων μετεωρολογικών φαινομένων, όπως είναι η διευθύνση και η ταχύτητα των ανέμων, ενδέχεται οι πηγές των ρυπαντών να βρίσκονται σε μια χώρα και την όξινη βροχή να δέχεται άλλη χώρα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Σκανδιναβίας και πιο συγκεκριμένα της Νορβηγίας, της οποίας υπέστησαν οξύνιση οι λίμνες και οι ποταμοί και καταστράφηκε η ιχθυοπανίδα από τη ρύπανση των βιομηχανιών της Μεγάλης Βρετανίας.

Το φαινόμενο της όξινης βροχής έχει καταστρέψει στην Ευρώπη πολλές δασικές εκτάσεις. Στη χώρα μας εμφανίζεται το φαινόμενο της όξινης βροχής, αλλά προς το παρόν είναι μικρής έντασης, γιατί η Ελλάδα απέχει σημαντικά από τα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης.

Τα μέτρα περιορισμού του φαινομένου της όξινης βροχής στοχεύουν στον περιορισμό των εκπομπών διοξειδίου του θείου μέσω διαφόρων πρωτοκόλλων μείωσης των εκπομπών θείου έστω κατά κάποιο ποσοστό.

5. Σχέση ατμοσφαιρικής ρύπανσης και οικονομικής ανάπτυξης στο λεκανοπέδιο της Αττικής

Η ατμοσφαιρική ρύπανση του λεκανοπεδίου της Αττικής ακολουθεί τα αντίστοιχα πρότυπα μεγάλων πόλεων της Δυτικής Ευρώπης, δεδομένου ότι η Ελλάδα ακολούθησε το ίδιο υπόδειγμα οικονομικής και βιομηχανικής ανάπτυξης. Το ανάγλυφο του εδάφους – βουνά και λόφοι – του λεκανοπεδίου της Αττικής σε συνδυασμό με την πυκνή δόμηση, τη συνεχή αύξηση των οχημάτων, τα υψηλά κτίρια, το μικρό ποσοστό πρασίνου, την υψηλή συγκέντρωση του μεγαλύτερου ποσοστού της ελληνικής βιομηχανίας και κυρίως το συνεχώς αυξανόμενο πληθυσμιακό μέγεθος – έντονη αστικοποίηση – συντελούν στην ανάπτυξη των κατάλληλων συνθηκών για τη δημιουργία ατμοσφαιρικής ρύπανσης.

Επίσης, οι κλιματικοί παράγοντες, όπως η μεγάλη διάρκεια ηλιοφάνειας, η αυξημένη συχνότητα των θερμοκρασιακών αναστροφών και οι σχετικά υψηλές θερμοκρασίες που επικρατούν στην ευρύτερη περιοχή του λεκανοπεδίου Αττικής εννοούν τη συγκράτηση των ρύπων καθώς και τη δημιουργία δευτερογενών ρύπων, με άμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία φωτοχημικού οξειδωτικού νέφους, τύπου Λος Άντζελες. Τις κυριότερες πηγές ρύπανσης για την Αττική αποτελούν η βιομηχανία, οι κεντρικές θερμάνσεις και η κυκλοφορία των οχημάτων.

Στην εργασία «An Analysis of Environmental Kuznet's Curve using Regional Time Series Data», E. Panas and V. Ninni, 2003, *Indian Development Review*, Vol.1, No.1, p.87-105 επιχειρείται η διερεύνηση αυτής της σχέσης οικονομικής ανάπτυξης – που εκφράζεται με το κατά κεφαλή εισόδημα – και περιβαλλοντικής

ρύπανσης – που εκφράζεται από τους συγκεκριμένους ρύπους της ατμόσφαιρας διοξείδιο του αζώτου (NO_2), διοξείδιο του θείου (SO_2) και μονοξείδιο του άνθρακα (CO) – ειδικά για το Λεκανοπέδιο της Αττικής. Η εν λόγω διερεύνηση είναι οικονομετρική και επισημαίνεται ότι είναι η πρώτη φορά που διερευνάται η σχέση ΕΚΣ σε μικροεπίπεδο (επίπεδο περιφέρειας χώρας). Τα συμπεράσματα της εργασίας αυτής συνοψίζονται στα εξής:

- Η εκτίμηση των συναρτήσεων σε επίπεδο χώρας διαφέρει από την αντίστοιχη εκτίμηση σε επίπεδο περιοχής χώρας και αυτό συνδέεται με την πραγματικότητα, δηλαδή τις ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες και ιδιομορφίες (κυκλοφορία, βιομηχανία, μέγεθος πόλης) κάθε περιοχής.

- Η υπόθεση Kuznets δεν ισχύει για το Λεκανοπέδιο της Αττικής. Η σχέση οικονομικής ανάπτυξης και περιβαλλοντικής (ατμοσφαιρικής) ρύπανσης εκφράζεται με μία καμπύλη της μορφής N (στην περίπτωση του διοξειδίου του αζώτου) και αντιστρόφου N () (στις περιπτώσεις του διοξειδίου του θείου και μονοξειδίου του άνθρακα).

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΥΠΑΡΞΙΑΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ
ΜΙΑΣ ΑΝΑΓΚΑΙΑΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ

Μια Δαρβινική θεώρηση της οικολογικής κρίσης

Κώστας Β. Κριμπάς

Καθηγητής Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών,
Ακαδημαϊκός, Επίτιμο Μέλος Ελληνικής Εταιρείας

Κυρίες και κύριοι, έχω αμφιβολίες κατά πόσον η προσέγγισή μου αποτελεί μια δαρβινική θεώρηση της οικολογικής κρίσης, παρ' όλον ότι από αρκετές δεκαετίες συμμετέχω σε αυτόν τον δαρβινικό ή εξελικτικό τρόπο αντιμετώπισης των πραγμάτων, που άλλωστε είναι και ο σύγχρονος επιστημονικός τρόπος με τον οποίον η βιολογία ερμηνεύει τον ζωντανό κόσμο. Όντως κατά το λεχθέν από τον δάσκαλό μου Θεοδόσιο Ντομπζάνσκι, θεμελιωτή της συνθετικής θεωρίας της εξέλιξης «τίποτα στην βιολογία δεν έχει νόημα εκτός αν ιδωθεί υπό το πρίσμα της εξέλιξης». Γιατί όμως διατηρώ εν προκειμένω τις αμφιβολίες μου; Η εξελικτική δεν παρέχει αξιολογικές κρίσεις, δεν υποδεικνύει τι δέον γενέσθαι. Ασχολείται μόνο με τον εξελικτικό μηχανισμό. Το μόνο που μπορεί να συνεισφέρει είναι από αντίστοιχες περιπτώσεις να προβεί σε πιθανολογήσεις και τούτο διότι η διαδικασία δεν είναι νομοτελείακή υπό την έννοια ότι δεν προβαίνει σε ακριβείς προβλέψεις, τυχαιοί βηματισμοί επεμβαίνουν στην έκβαση κάθε επιμέρους διαδικασίας. Όμως οι επιπτώσεις που επιφέρει στο περιβάλλον το ζωολογικό είδος *Homo sapiens*, ο «άνθρωπος», κατά τη γνώμη μου, υπερβαίνουν κατά πολύ, τόσον ποσοτικά όσον και ποιοτικά, από την επίδραση που ασκεί ή άσκησε οποιοδήποτε άλλο είδος που ανήκει σε ένα από τα πέντε βασύλεια ή τις τρεις μεγάλες περιοχές της ταξινόμησης των οργανισμών, αρτηρίων και όσων γνωρίζουμε από τα απολιθώματα που μας άφησαν. Δεν υπάρχει προηγούμενο και δεν βλέπω πώς, και αναλογιών θα μπορούσε η δαρβινική εξελικτική να μας βοηθήσει να απαντήσουμε σε καίρια ερωτήματα για την νεοφανή σε μέγεθος και έκταση ανθρωπογενή οικολογική κρίση.

Όταν ανακαλύφθη από τους οργανισμούς η φωτοσύνθεση άλλαξε η σύνθεση της γήινης ατμόσφαιρας, η ατμόσφαιρα εμπλουτίστηκε με οξυγόνο. Ήταν μια σημαντικότερη αλλαγή, πολλά είδη εξαλειφθήκαν, σε άλλα δόθηκε η δυνατότητα να παράγουν νέα είδη προσαρμοσμένα στο νέο περιβάλλον. Τούτο όμως συνέβη σε μια μακρά χρονική περίοδο, μια περίοδο γεωλογικής διάρκειας, δηλαδή σε 230 εκατομμύρια χρόνια. Μια σύντομη γεωλογική διάρκεια δεν μετρείται παρά με λίγα εκατομμύρια χρόνια. Ο άνθρωπος όμως φαίνεται σε τούτο να πρωτοπορεί, οι μεγάλες αλλαγές που επιφέρει γίνονται αντιληπτές σε ιστορική χρονική κλίμακα: ο άνθρωπος εξαντλεί τις πρώτες ύλες και σύντομα θα εξαντλήσει και τα αποθέματα πετρελαίου, ο άνθρωπος ρυπαίνει το περιβάλλον σε παγκόσμια κλίμακα, αλλάζει το κλίμα, φτωχαίνει την βιοποικιλότητα εξαφανίζοντας πάμπολλα είδη, ώστε αυτή η επίδρασή του να συνιστά κάτι παρόμοιο με τις πέντε μεγάλες εξαφανίσεις ειδών στη ιστορία της ζωής. Και αυτά συμβαίνουν σε μια μικρή χρονική διάρκεια, αντιθέτως με ότι συνέβη με τις προαναφερθείσες πέντε μεγάλες εξαλείψεις ειδών, που έγιναν πολύ πιο σταδιακά, και πιθανότατα από αιτιατούς παράγοντες εκτός της βιόσφαιρας, όπως από την πρόσκρουση μεγάλων μετεωριτών. Ο άνθρωπος πληθαίνει άλλους οργανισμούς, που καλλιεργεί και εκτρέφει για να διατραφεί, ή έμμεσα, οργανισμούς που ζούν παρασιτικά από αυτόν (όπως είναι οι γλάροι και τα περιστέρια), ο άνθρωπος αλλάζει την όψη του γύρω του κόσμου σε ελάχιστες δεκάδες χιλιάδων ετών ή και σε λιγότερο από χίλια χρόνια, εκτοξεύεται και ταξιδεύει στο διάστημα, χαλναγωγεί δυνάμεις τον μικρόκοσμο με τεράστιες και πρωτόγνωρες ποσότητες ενέργειας. Νομίζω ότι θα αποτελέσει χάρτιο του λίγου χρόνου που διαθέτω η απαρίθμηση των ραγδαίων αλλαγών των οποίων είμαστε μάρτυρες. Είναι αλλαγές που επισυμβαίνουν, οι περισσότερες, μετά την γεωργική επανάσταση, δηλαδή χοντρικά εδώ και δέκα χιλιάδες χρόνια, λίγες από αυτές ίσως και να έγιναν ή να άρχισαν νωρίτερα, όπως είναι η εξαφάνιση ορισμένων μεγάλων θηλαστικών θηραμάτων, που συννεχίστηκαν αργότερα και με γοργό ρυθμό, ενώ παρόμοιες συνέβησαν πολύ αργότερα στα απομακρυσμένα νησιά στα οποία έφθασε και αποτόνησε ο άνθρωπος πριν από δέκα χιλιάδες ή και πολύ λιγότερα χρόνια. Η συρρίκνωση των δασών πρέπει να άρχισε στην αρχαιότητα αλλά η τάση προς εξαφάνιση των τροπικών δασών αποτελεί ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο, οι κλιματικές αλλαγές από το φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι ζήτημα των τελευταίων δεκάδων ετών ή και λιγότερο. Η χημική ρύπανση με βαρέα μέταλλα αρχίζει από την αρχαιότητα αλλά εκείνη με τεχνητές χημικές ενώσεις που δεν προϋπήρχαν στο οικοσύστημα, όπως με πλαστικά ή με πετρελαιοειδή, είναι φαινόμενο που προέκυψε μετά την ανάπτυξη της χημικής και ενεργειακής βιομηχανίας, εδώ και ένα περίπου αιώνα ή πολύ λιγότερο. Η ταχύτερη των αλλαγών επιταχυνόμενη εκθετικά, και μάλιστα υπερεκθετικά (και μπο-

ρώ εν συνεχεία να εξηγήσω τι σημαίνει η κατακλυσμοεικής ταχύτητα αυτή (αλλαγή) μας φέρνει μπροστά σε ερωτήματα, γιατί τούτο συμβαίνει, τι μέλλει γενέσθαι και τέλος τι δέον γενέσθαι για να αποφύγουμε την εξαφάνιση από την οποία κινδυνεύει μεγάλο πλήθος ζώων και φυτών αλλά και αυτός ο ίδιος ο άνθρωπος. Από αυτές τις εξαφανίσεις οι τροφικές αλυσίδες κινδυνεύουν να απλουστευθούν μέχρι σημείου σημαντικής τους συρρίκνωσης αρχικά με την εξαφάνιση των ανώτερων τροφικών βαθμίδων τους, των θηρευτών σαρκοφάγων, αλλά και πλήθους φυτών, που συντηρούν την ευρωστία τους και την ικανότητά τους για μεγαλύτερη παραγωγή.

Πρώτα λοιπόν είναι η ταχύτητα των επιδράσεων, μετά το ειός τους, που έχει σημαντικό μέγεθος και εκτείνεται σε όλη την γήινη επιφάνεια φθάνοντας μέχρι την ανώτερη ατμόσφαιρα. Τους πρέπει να υπενθυμίσω τι σημαίνει μια εκθετική αύξηση. Πρόκειται για μια αύξηση πολύ ταχύτερη από την γραμμική, λ.χ. μια αύξηση του τύπου 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, Κ.Ο.Κ. Μοιάζει με τον ρυθμό 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, Κ.Ο.Κ. Σε επτά βήματα, αρχίζοντας από το 2, η γραμμική πρόοδος έφθασε στο 14 ενώ η εκθετική στο 128! Κάθε περαιτέρω βήμα απομακρύνει την μια από την άλλη ακόμη περισσότερο. Αν απλώς διπλασιάζεται κάποιο μέγεθος ο ρυθμός γίνεται με την πάροδο του χρόνου εκπληκτικός: αν ένα νούφαρο σε μια λίμνη διπλασιάζει κάθε μέρα που περνά το τμήμα της επιφάνειας της λίμνης που καλύπτουν τα φύλλα του, τελικά θα καλύψει όλη την επιφάνεια της λίμνης. Την προηγούμενη μέρα της συνολικής καλύψεως θα είχε καλύψει μόνο την μισή και την προτελευταία μόνο το 25%! Δεν πρέπει λοιπόν να επαναπαυόμαστε ότι τα πράγματα χειροτερεύουν αλλά έχουμε καιρό. Ουσιαστικά δεν έχουμε. Η επόμενη μέρα ή το επόμενο βήμα έρχεται πολύ γρηγορότερα από ό,τι υποθέτομε, γιατί μάθαμε να συλλογίζομαστε με όρους γραμμικής προόδου και όχι εκθετικής. Όμως ο ανθρώπινος πληθυσμός αυξάνεται εκθετικά, η κατανάλωση ενέργειας αυξάνεται εκθετικά, γενικά όλες οι μεταβλητές που έχουν κάποια σημασία στην επιχειρηματολογία που χρησιμοποιώ αυξάνονται, προς το παρόν εκθετικά. Βέβαια οι εκθετικής μορφής αλλαγές φθάνουν σε ένα όριο αφού όλα τα γήινα είναι πεπερασμένα. Πριν φθάσουμε στο όριο αναπτύσσονται δυνάμεις προχαλάρωσης που αλλάζουν την κατανομή από εκθετική σε σιγμοειδή, μια κατανομή που φρενάρει την αλλαγή και φθάνει σε μια οροφή, ένα πλάτω. Όμως, με τον ρυθμό που γίνονται οι αρνητικές αλλαγές, οι καταστροφικές συνέπειες, που μας ενδιαφέρουν, έρχονται πολύ πιο πριν από την πέδηση.

Πολύ πιο πριν, γιατί προς το παρόν τα πράγματα φαίνονται ακόμα χειρότερα, οι αλλαγές δεν είναι απλώς εκθετικές αλλά υπερεκθετικές, δηλαδή ακόμη ταχύτερου ρυθμού.

Οι αλλαγές είναι παράγωγοι ενός συστήματος παραγωγής και διαχείρισης

αγαθών για την καλή επιβίωση και άνετη ζωή των ανθρώπινων κοινωνιών, συστήματος που αποφέρει τα προς το ζην αλλά και κέρδη σε όσους απασχολούνται σε αυτό και έχουν οικονομικά συμφέροντα από αυτό, με λίγα λόγια στο σύνολο του ενεργού τμήματος της κοινωνίας. Οφείλονται σε τελική ανάλυση στην δημιουργική ικανότητα του ανθρώπινου εγκεφάλου και των νοητικών δυνατοτήτων του, οι οποίες υπερβαίνουν κατά πολύ τις αντίστοιχες και των πιο ευφυών ζώων.

Συχνά παρουσιάζεται η άποψη της δυνατότητας αποφυγής των βλαβών που έχουν προηγηθεί, της διασώσεως της οικονομικής ανάπτυξης με τρόπο μη επιβλαπώντα. Προτείνεται η προσπάθεια η αποκατάσταση των βλαβών που έχουν επενεχθεί και η συνέχεια της αναπτύξεως χωρίς να προξενούνται περαιτέρω περιβαλλοντικές βλάβες. Δείγμα αυτής της νοοτροπίας είναι η πρόταση της μερικής αποκατάστασης στη Βόρεια Αμερική των οικοσυστημάτων, που έχουν χάσει τα μεγάλα θηλαστικά τους, είτε ο άνθρωπος τα έχει εξαφανίσει είτε όχι. Θα αποκατασταθούν οι βιοτικές κοινότητες με την εισαγωγή της καμήλας της βακτηριανής (που θα αντικαταστήσει τα εξαφανισμένα μεγάλα καμήλοειδή αγριοδότεύλα), με την εισαγωγή αλόγων από την Ευρασία (προς αντικατάσταση των εξαφανισμένων αμερικανικών ειδών αλόγων), την εισαγωγή ελεφάντων του παλαιού κόσμου (εις αντικατάσταση εξαφανισμένων μαμούθ και μαστοδόντων), την εισαγωγή λιονταριών και τσίταχ (cheetahs) (σε αντικατάσταση των εξαφανισμένων μαχαροδόντων και άλλων μεγάλων αιλουροειδών). Πρόσφατα τόσο σε επιστημονικά περιοδικά όπως το *Science* ή ελλεικτικικών περιοδικών όπως το *Scientific American* τέτοιες προτάσεις είδαν το φως της δημοσιότητας σε αντίστοιχα άρθρα. Οι προτάσεις αυτές είναι αιρετές, υπερβαίνουν και τις πρόσφατες εξαφανίσεις ειδών, τουλάχιστον εκείνες που έγιναν μετά το 1492, χρονολογία της αφίξεως των Ευρωπαίων στην Αμερικανική Ήπειρο. Είναι όμως ενδεικτικές αυτού του τρόπου σκέψης. Η ελπίδα παραμένει ότι πρέπει και δίνεται να αποκατασταθεί η ισορροπία και η πρότερη κατάσταση με τον περιορισμό ή την απόλειψη των βλαβερών δραστηριοτήτων και την προσφυγή σε δραστηριότητες οικολογικά θεμιτές, πραγματώνοντας έτσι το όραμα μιας «αειφόρου ανάπτυξης». Είναι όμως τούτο δυνατόν;

Εδώ πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψιν το εύρος των καταστροφικών επιδράσεων που προκύπτει από μια εκθετική (ή υπερεκθετική) αύξηση παραγωγής «αγαθών», δηλαδή μια υπερεκθετική ανάληψη ενέργειας και πρώτων υλών, που προέρχεται εν μέρει τελικά από την υπερεκθετική συνολική αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού. Η αισιόδοξη άποψη της «αειφόρου» ανάπτυξης προσβλέπει στη συνέχιση της ανάπτυξης κατά τέτοιο όμως τρόπο ώστε να διατηρείται η βιολογική και φυσική ισορροπία της βιόσφαιρας και του περιβάλλοντός της με την αποφυγή των δραστηριοτήτων που ευθέως αντίκεινται στην περιβαλλοντική προστασία.

Είναι όμως τούτο δυνατόν; Αναμφισβήτητα υπάρχουν διαδικασίες (όπως η μη συλλογή και διαχείριση αποβλήτων βιομηχανικής χρήσης) οι οποίες αποφευγόμενες θα μπορούσαν να μειώσουν σημαντικά τις προξενούμενες βλάβες. Το ερώτημα όμως είναι διαφορετικό: κατά πόσον η εξακολούθηση μιας αιωφόρου ανάπτυξεως είναι όντως δυνατή με την κατά το δυνατόν αποσιγή βλαβερών δραστηριοτήτων που μπορεί να αποφευχθούν ή να πραγματοποιηθούν κατά τρόπο μη βλαβερό. Η απάντηση που θα τεκμηριώσω είναι ότι τούτο δεν είναι δυνατόν, η αιωφόρος ανάπτυξη αποτελεί μια φενάκη, μια έκφραση μύχων επιθυμιών και μια προσπάθεια κατασιγήσεως της ανησυχίας μας και των ενοχών μας.

Οποιαδήποτε αποκατάσταση περιβαλλοντικών βλαβών απαιτεί ενέργεια. Η συνεχιζόμενη ανάπτυξη και το σημαντικότερο: η σύγχρονη αποκατάσταση των βλαπτικών συνεπειών της συνεχιζόμενης παραγωγής αγαθών αναγκαστεί ποσά ενέργειας μεγεθυνόμενα εκθετικά. Παραβλέπω, κάνοντας τον διαγρόδο του διαβόλου, από που θα αντληθεί αυτή η ενέργεια, δέχομαι δηλαδή ότι χάρις στις ανθρώπινες επινοήσεις θα επιτευχθεί (σύντομα, εγκαίρως) μια παραγωγή τεραστίων ποσοτήτων ενέργειας από διαδικασίες ατομικής σύντηξης, πράγμα που ισόμην δεν έχει επιτευχθεί, και οι οποίες θα είναι «καθαρές» δηλαδή απηλλαγμένες από ραδιενεργά κατάλοιπα και ακτινοβολία. Βέβαια η αποκατάσταση όλων των επανεχθεισών βλαβών δεν αναπληρώνεται μόνο με ενεργοφόρες διορθωτικές διαδικασίες, λ.χ. η επαναφορά εξαφανισμένων ειδών, χρειάζεται τουλάχιστον επίσης και υγιή γενετική πληροφορία, αλλά χάριν της επιχειρηματολογίας είμαι πρόθυμος να το παραβλέψω προς το παρόν. Κάθε ανάλωση χρήσιμης ενέργειας καταλήγει σε υποβάθμισή της σε θερμότητα. Είναι αδύνατη η μετατροπή αυτής της θερμότητας σε χρήσιμη ενέργεια χωρίς την παραγωγή μεγαλύτερης ακόμη ποσότητας θερμότητας η οποία θα αυξήσει την μέση θερμοκρασία της γήινης επιφάνειας (πρόκειται για το δεύτερο θερμοδυναμικό αξίωμα).

Η μελέτη του ισοζυγίου της ηλιακής ενέργειας που δέχεται η γη από τον ήλιο υπό μορφήν ακτινοβολίας και της επαναακτινοβολίας της δείχνει ένα ισοζυγισμένο σύστημα. Όση ποσότητα εισέρχεται από τον ήλιο άλλη τόση εξέρχεται επαναακτινοβολούμενη. Ένα μέρος των μεταβολών της εισελθούσης ενέργειας, είναι και η απώλεια των μετεωρολογικών μεταβολών (υδρατμίς, βροχές, άνεμοι, μεταφορά θερμότητας). Ως ασήμαντου μεγέθους δεν συνυπολογίζεται η ηλιακή ενέργεια που δεσμεύεται με την φωτοσύνθεση. Με μια επιπλέον ανάλωση ενέργειας, μη προερχόμενης από τον ήλιο, αλλά από πηγές στην επιφάνεια της γης (από ορυκτά καύσιμα που εναποτέθηκαν επί μακρούς γεωλογικούς αιώνες με φωτοσύνθεση κλπ), ενέργειας που προστίθεται στην προσπίπτουσα ηλιακή, όταν υπερβαίνει μια ποσότητα (πάνω από $1/1000$ της προσπίπτουσας ηλιακής) καθίσταται σημαντική και αυξάνει αισθητά την μέση θερμοκρασία της γήινης επιφάνειας.

Για μια αύξηση 1 % της προσπίπτοντας ηλιακής ενέργειας υπολογίσθηκε ότι η μέση θερμοκρασία της γήινης επιφάνειας θα αυξηθεί κατά 1 βαθμό Κελσίου. Δεν είναι δυνατόν με οποιαδήποτε ελπίδα να αποφευχθεί αυτή η άνοδος διότι, σε τελική ανάλυση, προσπερνάει στο δεύτερο θερμοδυναμικό αξίωμα. Θέλω με τούτο να πω ότι υπάρχει όριο ασφαλείας που δεν μπορεί να ξεπεραστεί ακίνδυνα και ότι συνέχιση της μεγέθυνσης της οικονομικής ανάπτυξης και παραγωγής, δηλαδή με την κατανάλωση ενέργειας και μάλιστα με εκθετικό ή υπερεκθετικό τρόπο, οδηγεί σε καταστροφή. Η λύση είναι προφανώς σε μια μηδενική ανάπτυξη (zero growth) και όχι στην απατηλή «αειφόρο ανάπτυξη».

Η ύπαρξη ορίων είναι κάτι που φαίνεται φυσικό. Όμως η φορά των πραγμάτων είναι τέτοια που το σταμάτημα της ανάπτυξης δημιουργεί προβλήματα σημαντικών επιπτώσεων, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, της μηδενικής ανάπτυξης, θα μειωθεί δραματικά η ποιότητα ζωής και το επίπεδο στο οποίο έχουμε συνηθίσει να ζούμε. Θα πληγούν ακόμη περισσότερο οι λαοί της υποανάπτυξης, οι οποίοι προσβλέπουν στην οικονομική ανάπτυξη για ένα καλύτερο, ένα ανεκτό και βιώσιμο μέλλον. Θα υπάρξουν και άλλες επιπτώσεις. Ο περιορισμός των γεννήσεων με καταναγκαστικά μέτρα θα αποτελέσει ίσως το ηπιότερο από αυτά και γνωρίζουμε σήμερα από ανάλογες προυπάθειες που έγιναν σε ανταρχικά καθεστώτα, όπως η Κίνα, πόσο λίγο πέτυχαν και πόσο πόνο προκάλεσαν. Αξίες στις οποίες πιστεύουμε και μέχρι σήμερα υπερασπιζόμαστε, όπως της ανθρώπινης ελευθερίας, της αξιοπρέπειας, του δικαιώματος σε φυσικά αγαθά, όπως είναι η ζωή και η ιδιοκτησία, θα τεθούν υπό δραστηριούς περιορισμούς ή θα ισχύουν μόνο για τους λίγους. Ο αμερικανός οικονομολόγος Heilbroner σε παλαιότερο δοκίμιό του περιέγραφε ένα τέτοιο σενάριο. Δεν τολμώ να διανοηθώ τι θα μπορεί να σημαίνει μια έστω και ήπια προσαρμογή προς μια μηδενική ανάπτυξη. Και όσο καθυστερούμε, τόσο η επίτευξη του «μηδεν-ανάπτυξιακού» στόχου θα καθίσταται δυσχερέστερη.

Δεν υπάρχει άραγε διέξοδος; Τίσιος διέξοδος υπάρχει αν ο ίδιος μηχανισμός με τον οποίον φθάσαμε στο σημείο που ευρισκόμαστε χρησιμεύσει για να αποδράσουμε από αυτό. Είναι προφανές ότι η ανθρώπινη νοητική ικανότητα είναι υπερίσθνη για την ανάπτυξη της τεχνολογίας και της επιστήμης που επέτρεψαν στον άνθρωπο την πρωτόγνωρη οικονομική ανάπτυξη. Η ανάπτυξη των νοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου φαίνεται να συνδέεται και να οφείλεται στην ομαδοκή ζωή του, στην την κοινωνική όψη της βιολογίας του. Η οικονομική δραστηριότητα προέρχεται με την συμπεριφορά της ομάδας των κυνηγών, σταδίου το οποίον διήρυνε για μερικές χιλιάδες χρόνια. Ας ελπίσουμε, και χρειάζεται όντως μεγάλη τύχη για να πραγματοποιηθεί, ότι το ίδιο το νοητικό μας όργανο θα επινοήσει την ηπιότερη διέξοδο από το κρίσιμο σημείο στο οποίον αγόμεθα. Γνωρίζω ότι όσο είπα δεν

είναι ευχάριστα, όμως δικαιολογούμαι αφενός από το θέμα, που είναι όντως άκρως δυσάρεστο και αφετέρου από το ότι δυσκολεύομαι να κλείνω τα μάτια αντικρίζοντας μια δύσκολη πραγματικότητα την οποία αποφεύγω να ιεραιοποιήσω.

Βιβλιογραφία

- Tim Caro, 2007. The Pleistocene re-wilding gambit. *Trends in Ecology and Evolution* (TREE) 22: 281-283.
- C.Josh Donlan, 2007 (June). Restoring America's big wild animals. *Scientific American*: 48-55. Το ίδιο άρθρο μεταφρασμένο ελληνικά στην ελληνική έκδοση του περιοδικού στο τεύχος Σεπτεμβρίου 2007, σελ. 48-56.
- Robert L. Heilbroner, 1975. *An Inquiry into the human prospect*. W.W Norton, New York.
- Ι.Θ.Καλοπίσης, 1991. Η θερμοκή ρύπανση του περιβάλλοντος και τα όρια της οικονομικής ανάπτυξης. Παπαζήσης, Αθήνα.
- Γιάννης Θ. Καλοπίσης, 2001. Που πάμε; (Η μοιραία πορεία για την ανθρωπότητα και τη ζωή που χαράζει η δράση της εκθετικής συνάρτησης του χρόνου). Παπαζήσης, Αθήνα.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΥΠΑΡΞΙΑΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ
ΜΙΑΣ ΑΝΑΓΚΑΙΑΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ

Μια Πραγματιστική Θεώρηση της Οικολογικής Κρίσης

Μιχάλης Σκουλλός

Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών,
Ομότιμος Πρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας (Πρόεδρος 1982-2001)

Δεν αρνούμαι την ύπαρξη μεγάλης οικολογικής και γενικότερης κρίσης στις μέρες μας, ούτε την μοναδικότητα της ιστορικά, αν και σχεδόν κάθε προηγούμενη οικολογική κρίση στην εποχή της, τόσο θεωρητικά όσο και στην πράξη, υπήρξε μοναδική.

Κάθε φορά οι ανθρώπινες κοινωνίες στις εκάστοτε εποχές αντιμετώπιζαν τις κρίσεις από κινδύνους αληθινούς ή φανταστικούς με το ίδιο πλέγμα ενοχών και εκδήλωση ποικίλων αντιδράσεων: από πανικό μέχρι αδιαφορία ή αφελή άγνοια. Κάποτε περιμένουμε την κρίση που δεν έρχεται και κάποτε προχωράμε αμέριμνα σε κρίσεις χωρίς προετοιμασία. Ας θυμηθούμε, από την μια πλευρά, τις υστερίες προηγούμενων αιώνων σχετικά με τον ενδεχόμενο κίνδυνο συγκρούσεων της Γης με μετεωρίτες και κομήτες – που δεν έγιναν ποτέ – και τις προβλέψεις μας για αλλαγή κλίματος που φαίνεται ότι επιβεβαιώνονται σήμερα πολύ ταχύτερα από ότι προέβλεπαν τα μοντέλα μας, από την άλλη.

Ο κοινωνικός ρόλος ενός επαληθευμένου κινδύνου είναι μία σημαντική ανθρώπινη κατόκτηση και παρακαταθήκη για το μέλλον της ανθρωπότητας. Παρά ταύτα η προσπάθειά μας είναι να αποτρέψουμε την επαλήθευση των προβλέψεων και εδώ έγκειται συχνά η δυσκολία να πεισθούν οι κυβερνώντες βάσει ενδείξεων και μόνο. Και αυτό γιατί συχνά το κρίσιμο σημείο της πρόβλεψης δεν είναι ο βαθμός της όποιας μεταβολής συνδυάζεται με τον κίνδυνο και την κρίση, αλλά ο χρόνος που αυτή αρχίζει να γίνεται ευθύτερα αντιληπτή και κυρίως πώς και πότε ολοκληρώνεται.

Στο σημείο αυτό έχω να κάνω τις εξής παρατηρήσεις: Η Γη μας κάποτε θα οβησει, θα τελειώσει ως οικοσύστημα. Είναι δεδομένο ότι θα γίνει μετά από δισεκατομμύρια χρόνια με βάση τη γνώση μας από άλλα αστρικά σώματα. Πολύ πριν από αυτό θα έχει οβησει το ανθρώπινο είδος, είτε από φυσιολογικά αίτια, είτε από τις ίδιες τις ενέργειες του ανθρώπου, που μπορεί να επιταχύνουν κατά πολύ τις εξελίξεις. Το γεγονός αυτό κάποιους τους γεμίζει άγχος και κάποιους τους αφήνει παντελώς αδιάφορους. Η διαφορά έγκειται στην σχέση των δυο ακραίων αυτών ομάδων με τον χρόνο και τον βαθμό συνειδητοποίησης της ατομικής και συλλογικής ευθύνης μας για το μέλλον, με δεδομένο ότι στον πλανήτη Γη, με την άφρονη συμπεριφορά των ανθρώπων, φαίνεται να έρχονται τα «περιθώρια του τέλους» πολύ πιο κοντά μας χρονικά. Μεγαλύτερο άγχος προκαλείται από το γεγονός ότι μια σειρά από επικείμενες καταστροφές φαίνεται ότι θα επιδεινώσουν τις συνθήκες διαβίωσης για όσους ζουν τώρα και τις αμέσως επόμενες γενεές. Παρά ταύτα η φύση του ανθρώπου τον κάνει να ξεχνά και να «διασκεδάζει» τις απειλές του μέλλοντος.

Καθένας μας θα πεθάνει και όμως είμαστε εδώ και συζητάμε! Πολλοί από εμάς ούτε την διατήρησή μας δεν έχουμε κάνει. Άλλοι ούτε τους τάφους μας δεν έχουμε αγοράσει και τις διαπιστώσεις αυτές δεν τις θεωρούμε ως κομμάτι κάποιας κρίσης αλλά μοιραία εξέλιξη. Αυτό οφείλεται στην περιορισμένη αβεβαιότητα για το «ζοφερό» ατομικό μας μέλλον. Η υποκειμενική λοιπόν εκτίμηση του τι συμβαίνει και τι αποτελεί κίνδυνο ή κρίση για το σύνολο της κοινωνίας ή το άτομό μας έχει αφάνταστα ελαστικά όρια και δυνατότητες ερμηνείας. Κατά βάση η κρίση συνδέεται με την εισαγωγή στο σύστημα αυξημένης αβεβαιότητας.

Επίσης ευρύτατο είναι το φάσμα του πώς προσεγγίζουμε και παρουσιάζουμε την κρίση ή τον επερχόμενο κίνδυνο. Θα αναφερθώ εδώ σε μία προσωπική εμπειρία. Όταν στα τέλη της δεκαετίας του '80 ανέλαβα και παρουσίαζα με σκοτεινά χρώματα, σε ένα από τα "Bildenberg meetings" στην πόλη La Toja της Ισπανίας, την περιβαλλοντική κρίση και ιδιαίτερα τα σχετικά με την αλλαγή του κλίματος προβλήματα ο Henry Kissinger που ήταν στο ακροατήριο μου έκανε δημόσια παραίνεση λέγοντας: «Νεαρέ μου φίλε, ακόμη και όταν οι αναλύσεις μας είναι απαισιόδοξες, όταν σχεδιάζουμε και κατευθύνουμε πολιτικές οφείλουμε να είμαστε αισιόδοξοι!». Το κρατώ αυτό ως πολύτιμη συμβουλή για τον τρόπο παρουσίασης των επερχόμενων κινδύνων με την ίδια προσοχή που κρατώ από το "Av" του Kipling το: "... κι αν μπορείς να κρατήσεις νηφάλιος όταν όλοι τρεγάρουν σου τα 'χουν χαμένα και φταίχτι σε κρίζουν για τούτο ... τότε έχεις γίνει άντρας παιδί μου! "

Με τις αναφορές αυτές υπαινίσσομαι ότι υπάρχει τεράστιο περιθώριο ατομικής και συλλογικής διαφοροποίησης στην αναγνώριση, παραδοχή, αντίδραση, παρουσίαση και αντιμετώπιση των καταστάσεων που χαρακτηρίζουμε εκάστοτε ως «κρίσεις». Και μάλιστα κρίσεις περιβαλλοντικές.

Επαναλαμβάνω ότι όσα ανέφερα παραπάνω δεν είναι για να αμφισβητήσω ότι υφίσταται περιβαλλοντική κρίση στις μέρες μας, αν και οφείλω να σημειώσω ότι σοβαροί επιστήμονες του παρελθόντος και των ημερών μας καθιστούν ιδιαίτερα προσεκτικούς τους επιστήμονες στο πώς να διατυπώνουμε απόψεις για την ιστορική μοναδικότητα φαινόμενων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως κρίσεις ή πρωτόγνωροι κίνδυνοι.

Για την πρώτη περίπτωση θα θυμηθώ τον αείμνηστο σοφό καθηγητή Δημήτριο Αιγινήτη, πρωτεργάτη της Κλιματολογίας στην χώρα μας και συστατικό ιδρυτή του Αστεροσκοπείου Αθηνών. Αναφέρεται στις περιβαλλοντικές κρίσεις της Ελλάδας του 1900 όσον αφορά την καταστροφή της φυτοκάλυψης από τις πυρκαγιές και τις μεταβολές στο κλίμα για τα οποία αποδεικνύει με βάση ιστορικές μαρτυρίες, ότι οι συνθήκες φυτοκάλυψης και κλίματος στην Ελλάδα του 1900 δεν διέφεραν πάρα πολύ από αυτές της αρχαιότητας.

Στη δεύτερη περίπτωση τον φίλο και συνάδελφο μου στην Επιστημονική Επιτροπή της Global Water Partnership, καθηγητή Mike Muller που σε μία πρόσφατη παρουσίαση του αρνήθηκε, σχεδόν προκλητικά, ότι υπάρχει παγκόσμια κρίση νερού, είτε ποσοτική είτε ποιοτική. Αντιθέτως υποστήριξε ότι υπάρχει «πύνδος» τοπικών προβλημάτων στην διαχείριση νερού. Βάσιτε δε την θέση του στο γεγονός ότι το σύνολο των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων χρησιμοποιεί λιγότερο από το 10% των ετήσιων βροχοπτώσεων και λιγότερο από το 2% αυτών χρησιμοποιείται άμεσα. Πολύ λιγότερο ποσοστό αποτελεί η εξαιμιοσδοιαστική από τα φυτά ενώ το 100% του νερού που χρησιμοποιούμε ανασπλώνεται με τον υδρολογικό κύκλο που είναι "αυτοκαθαριζόμενος" με 327 δισεκατομμύρια τόνους νερού ανασπλούμενους ημερησίως. Τα προβλήματα και οι προκλήσεις είναι τοπικά και προκύπτουν, κατά τον Muller, από την υπερεκμετάλλευση, τη ρύπανση, τον ανταγωνισμό των χρήσεων και κυρίως την αβεβαιότητα η οποία αυξάνει όσο μακρύνει η γεωγραφική και χρονική κλίμακα αναφοράς. Παγκόσμιες τάσεις είναι πολύ ευκολότερα προβλέψιμες από τις τοπικές διακυμάνσεις και μάλιστα τις βραχυπρόθεσμες έναντι των μακροπρόθεσμων. Εγώ πιστεύω ότι τα συμπτώματα αλλαγής του κλίματος σηματοδοτούν, τουλάχιστον για κάποιες περιοχές του πλανήτη, κρίση συστατικής, τουλάχιστον σε περιφερειακό (πχ. Μεσογειακό) επίπεδο.

Αρα, είναι προφανές, ότι εγώ δεν θα αρνηθώ ούτε τις προηγούμενες αναφορές που έκανε ο σεαδημαϊκός κος Κριμτάς, κάθε άλλο, μάλιστα. Ούτε με τις αναφορές του κου Καρρά έχω πρόβλημα! Θεωρώ όμως και τις δύο αυτές προσεγγίσεις αρκετά θεωρητικές και κάπως γενικές.

Είναι γνωστό ότι πολλές απόπειρες ερμηνείας του β' θερμοδυναμικού αξιώματος σε χρόνους και χώρους που ανάγονται σε μικροκλίμακες στο άμεσο περιβάλλον μας οδηγούν σε επισφαλή συμπεράσματα και αδιέξοδα που και η πλέον

ωραιοφνης οικολογική προσέγγιση μπορεί να τα προσεγγίσει μόνο στο ηθικό επίπεδο και τελείως θεωρητικά ως λύσεις. Με άλλα λόγια η προσπάθεια μετάφρασης του β' θερμοδυναμικού αξιώματος με την άποψη ότι κάθε ανθρώπινη δράση και κάθε έργο αυξάνοντας αναπόδραστα την εντροπία, (το μέτρο της αταξίας) κάπου στο σύμπαν οδηγεί σε αποδιοργάνωση που ισοδυναμεί με ρύπανση, δεν οδηγεί σε κανένα ασφαλές συμπέρασμα περί του πρακτέου.

Έστω και αν είναι έτσι αυτό δεν αποτελεί κρίση. Έτσι ίσχυε, ως αρχή, πάντοτε!! Αν η κρίση προέρχεται από την αύξηση της πολυπλοκότητας των σύγχρονων ανθρώπινων κοινωνιών το συμπέρασμα και πάλι δεν είναι μονοσήμαντο. Να οδηγηθούμε στο αλέτρι του Ησιόδου; Ακόμη και αν ήταν, έστω και ως μακρινή υπόθεση εργασίας, δυνατό να γυρίσουμε στις απλούστερες πρακτικές και διεργασίες, στα σπήλαια και την πεζοπορία, ούτε την όποια σημερινή κρίση θα αντιμετωπίζαμε ούτε και ασφαλή προοπτική για το μέλλον θα προδιαγράφαμε. Άλλωστε η φύση μας έχει δώσει παραδείγματα πλήρως και αληθώς ανεκφόρων διεργασιών που πρέπει να αποτελέσουν για μας το υπόδειγμα του τεχνολογικού μας μέλλοντος. Ίσως το πλέον έξοχο παράδειγμα να αποτελεί η διεργασία της φωτοσύνθεσης στην οποία ενώ δεν βρίσκω κανένα στοιχείο αύξησης της ρύπανσης ή αταξίας πουθενά.

Δεν αρνούμαι, λοιπόν, την οικολογική κρίση και θα αναλύσω σε λίγο και τα αίτια και τα συμπτώματά της, αλλά θα επιμείνω λίγο ακόμη στην ανίχνευση της φύσης της.

Συνήθως όταν αναφερόμαστε σε κρίση, έστω και αν την προσδιορίζουμε ως "οικολογική", συγχέουμε πολλές "κρίσεις" ή πολλών διαφορετικών ειδών και επιπέδων εξαιρετικά γεγονότα που εξελίσσονται ή εκδηλώνονται ταυτόχρονα ή σε συνδυασμό.

Οικολογική κρίση μπορεί να σημαίνει απώλεια της βιοποικιλότητας ή σοβαρές πιέσεις σε κάποια οικοσυστήματα λόγω ρύπανσης ή αλλαγής κλίματος ή απλά λόγω αλλαγών χρήσεων γης και κοινωνικών πιέσεων, ή λόγω οικονομικής δυσπραγίας. Πού ακριβώς είναι η κρίση εδώ; Σιχνά λέμε και διαβάζουμε σε κείμενα της Global Water Partnership ότι «η κρίση στα θέματα νερού είναι κρίση διακυβέρνησης»! Ναι, συχνά είναι! Όχι όμως πάντοτε. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι επί μία σχεδόν δεκαετία δεν έχει βρέξει στην Κύπρο δεν οφείλεται σε καλή ή κακή διακυβέρνηση! Εκεί η συγκεκριμένη κρίση έχει σαφώς φυσικά αίτια.

Θα μπορούσε να αποφευχθεί; Ναι, σε κάποιο βαθμό, αν είχε επαρκώς προβλεφθεί και αν είχαν ληφθεί πρόσθετα μέτρα. Αυτό ενδεχομένως θα σήμαινε αυξημένο κόστος επενδύσεων παρά την μάλλον περιορισμένη με βάση προηγούμενες εμπειρίες βεβαιότητα π.χ. για κατασκευή περισσότερων φραγμάτων, με βάση μεγαλύτερο βαθμό ανταπόκρισης (και επένδυσης) για σχετικά χαμηλότερο επί-

πεδο αβεβαιότητας ως προς τις βροχοπτώσεις, ή πρόσθετες μονάδες αφαλάτωσης ή απλά εντοπιισμό ευκαιριών μεγάλης οικονομίας σε νερό. Στην προκειμένη περίπτωση επελέγη η αγορά και μεταφορά νερού από την Ελλάδα και αποθήκευσή του σε νέες αποθήκες έναντι σοβαρής δαπάνης επένδυσης.

Αρα το θέμα των κρίσεων και της αντιμετώπισής τους – περιλαμβανομένων και των οικολογικών – σε μεγάλο βαθμό ανάγεται στη διαχείριση της αβεβαιότητας και τον βαθμό ελευθερίας και υλικών μέσων και επενδύσεων που μπορεί να διαθέσει μία κοινωνία για την ελαχιστοποίηση των κινδύνων από φαινόμενα που μπορούν να συμβούν ακόμη και υπό συνθήκες περιορισμένης αβεβαιότητας.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθώ σε κάποιες αρχές που έχουν άμεση σχέση με την αναγνώριση και αντιμετώπιση των οικολογικών κρίσεων.

Η εξέλιξη των φυσικών/οικολογικών φαινομένων δεν είναι γραμμική και τα φυσικά συστήματα αντιδρούν με διαφορετικό τρόπο στις εξωτερικές συνθήκες. Αν θυμηθούμε τον μύθο του Αισώπου για την καλαμιά και τη βελανιδιά, η μια κάμπτεται στην εξωτερική πίεση και αλλάζει ανάλογα με τον άνεμο δραματικά. Όταν αίρεται η πίεση η καλαμιά επανέρχεται. Αποτελεί, δηλαδή, παράδειγμα συστήματος γραμμικής εξάρτησης με συγκεκριμένη, προβλέψιμη αντίδραση. Αντίθετα το αγέρωχα αλόγιστο δέντρο κάτω από θύελλα ή θα σπάσει ή – χειρότερα – θα ξεριζωθεί! Μέχρι να γίνει το μοιραίο η βελανιδιά ανθίσταται χωρίς να αλλάζει θέση. Έχουμε δηλαδή μια μη γραμμική εξάρτηση της αντίδρασης προς την πίεση. Έχουμε διαφορετικά σημεία αντίδρασης και πολλά διαφορετικά σημεία «θρην» ομοί» στα δύο συστήματα. Συχνά η άγνοια μας οδηγεί να βαδίζουμε σε εδάφος που φαίνεται ασφαλές αλλά ξαφνικά και απότομα υποχωρεί. Σε άλλες περιπτώσεις – τις περισσότερες – έχουμε τουλάχιστον κάποιες προειδοποιήσεις ως «αποχρώσεις ενδείξεως» των κινδύνων της επερχόμενης κρίσης.

Για να αντιμετωπίσουμε αυτή την κατάσταση οφείλουμε να εφαρμόζουμε την λεγόμενη *αρχή της προβλεπτικότητας* “precautionary principle” (συχνά αποδιδόμενη – κακώς – ως «αρχή της πρόληψης» (“prevention”) έννοια που είναι επίσης χρήσιμη στην αντιμετώπιση κρίσεων αλλά που αναφέρεται σε διαπιστωμένο κίνδυνο.

Βάσει της αρχής της προβλεπτικότητας όσο μικρότερη βεβαιότητα έχουμε για την έκταση ή το βαθμό επανδυνότητας, π.χ. μιας τοξικής ένωσης που ελευθερώνεται στο περιβάλλον, τόσο μεγαλύτερη προσοχή πρέπει να δέξουμε και τόσο μικρότερες εκπομπές επιτρέπεται να ελευθερωθούν στην φύση. Δηλαδή η αβεβαιότητα εδώ λειτουργεί υπέρ του περιβάλλοντος με την υπόθεση ότι “και αν πράγματι” ο κίνδυνος είναι υπαρκτός καλύτερα να έχω λάβει τα μέτρα μου παρά να το μετανιώσω μετά. Είναι ανεπίτρεπτο να μην έχω λάβει μέτρα για μια προβλέψιμη, επερχόμενη κρίση.

Στο θέμα αυτό υφίσταται σοβαρή διαφορά προσεγγίσεων μεταξύ Ευρωπαϊκών κρατών και ΗΠΑ. Στην Ευρώπη η αρχή αυτή είναι θεμελιώδης στην περιβαλλοντική πολιτική ενώ στις ΗΠΑ δεν την αποδέχονται. Κατά βάση, εκεί, τα μέτρα λαμβάνονται επί αποδεδειγμένων κινδύνων με επιχειρήματα, μεταξύ άλλων, οικονομικά. Ασφαλώς, και στην Ευρώπη ισχύει παράλληλα και η αρχή της "αναλογικότητας", στην αντιμετώπιση των κινδύνων. Δεν νοείται δηλαδή δυσανάλογα μεγάλη επένδυση για έναν ενδεχόμενο μικρό ή μάλλον απίθανο κίνδυνο!..

Το «απίθανο» ή «πιθανό», όμως, ως προς τους κινδύνους και τις κρίσεις προσκρούει σε άλλο ένα πρόβλημα: τον ίδιο τον ανθρώπινο νου, ο οποίος στην εκτίμηση των γεγονότων δεν φαίνεται να ακολουθεί τις εμπειρικά προσλαμβανόμενες εντυπώσεις μας που είναι «αναλογικές» αλλά τείνει σε κάποιο βαθμό να τις προσλαμβάνει νοητικά ως γραμμικές. Το πόσο ένας ήχος ή ένας φωτισμός μας ενοχλεί ή μία πίεση στο χέρι μας, μας πονά, δεν αυξάνονται γραμμικά αλλά αναλογικά. Διπλή πίεση ή διπλάσια ένταση ήχου ή διπλάσιος φωτισμός δεν οδηγούν σε διπλασιασμό των αντίστοιχων εντυπώσεων. Μέχρι κάποιου σημείου, χαμηλές εντάσεις ακόμη και πολλαπλασιαζόμενες είναι μόδας αντήληπτες. Από κάποιο σημείο και μετά η αύξηση του εξωτερικού ερεθίσματος πολλαπλασιάζει την ενόχληση μέχρι σημείο αφόρητο.

Παρά το γεγονός ότι αυτό το βιώνουμε στον ίδιο τον οργανισμό μας, όταν αναφερόμαστε σε προβλέψεις τείνουμε να ξεχνάμε αυτό το χαρακτηριστικό των φυσικών συστημάτων. Έτσι η σημερινή οικολογική κρίση αποτελεί την σύρρευση ή συνδυασμό σημερινών και φαινόμενων πολλαπλών αντιδράσεων των φυσικών συστημάτων σε σχετικά μεγάλο αριθμό και μεγάλης έντασης μεταβολές σε φυσικοχημικές και βιολογικές παραμέτρους που συμβαίνουν πολύ γρήγορα, δηλαδή σε σχετικά πολύ μικρούς χρόνους. Σε τέτοιους, δηλαδή, χρόνους που δεν επιτρέπουν, όχι μόνο στους οργανισμούς και τα οικοσυστήματα να προσαρμοστούν, αλλά ούτε και στα ίδια τα ανθρωπογενή συστήματα να εξελιχθούν «ομαλά».

Στο θέμα της εξέλιξης, ιδιαίτερα με την Δαρβινική προσέγγιση, τα μαθήματα, σε ότι έχει να κάνει με την σήγχρονη οικολογική κρίση δεν είναι καθόλου σαφή και μονοσήμαντα.

Ο Σεβασμιώτατος Ακαδημαϊκός κκ Ιωάννης Ζηζιούλας φαίνεται να αναγνωρίζει στην θεωρία της Δαρβινικής εξέλιξης ένα ισχυρό «ράπισμα» στην αλαζονική «κτητική» στάση του «Διττικού», κυρίως, ανθρώπου ως ιδιαίτερου πλάσματος, ξεκομμένου από την μοίρα όλων των άλλων οργανισμών απέναντι στην φύση.

Θα μπορούσε όμως, ως διαλεκτικός αντίποδας, να υποστηριχθεί ότι η Δαρβινική «άρση» της μοναδικότητας της προέλευσης του ανθρώπου και η υποστήριξη της θεωρίας περί της «περιβαλλοντικής» διαμόρφωσης του, τον «απενοχοποιεί»

σε μεγάλο βαθμό και μεταβάλει το θέμα της οικολογικής κρίσης σε ζήτημα χρονικών κλιμάκων και διακρίσεων ανάμεσα αφενός σε αδήριτες και, αφετέρου, σε πιθανόν αποφεύξιμες μεταβολές.

Ταυτόχρονα, η βιοκεντρική προσέγγιση σε μεγάλο βαθμό, μας διδάσκει για την αληθινή φυσική διάσταση και την «μη ηθική» φύση πολλών, σχετικά βραχυπρόθεσμων, οικολογικών μεταβολών.

Το γεγονός ότι ένας αγρός με λίγα χόρτα αν μείνει να εξελιχθεί οικολογικά, θα αποκτήσει σιγά σιγά θάμνους, δάση κορυμφοίων – που θα αναπαράχθουν κάποιες φορές με φυσικές πυρκαγιές – που θα καταλήξουν, στη συνέχεια, σε δάση πλατύφυλλων δέντρων μετά από μια-δυο ανθρώπινες γενιές μας διδάσκει ακόμη για την οικολογική ανανέωση της φύσης και την σταδιακή εξέλιξη προς την «ομοιόσταση» όπου η βιοποικιλότητα είναι πλούσια και η παραγωγικότητα μέτρια!

Η οικολογική κρίση δεν πρέπει εδώ να ταυτιστεί με την πυρκαγιά ή τουλάχιστον όχι μόνο με αυτήν, αλλά – κυρίως – με το πλέγμα των φυσικών και ανθρωπογενών συνθηκών που από τη μια πλευρά ελαττώνουν τον πλούτο της βιοποικιλότητας στο ανώτατο επίπεδο της «κορύφωσης», της «ομοιόστασης» και αφετέρου, στην παρεμπόδιση των φυσικών μηχανισμών αναγέννησης και εξέλιξης.

Η θεωρία της Δαρβινικής εξέλιξης αναγνωρίζει ότι κανένα είδος δεν θα είναι αιώνια παρόν πάνω στον πλανήτη μας. Αυτό συχνά, ελπιφανειακά τουλάχιστον, αντιστρατεύεται την έννοια της απόλυτης αξίας, της «αυταξίας» της φύσης και της αντίστοιχης «απόλυτης οικολογικής» στάσης του ανθρώπου απέναντι, πχ: στη βιοποικιλότητα.

Ας θυμηθούμε, στο σημείο αυτό, τις τρεις στάθμες ή οπτικές γωνίες αξιακής τοποθέτησης του ανθρώπου απέναντι στο περιβάλλον, (α) την ατομιστική: «καλό περιβάλλον εξασφαλίζει καλούς φυσικούς πόρους και καλή υγεία σε μένα και την οικογένειά μου», (β) την αναγωγή του περιβάλλοντος σε «κοινωνικό αγαθό» και πάλι με βάση χρησιμοθηρικά κίνητρα και κριτήρια ως «προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας και οικονομίας για όλους και τις επόμενες γενιές» τέλος (γ) ως αυταξία, ως «οντότητα» δηλαδή μοναδική, μη αναπαραγώγιμη από τον άνθρωπο και άρα οντότητα «ιερή».

Η Δαρβινική εξέλιξη σε κάποιο βαθμό και αν δεν αποϊεροποιεί τη φύση ως κτίσμα του θεού, αποϊεροποιεί τα «πλάσματα» αφού υπόκεινται σε αναπόδραστη μεταβολή, αλλοίωση και «αφαιρισμό» ως περιστασιακοί σταθμοί της εξέλιξης. Στο πνεύμα αυτό πολλοί αναρωτιούνται και σήμερα «κατά τι θα ήταν, ίσως, καλύτερος ο κόσμος μας αν η βιοποικιλότητα περιείχε πχ: τους δεινοσαύρους ή άλλα εξαφανισμένα είδη!»

Συμπερασματικά, δεν θεωρώ ότι η Δαρβινική προσέγγιση μπορεί να μας δια-

φωτίζει ουσιαστικά εν όψει της σύγχρονης οικολογικής κρίσης. Ούτε πιστεύω ότι πρέπει να της αποδοθεί τίποτα περισσότερο απ'ό,τι είναι: Η διεύρυνση και ενίσχυση της άποψης ότι το περιβάλλον ασκεί μεγάλη διαμορφωτική επιρροή πάνω στους οργανισμούς που ζουν μέσα σε αυτό χωρίς να μπορούμε να γενικεύσουμε ούτε να απαντήσουμε όλα τα ερωτήματα σχετικά με την εξέλιξη κάποιων ειδών και όχι κάποιων άλλων. Πολλές φορές οι περιβαλλοντικές αλλαγές και κρίσεις οδηγούν ορισμένους οργανισμούς σε εξαφάνιση και άλλους σε ταχύτερη προσαρμογή. Κατά τεκμήριο πιστεύω ότι όλοι οι οργανισμοί προσπαθούν να προσαρμοστούν αλλά κάποιοι ενδεχομένως δεν μπορούν, είτε από γενετικές προϋποθέσεις, είτε γιατί «επέλεξαν» ή «ενιάχτηκαν» σε μια δύσκολη, άτυχη ή ατελή στρατηγική προσαρμογής. Μόνο αυτό μπορεί ο άνθρωπος να διδαχθεί εμμέσως από τη θεωρία αυτή ως προς τις κρίσεις, την προσοχή στις επιλογές προσαρμογής!!

Ταυτόχρονα για να αντιμετωπίσουμε σοβαρά, ως ανθρώπινη κοινωνία, την οικολογική κρίση και να επιλέξουμε την βέλτιστη «στρατηγική» προσαρμογής, πρέπει να αποβάλουμε πρώτα πολλά «στερεότυπα» που οδηγούν σε μια «ασπρόμαυρη» και στατική θεώρηση της πραγματικότητας που πάντοτε ήταν «μωσαϊκή» με άφθονες ιψηφίδες σε όλες τις αποχρώσεις ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου γκαρίζου!!

Πρώτον, η σύγχρονη οικολογική κρίση αφορά σε μεγάλο βαθμό στη δραστική μείωση της βιοποικιλότητας. Όμως η βιοποικιλότητα με τα χρόνια δεν μειώνεται παντού και πάντοτε μονοσήμαντα!! Στον προστατευόμενο, πολύτιμο στις μέρες μας, βιότοπο του Σχοινιά δεν φαίνεται να υπήρχε ούτε ένα δέντρο κατά το μεγαλύτερο μέρος του δέκατου ενάτου αιώνα αν κρίνουμε από τις χαλκογραφίες της περιοχής που βασίστηκαν σε επιτόπια σχέδια της περιόδου 1820-1870.

Το ίδιο ισχύει και για τον υγρότοπο της ανθρωπογενούς λίμνης Κερκίνης κλπ, κλπ. Αυτό δεν σημαίνει ότι αυτοί είναι υποδεέστεροι οικοτόποι από άλλους που προυπήρχαν για χιλιάδες χρόνια, ούτε από άλλους που μπορεί να αναπτυχθούν στο μέλλον. Η προστασία σε πολλά επίπεδα, και ιδιαίτερα εκεί που έχει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα ή υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη π.χ.: στα βροχοποιητικά δάση, αλλά και στις ευχερώς προσιτές σε μας περιοχές είναι πράξη ανθρωπίνης υπευθυνότητας απέναντι όχι μόνο στη διατήρηση αλλά και στην ανάπτυξη της βιοποικιλότητας και των καταφυγίων της, των παλαιών και των νέων.

Μετά από την παράθεση όλων των ανωτέρω ίσως θα θέλατε να με ρωτήσετε αν εξακολουθώ να πιστεύω ότι σήμερα βρισκόμαστε μπροστά σε μια μεγάλη και ίσως πρωτοφανή οικολογική κρίση.

Η απάντησή μου είναι «ναι»!!! Και αυτό μπορώ να το τεκμηριώσω με δύο τρόπους: με την παράθεση τόσο συμπτωμάτων της κρίσης, όσο και των γενεσιουργών αιτίων της.

Τα συμπτώματα δεν είναι μόνο η τρύπα του όζοντος στην ανώτερη ατμόσφαι-

ρα που αφήνει την υπερβολική ακτινοβολία να αυξάνει τον κίνδυνο καρκίνων και εξαφάνισης ευαίσθητων μικροοργανισμών, ούτε η διαφαινόμενη αλλαγή του κλίματος με την συνακόλουθη τήξη των πάγων και ριζική διατάραξη του υδρολογικού κύκλου, των ρευμάτων των ωκεανών, της στάθμης της θάλασσας και της αλλαγής των κλιματικών ζωνών με ανυπολόγιστες συνέπειες για την επιβίωση δισεκατομμυρίων ανθρώπων. Έχει να κάνει με την παρουσία ρύπων αγνώστων στη φύση σε όλα τα γεωγραφικά μήκη, πλάτη και ύψη. Από την κορυφή των Ιμαλάϊων μέχρι τα μεγαλύτερα βάθη των ωκεανών αλλά, ακόμη χειρότερα, σε όλους τους κρίκους της τροφικής αλυσίδας. Η παρουσία μικρορύπων δύσκολων να προσδιοριστούν, σε άπειρους συνδυασμούς, συχνά διαβρώνει την φυσιολογική βιολογική άμυνα και αντίδραση των διαφόρων οργανισμών στις ποικίλες περιβαλλοντικές πιέσεις επηρεάζοντας ουσιαστικά τη φυσική σχέση βιοτικών και αβιοτικών παραγόντων. Αυτό επεμβαίνει στην ίδια τη φυσιολογική εξέλιξη των οικοσυστημάτων αλλά και των ανθρώπων. Οι δραστικές αλλαγές επεκτείνονται στο σύνολο των σχέσεων κοινωνιών-περιβάλλοντος με κολοσσιαίες παρεμβάσεις στους τομείς παραγωγής, επεξεργασίας, αποθήκευσης, κατανάλωσης και διάθεσης των αποβλήτων, όλων των προϊόντων, σε κλίμακες πρωτοφανείς.

Τα συμπτώματα εδώ επανειληπμένα δείχνουν τα γενεσιουργά αίτια της κρίσης. Ποτέ στο κόσμο δεν είχαμε περισσότερους εξαθλιωμένους συνανθρώπους μας κάτω από το όριο της φτώχειας ενώ λίγες δεκάδες ανθρώπων έχουν περισσότερα πλούτο από ό,τι δισεκατομμύρια ανθρώπων όλοι μαζί, ενώ το σύνολο των εισόδων του 1/3 των φτωχότερων κρατών του κόσμου ισοδυναμεί με τα έσοδα των διακοσίων πλουσιότερων οικογενειών.

2,2 δισεκατομμύρια άνθρωποι δεν έχουν σήμερα στοιχειώδη αποχέτευση και στοιχειώδεις υγειονομικές συνθήκες. 1,2 δισεκατομμύρια άνθρωποι δεν έχουν πρόσβαση σε στοιχειωδώς ασφαλές πόσιμο νερό. Ένα παιδάκι πεθαίνει κάθε δυο δευτερόλεπτα από αιτία ή ασθένειες που έχουν να κάνουν με έλλειψη νερού. Εκατομμύρια γυναίκες και παιδιά βιάζονται κάθε χρόνο προσπαθώντας να βρουν χώρο για τις απόλυτα αναγκαίες βιολογικές τους λειτουργίες σε αγρούς και δάση.

Ο κόσμος μας ποτέ δεν είχε τόσες ευκαιρίες για το καλό και τόσες πληγές από το κακό με δεκάδες ένοπλες συρράξεις κάθε μέρα, με αυξημένη αστική εγκληματικότητα, με αλματωδώς αυξημένη χρήση ναρκωτικών, σεξουαλικά μεταδιδόμενων ασθενειών και γενικευμένη διαφθορά στους διοικητικούς μηχανισμούς σε όλα τα επίπεδα! Ήδη μεγάλα τμήματα των κοινωνιών ουσιαστικά δεν «διοικούνται». Περιοχές ή και χώρες ολόκληρες βρίσκονται σε αναρχία με ατιμώρητα εγκλήματα, γενοκτονίες και φρικιαστικά εγκλήματα κατά του περιβάλλοντος και των ανθρώπων.

Τα αποθέματα ορυκτών καισίων εξαντλούνται με εκθετικά αυξανόμενους ρυθμούς. Οι διαφαινόμενες ελπιδοφόρες λύσεις καθίστανται «όμηροι» ξεδιάντροπης κερδοσκοπίας, θήματα της οποίας συχνά είναι ολόκληροι λαοί, μνημεία πολιτισμού και η ίδια η φύση!

Δεν αρνούμαι λοιπόν την κρίση! Ούτε τα αίτια της αρνούμαι, που είναι συνολικά: ο συνδυασμός (α) της ακατάσχετης αύξησης του ανθρώπινου πληθυσμού, (β) της ξέφρενης αύξησης της καταναλωτικής νοοτροπίας, (γ) μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας που βραχύνει σε λάθος δείκτες επιτυχίας (όπως το ΑΕΠ), σε πλασματικά αντικρίσματα και τέλος (δ) μιας βαθιάς άγνοιας και έλλειψης «παιδείας» που διαποτίζονται από νοχελική ευμάθεια και πλήξη, από τη μια πλευρά, και αφοπλιστική μοιρολατρία, από την άλλη. Και τα δύο μαζί εκτρέφουν «θυμωμένες» ακρότητες, τρομοκρατία, περιθωριοποίηση και αντικοινωνική συμπεριφορά.

Και αφού δεν αρνούμαι την κρίση, ούτε την ιδιαιτερότητα της στις μέρες μας και σύμφωνα με όλα όσα ανέφερα στην αρχή για την αιώνια μοίρα των ανθρώπων και του κόσμου να αντιμετωπίζουν κρίσεις, τι θα μπορούσα να δω ως απάντηση; Θα μπορούσαμε να ελπίσουμε σε μια αντιμετώπιση της; Είναι δυνατόν; Σε ποια κατεύθυνση;

Θυμηθείτε τι ανέφερα στην αρχή; Πρέπει να κρατηθούμε νηφάλιοι και να καταρτίσουμε και διευθύνουμε με αισιόδοξο τρόπο πολιτικές και στρατηγικές έστω και αν οι αναλύσεις μας είναι σε μεγάλο βαθμό απαισιόδοξες ή ανασφαλείς.

Τα επίπεδα αντιμετώπισης της κρίσης είναι πολλάπλά και οι στρατηγικές και δράσεις μας πρέπει να αξιοποιούν όλες τις ευκαιρίες και θετικές δυνάμεις που διαθέτουμε δημιουργώντας ταυτόχρονα νέες προϋποθέσεις αμύνης και υπέρβασης της κρίσης.

Πρέπει δηλαδή να δουλεύουμε ταυτόχρονα σε δύο κατευθύνσεις και πολλά επίπεδα: αφενός για την αντιμετώπιση και άρση των ριζικών/ αρχικών αιτίων της κρίσης και αφετέρου για την προσαρμογή μας στις αλλαγές. Τα ανωτέρω συνεπάγονται: Δραστηκή μείωση της αύξησης του πληθυσμού, διόρθωση της οικονομίας με εισαγωγή λαγναριασμών φυσικών πόρων, με οικιαστική εφαρμογή της αρχής «ο ευπαίνων πληρώνει» με οικολογικούς φόρους, με ριζική εκλογίκευση και αείωση της αποτελεσματικότητας στην παραγωγή και κυρίως την κατανάλωση, με σημαντική αύξηση των κλειστών συστημάτων και της πλήρους ανακύκλωσης, με προώθηση των καθαρών και νέων τεχνολογιών και των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, με τον ουσιαστικό καθαρισμό και αναχρησιμοποίηση του νερού και των πρώτων υλών αλλά και πολύ μεγάλες επενδύσεις και προσοχή στις εκπαιδευτικές, κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές, τον σταδιακό –αλλά ουσιαστικό– εκδημοκρατισμό και εξανθρωπισμό και τον ουσιαστικό περιορισμό της διε-

θνούς εγκληματικότητας και παρεμβατικότητας στις υποθέσεις των τρίτων χωρών.

Όλα αυτά αποτελούν στοιχεία ενίσχυσης της λεγόμενης «καλής διεθνούς διακυβέρνησης» στο πλαίσιο της αιεφόρου ανάπτυξης. Δυστυχώς η οικολογική κρίση δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με περιβαλλοντικά μέσα, ούτε έχει, όπως ανέφερα ήδη, μόνο οικολογικά αίτια, ούτε μόνο περιβαλλοντικά αίτια και συμπτώματα. Ακριβώς το αντίθετο!

Κι αν για μερικούς η «αιεφόρος ανάπτυξη» είναι «πρόσχημα» λύσης ή «ουτοπία», εγώ την θεωρώ μονόδρομο! Αν περιέχει πρακτικούς συμβιβασμούς και «trade offs» είναι ταυτόχρονα το μόνο «πραγματικό στερέωμα» που καθορίζει την γενική πορεία και δείχνει τις αρχές που πρέπει να συνυπολογίζονται και συγκαθορίζονται (οικολογική προστασία, οικονομική αποδοτικότητα και κοινωνική δικαιοσύνη/συναίνεση).

Αν η Ελευθερία, η Δημοκρατία και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα δεν κατακτήθηκαν παντού ή πουθενά πλήρως μετά από αιώνες αγεννώρισης και εφαρμογής, δεν έπαισαν να μας δείχνουν το δρόμο ως φάροι και σε στιγμές απόλυτης σκλαβιάς και κατήφειας να μας εμπνέουν μέχρι το ξεπέρασμα «της» κρίσης ή «κάτω-ας» κρίσης.

Έτσι και η βαθειά κατανόηση και εφαρμογή της αιεφόρου ανάπτυξης που ξεκινά και προϋποθέτει ριζικές αλλαγές στην παιδεία και τη νοοτροπία μας μπορεί να μας επιτρέψει το ξεπέρασμα της κρίσης εάν και εφόσον συνδυαστεί με καθιέρωση και σωστή λειτουργία ισχυρών θεσμών και μηχανισμών αντιμετώπισης της αβεβαιότητας και των έκτακτων κινδύνων, φανερών και μη, που φαίνεται ότι θα επικρέμονται όλο και συχνότερα στην περαιτέρω πορεία μας.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΥΠΑΡΞΙΑΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ
ΜΙΑΣ ΑΝΑΓΚΑΙΑΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ

Μια Θεολογική Θεώρηση της Οικολογικής κρίσης

Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης
πρώην Πρόεδρος Ακαδημίας Αθηνών,
Επίτιμο Μέλος Ελληνικής Εταιρείας

Με ιδιαίτερη χαρά συμμετέχω στην σειρά αυτή των διαλέξεων, που διοργανώνει η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ στα πλαίσια της πολυσχιδούς δραστηριότητάς της για τη διάσωση της ελληνικής κληρονομιάς, και μάλιστα της πιο απούδαίας κληρονομιάς, όχι μόνο της Ελλάδας, αλλά και όλης της ανθρωπότητας, δηλαδή του φυσικού μας περιβάλλοντος. Ευχαριστώ τον πολύ αγαπητό μου Πρόεδρο της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ κ. Κώστα Καρρά και τη διοργανωτική επιτροπή για την πρόκληση που μου απηύθυναν να συνευφέρω στη σειρά αυτή των διαλέξεων. Αισθάνομαι βαθειά συγκίνηση, γιατί οι διαλέξεις αυτές είναι αφιερωμένες στη μνήμη του Γιάγκου Πεσμαζόγλου, τον οποίο όσοι είχαμε το προνόμιο να γνωρίσουμε προσωπικά θυμόμαστε πάντα με αγάπη και ευγνωμοσύνη και με έντονη την αίσθηση της οικουσίας του από τη ζωή του τόπου μας. Η ειγένεια του χαράκτηρος του, η ακεραιότητα του ήθους του, συνυφασμένα με την προαφορά του στην επιστήμη και την πολιτική ζωή σε κρίσιμες καμπές της σύγχρονης ιστορίας μας, συνέθεσαν μια από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες, που σφράγισαν τον δημόσιο βίο της πατρίδας μας τον περασμένο αιώνα. Δίκαια η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ τιμά τη μνήμη του με τη σειρά αυτή των διαλέξεων.

Ποια σχέση μπορεί να έχει η θεολογία με την οικολογία; Όταν το 1969, έδωσα μια σειρά διαλέξεων για την θεολογική προσέγγιση στο θέμα της οικολογίας στο King's College του Λονδίνου –τότε που λίγοι ακόμα έπαιρναν στα σοβαρά την οικολογική κρίση– ένας από το ακροατήριο την ώρα των ερωτήσεων μου τόνισε με έμφαση ότι το θέμα της οικολογίας αφορά αποκλειστικά την επιστήμη, την τε-

χνολογία και την πολιτική. Αλλά και στην Ελλάδα υπήρξαν, από το δημοσιογραφικό κυρίως χώρο, αντιδράσεις στις πρωτοβουλίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου για το περιβάλλον με το επιχείρημα ότι η Εκκλησία δεν έχει καμία αρμοδιότητα στο θέμα αυτό.

Για να απαντήσει κανείς στο ερώτημα αυτό πρέπει να σκεφθεί σοβαρά δύο όψεις του οικολογικού προβλήματος, που συνδέονται αναπόσπαστα με την ίδια τη φύση του. Πρώτον, ότι οι ιστορικές καταβολές του οικολογικού προβλήματος βρίσκονται – όσο παράξενο και αν φαίνεται στη θεολογία. Ακούγεται ίσως υπερβολικό, αλλά αν είχαμε μια διαφορετική θεολογία στο παρελθόν, δεν θα είχαμε σήμερα το οικολογικό πρόβλημα. Και δεύτερον, καμία λύση του οικολογικού προβλήματος δεν είναι εφικτή, αν δεν υπάρξει ριζικός αναπροσανατολισμός του ανθρώπου ως προς τη στάση του απέναντι στη φύση, μια βαθειά υπαρξιακή μεταβολή, η οποία, όπως θα δούμε, δεν μπορεί να προέλθει από μια περιβαλλοντική ηθική, αλλά μόνο από ένα περιβαλλοντικό ήθος. Η οικολογική κρίση είναι στην ουσία της πρόβλημα πολιτισμικό, και όχι πολιτικό ή τεχνολογικό, και ο πολιτισμός ουδέποτε διαμορφώθηκε ερήμην της θρησκείας – ίσως, όπως στον Διαφωτισμό, σε αντίλογο προς τη θρησκεία, – αλλά όχι ερήμην της.

Με τις προϋποθέσεις αυτές, που ελπίζω να γίνουν πιο σαφείς στη συνέχεια, ας θέσουμε το ερώτημα: πώς φθάσαμε εδώ, στην οικολογική κρίση, που μας απειλεί, και ποιο ήθος, ποια στάση προς τη φύση, μπορεί να μας βγάλει από αυτή την κρίση;

Οι ρίζες της οικολογικής κρίσης

Από τότε που ο Αμερικανός ιστορικός Lynn White δημοσίευσε στο περιοδικό *Science* τον έτος 1967 την κλασική για μελέτη του για τις ιστορικές καταβολές του οικολογικού προβλήματος, κανένας δεν αμφισβητεί ότι η ιουδαιοχριστιανική θεολογία, όπως ερμηνεύτηκε και αναπτύχθηκε στη Δύση μέχρι και τους νεότερους χρόνους, έχει τεράστιο μερίδιο ευθύνης για την οικολογική κρίση, που περνάμε. Και δεν είναι μόνο η Προτεσταντική θεολογία, στην Καλβινιστική της κυρίως εκδοχή, που, όπως κατέδειξε ο Max Weber, χρησιμοποιώντας την εντολή, «αυξάνεσθε και πληθύνεσθε και κατασφριεύσατε της γης», οδήγησε ευθέως στην αντίληψη ότι ο υλικός κόσμος είναι απλώς πρώτη ύλη, για να παράγει ο άνθρωπος προϊόντα, που θα αυξήσουν την οικονομική ανάπτυξη. Η ευθύνη της θεολογίας βρίσκεται βαθύτερα, και συνδέεται με την ίδια την αντίληψη για τη φύση και τον ορισμό του ανθρώπου. Τι είναι άνθρωπος; Από την απάντηση, που έδωσε η θεολογία στο ερώτημα αυτό στο παρελθόν, επηρεάστηκε καίρια η πορεία προς την οικολογική κρίση.

Ο ορισμός του ανθρώπου έχει επιχειρηθεί πολλές φορές στην ιστορία χωρίς αναφορά και συσχέτιση προς το φυσικό περιβάλλον. Κλασσική περίπτωση είναι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία, στην Πλατωνική κυρίως μορφή της, αλλά και πολλές θεολογικές αντιλήψεις δια μέσου των αιώνων επηρεασμένες πάντοτε σε τελική ανάλυση από τον Πλατωνισμό, αμέσως ή εμμέσως. Κύρια μορφή του ορισμού αυτού υπήρξε η έννοια της ψυχής. Η ταυτότητα του ανθρώπου βρίσκεται στην ψυχή, η οποία δεν αποτελεί οργανικό μέρος του φυσικού κόσμου, αλλά είναι αυθόπακτη και αυθυπόστατη, η ουσία της είναι άβλη και επιβιώνει ανεξάρτητα από το σώμα, δηλαδή από τη σχέση της με τον υλικό φυσικό κόσμο. Η Πλατωνική αυτή αντίληψη επέδρασε βαθύτατα στην χριστιανική παράδοση, και οι συνέπειες της υπήρξαν βαρυσήμαντες για το οικολογικό πρόβλημα.

Η ταύτιση του ανθρώπου με την ψυχή του οδήγησε στις εξής αντιλήψεις στη διαδρομή της ιστορίας:

α) Στην αντίληψη ότι ο χώρος και ο χρόνος, που συνιστούν ουσιώδη συστατικά του φυσικού κόσμου, που μας περιβάλλει, αποτελούν μαζί με το φθαρτό σώμα, «φυλάκη» της ψυχής. Ο άνθρωπος για να βρει τον εαυτό του πρέπει να απελευθερωθεί από το σώμα του, από το χώρο και το χρόνο, δηλαδή από το φυσικό του περιβάλλον και να ζήσει μια άβλη ύπαρξη, σε μια αιωνιότητα, που δεν συνδέεται με τον υλικό κόσμο.

β) Αφού ο άνθρωπος μπορεί να νοηθεί χωρίς τη σχέση του με τον φυσικό κόσμο, σε τελική ανάλυση δεν έχει καμία σημασία για τον άνθρωπο, αν ο φυσικός κόσμος, που τον περιβάλλει, αφανιστεί. Μάλιστα για πολλούς εκπροσώπους της αρχαίας χριστιανικής θεολογίας, όπως ο Ωριγένης και ο Αυγουστίνος, στη Βασιλεία του Θεού, δηλαδή στον έσχατο προορισμό και την κατάληξη του κόσμου, θα επιζησουν μόνο ψυχές: ο φυσικός κόσμος, εκτός των ψυχών των ανθρώπων και των ασεμάτων αγγέλων είναι προορισμένος να χαθεί.

Στο ερώτημα «τι εστί άνθρωπος» η απάντηση είναι στην περίπτωση αυτή: άβλο πνεύμα, ψυχή αθάνατη και αιώνια, κάτι που μπορεί να νοηθεί χωρίς το σώμα και το φυσικό περιβάλλον.

Παρόμοια προσπάθεια ταυτισμού και ορισμού του ανθρώπου χωρίς αναφορά στο φυσικό περιβάλλον, μια τροποποιημένη μορφή του Πλατωνικού ψυχοκεντρισμού, έγινε, κυρίως στη Δύση κατά τον Μεσαίωνα και τους νεωτέρους χρόνους, με τον ορισμό του ανθρώπου ως λογικού και σκεπτομένου όντος. Στο ερώτημα «τι εστί άνθρωπος», η απάντηση, που δόθηκε στην περίπτωση αυτή, ήταν: ζώον λογικό, που εσημαίνει: δυνάμενο να σκέπτεται, να έχει συνείδηση του εαυτού του και του κόσμου. Οι ρίζες του ορισμού αυτού ανάγονται στον Αυγουστίνo και τον Βοήθιο, κορυφώνονται όμως στον Αυγουστινιανό μοναχό Καρτέσιο, τον πατέρα του Διαφωτισμού και εν πολλοίς και της μαθηματικής και φυσικής επιστήμης των

νεοτέρων χρόνων, με την περίφημη φράση του "cogito ergo sum". Οι συνέπειες της αποσυνδέσεως αυτής του ανθρώπου από το φυσικό περιβάλλον υπήρξαν καιρικές για την οικολογία. Έτσι:

α) Ο άνθρωπος ανέπτυξε τις διανοητικές του ικανότητες μονομερώς, και ανεξάρτητα από το σώμα του. Η ανάπτυξη των μαθηματικών ως οργάνου παραγωγής καθαρής «διανοήσεως» (intelligence) οδηγεί ραγδαία ήδη στη δημιουργία «ομιητομένων» όντων, τα οποία δεν έχουν ανάγκη του ανθρώπινου σώματος, για να παράγουν νόηση. Το πρόβλημα, είναι πλέον αν απέμεινε το συναίσθημα ή η βούληση για το *ον* που λέγεται άνθρωπος (weak intelligence) ή αν και αυτό έχει θυσιαστεί (strong intelligence) στο βωμό της καθαρής, δηλαδή της ασώματης νοημοσύνης. Από την άποψη της οικολογίας, πάντως, το καίριο και σημαντικό είναι ότι η νοημοσύνη αποσπάστηκε τόσο ριζικά από το ανθρώπινο σώμα, ώστε να το καταργεί και να το αγχρηστεύει. Αυτό είναι το πρόβλημα με τους computers και το internet και αυτό κάνει πολύ αμφισβητήσιμη την αθωότητα της ουδετερότητας, με την οποία προσεγγίζουμε συνήθως τα επιτεύγματα αυτά της τεχνολογίας. Ο μέγας και φοβερός κίνδυνος από τα επιτεύγματα αυτά είναι ότι καταργείται σιγά-σιγά το σώμα ως όργανο νοήσεως, αφού σκεπτόμεθα, επικοινωνούμε, ιφρονίζουμε, ακούμε και ερριστεύομαστε, μακριά από τη σωματική κοινωνία. Έτσι, διαπιστώνουμε καθημερινά ότι το σώμα μας αδυνατεί πλέον να παρακολουθήσει την πληροφορία που δεχόμαστε.

β) Ο άνθρωπος ανέπτυξε τις νοητικές του ικανότητες σε βάρος του φυσικού του περιβάλλοντος. Αυτό υπήρξε συνέπεια δύο παραγόντων. Πρώτον, του ότι διαπίστωσε ο άνθρωπος πόση δύναμη περικλείει η νόηση. Δεν είναι τυχαίο το ότι αυτός που πρόφερε το «cogito ergo sum» έγραφε ήδη τον 17^ο αιώνα στο έργο του *Discours de la methode*: «Με την πρόοδο της επιστήμης μπορούμε να φθάσουμε σε γνώσεις που θα ήταν πάρα πολύ χρήσιμες στη ζωή και... θα μπορούσαμε να βρούμε μια πραγματική, με την οποία η δύναμη και οι ενέργειες της φωτιάς, του νερού, του αέρα, των άστρων, των ουρανίων και όλων των άλλων σωματιών που μας περιβάλλουν. [=φυσικό περιβάλλον] θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις κατάλληλες χρήσεις, και έτσι να γίνουμε κύριοι και κάτοχοι της φύσεως (maîtres et possesseurs de la nature).»

Το οικολογικό βάρος των λόγων αυτών του Καρτεσιού βρίσκεται στις τελευταίες λέξεις: «κύριοι και κάτοχοι της φύσεως» ακριβώς γάρη στο cogito ergo sum, δηλαδή τη δύναμη της νοήσεως. Γι' αυτό ο Francis Bacon σε ομοίως αμφι ακόμα γλώσσα απευθύνεται στον άνθρωπο, για να του πει:

«Σου φέρνω τη Φύση με όλα τα παιδιά της, για να την κάνεις δέσμο στην υπηρεσία σου και σκλάβο σου».

Θέλομε μίποκ άλλη πιο σαφή απόδειξη του πού έγκειται η ρίζα της οικολογι-

κής μας κρίσεως; Στην απομόνωση και εξάρση της νοητικής ικανότητας ως του κυρίου χαρακτηριστικού της ταυτότητας του ανθρώπου.

Βεβαίως, η κριτική στη στάση αυτή έρχεται εύκολα στο νου μας: μήπως δεν φταίει η εξάρση της νόησης, αλλά η κακή χρήση της; Κάτι παρόμοιο λέμε και για το internet: μήπως τελικά το πρόβλημα έγκειται στην κακή χρήση του; Αν είναι έτσι τα πράγματα, τότε το βάρος πέφτει στην ηθική, όχι στην οικολογία. Το πρόβλημα δηλαδή δεν είναι ότι εξαίρουμε τη νοημοσύνη μας εις βάρος του φυσικού κόσμου, αλλά ότι κάνουμε κακή χρήση της νοημοσύνης μας. Η λύση του οικολογικού προβλήματος τοποθετείται έτσι στην Ηθική. Αλλά μια Ηθική χωρίς οντολογική βάση δηλαδή χωρίς να βασιζέται στην Αλήθεια είναι απερίφορη. Το θέμα έτσι είναι όχι αν ο άνθρωπος ενεργεί σωστά ή όχι (=Ηθική), αλλά αν ενεργεί σύμφωνα με την αλήθεια του είναι του, της ταυτότητάς του.

Όλοι διαπιστώνουμε ότι το φυσικό περιβάλλον βλάπτεται από την εξάρση της ανθρώπινης νοημοσύνης έναντι της υλικής φύσεως. Αν θελήσουμε να λύσουμε το πρόβλημα με τη βοήθεια της Ηθικής, θα πούμε: δεν βλάπτει η εξάρση αυτή, αρκεί να μη κάνουμε κακή χρήση της. Αν όμως βάλουμε το μαχαίρι μέχρι το κόκαλο, στο μεδούλι της αλήθειας, τότε θα διερωτηθούμε από κοινού επιστήμονες και θεολόγοι: μήπως η εξάρση της νοημοσύνης έναντι της σωματικής και φυσικής υποστάσεως του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του προσκρούει στην αλήθεια του τι είναι άνθρωπος; Στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να αφήσουμε τον θεολόγο και τον επιστήμονα να έχουν τις δικές τους ο καθένας απόψεις. Η αλήθεια όμως για το τι είναι ο άνθρωπος πρέπει να είναι κοινή μεταξύ επιστήμης και θεολογίας. Δεν μπορούμε να χρησιμοποιούμε δύο αλήθειες: Εκείνη της γνώσεως και εκείνη της πίστεως. Ο επιστήμονας που είναι πιστός στο προσευχητάριο του, αλλά αδιαφορεί για το αν αυτό που διαπιστώνει στο εργαστήριο του συμβιβάζεται ή όχι με τα δόγματα της πίστεώς του, έχει διχασθεί σχιζοφρενικά και εν πάση περιπτώσει έχει καταστήσει τον διάλογο επιστήμης και θεολογίας αδύνατο.

Έτσι το θέμα της σχέσεως ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος, θα πρέπει να επικεντρωθεί στο ερώτημα: ποια σχέση του ανθρώπου προς το φυσικό του περιβάλλον προσδιάζει στην αλήθεια της ταυτότητας του; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει να σιγηλίνει όσο περισσότερο γίνεται μεταξύ επιστήμης και θεολογίας. Κάθε απόκλιση πρέπει να ελέγχεται και να μην αποδίδεται απλώς σε διαφορετικές προϋποθέσεις. Μόνον έτσι η κοινή στάση θεολογίας και επιστήμης στο πρόβλημα του περιβάλλοντος θα έχει στέρεες οντολογικές, και όχι απλώς ηθικές, βάσεις.

2. Η αλήθεια του ανθρώπου στη σχέση του με το φυσικό περιβάλλον κατά την Ορθόδοξη θεολογία

α) Ο άνθρωπος είναι ψυχοσωματική οντότητα. Η αλήθεια του ανθρώπου δεν έγκειται στην ψυχή του, αλλά στην οργανική ενότητα ψυχής-σώματος, κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας. Αυτό είναι τόσο βασικό στην Ορθόδοξη Θεολογία ώστε κάθε αμφισβήτηση του να συνιστά αίρεση. Ο Ωριγένης, που τοποθέτησε την ταυτότητα του ανθρώπου στην ψυχή, ώστε να κάνει λόγο για προέλαση των ψυχών προ της υλικής δημιουργίας του κόσμου, καταδικάστηκε από τους Πατέρες και την Ε' Οικουμενική Σύνοδο ως αιρετικός. Η ψυχή του ανθρώπου γεννιέται μαζί με το πύμα του και, το σποινδιώτερο, δεν αναπαύεται τελικά αν δεν ανακτήσει το σώμα της. Ο αείμνηστος π. Γεώργιος Φλωρίου, ο μεγαλύτερος ίσως ορθόδοξος θεολόγος των χρόνων μας, απηχώντας τον άγιο Ειρηναίο το έθεσε επιγραμματικά: «το σώμα χωρίς την ψυχή είναι πτώμα μα και η ψυχή χωρίς το σώμα είναι φάντασμα», δεν είναι σε καμιά περίπτωση «άνθρωπος», δηλαδή η αλήθεια του ανθρώπου. Για το λόγο ακριβώς αυτό αποτελεί δόγμα του Συμβόλου της Πίστεως μας ότι «προσδοκούμε ανάσταση νεκρών» (στα αρχαιότερα Σύμβολα «σαρκός» και «σωμάτων»). Κάθε ανάπαυση του χριστιανού στην ιδέα της αθανασίας της ψυχής και κάθε εξασθένηση της προσδοκίας της αναστάσεως των σωμάτων – πράγμα, αλλοίμονο, συνηθέστατο μεταξύ των χριστιανών – αποτελεί παρέκκλιση από την αλήθεια του ανθρώπου, δηλαδή αίρεση.

β) Αν είναι έτσι τα πράγματα ως προς την αλήθεια του ανθρώπου, τότε δεν μπορούμε να λέμε ότι ο άνθρωπος έχει σώμα, αλλά είναι σώμα. Αυτό θα πει ότι το σώμα είναι στοιχείο της αλήκειας του, του είναι τον. Αλλά αν είναι έτσι, τότε ο άνθρωπος στην αλήθειά του είναι τον είναι αδιάρρηκτα δεμένος με το φυσικό του περιβάλλον. Διότι πώς μπορεί να νοηθεί το ανθρώπινο σώμα χωρίς την υπόλοιπη υλική δημιουργία; Όσοι πιστεύουν ότι στα έσχατα θα αναστηθεί το ανθρώπινο σώμα, αλλά δε θα επιβιώσει ο υλικός κόσμος, ασφαλώς εννοούν ένα σώμα μυθικό, εξωπραγματικό. Ο άγιος Μεθόδιος Ολύμπου (4^{ος} μ.χ. αιώνας) πολεμώντας τον Ωριγένη υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατόν ο Θεός να αναστήσει τα σώματα, αν δεν διασώσει ολόκληρη την υλική δημιουργία. Το σημείο αυτό συνδέεται ιδιαίτερα με το οικολογικό πρόβλημα. Κάθε επιστημονική και τεχνολογική κατάκτηση, που καταργεί ή αποδυναμώνει το ρόλο του σώματος στη γνώση, αντιβαίνει όχι στην Ηθική, αλλά στην αλήθεια, την οντολογία του ανθρώπου.

γ) Ακριβώς λόγω της αδιάρρηκτης και οντολογικής αυτής σχέσεως του ανθρώπου με το σώμα του και δι' αυτού με το φυσικό περιβάλλον, οι Πατέρες της Εκκλησίας περιγράφουν τον άνθρωπο ως «μικρόκοσμο», ο οποίος εμπεριέχει τον

«μικρόκοσμο» και συνδέει με το σώμα του τα υλικά με τα νοητά. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Υιός και Λόγος του Θεού προκειμένου να σώσει τον άνθρωπο έγινε «σάρξ», δηλαδή πήρε επάνω Του και το στοχείο εκείνο του ανθρώπου, που τον συνδέει με το φυσικό του περιβάλλον. Αν η αλήθεια του ανθρώπου βρισκόταν στην ψυχή του, θα έπαιρνε μόνο την ανθρώπινη ψυχή. Παίρνοντας το ανθρώπινο σώμα έδειξε ότι ο άνθρωπος είναι αδιανόητος χωρίς το σώμα του, και ότι δεν ήλθε να σώσει μόνο τον άνθρωπο, αλλά και όλη την κτίση. Μεγαλύτερη καταξίωση του φυσικού περιβάλλοντος δεν μπορεί να υπάρξει.

δ) Όλα αυτά καταδεικνύουν την οργανική σύνδεση, και θα ελεγα εξάρτηση του ανθρώπου από το φυσικό του περιβάλλον. Το ότι ο άνθρωπος δεν «έχει» σώμα αλλά «είναι» σώμα υποδηλώνει ότι χωρίς το φυσικό περιβάλλον παύει να υπάρχει ο άνθρωπος: η αλήθεια του ανθρώπου συνδέεται αδιάρρηκτα με την υπόλοιπη υλική κτίση. Η αλήθεια αυτή θεμελιώνεται στο ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό στο τέλος της δημιουργίας και αφού είχε προκύψει η δημιουργία του υλικού κόσμου και όλου του ζωικού βασιλείου. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα Γνωστικά συστήματα ο άνθρωπος εμφανίζεται πριν δημιουργηθεί ο υλικός και ζωικός κόσμος. Στην Αγία Γραφή συμβαίνει το αντίστροφο. Αυτό δηλώνει την εξάρτηση του ανθρώπου από όλη την προηγμένη δημιουργία και ιδιαίτερα από το ζωικό βασίλειο. Η θεωρία της εξέλιξης κανένα πρόβλημα δεν παρουσιάζει για τη θεολογία από την άποψη αυτή. Αντίθετα, είναι ευπρόσδεκτη κατά το ότι αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος είναι άρρηκτα δεμένος με την υπόλοιπη υλική κτίση, καθώς και κατά το ότι η νοημοσύνη για την οποία τόσο πολύ κινηόμαστε και με την οποία καθυποτάσσει και εκμεταλλεύεται την υλική κτίση, δεν αποτελεί αποκλειστικό ιδίωμα του ανθρώπου, αλλά διαφορά μόνο βαθμιά – όχι είδους – από τα ζώα, όπως επεσήμανε ο Δαρβίνος. Η θεωρία της εξέλιξης, μόνο σε μια «φρονταμενταλιστική» προσέγγιση της Γραφής μπορεί να αποτελέσει απειλή για τη χριστιανική πίστη. Μια προσεκτική μελέτη των ομιλιών του Μ. Βασιλείου «Στην Εξαήμερο» πείθει για την εξελικτική δημιουργία των ειδών. Θεολογία και Βιολογία δεν έχουν λόγο να ανταδικήσουν στο ζήτημα αυτό.

ε) Το ότι όμως ο άνθρωπος εμφανίζεται στο τέλος της δημιουργίας δεν υποδηλώνει απλώς την εξάρτησή του από το φυσικό του περιβάλλον. Αυτό το δέχονται μετά χαράς όλοι οι περιβαλλοντολόγοι. Εκείνο που δεν φαίνεται να έχουν εντελώς αποδεχθεί είναι ότι και το φυσικό περιβάλλον έχει ανάγκη του ανθρώπου για να υπάρξει. Ο λόγος για τον οποίο δεν το αποδέχονται είναι ιστορικός: εφ' όσον κάποτε, σύμφωνα και με τη θεωρία της εξέλιξης και με τη Γραφή, υπήρχαν τα άλλα είδη χωρίς τον άνθρωπο, άρα μπορούν να υπάρξουν και στο μέλλον χωρίς αυτόν. Στο σημείο αυτό η Ορθόδοξη θεολογία διαφοροποιείται: η υλική κτίση υπάρχει για να κορυφωθεί στον άνθρωπο, σ' αυτήν την κορυφίδα όλης της δη-

μιουργίας, όπως τον καλούν οι Πατέρες. Ο άγιος Μάξιμος ιδιαίτερα ταυτίζοντας τον κατ' ἐξοχήν, τον αληθινό άνθρωπο, με τον Χριστό, επιμένει ότι τα πάντα δημιουργήθηκαν με στόχο τον άνθρωπο. Χωρίς τον άνθρωπο όλη η κτίση καταρρέει. Η οντολογία, η αλήθεια της κτίσεως, δεν είναι ιστορική-προτογονική, αλλά τελεολογική-εσχατολογική. Και στην εσχατη αλήθεια του κτιστού κόσμου κείται ο άνθρωπος.

Η αντίληψη αυτή των Πατέρων έρχεται στην σκέψη μας όταν βρισκόμαστε μπροστά σε σύγχρονες θεωρίες της φυσικής και κοσμολογίας όπως η λεγόμενη Ανθρωπίνη Αρχή. Στον Πρόλογο του κλασσικού πλέον έργου των J.D. Barrow και F.J. Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle* ο διαπρεπής φυσικός John A. Wheeler επισημαίνει ότι «δεν είναι μόνον ο άνθρωπος που προσαρμόζεται στον κόσμο. Ο κόσμος επίσης προσαρμόζεται στον άνθρωπο». Ολόκληρος ο μηχανισμός του φυσικού κόσμου έχει ως κέντρο του τον άνθρωπο. Ένα φυσικό περιβάλλον χωρίς τον άνθρωπο είναι ατελές και ανεκπλήρωτο.

Για ένα περιβαλλοντικό ήθος

Οι συνέπειες μιας τέτοιας αντίληψης για τον άνθρωπο, που τον συνδέει οργανικά με τη φύση, αλλά και μιας αντίστοιχης αντίληψης για τη φύση, που τη συνδέει άρρηκτα με την ύπαρξη του ανθρώπου στο κέντρο της οδήγησαν την παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε ένα ήθος και ένα πολιτισμό, στον οποίο δεν υπήρχε χώρος για αυτό που σήμερα ονομάζουμε οικολογική κρίση. Αυτό το ήθος και αυτός ο πολιτισμός εκδηλώθηκαν ιστορικά στους ακόλουθους, κατ' ἐξοχήν, τομείς:

1. Στη λειτουργική εμπειρία της Εκκλησίας. Η Ορθόδοξη Λειτουργία, όπως διαμορφώθηκε στο Βυζάντιο και εξακολουθεί και σήμερα να τελείται, αποτελεί την πιο πανηγυρική κατάφαση της οργανικής σχέσεως του ανθρώπου με τη φύση. Στην Ορθόδοξη Λειτουργία η φύση με την μορφή του άρτου και του οίνου συμμετέχει στη σχέση του ανθρώπου με το Θεό. Ο άνθρωπος δεν επικοινωνεί με το Θεό με το νου του, αλλά με τις αισθήσεις του σώματός του: η όραση μετέχει με τις εικόνες και τα άμφια των κληρικών, η ακοή με τους ύμνους, η όσφρηση με την οσμή του λιβανιού – όλο το σώμα του ανθρώπου «λειτουργεί» στη Θ. Λειτουργία, ενώ ανατέμνονται δεήσεις «απὲρ ευκρατίας αέραν και ευφορίας των καρπών της γης». Έτσι η υλική δημιουργία αποκτά μια υερότητα, μετέχει και αυτή δια του ανθρώπου στην ίδια τη ζωή του Τριαδικού Θεού, και ο άνθρωπος δεν κοινωνεί με τον Θεό ερήμην της φύσεως, αλλά μαζί της.

2. Στην ασκητική εμπειρία της Εκκλησίας. Ο Ορθόδοξος Μοναχισμός, με εξαίρεση ορισμένων τάσεων περιφρονησεως της ύλης κάτω από την επίδραση του

Ωριγενισμοί, θεωρούσε το ανθρώπινο σώμα ως «εικόνα του Θεού» και καλλιεργούσε τέτοια ευαισθησία προς τη φύση, ώστε οι ασκητές να κλαίνε για το θάνατο ενός πουλιού, να ζουν ειρηνικά με τα άγρια ζώα, και να αποφεύγουν να σκοτώσουν αϊώμα και ένα φίδι. Τα παραδείγματα από το «Γεροντικό» είναι άφθονα. Επί πλέον, με τη νηστεία και τον περιορισμό των ανέσεων εκπέμπουν ένα μήνυμα, τόσο χρήσιμο οικολογικά, εναντίον του καταναλωτισμού, ο οποίος τροφοδοτεί επικίνδυνα την οικολογική κρίση.

3. Στον τομέα της τέχνης. Εδώ θα μπορούσε να πει κανείς πολλά, όπως η χρησιμοποίηση του χώρου και της ύλης στην αρχιτεκτονική – την εκκλησιαστική, και όχι μόνον – των χρωμάτων του φωτός και των σχημάτων στην αγιογραφία, των ήχων στη μουσική κλπ. Ο σεβασμός στο φυσικό περιβάλλον είναι καταφανής, και έχει επισημανθεί από πολλούς.

Όλα αυτά, δεν υπήρξαν ποτέ καρπός ηθούς, αλλά ήθους. Η διαφορά είναι πελώρια. Η ηθική πηγάζει από κανόνες, που επεξεργάζεται η ανθρώπινη λογική, με κριτήρια άλλοτε δογματικά, όπως οι κατηγορηματικές προσταγές του κανονικού ορθού λόγου, και άλλοτε χρησιμοθηρικά, όπως στον Αγγλοσαξωνικό πραγματισμό. Η ηθική διδάσκεται μέσω της νοήσεως και συνοψίζεται σε προτάσεις του «δέοντος» που μαθαίνει κανείς νοητικά. Τέτοια περιβαλλοντική ηθική δεν θα βρει κανείς πίσω από τη λειτουργική ζωή, τον ασκητισμό ή την Τέχνη της Ορθόδοξης παραδόσεως. Το ήθος όμως διαμορφώνεται εμπειρικά, όχι διανοητικά. Το ήθος ταυτίζεται αρχικά με το έθος, και καλλιεργείται με αυτό που θα ονομάζαμε και σήμερα εθισμό. Το περιβαλλοντικό ήθος, που προαναφέραμε προϋποθέτει οπωσδήποτε δύο τουλάχιστον πράγματα: μια κοινότητα που «συμπεριφέρεται» με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο και ένα αριθμό συμβόλων, με τα οποία εκφράζεται η συμπεριφορά αυτή και στα οποία εισάγεται ο άνθρωπος εμπειρικά. Η ηθική δεν χρειάζεται ούτε το ένα ούτε το άλλο, για να υπάρξει. Το ήθος όμως τα απαιτεί. Ο πολιτισμός της Ορθόδοξης παραδόσεως ήταν απόρροια ήθους και όχι ηθικής.

Η σημερινή πραγματικότητα

Δεν χρειάζεται προσπάθεια για να καταδειχθεί ότι οι προϋποθέσεις αυτές δεν υπάρχουν πια στο σημερινό δυτικό πολιτισμό μας. Η κοινότητα τείνει είτε να διαλυθεί από τον ατομισμό, είτε να καταποντιστεί στην παγκοσμιοποίηση. Τα σύμβολα θεωρούνται περιττά και χωρίς νόημα, ενώ ο ασκητισμός παραχωρεί τη θέση του στην κατανάλωση, και η Τέχνη «διακοσμεί» απλώς ή «τέρπειν» τη ζωή μας. Είναι πια φανερό ότι την οικολογική κρίση δεν μπορούμε να την ξεπεράσουμε πο-

λατρηικά. Τα μόνα όπλα που μας προσφέρει ο πολιτισμός μας είναι η ηθική και η τεχνολογία. Πρέπει να μάθουμε τους ανθρώπους να σέβονται το περιβάλλον: με τη διδασκαλία στα σχολεία, με τη νομοθεσία, με διαλέξεις, όπως αυτές, με κινηματα και διαμαρτυρίες. Αλλά τα αδιέξοδα είναι οφθαλμοφανή. Στις χθεσινές εφημερίδες διάβασα ότι στην πατρίδα μου, την Κοζάνη, οι κάτοικοι θέλουν και να παραιμείναι η ΔΕΗ στην περιοχή τους και να μην τους μολύνει, όπως δυστυχώς συμβαίνει θανάσιμα. Ποιο είναι το ηθικά «δέον» στην περίπτωση αυτή; Η καταδίκη των κατοίκων αυτών στον θάνατο από τη μόλυνση ή από την πείνα; Η τεχνολογία ίσως βρει τη λύση. Αλλά η τεχνολογία βρίσκεται στη ρίζα του ίδιου του οικολογικού προβλήματος.

Είναι φανερό από όλα αυτά ότι το οικολογικό πρόβλημα είναι στην ουσία του πρόβλημα ήθους και πολιτισμού. Δεν λύνεται άμεσα, αλλά μακροπρόθεσμα. Δυστυχώς, ο χρόνος πια δεν επαρκεί για μακροπρόθεσμους προγραμματισμούς. Χρειαζόμαστε επείγοντως την παρέμβαση της ηθικής – ακόμα και της χρησιμοθηρικής ηθικής, του εγωφοβισμού των ανθρώπων – της πολιτικής του σχεδιασμού και των νομοθετικών μέτρων και αυτής της τεχνολογίας. Αλλά ας μη λησμονούμε το πώς και γιατί φθάσαμε εδώ που φθάσαμε. Ας ανατρίξουμε στις βαθύτερες υπαρξιακές ρίζες της κρίσης που περνούμε. Και ας φροντίσουμε, όσο μπορούμε, να διασώσουμε ό,τι μπορούμε από τον πολιτισμό εκείνον, που έβλεπε τον άνθρωπο και τη φύση σε πλήρη και οργανική αλληλεξάρτηση. Παράλληλα με όλα τα άλλα, τα ημίμετρά μας, ας ενσταλάξουμε στις συνειδήσεις μας και στις συνειδήσεις των παιδιών μας, και ας καλλιεργήσουμε όσο πιο πολύ μπορούμε μια σχέση με το φυσικό περιβάλλον, που δεν περνά από τη χρησιμότητα, αλλά από τον βαθύ υπαρξιακό δεσμό. Όσο και αν φαίνεται ουτοπικό, αυτό θα πλήξει στη ρίζα της την οικολογική μας κρίση.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΥΠΑΡΞΙΑΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ
ΜΙΑΣ ΑΝΑΓΚΑΙΑΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ

Με Ποια Εφόδια το Ταξίδι;

Κώστας Καρράς

Αντιπρόεδρος Europa Nostra

Ιδρυτής Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού
Πρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας (1972-1975, 2001-2008)

Με ποια εφόδια το ταξίδι; Σ' αυτή την ερώτηση που θέτει η σειρά «Περιβάλλον και Πολιτισμός» όποιος άκουσε ή μελέτησε τις ομιλίες που δόθηκαν μέχρι σήμερα ασφαλώς θα απαντήσει, «Ποιο ταξίδι;» Οι εμπειρισταποιημένες παρουσιάσεις, από την μια του καθηγητή Θάνου Σκούρα και από την άλλη του Ακαδημαϊκού κ. Κώστα Κρησιτά, εμπεριέχουν πολύ διαφορετικές υποθέσεις του μελλοντος, από την παροικονή στα πλαίσια του γνωστού μας μηχανισμού οικονομικής ανάπτυξης και κατανάλωσης μέχρι τη ριζοσπαστική αποδοχή της έννοιας της μηδενικής ανάπτυξης. Στην περίπτωση μάλιστα των ευποροτέρων χωρών, η αρχή αυτή θα έπρεπε να ερμηνευθεί ως αποδοχή μιας ουσιαστικής μείωσης του υπάρχοντος επιπέδου οικονομικής ευημερίας με στόχο να αφιεθούν κάποια περιθώρια αύξησης του βιοτικού επιπέδου για τις λιγότερο εύπορες χώρες. Πώς μπορούμε να επιλέξουμε εφόδια για ένα ταξίδι όταν δεν γνωρίζουμε τον ακριβή προορισμό; Το ερώτημα είναι εύλογο, αλλά η απάντηση δεν είναι δύσκολη. Ναι μεν δεν γνωρίζουμε τον ακριβή προορισμό, οίγουρα όμως γνωρίζουμε τη σημασία, την κατεύθυνση και τη δυσκολία του ταξιδιού. Η απάντηση αυτή θεμελιώνει την αποδοχή μιας βασικής αρχής, ότι δηλαδή η υπαρξιακή στάση του καθενός μας σε σχέση με την πορεία του ταξιδιού είναι πολύ σημαντικότερη από οποιεσδήποτε επιμέρους διαφορές αντιλήψεων ή εκτιμήσεων για τον ακριβή προορισμό.

Άλλωστε και να μη γνωρίζουμε τον τελικό προορισμό του ταξιδιού, αρκετά σημεία έχουν ήδη διαλευκανθεί, μέσα από τις ομιλίες του καθηγητή κ. Δημήτρη Λάλα και του κ. Γιάννη Παλαιοκρασσά, ώστε να πρέπει να αποδεχθούμε ότι αντι-

μετωπίζομε δομικά προβλήματα και ότι η στασιμότητα δεν συνιστά λύση. Διαπιστώσαμε ότι το οικονομικό και λογιστικό μας σύστημα πάσχει από σοβαρές στρεβλώσεις διότι δεν ενσωματώνει το πραγματικό περιβαλλοντικό κόστος των επιλογών μας. Διαπιστώσαμε επίσης ότι το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής ανξάνεται με γοργούς ρυθμούς που απειλούν μεταβολές όχι απλώς ραγδαίες και δυσάρεστες αλλά επικίνδυνες για πολλά είδη, μεταξύ αυτών και το δικό μας. Εάν μπροστά μας έχουμε λοιπόν ένα δύσκολο ταξίδι, αβέβαιου έστω προσορισμού και αβέβαιης επίσης διάρκειας αλλά αναγνωρισμένης επικινδυνότητας, κάποια εφόδια σίγουρα απαιτούνται, αλλά ποια;

Η πρώτη προφανής απάντηση είναι εκείνη που έδωσε ο κ. Κριμιτιάς, δηλαδή η ανθρώπινη νοητική ικανότητα. Σίγουρα πρέπει να στηριχθούμε στην επινόηση επιστημονικών, τεχνικών και οικονομικών λύσεων για τα όποια προβλήματα. Αλλά φθάνει αυτό; Η πρώτη μου σημερινή πρόκληση συνίσταται στη θέση ότι σαφώς και αποδεδειγμένα η αναγκαία αυτή προϋπόθεση δεν αποτελεί επαρκής απάντηση στο πρόβλημα που αντιμετωπίζομε.

Τρεις από τους τέσσερις σημερινούς ομιλητές είχαμε παραβρεθεί στην συνάντηση της Πάτμου το 1988, όταν ο Μητροπολίτης Περγάμιου πρωτοπαρουσίασε μια Ορθόδοξη θεολογική ερμηνεία της οικολογικής κρίσης, του ανθρώπου δηλαδή ως διατεταγμένου ιερέα της κτίσης. Ο άνθρωπος όμως, κατά τη θεώρηση αυτή, αρνείται την τιμητική αλλά επίσης ταπεινή αυτή θέση του ιερέα, εφ' όσον εξ' ορισμού ένας ιερέας είναι υπηρέτης που αναφέρει τον κόσμο στον Θεό και αποδέχεται την ευλογία του Θεού για τον κόσμο. Αντίθετα επιλέγει να ζήσει αποκλειστικά με στόχο το δικό του όφελος και τη δική του ευχαρίστηση, όχι απλώς κυβερνώντας, χρησιμοποιώντας και αναπλάθοντας, αλλά κυρίως εκμεταλλευόμενος την φύση ως αντικείμενο για την ικανοποίηση των διαφορών του ορέξεων. Έτσι σταδιακά οδηγούμε τον πλανήτη μας σε αδιέξοδο, διότι το άθροισμα των ανθρωπίνων ορέξεων κατά πολύ ξεπερνά τους όρους που θέτουν οι νόμοι που διέπουν τον φυσικό κόσμο.

Η διατύπωση για πρώτη φορά αυτής της θέσης απετέλεσε την δημιουργική πλευρά της σημαδιακής εκείνης συνάντησης, οργανωμένης από την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ. Υπήρξε όμως στην Πάτμο και μια άλλη συζήτηση κατά την οποία δύο από τους πιο διακεκριμένους για την διεθνή περιβαλλοντική τους δράση σύνεδροι εξέφρασαν την αισιοδοξία τους όσον αφορά το μέλλον της ανθρωπότητας, ενώ εγώ την απαισιοδοξία μου. Η αισιοδοξία το 1988 ήταν όντως μια πολύ πιο λογική επιλογή απ' ότι είναι σήμερα, και τούτο διότι μόλις το 1987 η διεθνής κοινότητα είχε αποδείξει, με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Μόντρεαλ, τη θέλησή της να αντιδράσει με αποτελεσματικό τρόπο σ' έναν σοβαρό υπαρκτό κίνδυνο, εκείνο της τρύπας του όζοντος. Το πρόβλημα εκείνο μπορούσε να προσεγγισθεί

και να αντιμετωπισθεί με λύσεις ακραίων τεχνικού χαρακτήρα. Γιατί να μην συνέβαινε το ίδιο στη συνέχεια με άλλα περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως τις εκπομπές αερίων που συνεισφέρουν στην κλιματική αλλαγή; Στο Ρίο το 1992 η υπόθεση αυτή φάνηκε αρχικά να επιβεβαιώνεται.

Σήμερα που έχουν περάσει σχεδόν άπρακτες δύο δεκαετίες –άπρακτες δηλαδή εάν εξαιρέσουμε το θετικό αλλά από πολλούς απορριμένο και από άλλους τόσοι παραμελημένο Πρωτόκολλο του Κιότο– η αισιοδοξία αυτή πλέον δεν πείθει. Η τότε απαισιοδοξία μου όμως δεν βασιζόταν κυρίως σε μια ακριβή πρόβλεψη της πολύ μεγαλύτερης και σίγουρα όχι μόνο τεχνικής πρόκλησης που θέτει για τις δομές και τις αξίες όλων των ανθρώπινων κοινωνιών η αναγκαία μείωση εκπομπών που σχετίζονται με την κλιματική αλλαγή, αλλά στην εκτίμηση ότι όταν οι εξελίξεις τρέχουν με συνεχώς επιταχυνόμενους ρυθμούς, δεν φθάνει η ανθρώπινη νοητική ικανότητα για την επιτυχή αντιμετώπισή τους. Εφόσον σε κάθε βήμα οι προτεινόμενες λύσεις πρέπει να κοινοποιούνται και να γίνονται έγκαιρα αποδεκτές από μια ευρύτερα ευαισθητοποιημένη κοινωνία, απαιτείται εκτός από νοητική ικανότητα, μια υπαρκτή στάση ζωής που θα δέχεται να εφαρμόσει χωρίς χρονотριβή ακόμα και δυσάρεστες προτάσεις όταν αυτές αφορούν με εκείνο που, μετά από συζήτηση, θα γίνεται λογικά αποδεκτό ως ορθό και πρέπει για την υγιή ανθρώπινη παρουσία στον κόσμο μας.

Ως απόδειξη της ανεπάρκειας της ανθρώπινης διανόησης ως μόνου στοιχείου για την επίλυση του προβλήματος ως αναφέρω ότι ακόμα και η αναμφισβήτητη διανοητική ικανότητα σχεδόν όλων των επιστημόνων των Η.Π.Α. δεν έχει καταφέρει μέσα σε ένα διάστημα περίπου είκοσι ετών να σπάσουν τον κλοιό μιας στάσης ζωής που αντιπύεται ριζικά στην ανάγκη για ουσιαστική μετακίνηση από τις εμπεδωμένες καταναλωτικές συνήθειες αρκετών πλέον γενεών.

Εδώ καταθέτω την δεύτερη πρόκληση της σημερινής μου παρουσίας. Ακριβώς διότι αποτελεί αναγκαία αλλά όχι ικανή προϋπόθεση ή ανθρώπινη νοητική ικανότητα, ακόμα ένας άθεος ή θρησκευτικά αδιάφορος εφ' όσον αντιλαμβάνεται το πιθανό, έστω εάν ακόμα μη απολύτως εξακριβωμένο, μέγεθος του προβλήματος που επιφέρουν οι συνεχώς επιταχυνόμενες μεταβολές, ιδίως στις σχέσεις μεταξύ διαφόρων λαών της γης, θα πρέπει να επιθυμεί διακαώς τη στήριξη και ενίσχυση μιας στάσης ζωής που βασίζεται στην παραβολή του δίκαιου Σαμαρίτη, δηλαδή μιας στάσης αυτοπειθαρχημένης προσφοράς προς τον πλησίον και στην παράδοση της Ανατολικής Εκκλησίας σε σχέση με τη φύση, όπως την περιέγραφα στο πρώτο μάθημα, μια στάση δημιουργικότητας, αυτοσυγκράτησης και προσφοράς. Αυτά συνθέτουν μια κοινωνία ευχαριστηριακή και σ' ένα βαθύτερο επίπεδο προικισμένη με τη χαρά της ζωής, σε αντίθεση με μια στάση αλαζονείας, ατομικής αυτοϊκανοποίησης και δυναμικής επιβολής που

συνθέτουν μια κοινωνία απαιτητική και σε ένα βαθύτερο επίπεδο πάντα ανικανοποίητη.

Ασφαλώς μια τέτοια, συναινετική προς κάποιες χριστιανικές αξίες, άποψη ενός άθεου ή θρησκευτικά αδιάφορου θα μπορούσε να κατηγορηθεί για υποκρισία ή για παραλογισμό. Όμως η υποκρισία ενός θιασώτη μιας συγκεκριμένης θέσης δεν καταρρίπτει αυτόματα τη λογική ορθότητα της ίδιας της θέσης που εκφράζει. Επιπλέον οι περισσότεροι άνθρωποι δεν είμαστε μονοδιάστατοι: έτσι είναι δυνατόν και συχνά συμβαίνει άνθρωποι αντιθέτων αντιλήψεων να αναγνωρίζουν θετικά σημεία στη στάση ζωής του άλλου έστω και εάν διαφωνούν ιδεολογικά ή φιλοσοφικά. Με τον ίδιο τρόπο ένας ορθόδοξος Χριστιανός μπορεί π.χ. να εκτιμήσει ως πιο θετική τη στάση ζωής ενός ινδουιστή, βουδιστή ή τζαϊν ασκητή από εκείνη ενός πολυπράγμονος ιεροκήρυκα του Νέου Κόσμου ο οποίος έμπρακτα ακολουθεί το δρόμο της απόκτησης υλικών αγαθών αλλά και ωθεί προς την ίδια κατεύθυνση το ποίμνιο του, θεωρώντας ότι η δικαίωση του καθενός πιστοποιείται από την επιτυχία του σε κοσμικές ενασχολήσεις. Με άλλα λόγια οι θρησκευτικές, ιδεολογικές ή φιλοσοφικές θέσεις ενίοτε ενώνουν ή χωρίζουν τους ανθρώπους λιγότερο από τη στάση ζωής, η οποία άλλωστε εν πολλοίς διαπλάθει τις θέσεις αυτές.

Έτσι στη σημερινή συγκυρία, άσχετα φιλοσοφικών ή ιδεολογικών πεποιθήσεων, επιβεβαιώνονται πλέον ως επιτακτικά αναγκαίες για το ταξίδι κάποιες βασικές υπαρξιακές θέσεις οι οποίες είναι εξαιρετής συνδεδεμένες με το ιστορικό πρόσωπο του Χριστού. Ήδη αναφέρθηκα σε μια απ' αυτές, ότι δηλαδή οι άνθρωποι δεν γνωρίζονται από τις διωτηρύξεις αλλά από τις πράξεις τους, όχι βέβαια τις τυπικές πράξεις – είτε ακολουθούσαν τότε τις επιταγές του Ιουδαϊκού νόμου, είτε σήμερα τους κανόνες της εταιρικής ή ατομικής ευθύνης που διαμορφώνει και αναδιαμορφώνει κατά καιρούς η τέχνη των δημοσίων σχέσεων – αλλά τις ουσιαστικές μέριμνες και ενασχολήσεις που εκφράζουν μια στάση ζωής. Η στάση ζωής που πρότεινε ο Χριστός δίνει έμφαση στην ταπεινοφροσύνη, στην αυτοσυγκράτηση, στην προσφορά και στη χαρά της ευχαριστίας. Μία εξίσου βασική υπαρξιακή θέση του Χριστού και της πρώτης εκκλησίας είναι η ανάγκη μιας ριζικής αλληλεγγύης μεταξύ των ανθρώπων. Στο παρελθόν μπορούσαμε να αγνοήσουμε τον Κινέζο συνάνθρωπό μας στα έσχατα της οικονομικής. Σήμερα ο τρόπος ζωής του μπορεί εξίσου να καταστρέψει εμάς όσο και ο δικός μας εκείνον. Αυτό δηλαδή που στο αρχικό ευαγγελικό κήρυγμα φάνταζε ως μια κάπως οντοπική ηθική διωτηρύξη πανανθρώπινης αλληλεγγύης σήμερα έχει εξελιχθεί σε υπαρξιακή επιταγή. Ακόμα και να μη δεχόμαστε τις πιο απαισιόδοξες εκτιμήσεις για το μέλλον και να εκτιμούμε ότι μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τις εξελίξεις μέσα από το υπάρχον σύστημα, έχουμε ανάγκη συνεννόησης με τους συνανθρώπους μας

σε άλλες κοινωνίες, και η συνεννόηση αυτή απαιτεί κατ' ελάχιστον την αποδοχή του λεγόμενου Χρυσού Κανόνα που επίσης διακήρυξε ο Χριστός, δηλαδή την αναγνώριση των αναγκών του συνανθρώπου μας ως ισοδύναμων με τις δικές μας.

Είναι προφανές ότι δεν μιλά κυρίως για την Ελλάδα, αλλά γενικά για το σύνολο των ανθρώπινων κοινωνιών. Έτσι το εν μέρει πειστικό, όπως θα δούμε παρακάτω, αντεπιχείρημα ότι η ηγεσία της ελληνικής εκκλησίας δεν δίνει επαρκή παραδείγματα ταπεινοφροσύνης, δημιουργικότητας, αυτοσυγκράτησης και προσφοράς, ώστε να συνεισφέρει επιτυχώς στην προμήθεια εφοδίων για το ταξίδι, δεν επηρεάζει την ορθότητα των μέχρι τούδε συμπερασμάτων μου. Δεν εξαιρώ όμως βέβαια την χώρα μας από τις ως άνω διαπιστώσεις. Άλλωστε η τελευταία πανελλαδική δημοσκόπηση που διενήργησε η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, το Φεβρουάριο 2005, δηλαδή ακριβώς κατά την εποχή που συζητούντο ευρέως στα μέσα μαζικής ενημέρωσης διάφορα σκάνδαλα ιεραρχών και ιερωμένων, πιστοποιεί ότι όσον αφορά το περιβαλλοντικό πρόβλημα θεωρούμενο συνολικά, η εκκλησία διαθέτει επιρροή ίση με εκείνη των πολιτικών κομμάτων, δηλαδή κατά ένα ποσοστό της τάξεως του 20%. Μόνο που, η επιρροή της εκκλησίας προέρχεται σύμφωνα με τα αποτελέσματα της δημοσκόπησης κατά τα 2/3 από τους ιερείς στις ενορίες και μόνο κατά το 1/3 από τους ιεράρχες, προφανώς διότι το ιερατικό πνεύμα ταπεινοφροσύνης, δημιουργικότητας, αυτοσυγκράτησης και προσφοράς απαντάται σαφώς, για όποιον γνωρίζει τα ελληνικά δεδομένα, πιο συχνά στο επίπεδο της ενορίας παρά σε εκείνο της εκκλησιαστικής εξουσίας. Η ποσοτική αυτή μέτρηση επιβεβαιώθηκε και από την ποιοτική έρευνα όπου σε συζήτηση μεταξύ μιας ομάδας οκτώ νέων, από 18 μέχρι 24 ετών, πιστοποιήθηκε ότι μόνο ένας δήλωνε άθεος ενώ δύο είχαν ακούσει από τους ιερείς στις ενορίες τους σοβαρό λόγο για περιβαλλοντικά ζητήματα και την ανάγκη αντιμετώπισής τους.

Είτε ομιλούμε για την Ελλάδα όμως είτε για το σύνολο των ανθρώπινων κοινωνιών τα επιχειρήματά μου σαφέστατα σκιαγραφούν πρόκληση όχι μόνο για τον άθεο ή τον θρησκευτικά αδιάφορο. Η τρίτη πρόκληση στην οποία θα αναφερθώ, αφορά τους πιστούς και ιδιαίτερα εκείνους που αισθάνονται σε κάποιο μέτρο ικανοποίηση ότι οι αξίες που όχι απλώς δίδαξε αλλά ενσάρκωσε ο Χριστός αποδεικνύονται σήμερα αναγκαίες για το υγιές μέλλον της ανθρωπότητας. Η πρόκληση αυτή για τους πιστούς προέρχεται από ακριβώς το ίδιο στοιχείο που δημιουργεί την πρόκληση για τον άθεο ή τον αδιάφορο, δηλαδή ότι η στάση ζωής του κάθε ανθρώπου είναι πιο σημαντική για το μέλλον της ανθρωπότητας από την έκφραση συγκεκριμένων θεολογικών, μεταφυσικών, ή ιδεολογικών θέσεων. Πώς θα ήταν δυνατόν, αίφνης, ο Οικουμενικός Πατριάρχης να διεκπεραιώνει το πραγματικά ιεραποστολικό του έργο για το περιβάλλον, εάν δεν ήταν διατεθειμένος να δεχθεί τους πιστούς άλλων θρησκειών ως ίσους σε έναν κοινό αγώνα;

Με άλλα λόγια η χριστιανική παράδοση προμηθεύει πράγματι εφόδια για το δύσκολο ταξίδι με αβέβαιο προορισμό στο οποίο, από την αστοχία, δηλαδή αμαρτία, των περισσότερων ανθρώπων ως ατόμων, ξεκινά πλέον η ανθρωπότητα στο σύνολό της, αλλά τα προμηθεύει μόνο κατά το ποσοστό που δίνεται προτεραιότητα στην υπαρξιακή στάση ζωής και στην αναγνώριση μίας πανανθρώπινης κοινωνίας, παρά στην ακριβή καταγραφή θεολογικών, ηθικών ή και φιλοσοφικών διαφορών. Δεν εννοώ προφανώς ότι αυτά δεν έχουν καίρια σημασία, δευτερεύουσα όμως σε σχέση με τις υπαρξιακές αξίες και τις υπαρξιακές διαφορές, και πιστεύω ότι τούτο θεμελιώνεται επαρκώς στην μαρτυρία της ζωής και της διδασκαλίας του ίδιου του Χριστού.

Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να προχωρήσω σε μια κρίσιμη περαιτέρω διαπίστωση που διευρύνει την έννοια της συγκεκριμένης πρόκλησης. Η εκκλησία πρέπει σήμειονα με όσα μέχρι στιγμής είπα να είναι ανοιχτή σε όλες τις κοινωνίες που υπάρχουν στον κόσμο, αλλά είναι προφανές ότι δεν είναι ο ρόλος της ούτε να εφευρίσκει λύσεις σε συγκεκριμένα τεχνικά ή οικονομικά ή διανοητικά προβλήματα ούτε, σοβαρότερο, να εκφράσει στο σύνολό της την τελειότητα. Το ότι δεν θα παράσχει λύσεις σε σχέση με αποιοδιόποτε τεχνικό οικονομικό ή διανοητικό πρόβλημα, είναι εύκολα αποδεκτό. Πιο δύσκολα γίνεται αντιληπτή η αλήθεια ότι ούτε μπορεί να παράσχει η ίδια ως σύνολο μια εικόνα τελειότητας μέσα στην κοσμική ατελειότητα. Και τούτο διότι η φυσιολογική εξέλιξη είναι οι άνθρωποι να προσέχονται πρώτα στις παρυφές της εκκλησίας, εντελίστως για έναν καλό λόγο, ότι δηλαδή αναγνωρίζουν κάτι πολύτιμο στην στάση ζωής που αυτή προσβεί και στη συνέχεια να ακολουθούν μια μακρινή πορεία υπαρξιακής μετάνοιας και εμφάνισής στις υπαρξιακές αλήθειες και στάση ζωής τις οποίες η εκκλησία υπηρετεί. Έτσι η εκκλησία, ακόμα στην καλύτερη και πιο δημιουργική της μορφή, είναι αναγκαστικά ατελής, διότι τα μέλη της φυσικολογικά ευρίσκονται σε πολύ διαφορετικά στάδια στην βιωμάτσή τους εξέλιξη.

Άλλο όμως η αναγκαστική και σχετική αποτυχία που προέρχεται ακριβώς από την αλήθεια και τη δύναμη της εκκλησίας ως κοινωνίας προσώπων σε διάφορα στάδια πραγμάτωσης και άλλο η διαστρέβλωση της ίδιας της φύσης της. Είναι πιστεύω αναγκαίο να αναγνωρίσουμε ότι σ' όλη της τη ζωή η εκκλησία αντιμετώπισε κινδύνους αυτού του είδους, οι οποίοι είναι υπαρξιακοί όχι μόνο για την ίδια αλλά και για ολόκληρη την ανθρωπότητα που υπηρετεί ως ιερατικό σημείο αναφοράς, διότι κατά το ποσοστό που ενδίδει στους σχετικούς πειρασμούς, στερεί όλους τους ανθρώπους, πιστούς, αδιάφορους και απίστους, από τα πιο αναγκαία εφόδια για το ταξίδι της ζωής. Τι εννοώ; Έχουμε εμπειρία του πώς ακόμα και οι φαινομενικά πιο ενάρετες εκδοχές για το τι αντιπροσωπεύει η εκκλησία, όπως είναι η εκδοχή της εκκλησίας ως ένας χώρος ηθικής, ακριβώς διότι η ηθική αφορά συγκε-

κρινόμενες ενέργειες των ανθρώπων περισσότερο από τη στάση ζωής που εκφράζουν, τελικά τείνει να κλείσει την εκκλησία στον εαυτό της και να στερήσει τους υπολοίπους ανθρώπους από ακριβώς εκείνα τα εφόδια που είναι ο προσορισμός και η φύση της να μεταδώσει, εάν γίνεται, σε όλους ανεξαιρέτως. Πόσο περισσότερο λοιπόν τούτο θα συμβεί στην περίπτωση μιας εθνικοκεντρικής ερμηνείας της εκκλησίας, που την κλείνει εξ ορισμού στη μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων για να ικανοποιήσει μία ιπαταλή αυταρέσκεια, με φυσικά αποτελέσματα τον ανάλογο στόμφο, αλαζονεία και κάλυκο λόγο, εκείνων των ολίγων που έτυχαν να γυλουγηθούν μέσα σε μια συγκεκριμένη παράδοση; Είναι άραγε τυχαίο, ότι ενώ οι περισσότεροι Ορθόδοξοι υπάγονται σε κατά το μάλλον ή ήττον εθνικές εκκλησίες η μεγαλύτερη προκφορά της Εκκλησίας ως συνόλου κατά την γενεά που πέρασε προήλθε είτε από εκκλησίες οι οποίες διατελούσαν υπό διωγμό, είτε από εκκλησίες της διασποράς;

Καταλήγω λοιπόν ότι παρά την ύπαρξη ενός αναμφίβολα θετικού στοιχείου των εθνικών εκκλησιών, το ότι δηλαδή είναι εξ ορισμού ανοιχτές σ' όσους προσδιορίζονται ως μέλη ενός έθνους, άσχετα ηθικών περπατημάτων, ήλθε πλέον η εποχή, όπου για να μπορέσει στην πράξη και όχι μόνο στη θεωρία, η Ορθόδοξη Εκκλησία να παχιάσει τα αναγκαία εφόδια για το αβέβαιον προσορισμό, διάρκειας και επικινδυνότητας ταξίδι της ανθρωπότητας, οφείλει να ξεπεράσει μια επικίνδυνη παρερμηνεία της φύσης της που παρά τις συχνές επίσημες καταδίδες, ριζώθηκε βαθειά στην ζωή της κατά τους δύο προηγούμενους αιώνες.

Υπάρχει τέλος και μια περαιτέρω πρόκληση. Πολλοί χριστιανοί και σίγουρα οι περισσότεροι ορθόδοξοι ζουν με την αίσθηση μιας ήδη υπαρκτής τελειότητας. Είναι γεγονός ότι για τους περισσότερους πιστούς η εσχολογική εμπειρία του υπερπέρατος, ή με άλλα λόγια της ύπαρξης του Βασιλείου του Θεού ήδη μέσα στον χρόνο, που αποκατάται κυρίως από την λειτουργική ζωή, αποτελεί κεντρικό σημείο έμπνευσης και αναφοράς. Όμως και εδώ ελλοχεύει ο κίνδυνος μιας παρερμηνείας διότι, πολύ εύκολα η εσχολογική αυτή εμπειρία παρουσιάζεται ως πνευματική, σε αντιδιαστολή με τον υλικό κόσμο. Η θεώρηση αυτή, υποστηριζόμενη από την τάση της πατερικής θεολογίας να ιεραιοποιεί την φύση, τάση που ομολογουμένως διορθώνεται κατά το ποσοστό που η δαρβινική σκέψη αφιέται να επηρεάσει την θεολογία, πολύ σύντομα καταλήγει σε έναν επικίνδυνο διαχωρισμό μεταξύ ενός ιδεατού κόσμου, και ενός άλλου όπου αρχιερείς και ιερομόναχοι, πολύ περισσότερο δε λαϊκοί, αισθάνονται ελεύθεροι να συμπεριφέρονται άνετα ανάλογα με τους κανόνες της αγοράς, πολιτικής ή κοινωνιολογικής σκοπιμότητας. Ακολουθεί η απώλεια της ακεραιότητας, αρετής εξίσου άρρηκτα συνδεδεμένης με το ιστορικό πρόσωπο του Χριστού όσο η υποκρισία με τη ζωή ενός συνειδητού κοσμικού. Δεν είναι τυχαίο ότι αρκετοί οικολόγοι, όχι βέβαια όλοι,

ομιλούν και ενεργούν συχνά με πολύ μεγαλύτερη ακεραιότητα και συνέπεια προς τις αρχές του ίδιου του Χριστού από κάποιους παράγοντες της εκκλησιαστικής ζωής.

Το παράξενο αλλά υπαρκτό αυτό είδος της εκκοσμίκευσης που ελλοχεύει συχνά στην ιστορική πορεία της Εκκλησίας, έχει το μοιραίο αποτέλεσμα να λησμονείται η προσφορά, παλαιότερα αλλά και σήμερα, άπειρων αριθμούντων ανανθρώπων μας που συμμετείχαν έμπρακτα, είτε με τη στάση της ζωής τους είτε με τον τρόπο του θανάτου τους, στο πάθος του. Η εκκλησία μπορεί πράγματι να δώσει εφόδια για το υπαρξιακό ταξίδι μιας άρρηκτα πλέον συνδεδεμένης ανθρωπότητας, ταξίδι κατά το οποίο θα σείονται συνεχώς από εδώ και πέρα τα θεμέλια των κοινωνιών μας ως και της παραφθαρμένης σχέσης μεταξύ των ανθρώπων και του φυσικού μας περιβάλλοντος, αλλά μόνο κατά το ποσοστό που θα εμφανίζεται όχι ως θριαμβεύουσα σε έναν απατηλό πνευματικό κόσμο που διαχωρίζεται από τον καθημερινό και υλικό αλλά ως συνεχώς εικενουμένη σε προσφορά προς τον πραγματικό κόσμο, στον οποίο όλοι ζούμε και ενεργούμε, ακολουθώντας έτσι ακριβώς το παράδειγμα που έδωσε στην ζωή και στον θάνατό του, ο ίδιος ο Χριστός.

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΤΕΝΟΤΕΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΥΚΛΟ

Η Πρόκληση για τις Τοπικές Κοινωνίες;

Ιωάννης Γλυνός
Δήμαρχος Κορθίου Άνδρου

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ για την πρόκληση να συμμετάσχω στα διαλογικά μαθήματα που αφορούν το περιβάλλον και τον πολιτισμό.

Δηλώνω εξ αρχής πως δεν θεωρώ τον εαυτό μου γνώστη όλων των θεμάτων που αφορούν το περιβάλλον και την κοινωνία, όμως θα προσπαθήσω να καταθέσω την εμπειρία μου από την συμμετοχή στα κοινά, ιδιαίτερα στις μικρές κοινωνίες και μάλιστα στις νησιωτικές.

Θέλω επίσης να συγχαρώ την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ για την πρωτοβουλία να οργανώσει τα μαθήματα αυτά που έχουν το χαρακτήρα από την μία της εισηγησης από τους επιστήμονες κι από την άλλη παρέχουν και τη δυνατότητα του διαλόγου.

Θεωρώ ότι στην χώρα μας έχει χαθεί πολύτιμος χρόνος, έχουν σπαταληθεί πόροι (φυσικοί και ανθρώπινοι), αλλά τα θέματα που αφορούν την κοινωνία αναλίσκονται σε επιφανειακό επίπεδο, καταλήγοντας συνήθως σε γενικές παραδεκτές αλήθειες, οι οποίες για να εφαρμοστούν απαιτούν πόρους, σχεδιασμό, έλεγχο, ανθρώπινο δυναμικό. Στην πατρίδα μας πάσχουμε από πολιτικές που να εφαρμόζονται.

Θα προσπαθήσω να περιγράψω τα προβλήματα που βιώνουμε ως τοπικές κοινωνίες και πώς εμείς οι ίδιοι τα ανταμβανόμαστε, ώστε να γίνει κατανοητό πώς μπορούμε να προχωρήσουμε σε δράσεις που να έχουν αποτέλεσμα άμεσα ή μακροπρόθεσμα.

Ο άνθρωπος είναι το ανώτερο είδος στην διαδικασία της φυσικής εξέλιξης των ειδών και εμφανίστηκε πριν περίπου 12-6 εκατομμύρια χρόνια. Παρόλο που είναι

δημιούργημα της φύσης έχει επέμβει στο φυσικό περιβάλλον, και μπορούμε να πούμε ότι συμβαίνει και το αντίστροφο, ότι δηλ. το φυσικό περιβάλλον είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν των δράσεων του ανθρώπου μέσα σ' αυτό.

Στην προσπάθειά του για εξασφάλιση της τροφής, ανέπτυξε ιδιαίτερες δεξιότητες, με κύριο σταθμό την ανάπτυξη της γεωργίας (γεωργική επανάσταση). Η επάρκεια τροφής είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού και την εξάπλωση του σε άλλες περιοχές. Η ανάγκη για περισσότερη καλλιεργήσιμη γη και καύσιμη ύλη μείωσε την έκταση των δασών. Η οργάνωση των ανθρώπων σε πρωτόγονες κοινωνίες οδήγησε σταδιακά στη δημιουργία των χωριών και πόλεων.

Η ανάπτυξη των ανταλλαγών και του εμπορίου έφερε μεγαλύτερη επικοινωνία μεταξύ των κοινωνιών που ζούσαν από την φύση και την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Υπάρχει σήμερα η αντίληψη ότι οι αρχαίες ή οι παλαιότερες κοινωνίες ζούσαν σε αρμονία με τη φύση έχοντας σεβασμό στα αγαθά που η φύση τους παρείχε. Δεν νομίζω ότι αυτή η άποψη έχει γενική ισχύ. Ο άνθρωπος στην προσπάθειά του να επιβιώσει προσπάθησε να κατακτήσει όσα περισσότερα αγαθά μπορούσε και, εάν αυτά βρίσκονταν σε επάρκεια, τότε τα αντάλλαξε με άλλα απαιτούμενα για την ζωή του. Η ανάπτυξη των θρησκειών και η επίκληση του θείου πάντα είχε την λήγιση των ευχαριστιών για τα αγαθά και την αγωνία μήπως αυτά δεν υπάρχουν στο μέλλον.

Με την Βιομηχανική Επανάσταση και την ανάγκη για όλο και περισσότερες πρώτες ύλες και καύσιμα για την βιομηχανία και τις μεταφορές, η επίδραση του ανθρώπου στο περιβάλλον υπήρξε καθοριστική:

Δημιούργησε προβλήματα:

Μόλυνσης των ποταμών και της θάλασσας από τις βιομηχανίες και τα αστικά λύματα,

Αέριας ρύπανσης στις πόλεις.

Προβλήματα συγκοινωνίας

Υπερδόμησης

Οδήγησε επίσης στα παρακάτω:

Υδροκεφαλαισμό των πόλεων

Έντονη διάβρωση των εδαφών, ιδιαίτερα μετά τις πυρκαγιές

Σημαντική απώλεια της δασικής έκτασης

Υπεράντληση των υδάτων

Ενεργειακή κατανάλωση

Εξαφάνιση των ειδών

Στερεά, υγρά και τοξικά απόβλητα

Υποβάθμιση της πολιτιστικής κληρονομιάς

Πρέπει να προσθέσουμε σ' αυτά, τα προβλήματα που αφορούν όλο τον πλανήτη όπως ο υπερπληθυσμός, η μείωση της στοιβάδας του όζοντος, το κακό όζον στις πόλεις, οι κλιματικές αλλαγές, η επάρκεια τροφής και πόσιμου νερού, οι πόλεμοι, οι λιμοί και οι φυσικές καταστροφές.

Πώς όμως ο σύγχρονος άνθρωπος βιώνει τα προβλήματα αυτά, πώς τα αντιλαμβάνεται, σε ποια από αυτά θεωρεί ότι έχει δυνατότητα παρέμβασης και ποια τα θεωρεί παγιδόσημα άρα απόμακρα και δυσεπύλντα; Επίσης, ποιο είναι άραγε το μερίδιο της ευθύνης του απέναντι στην σημερινή και στις επόμενες γενιές;

Ο σύγχρονος κόσμος έχει θεμελιωθεί με βάση τις αρχές της καπιταλιστικής ανάπτυξης, δηλαδή την ολοένα μεγαλύτερη ανάγκη άντλησης φυσικών πόρων για την ολοένα μεγαλύτερη παραγωγή αγαθών και ενέργειας, με σκοπό την κατανάλωση, δηλαδή την μεγιστοποίηση του κέρδους. Ο κάτοικος των πόλεων βιώνει τα προβλήματα διαφορετικά από τον κάτοικο της υπαίθρου ή των νησιών. Συνήθως, έχοντας την πληροφόρηση κυρίως από την τηλεόραση και τα έντυπα μέσα, αντιλαμβάνεται τα προβλήματα και τα αξιολογεί με βάση εκείνα που άμεσα τον αφορούν, όπως τα ζητήματα των φυσικών καταστροφών (σεισμοί, διάβρωση εδαφών, πυρκαγιές, μόλυνση ποταμών, θαλασσών) και κινητοποιείται κατά περίπτωση όπως για την δημιουργία Χ.Υ.Τ.Α, ΒΙΟΚΑ ή άλλων συναφών δραστηριοτήτων.

Στην πατρίδα μας μεγαλώσαμε με το αξίωμα πως κάθε κομμάτι γης, όπου κι αν βρίσκεται έχει μιαν αξία, κυρίως αξία οικοπέδου.

Αυτή η κυρίαρχη στην κοινωνία μας αντίληψη είναι η αιτία πολλών κακών και μπορεί εν πολλοίς να μας εξηγήσει το παράλογο των αντιδράσεων σε ζητήματα όπως την ίδρυση και λειτουργία Χ.Υ.Τ.Α ή άλλων κοινωφελών δραστηριοτήτων.

Σε ποιο βαθμό οι σημερινά μας έχουν αντιληφθεί τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες παράγονται τα οικιακά ή άλλα απόβλητα;

Αν εξαιρέσουμε τους λίγους συνειδητοποιημένους πολίτες αυτής της χώρας που πιστεύουν και εφαρμόζουν την ανακύκλωση, η πλειοψηφία αδιαφορεί για το πρόβλημα.

Οι νεότεροι από εμάς μεγάλωσαμε με την απόλυτη βεβαιότητα πως όποια βρώση και να ανοίξουμε θα υπάρχει άφθονο καθαρό νερό για κατανάλωση.

Το νερό θεωρούμε ότι είναι ένα αγαθό σε επάρκεια, άρα μπορούμε να το κατανάλωσουμε ελεύθερα και είναι δείγμα πολιτισμού η σπατάλη του. Μόνο σε περιόδους ανομβρίας και σημαντικής αύξησης του τιμολογίου είμαστε συγκρατημένοι.

Είναι στοιχείο της καθημερινότητας μας και του πολιτισμού μας η χρήση άπλετου φωτισμού σε δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους.

Είναι προφανές ότι οι σύγχρονες κατοικίες και οι παλαιότερες είναι θερμοκά χωρίς μόνωση με τεράστιες απώλειες σε θέρμανση και θροοισμό.

Η αυθαίρετη δόμηση, ως κυρίαρχο φαινόμενο της νεοελληνικής κοινωνίας, διαπαιδαγωγεί τους συνανθρώπους μας σε λύσεις αντικοινωνικές.

Η ανεξέλεγκτη τοιχορική ανάπτυξη με την υποβάθμιση που αυτή φέρνει στις μικρές ή μεγάλες κοινωνίες, την αλλοτρίωση των ανθρώπων, την εμπορευματοποίηση των πάντων, είναι παρόλα αυτά το ελληνικό Ελντοράντο της οικονομικής «ανάπτυξης».

Υπάρχει κατά την γνώμη μου μερίδιο ευθύνης όχι αμελητέο για τα σημερινά προβλήματα, το οποίο είναι αποτέλεσμα άπειρων ατομικών πρακτικών σπατάλης των φυσικών πόρων. Εύκολα μπορεί κάποιος να αντιτείνει το επιχείρημα πως κύριο μερίδιο ευθύνης έχει η εκπαίδευση μας και η κυρίαρχη αντίληψη της κοινωνίας, όμως η μετάθεση των ευθυνών σε κάποιους άλλους είναι η άλλη παθογένεια της σύγχρονης κοινωνίας μας.

Προφανώς η εκάστοτε κυβέρνηση της χώρας έχει την κύρια ευθύνη, αφού έχει τη δυνατότητα να χαράσσει πολιτική, να συντάσσει νόμους, να ασκεί ελέγχους. Βεβαίως κατά τη μετάβαση από το ένα κόμμα στο άλλο στην εξουσία παραδίδεται και το επιχείρημα της «καμένης γης».

Η εκάστοτε κυβέρνηση μέσα από ένα πλέγμα πελατειακών σχέσεων που αναπαράγει, όχι μόνο δεν εφαρμόζει περιβαλλοντικές πολιτικές, αλλά συχνά κορφεύει μπροστά στα μικρά ή μεγάλα περιβαλλοντικά ζητήματα. Επίσης οι ισχυρές ομάδες πίεσης ασκούν επιρροή σε ανώτατο επίπεδο, έτσι, όταν επιχειρείται ένας σχεδιασμός, το αποτέλεσμα είναι λειψό, άσχετο με την πραγματικότητα, εν πολλοίς ανεφάρμοστο, π.χ το χωροταξικό για τον τουρισμό και για την ενέργεια.

Η θεωρία του πολιτικού κόστους έχει κυριαρχήσει στη ελληνική πολιτική σκηνή με τα τραγικά για την χώρα αποτελέσματα. Η αναξιοπιστία των κυβερνήσεων σε σχέση με τον πολίτη, τον ωθεί ακόμη περισσότερο σε προυπάθεια λύσεων των προβλημάτων του σε ατομικό επίπεδο (κατά μόνας).

Ο ατομικισμός είναι φαινόμενο που κυριαρχεί πάλι στην κοινωνία μας εξηγώντας γιατί ο εθελοντισμός και οι κοινότητες απόχουν και είναι το σημαντικότερο αιτούμενο στην ελπίδα μας.

Όμως, μπορεί να πει κανένας, υπάρχουν και άλλες δυνάμεις πιο κοντά στον πολίτη που μπορούν να τον κινητοποιήσουν, να τον διαπαιδαγωγήσουν, όπως η Τοπική Αυτοδιοίκηση.

Ποια αυτοδιοίκηση όμως διαθέτουμε σήμερα στην χώρα μας; Οι Ο.Τ.Α πράγματα είναι η πλησιέστερη μορφή εξουσίας στον πολίτη, όμως είναι απόλυτα εξαρτημένη από την κεντρική διοίκηση, εξαρτημένη οικονομικά, νομικά, θεσμικά.

Οι εκάστοτε κρατούντες χύνουν δάκρυα για την αυτοδιοίκηση πρώτου ή δει-

τέρου βαθμού, όμως ποτέ δεν αποφεύγισαν να της δώσουν αποφασιστικές αρμοδιότητες. Πάντοτε εκχωρούν εκείνες τις αρμοδιότητες που είναι δυσάρεστες και πολιτικά επιζήμιες, χωρίς βεβαίως τους αντίστοιχους πόρους.

Φροντίζουν συστηματικά να συκοφαντούν τους εκπροσώπους των Ο.Τ.Α για κακοδιαχείριση πόρων, απώλεια ευρωπαϊκών κονδυλίων, μη παροχή υπηρεσιών προς τους πολίτες κ.α.

Η όλη αυτή κατάσταση δεν περιγράφεται για να αποσείσει τις ευθύνες της αυτοδιοίκησης σε σχέση με τα προβλήματα της κοινωνίας που είναι αδιαμφισβήτητες, αλλά για να δείξει τη σχέση κεντρικής και τοπικής εξουσίας.

Σε γενικές γραμμές η κεντρική εξουσία φοβάται την τοπική αυτοδιοίκηση μήπως αποκτήσει ανεξαρτησία και μέσα από την δράση της καταδειχθεί η γνύμια της κεντρικής εξουσίας.

Οι άνθρωποι της αυτοδιοίκησης έχουν να αντιμετωπίσουν όλα τα προβλήματα που αφορούν τους δημότες, ιδιαίτερα στις μικρές κοινωνίες. Πρέπει να ανταποκριθούν στην καθημερινή γραφειοκρατία, τα μικρά ή μεγαλύτερης σημασίας έργα, τα έργα του Π.Ε.Π, πρέπει να συντάξουν τοπικά αναπτυξιακά σχέδια, να σχεδιάσουν προγράμματα ανακύκλωσης, εξοικονόμησης του νερού, νέους Χ.Υ.Τ.Α, να φροντίσουν τα μνημεία του ιστορικού πολιτισμού, να στηρίξουν την εκπαίδευση των παιδιών, να εφαρμόσουν πολιτικές κοινωνικής αλληλεγγύης, αθλητικά προγράμματα, προγράμματα για την ενημέρωση σε σχέση με τα ναυκαπικά, την υγεία κ.α.

Πρέπει να παλέψουν για τις χερσαίες και θαλάσσιες μεταφορές, κυρίαρχο πρόβλημα των νήσων, για την ενεργειακή επάρκεια, την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος.

Δεν υφίσταται δραστηριότητα της κοινωνίας στην οποία η Τοπική Αυτοδιοίκηση να μην εμπλέκεται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο.

Σε όλο αυτό το φάσμα των δραστηριοτήτων της η αυτοδιοίκηση και οι άνθρωποι της, ίσως, άλλοτε πετυχαίνουν άλλοτε όχι, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες.

Χωρίς να βρίσκεται εκτός της λογικής του πολιτικού κόστους ή των πελατειικών σχέσεων και της εξυπηρέτησης μικροσυμφερόντων, σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να έχει ή να αποκτήσει περιβαλλοντική συνείδηση και ευαισθησία σε όλες τις δράσεις που σχεδιάζει και εφαρμόζει.

Αν συμφωνήσουμε ότι οι οικολογικές οργανώσεις και τα δίκτυά τους, μαζί με τις οργανώσεις των πολιτών και την αυτοδιοίκηση είναι όργανα με τα οποία μπορούμε να επιδράσουμε για την αλλαγή αντιλήψεων και πρακτικών, τότε μένει ο σχεδιασμός και η εφαρμογή δράσεων προς την κατεύθυνση αυτή.

Εφόσον αυτό το μέταπο στηθεί, τότε μπορεί να αναγκάσει την Κεντρική Διοί-

κηση σε άλλες λογικές και στην εφαρμογή άλλων, φιλοπεριβαλλοντικών πρακτικών.

Η αλοένα και πιο συχνή επίκληση για την προστασία του περιβάλλοντος από όλους τους πολιτικούς δείχνει πως η κοινωνία αξιολογεί κάτω τα προβλήματα της φύσης και ανησυχεί τουλάχιστον για το μέλλον.

Βασική προϋπόθεση για οποιαδήποτε δράση είναι η συμμετοχή του κόσμου. Είναι προφανές ότι γίνονται εκδηλώσεις από διάφορες οργανώσεις με σκοπό την ενημέρωση-ευαισθητοποίηση πάνω στα προβλήματα.

Σε ποιο βαθμό όμως αυτή η πληροφόρηση έχει βάθος, συνέχεια και πολλαπλασιάζεται;

Στα σχολεία μας όλων των βαθμίδων γίνονται προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης με σημαντικά αποτελέσματα.

Πόσο όμως τα προγράμματα αυτά επιδρούν και σε άλλους μαθητές, σε καθηγητές που δεν είχαν την δυνατότητα να τα παρακολουθήσουν;

Πόσοι άρρεγε υπάλληλοι των Δήμων έχουν γνώση της εργασίας που προσφέρουν και ποιοι κάτοικοι γνωρίζουν τι γίνεται η σκαούλα με τα απορρίμματα που αφήνουν στους κάδους;

Έχοντας κατά νου τις συνθήκες που υπάρχουν στην ελληνική καθημερινότητα (πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές) και την δεδομένη ανάγκη για δράση, πρέπει όλοι οι ευαισθητοποιημένοι για το περιβάλλον φορείς να δραστηριοποιηθούν άμεσα. Τώρα που στο κέντρο υφίσταται η πληγή της Πάρνηθας, το όξυ κυκλοφοριακό πρόβλημα, οι αέριοι ρύποι, τώρα μέσα σ' αυτή την κρίση είναι η κατάλληλη στιγμή να υπάρξουν συντονισμένες ενέργειες των οικολογικών ομάδων, της αυτοδιοίκησης, των εθελοντικών οργανώσεων, των μαθητών, των φοιτητών, πάνω σε μια βάση ιδεών που να καλύπτει τους περισσότερους. Παρ' όλη την προηγούμενη κακή εμπειρία σχέσεων των οικολογικών ομάδων με τους ανθρώπους της αυτοδιοίκησης, θεωρώ ότι υπάρχει χώρος για συνεργασία και πεδία κοινών δραστηριοτήτων. Αυτό που χθες έμοιαζε αδύνατο, σήμερα είναι εφικτό. Πρέπει να παραμεριστούν μπροστά στον τεράστιο κίνδυνο οι μικροπρέπειες και οι εγωισμοί. Είναι στιγμές που όλοι χρειάζονται και τώρα είναι μια τέτοια στιγμή.

Πρέπει να εκτιμηθεί από τις περιβαλλοντικές οργανώσεις ποια ζητήματα έχουν προτεραιότητα για κάθε τόπο, να αξιολογηθούν και μέσα από έναν διάλογο με την κοινωνία να αποφασιστούν μικρά βήματα προς την κατεύθυνση που θα αποφασισθεί από κοινού. Αναγκαίο επίσης είναι να αλλάξει το ύψος και ο τρόπος προσέγγισης των ανθρώπων και με απλό και κατανοητό λόγο να εξηγήσουμε τα προβλήματα, τους κινδύνους και να βρούμε μαζί τρόπους-μεθόδους δράσης. Να αποσαφηνίσουμε τους όρους: *βιώσιμη ανάπτυξη, αειφορία, φέρονσα ικανότητα*.

Να γίνει αυτό σε επίπεδο καθημερινής πρακτικής, κατά τον σχεδιασμό των έργων, σε κάθε μορφή δράσης μας.

Παραδείγματα καλών πρακτικών της αυτοδιοίκησης υπάρχουν πολλά και αφορούν το πεδίο του περιβάλλοντος και την προστασία του:

Το 2006, 35 δήμοι και κοινότητες της χώρας συγκρότησαν την αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία με την επωνυμία Δ.Α.Φ.Ν.Η. Σκοπός της εταιρείας είναι η προώθηση της αειφόρου ανάπτυξης στα νησιά του Αιγαίου, η οποία συνδέεται άμεσα α) με την ήπια ανάπτυξη των νησιών β) με τη στήριξη του τουρισμού ποιότητας, γ) με τον προγραμματισμό βασικών έργων υποδομής δ) με τους βασικούς στόχους αποκέντρωσης και περιφερειακής ανάπτυξης ε) με τη στήριξη της αειφορίας σε τοπικό επίπεδο.

Οι παραπάνω στόχοι μπορούν να υπηρετούνται με μια σειρά ενεργειών, όπως:
Ο καθορισμός ενός κοινά αποδεκτού προγράμματος δράσης

Ένα σύστημα περιοδικών ελέγχων

Η παρακολούθηση αντίστοιχων πρακτικών στον υπόλοιπο εθνικό και διεθνή χώρο.

Τα μέλη υποχρεούνται να συντάξουν σχέδια για την τελική τους αξιολόγηση και την απόδοση του Σήματος Αειφορίας. Η απόδοση του σήματος γίνεται από επιστημονική ομάδα που συγκροτεί το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, μετά από αντικειμενική εξέταση, με βάση εκ των προτέρων γνωστό σύστημα κριτηρίων και βαθμολόγησης.

Πριν από μερικά χρόνια, και συγκεκριμένα το 2001, ψηφίστηκε ο νόμος για την απελευθέρωση της ενέργειας. Όπως όλοι γνωρίζουν, στον τόπο μας, την Άνδρο, υπάρχει ένα τεράστιο αιολικό δυναμικό, σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες, από τα ισχυρότερα αιολικά πεδία της χώρας. Γρήγορα αντιληφθήκαμε ότι ο άνεμος από στοιχείο που εμποδίζει την ανάπτυξη του τόπου (τουρισμός), μπορούσε να γίνει πηγή για πρόοδο και εξέλιξη. Ως πρώτο μέλημά μας θεωρήσαμε την ενημέρωση του κόσμου, ώστε όλοι να κατανοήσουν τα οφέλη από τη δημιουργία ενός Αιολικού Πάρκου, την περιβαλλοντική του αξία και τις επιπτώσεις από τη λειτουργία του. Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, οργανώσαμε ένα συνέδριο με θέμα: «Παραδοσιακές και σύγχρονες μέθοδοι εκμετάλλευσης της ενέργειας». Ταυτόχρονα, σχεδιάσαμε ένα τοπικό χωροταξικό για την δυνατότητα να τοποθετηθούν τα Αιολικά Πάρκα στην περιοχή ευθύνης μας, το οποίο ενσωματώθηκε στις προτάσεις της ειδικής χωροταξικής μελέτης της Άνδρου.

Παράλληλα συμμετείχαμε σε πολλά συνέδρια για τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και είμαστε στο δίκτυο ISLENET των νησιών της Ευρώπης.

Από το 2003, στο Κόρθι της Άνδρου υπάρχει το μοναδικό Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης των Κυκλάδων. Το κέντρο στεγάζεται στο υπέροχο κτίριο

της Σχολής Αγίας Τριάδας Κορθίου και έχει εξοπλιστεί με όλο το αναγκαίο υλικό για την υλοποίηση περιβαλλοντικών προγραμμάτων.

Τα προγράμματα αυτά είναι:

Το μονοπάτι του νερού και τα μανιτάρια του δάσους.

Ετοιμάζονται επίσης προγράμματα για τη χρήση ανανεώσιμων πηγών – εξοικονόμηση της ενέργειας και για την προστασία των παράκτιων ζωνών.

Εκτός από τα προγράμματα αυτά, στο Κέντρο υπήρξαν διάφορες άλλες εκδηλώσεις περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, όπως:

Συνέδριο του Πανεπιστημίου της Αθήνας με θέμα: «Ακραία καιρικά φαινόμενα και οι επιπτώσεις τους στο φυσικό περιβάλλον του Αιγαίου».

11^η Πανελλήνια Συνάντηση των Εκπαιδευτικών Κέντρων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης.

Ημερίδα με θέμα «Διοτιμάτα. Το φυσικό οικοσύστημα του ποταμού και η αμφίδρομη σχέση του με τον άνθρωπο και την κοινωνία του».

Επιστημονικό συμπόσιο με θέμα: «Μεγάλες στιγμές της Φύσης – ένα ταξίδι στο χώρο και στο χρόνο».

Συνέδριο με θέμα: «Το εθνικό χωροταξικό για την ενέργεια».

Υλοποίηση και παρουσίαση του προγράμματος Θράκη – Αιγαίο – Κύπρος με θέμα «Ανθρώπινη δραστηριότητα και φυσικό περιβάλλον: Ένα πείραμα καταγραφής συνιστώσων της ηλιακής ακτινοβολίας στον ωκεανικό χώρο Θράκη – Αιγαίο – Κύπρος».

Και, για να κλείσουμε, ένα τελευταίο παράδειγμα δράσης για το περιβάλλον, το οποίο είναι εξαιρετικά χαρακτηριστικό της νοσηρότητας της κεντρικής διοίκησης:

Με χρηματοδότηση του ΥΠΕΧΩΔΕ προτάθηκε σε συνεργασία με τις Κοινότητες της περιοχής μας, η δημιουργία ενός οικομουσείου υδροκίνησης στην περιοχή Διοτιμάτα, όπου υπάρχει ένα φαράγγι στο οποίο λειτουργούσαν 23 νερόμυλοι στη σειρά, χρησιμοποιώντας ο ένας το νερό του προηγούμενου.

Η περιοχή είναι ακόμη και σήμερα ανέγγιχτη από επιμβάσεις, διαθέτει ένα πλούσιο οικοσύστημα χλωρίδας-πανίδας, εκεί φυλάττουν απίστευτοι και άλλα σπάνια είδη. Εκπονήθηκε ειδική περιβαλλοντική μελέτη, με την οποία προβλέπονταν ζώνες προστασίας και ένας πυρήνας απόλυτης προστασίας. Μέσα από έναν κύκλο ενημερώσεων των κατοίκων, υπήρξε αποδοχή των περιοριστικών μέτρων και το σχετικό προεδρικό διάταγμα παραμένει τα τελευταία 3 χρόνια στα συρτάρια του υπουργείου παγωμένο. Εντωμεταξύ χάθηκε πολύτιμος χρόνος για χρηματοδότηση από τα προγράμματα του 3^{ου} Κ.Π.Σ και μαζί όλο αυτό το όραμα.

Συμπερασματικά λοιπόν, έχω να δηλώσω αισιόδοξος ότι πρωτοβουλίες και δράσεις για το περιβάλλον ολοένα και συχνότερα θα αναλαμβάνονται από ομάδες πολιτών ή οργανώσεις περιβαλλοντικές ή ακόμη από προσωπικότητες όπως ο Αλ Γκορ, με επιτυχία ή λιγότερο καλά αποτελέσματα.

Δηλώνω επίσης εξαιρετικά ανήσυχος για τις κλιματικές αλλαγές και το φαινόμενο του θερμοκηπίου. Φαίνεται πως ο ρυθμός των αλλαγών είναι πολύ έντονος και διαφεύδει όλους όσους μετέθεταν τις εξελίξεις για το κλίμα του πλανήτη μετά το 2040 έως το 2050. Η τεράστια δυσκολία για την αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού είναι πως απαιτείται αλλαγή συμπεριφοράς σε πλανητικό επίπεδο.

Δηλώνω πολύ προβληματισμένος με την κατάσταση ζωής των ανθρώπων που κατοικούν στις υποανάπτυκτες περιοχές και ζουν σε συνθήκες εξαθλίωσης. Η συμβίωση των ανθρώπων με τα ζώα, τα μολυσμένα νερά και τις αρρώστιες είναι το άριστο εργαστήριο παραγωγής νέων υών. Πέρα από το ουμανιστικό καθήκον μας που πρέπει να δείξουμε, αξίζει να αντιληφθούμε πως οι συνέπειες από το ένα σημείο του πλανήτη στο άλλο είναι άμεσες, π.χ. η νόσος των πτηνών.

Δηλώνω εξαιρετικά αμήχανος μπροστά στο ερώτημα αν θα μπορέσει η κεντρική διοίκηση να αντιληφθεί τι συμβαίνει, να πάρει πρωτοβουλίες και μέτρα, να υποστηρίξει τις πολλές δράσεις που αναλαμβάνονται σε όλη τη χώρα.

Πιστεύω βεβαίως πως μέσα στην κεντρική διοίκηση υπάρχουν δυνάμεις εγκλωβισμένες που είναι φυσικοί σύμμαχοι στον αγώνα για το περιβάλλον. Επίσης δεν γνωρίζω σε ποιο βαθμό οι άνθρωποι της αυτοδιοίκησης έχουν αντιληφθεί την σπουδαιότητα του ρόλου τους και την κρισιμότητα της χρονικής συγκυρίας.

Δηλώνω τέλος παρών ως πολίτης αυτής της χώρας σε κάθε πρωτοβουλία που θα προσπαθήσει να δημιουργήσει συνείδηση για τη θέση και το ρόλο μας μπροστά στα μικρά και μεγάλα προβλήματα του κόσμου μας.

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΤΕΝΟΤΕΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΥΚΛΟ

Η Πρόκληση στα Νησιά του Αιγαίου

Κρίτων Αρσένης

Ευρωβουλευτής, Πρόεδρος Υποεπιτροπής Βιοποικιλότητας
στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

Υπεύθυνος Προγράμματος Αειφόρο Αιγαίο Ελληνικής Εταιρείας (2005-2009)

Τα νησιά του Αιγαίου αποτελούν ένα τόσο μοναδικού περιβαλλοντικού και πολιτιστικού πλούτου σε παράδοση κλίμακα. Δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι αυτά τα νησιά είναι χειροτεχνήματα, σμιλεμένα περίτεχνα από άκρη σε άκρη από τις ανθρωπίνες δραστηριότητες εδώ και χιλιάδες χρόνια. Τα μοναδικά Αιγαίοπελάγιννα τοπία σήμερα απειλούνται από ένα φαινόμενο που τα τελευταία ιδίως χρόνια έχει πάρει διαστάσεις «τσουνάμι». Το φαινόμενο της «υπερδόμησης» της αδιάκριτης διάσπαρτης δόμησης όλου του εκτός οικισμών χώρου στα νησιά. Σταδιακά το ένα μετά το άλλο τα νησιά αστικοποιούνται. Γίνονται καθ' εικόνα και καθ' ομοίωση των παραλιών της Αττικής, θυσιάζοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τα δώρα της φύσης και των προηγούμενων γενεών στα παιδιά μας έναντι αλλεπάλληλων παρομοιοτύπων παραθεριστικών κατοικιών. Η εξέλιξη αυτή δεν είναι προδιαγεγραμμένη. Όπως μας διδάσκει το παράδειγμα της Τοσκάνης και της Ούμπρια, στην κοντινή μας Ιταλία, ο τουρισμός μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας σε μια υγιή βάση, προάγοντας την ποιότητα ζωής μαζί με μια οικονομική ανάπτυξη βασισμένη στην ποιότητα προϊόντων και υπηρεσιών, προσασία περιβάλλοντος και πολιτιστικής κληρονομιάς και στις πρότυπες καινοτόμες δραστηριότητες. Οι εξελίξεις λοιπόν στο Αιγαίο είναι το προϊόν των καθημερινών μας επιλογών. Επιλογών που προέρχονται από την ανάδειξη της πώλησης γης ως κύριου μέσου πλουτισμού στην ελληνική κοινωνία. Τελικά οι πολίτες ενημερούν προσωρινά, αλλά εις βάρος του συλλογικού συμφέροντος. Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται είναι «Πώς θα μει-

ώσουμε τον ατομικισμό του άμεσου συμφέροντος, που έχει επικρατήσει ως πρωτίστη αξία στην εποχή μας;»

Στην πορεία του περιβαλλοντικού κινήματος στην Ελλάδα, έχει σημειωθεί μια ξεκάθαρη επιτυχία. Σήμερα έχει καταγραφεί στην κοινωνική μας συνείδηση ότι είναι μεμπτό το να πετάει κανείς σκουπίδια. Μπορεί να επιλέξει κάποιος πολίτης να το κάνει, αλλά νιώθει ότι εκείνη την στιγμή κάνει κάτι που δε χαίρει κοινωνικής αποδοχής. Αυτό δεν έγινε τυχαία, αλλά μέσα από συστηματική δουλειά περιβαλλοντικών οργανώσεων, ανεξάρτητων πολιτών και εκατοντάδων εκπαιδευτικών. Όλοι θυμόμαστε τις διαφημίσεις της περιβαλλοντικής οργάνωσης HELMEPA: «όχι σκουπίδια, όχι πλαστικά σε θάλασσες και ακτές, για να χαϊρόμαστε όλοι μας την καθαρή θάλασσα». Η διαφήμιση αυτή διακινδυνεύθηκε γενιές, μέσα από την τέχνη του κόμικ, με ένα ξεστό και ευχάριστο τρόπο που απευθυνόταν στις καρδιές όλων μας. Ο γλάρος της διαφήμισης μας έμαθε για τα σκουπίδια. Όμως σήμερα εμφανίζονται πολλαπλάσιες κλίμακες προβλήματα. Η κλιματική αλλαγή, απειλεί την ύπαρξή μας στη γη και όλοι μας έχουμε μερίδιο ευθύνης. Στην υπερδόμηση έρχεται να προστεθεί η πρόταση του ΥΠΕΧΩΔΕ για την επιδότηση μεγάλων παραθεριστικών χωριών σε όλη την επικράτεια και ιδιαίτερα στις παράστιες περιοχές και στα νησιά με ανυπολόγιστες επιπτώσεις στις εκπομπές CO₂, στην κοινωνία, στην οικονομία, στο τοπικό περιβάλλον και στην πολιτιστική κληρονομιά.

Ο κόσμος πλέον ενημερώνεται, διαμορφώνει άποψη και αντιδρά. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των συγκεντρώσεων στο Σύνταγμα μετά από τις πρόσφατες πυρκαγιές. Αντιδράσεις που μεταφράστηκαν σε ψήφους στις πρόσφατες εκλογές. Τελικά οι πολιτικοί δεν είχαν άλλη δυνατότητα παρά να ακολουθήσουν το κοινό αίσθημα. Έγινε η πρώτη μεγάλη συζήτηση στη Βουλή για το περιβάλλον, συζητείται ανοικτά η δημιουργία ανεξάρτητου υπουργείου περιβάλλοντος στο άμεσο μέλλον, μεμονωμένα υπουργεία αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες για το περιβάλλον, ενώ ακόμη και το σήμερα καθ' ύλην αρμόδιο υπουργείο (ΥΠΕΧΩΔΕ) φαίνεται να αναγκάζεται να ξυπνήσει από τον περιβαλλοντικό του λήθαργο και να επιβάλει κάποια περιβαλλοντικά πρόσημα.

Οι τοπικές κοινωνίες θα μείνουν ανεπηρέαστες από αυτές τις εξελίξεις;

Στην ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ το 2005 δημιουργήσαμε το Πρόγραμμα για την Αειφόρο Ανάπτυξη στο Αιγαίο. Το Πρόγραμμα Αιγαίου αποτελεί μια εκστρατεία για την ανάδειξη της αλληλεξάρτησης της οικονομικής ανάπτυξης με την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς στο Αιγαίο. Έχει

δύο βασικούς πυλώνες, 1. την διατύπωση στο Αιγαίο για την προσθήκη καινοτόμων δράσεων που προσφέρουν εισόδημα και απασχόληση στις τοπικές κοινωνίες, παράλληλα με την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς και 2. την περιβαλλοντική εκπαίδευση.

Στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων και της Δωδεκανήσου αλλά και αλλού στο Αιγαίο πραγματοποιούνται ή έχουν ολοκληρωθεί προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που εξετάζουν την αλληλεξάρτηση προστασίας περιβάλλοντος και πολιτιστικής κληρονομιάς με τον τουρισμό και την ποιότητα ζωής. Το κύριο πρόγραμμα αφορά ένα διαγωνισμό φωτογραφίας με θέμα «Τι μου αρέσει στο νησί και θέλω να διατηρηθεί, τι θέλω να αλλάξει;». Μαθητές πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης συμμετέχουν στους διαγωνισμούς, φωτογραφίζουν και στη συνέχεια καταθέτουν τα σχόλιά τους. Παραθέτω μερικά χαρακτηριστικά σχόλια. «Να κτίζουν σπίτια, αλλά όχι εκτός οικισμού. Να φτιάξουν τα παλιά, με την παλιά τεχνική. Να κρατηθούν τα παλιά επαγγέλματα, για να μπορούν και οι τουρίστες και οι νέοι να βλέπουν πως ζούσαν και δούλευαν παλιά» «Οι άνθρωποι έχουν σταματήσει να μαζεύουν ελιές. Θα ήθελα να συνέχιζαν να έκαναν λάδι με τον παραδοσιακό τρόπο. Αυτοί οι τόποι που έχουν λουλούδια και δέντρα θα αρχίζουν να κτίζονται και να καταστρέφονται. Θα ήθελα να διατηρηθούν έτσι.», «Να μένουν τα αμπέλια. Είναι ωραίο για τον τόπο να υπάρχουν και να μην είναι όλο τσιμέντο και σπίτια.», «Να υπάρχουν καρποί δικοί μας. Να μην τα αγοράζουμε όλα από τα μαγαζιά».

Η εμπειρία μας δείχνει ότι οι τοπικές κοινωνίες έχουν διαμορφωμένη άποψη για τις εξελίξεις και έκδηλη ανησυχία για το μέλλον. «Το μπαλάκι» λοιπόν είναι στα χέρια των τοπικών αυτοδιοικήσεων οι οποίες και έχουν δύο διακριτές επιλογές: ή να ανοίξουν άμεσα το διάλογο για την αναπτυξιακή πορεία του τόπου τους ή να περιμένουν να υποχρεωθούν από την κοινωνία να εφαρμόσουν καινοτόμες πολιτικές αειφορικής ανάπτυξης, όταν «ο κόμπος θα έχει φτάσει στο χτένι».

Κάποιες κοινωνίες βρίσκονται ήδη στην πρωτοπορία. Το 2000 οι ψαράδες του Κατελάριζου κάλεσαν την περιβαλλοντική οργάνωση WWF για να τους υποστηρίξει τεχνικά στην δημιουργία ενός αλειτουργικού καταφυγίου. Η όλη προσπάθεια δεν ευδόκησε, αλλά η ίδια οργάνωση πέτυχε το 2005 να ολοκληρώσει μια «Συμμετοχική διαδικασία προσδιορισμού οράματος για την ήπια ανάπτυξη και την προστασία του περιβάλλοντος» στην Βοβούσα των Ζαγοροχωρίων. Σε μεγαλύτερη κλίμακα στην Ελευσίνα, η περιβαλλοντική οργάνωση ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ ΣΟΣ, εμπλέκει πολίτες, φορείς, τοπική αυτοδιοίκηση, ιδιωτικό τομέα και κρατικούς θεσμούς σε ένα αειφορικό σχεδιασμό για τον Κόλπο της Ελευσίνας με προοπτική των 2020. Η δράση περιλαμβάνει προτάσεις της επιτροπής γειτονιάς που συγκεντρώνει όλους τους τοπικούς φορείς προς την επιτροπή κατεύθυνσης που αποτε-

λείται από τους επιτελικούς φορείς και λαμβάνει τις τελικές αποφάσεις για τον σχεδιασμό παρεμβάσεων. Την ίδια στιγμή σε σειρά δήμων της περιοχής του Πάργωνα, η Αναπτυξιακή Εταιρία «Πάργωνας Α.Ε.» διεξάγει συμμετοχικές διαδικασίες για την σύνταξη των επιχειρησιακών προγραμμάτων 2007-2011 των δήμων.

Οι προποβουλίες αυτές προκύπτουν και ως αποτέλεσμα τριών γεγονότων:

1. Η αδράνεια απέναντι στο περιβάλλον έχει διαρκώς αυξανόμενο πολιτικό κόστος και οικονομικό κόστος.

2. Η τοπική κοινωνία απαιτεί όχι μόνο την εξυπηρέτηση των άμεσων προσωπικών συμφερόντων, αλλά και διαφάνεια, σχεδιασμένες πολιτικές και βέβαια προοπτική.

Η αναπροσαρμογή των τοπικών κοινωνιών στις νέες συνθήκες που διαμορφώνουν η κλιμάκωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις τοπικές αυτοδιοικήσεις. Η ανταπόκρισή τους σε αυτή την πρόκληση θα είναι άλλο και περισσότερο κριτήριο αξιολόγησής τους από τις τοπικές κοινωνίες.

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΤΕΝΟΤΕΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΥΚΛΟ

Η Ένταξη του Χωροταξικού και Μεταφορικού Σχεδιασμού στο Νέο Σύστημα

Λουδοβίκος Κ. Βασενχόβεν
Ομάδος Καθηγητής Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

Πόλεις και βιώσιμη ανάπτυξη Αστικοποίηση και υπερ-αστικοποίηση

Είναι δύσκολο να προβλέψουμε το γεγονός για το οποίο θα θυμόμαστε το 2007, αλλά ενδέχεται να μείνει στην ιστορία ως το σημαδιακό έτος κατά το οποίο ο αριθμός των κατοίκων των αστικών περιοχών του πλανήτη μας ξεπέρασε τον αριθμό των κατοίκων των αγροτικών περιοχών, έχοντας ήδη πλησιάσει το συμβολικό αυτό φράγμα, με ποσοστό 48,7%, το 2005¹. Τα μεγέθη της επέλασης της αστικοποίησης και της μεγέθυνσης των πόλεων είναι αναγκαία για να έχουμε μια εικόνα του φαινομένου για το οποίο, καλώς ή κακώς, ανησυχούμε. Στην διάρκεια του 20ού αιώνα ο πληθυσμός της γης τετραπλασιάστηκε, αλλά ειδικά ο αστικός πληθυσμός του 2000 ήταν 13 φορές μεγαλύτερος εκείνου του 1900. Ήδη το 2000, 47% του παγκόσμιου πληθυσμού ζούσε σε πόλεις. Το ποσοστό αναμένεται να φτάσει το 60% το 2030. Το 1950 υπήρχε μόνο μια πόλη των 10 εκ. κατοίκων, η Νέα Υόρκη, το 2000 όμως υπήρχαν 19 και το 2015 αναμένεται να γίνουν 23 (Girardet 2004, 87). Κατά τον Girardet, αν και οι πόλεις καταλαμβάνουν μόλις το 2% της επιφάνειας της γης, απορροφούν το 75% των φυσικών πόρων (Girardet 2004, 4). Στην Ελλάδα, η αστικοποίηση, δηλ. το ποσοστό του αστικού πληθυσμού, έφτασε κατά την απογραφή του 2001 το 72,8% του συνολικού πληθυσμού². Σύμφωνα με την βάση δεδομένων του ΟΗΕ³, η αστικοποίηση στην Ελλάδα από 37,3% το 1950 έφτασε το 58,8 το 2000 και προβλέπεται να

φτάσει το 61,0 το 2015 και το 67,4 το 2030. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΗΕ, σχεδόν το μισό του αστικού πληθυσμού της χώρας κατοικεί στην Αθήνα.

Η αστικοποίηση δεν είναι μια αναστρέψιμη διαδικασία και θα ήταν παράλογο να μην αναγνωρίσουμε αυτή την πραγματικότητα. Το ερώτημα δεν είναι αν θα συνεχίσουμε να έχουμε πόλεις που θα συγκεντρώνουν όλο και μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού. Η δαιμονοποίηση των πόλεων και η καταδίκη τους για όλα τα δεινά της εποχής μας δεν ωφελεί σε τίποτε. Ούτε μπορούμε να αγνοήσουμε τον θετικό τους ρόλο, τονίζοντας μονόπλευρα το κόστος της λειτουργίας τους και αποσιωπώντας την συνεισφορά τους. Το ερώτημα είναι μάλλον τι είδους πόλεις θέλουμε και μπορούμε ρεαλιστικά να αποκτήσουμε.

Το θέμα της αστικοποίησης και κυρίως της υπερ-αστικοποίησης απασχόλησε πολύ την επιστημονική κοινότητα στο παρελθόν. Ο Perlman (1976, 8-10), διέκρινε 3 σχολές προσέγγισης του φαινομένου της υπερ-αστικοποίησης. Η πρώτη την θεωρεί καταστροφική, η δεύτερη τονίζει τις τεράστιες δυνατότητες της, αλλά δέχεται ότι εμπεριέχει παγίδες, και η τρίτη εκτιμά απλώς ότι είναι μια αναπόφευκτη εξέλιξη και συνοδευτικό στοιχείο της ανάπτυξης. Μετά την δεκαετία του 1950 πολλοί παρατηρητές, και μάλιστα από αναπτυσσόμενες χώρες, άρχισαν να αναθεωρούν τον ρόλο των πόλεων στον εκσυγχρονισμό των χωρών τους (Gilbert 1974, 88-91). Πολλές όμως ήταν και οι φωνές εκείνων, ακόμη και διεθνών οργανισμών, που αντιμετώπιζαν την ανάπτυξη των πόλεων ως παθογενή και παρωσιτική.

Μεγάλο μέρος των πυρών κατά της αστικοποίησης και της μεγέθυνσης των πόλεων, που αποτελούν δύο διαφορετικά φαινόμενα, στρέφονται κατά των «κυρίαρχων» πόλεων (primate cities), που συγκεντρώνουν την μερίδα του λέοντος από την αστική ανάπτυξη των χωρών τους, και κατά των μεγαπόλεων (megacities), αν και συνήθως αυτοί είναι οι χώροι όπου μεγιστοποιούνται η παραγωγική εξειδίκευση και η καινοτομική δραστηριότητα. Μάλιστα, μια γνωστή συγγραφέας, η Jane Jacobs (1972, 87), είχε γράψει κάποτε ότι οι πόλεις είναι πολίτμες, όχι παρά το γεγονός ότι στερούνται αποτελεσματικότητας και πρακτικότητας, αλλά ακριβώς επειδή είναι αναποτελεσματικές και χαώδεις. Δεν χωράει αμφιβολία ότι οι λεγόμενες «οικονομίες αστικοποίησης» έχουν ευνοϊκό αντίκτυπο στην ανάπτυξη και καινοτομία (O'Sullivan 2000, 32). Εντούτοις, ιδίως κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, προβλήθηκε συχνά το επιχείρημα ότι υπάρχει ένα «όριο μέγεθος» πόλεων, που φυσικά είναι δύσκολο να προσδιορισθεί. Σε μια πρόσφατη ανάλυση, ο Jack Harvey (2000, 256-259) καταχωρεί στα θετικά στοιχεία της αστικοποίησης την εξειδίκευση, την κλίμακα της παραγωγής, την συμπληρωματικότητα των δραστηριοτήτων, τις εξωτερικές οικονομίες και την εξοικονόμηση πόρων για την παροχή δημόσιων υπηρεσιών. Τα

αρχητικά στοιχεία κατ' αυτόν είναι το υψηλό κόστος των μεταφορών, η κυκλοφοριακή συμφόρηση, η αυξημένη ρύπανση και το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ πόλεων και υπαίθρου. Πολλοί είναι οι παράγοντες για τους οποίους το άριστο μέγεθος, αν υπάρχει, μεταβάλλεται πάντως από περίπτωση σε περίπτωση (αστικές λειτουργίες, χρήσεις γης, πολεοδομικός σχεδιασμός, μεταφορές, τεχνολογία, οικονομική ανάπτυξη κλπ).

Πολλοί από τους παράγοντες που είχαν ανέκαθεν μεγάλη συμβολή στο φαινόμενο της μεγέθυνσης των πόλεων (Girardet 2004, 88) εξακολουθούν να υπάρχουν, όπως η οικονομική τους ανάπτυξη, η σύγκλιση των συστημάτων μεταφορών προς τους μεγάλους αστικούς κόμβους και η εσωτερική μετανάστευση. Έχουν όμως προστεθεί ή ενταθεί παράγοντες με αυξημένη βαρύτητα, όπως η τεχνολογική ανάπτυξη, ιδίως στους τομείς πληροφορίας και επικοινωνίας, η ευχερής πρόσβαση σε διεθνείς αγορές τροφίμων, η προσφορά φτηνής ενέργειας, αν και με γεωγραφικές διαφορές, η συγκέντρωση υπηρεσιών παιδείας, υγείας κ.ά., η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και η ανάπτυξη ενός διεθνούς δικτύου πόλεων, η συγκέντρωση πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, και η συγκέντρωση ευκαιριών αναιμικής υψηλής ποιότητας.

Οι πόλεις ως εργαλείο ανάπτυξης και η οικονομία των υπηρεσιών

Η αστικοποίηση, σε παγκόσμια κλίμακα, συμβαδίζει με την μετάβαση από την αγροτική οικονομία, στην βιομηχανική και αργότερα στην οικονομία των υπηρεσιών. Το 1950 το μεγαλύτερο μέρος του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού ήταν απασχολημένο στην γεωργία. Αντίθετα, το 1990 το μεγαλύτερο μέρος ήταν απασχολημένο στις υπηρεσίες (Girardet 2004, 88), δηλαδή στον τριτογενή τομέα της οικονομίας. Και στην Ελλάδα, ο πρωτογενής τομέας απασχολεί πλέον (2005) μόνο το 13% του εργατικού δυναμικού⁴, συνεισφέρει (2006) το 3,3% της παραγόμενης Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας⁵ και παράγει (2004) το 6% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος⁶, όταν τα αντίστοιχα ποσοστά για τον τριτογενή τομέα, που κατ' εξοχήν συγκεντρώνεται στα αστικά κέντρα, είναι 65, 76 και 81%.

Η σημασία αυτής της εξέλιξης έγκειται στο γεγονός ότι οι πόλεις φιλοξενούν το σύνολο σχεδόν των δραστηριοτήτων του τομέα των υπηρεσιών και μάλιστα των πλέον προηγμένων, στις οποίες στηρίζεται όλο και περισσότερο η ανάπτυξη προοπτική των αναπτυγμένων χωρών. Οι εξειδικευμένες υπηρεσίες είναι μάλιστα το προνόμιο των μεγάλων πόλεων και εκείνων που εμφανίζουν μεγαλύτερη συγκέντρωση καινοτομίας και παραγωγής νέας γνώσης. Στις πόλεις που

διεκδικούν μια κορυφαία θέση στην παγκόσμια οικονομία και κοινωνία συγκεντρώνονται οι υπηρεσίες εκείνες που θεωρούνται σήμερα ότι βρίσκονται στην αιχμή της νέας οικονομίας, αλλά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά ποιότητας⁷. Συνέπεια όλων αυτών είναι ότι στον αναπτυγμένο κόσμο, αλλά και σε εκείνον που ταχύτερα αναπτύσσεται στις δύο ή τρεις τελευταίες δεκαετίες, η προσπάθεια ανάπτυξης επικεντρώνεται στις πόλεις. Π.χ. το μεγάλο αναπτυξιακό «ατού» της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ακριβώς τα αστικά της κέντρα που έχουν όλες τις δυνατότητες να της δώσουν ένα προβάδισμα στον παγκόσμιο ανταγωνισμό, λόγω των υποδομών τους, της ιστορικής τους κληρονομιάς και της ποιότητας του εργατικού τους δυναμικού.

Η λεγόμενη Στρατηγική της Λισσαβόνας, που συμφωνήθηκε στην Συνάντηση Κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2000, περιλαμβάνει τον βασικό στόχο να γίνει η οικονομία της Ε.Ε. η πιο ανταγωνιστική και δυναμική οικονομία του κόσμου, με την «γνώση» ως κινητήρια δύναμη, έτσι ώστε να προσφέρουν βιώσιμη οικονομική μεγέθυνση, περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και κοινωνική συνοχή⁸. Σ' αυτή την «κοινωνία της γνώσης» κρίσιμες παράμετροι είναι η καινοτομία, η έρευνα, η ανάπτυξη της τεχνολογίας, η μάθηση και η ανταλλαγή εμπειριών, που απαιτούν ένα πυκνό δίκτυο συνεργαζόμενων «δρώντων» που μόνο στο αστικό περιβάλλον μπορεί να βρεθεί. Δεν είναι παράδοξο κατά συνέπεια ότι παράλληλη επιδίωξη της Ε.Ε. είναι η ενθάρρυνση της «πολυκεντρικότητας» και της συμπληρωματικότητας αστικού και αγροτικού χώρου, ως καίριων προϋποθέσεων διάχυσης γνώσης, καινοτομίας και τεχνολογίας (Αγγελάκης 2004)⁹. Σε ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την συμβολή των πόλεων κατά την προγραμματική περίοδο 2007-13 τονίζεται ότι «στις πόλεις υπάρχει η μεγαλύτερη προσφορά απασχόλησης, η πλειονότητα των επιχειρήσεων και των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, η δε δράση τους είναι καθοριστική για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής. Αποτελούν το κέντρο κάθε αλλαγής η οποία βασίζεται στην καινοτομία, στο επιχειρηματικό πνεύμα και στην οικονομική μεγέθυνση» (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Ιούλιος 2006).

Η άλλη πλευρά του νομίσματος: Οι πόλεις ως παραγωγοί προβλημάτων

Είναι φανερό ότι στην παραγωγικότητα, ελκυστικότητα και απόδοση των αστικών κέντρων επενδύονται πολλές ελπίδες. Από την άλλη μεριά, αυτές ακριβώς οι πόλεις, όχι μόνο φυσικά στην Ευρώπη, συγκεντρώνουν τα κοινωνικά εκείνα

στρώματα με τα υψηλότερα εισοδήματα και την παρεπόμενη ροπή για κατανάλωση και πολυτελή διαβίωση, τις πλέον αυξημένες ανάγκες σε εισαγόμενους πόρους (ενέργεια, νερό, ορυκτά, τρόφιμα), και ταυτόχρονα παράγουν τα περισσότερα απόβλητα, που «εξάγονται» στον περιβάλλοντα χώρο. Αυτός ο χώρος από τον οποίο εισάγονται στις πόλεις φυσικοί πόροι και προς τον οποίο εξάγονται απόβλητα είναι πολλαπλάσιος του φυσικού μεγέθους των πόλεων και περιλαμβάνει ακόμη και περιοχές που βρίσκονται εκατοντάδες ή και χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά. Στην εκτίμηση αυτή πρέπει να περιλάβει κανείς όχι μόνο την κατανάλωση πόρων και την παραγωγή αποβλήτων που λαμβάνουν χώρα μέσα στα εδαφικά όρια μιας πόλης, αλλά και εκείνες τις δραστηριότητες που από άποψη φυσικής θέσης λαμβάνουν χώρα έξω από την πόλη αλλά ικανοποιούν την ζήτηση των κατοίκων της. Πρόκειται π.χ. για ζήτηση ενέργειας, μετακινήσεων, τουρισμού και προϊόντων εξόριξης ή γεωργίας.

Το συμπέρασμα είναι ότι η ανάπτυξη των πόλεων επιβαρύνει ιδιαίτερα τις προσπάθειες επίτευξης του στόχου της βιώσιμης ανάπτυξης. «Οι πόλεις είναι όλο και περισσότερο σημαντικοί διαμορφωτές του περιβάλλοντος έξω από τις πόλεις. Η αστικοποίηση μεγεθύνει τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις των αυξανόμενων πληθυσμών πάνω στο φυσικό περιβάλλον» (Harrison 1992). Αυτό ακριβώς εκφράζεται με την έννοια του οικολογικού ίχνους ή αποτυπώματος των πόλεων (ecological footprint), που περιγράφει την έκταση που απαιτείται για να τροφοδοτήσει μια πόλη με τροφή και άλλες εισροές και για να απορροφήσει τα απόβλητα που παράγει η πόλη (Girardet 2004, 113-116, Μοδινός και Ευθυμιάπουλος, επ. 2000, και Βασενχόβεν 2004α). Οι καταναλωτικές απαιτήσεις των πόλεων, ιδίως των μεγαπόλεων του αναπτυγμένου κόσμου, είναι πλέον κολοσσιαίες. Κατά το WWF, στο τέλος του 20ού αιώνα η ανθρωπότητα είχε ήδη ξεπεράσει την ικανότητα του πλανήτη να τροφοδοτεί την κατανάλωση της με ανανεώσιμους πόρους. Εάν όμως όλοι οι κάτοικοι του πλανήτη ζούσαν με το καταναλωτικό επίπεδο των κατοίκων του Λος Άντζελες, δεν θα επαρκούσαν 5 πλανήτες σαν τον δικό μας (Girardet 2004, 113).

Είναι λοιπόν γενικευμένη η παραδοχή ότι οι πόλεις, ιδίως οι μεγάλες, έχουν προβλήματα, αλλά και ότι παράγουν προβλήματα για τον υπόλοιπο πλανήτη. Είναι όμως σκόπιμο να τονισθεί ότι πολλά από τα προβλήματα των πόλεων δεν οφείλονται σε κάποια εγγενή χαρακτηριστικά που προκαλούν από την ίδια τους την ύπαρξη και οργάνωση. Έχει λοιπόν σωστά γίνει διάκριση ανάμεσα σε προβλήματα της πόλης, που είναι σύμφωνα με την οργάνωση και δομή της (συρρέντωση, μεγάλη πυκνότητα ανθρώπων και δραστηριοτήτων, συμφόρηση και υψηλή πυκνότητα κατανάλωσης ενέργειας, θερμικού φορτίου και περιβαλλοντικών επιβαρύνσεων), και προβλήματα μέσα στην πόλη, που εκδηλώνονται μεν

μέσα σ' αυτήν αλλά οφειδόνται σε ευρύτερα φαινόμενα και αίτια, π.χ. μετανάστευση, ανεργία, κοινωνικός διαχωρισμός κ.ά.

Η ταξινόμηση των προβλημάτων των πόλεων δεν είναι εύκολη υπόθεση, πόσο μάλλον αν αναλογισθούμε ότι χαρακτηρίζονται από ολισθηρές αλληλεπιδράσεις. Μπορούμε πάντως να διακρίνουμε κατ' αρχάς τα κλασικά προβλήματα του αστικού περιβάλλοντος, κατόπιν τα συγγενή πολεοδομικά προβλήματα οργάνωσης του αστικού χώρου, που αναφέρονται π.χ. στις χρήσεις γης και στον μεταξύ τους ανταγωνισμό, τρίτο, τα προβλήματα της οικονομικής βάσης των πόλεων, που αποτελεί προϋπόθεση της ευρωκτίας και της βιωσιμότητας τους, τέταρτο, τα προβλήματα κοινωνικής οργάνωσης, όταν π.χ. εμφανίζεται μια διάρρηξη του κοινωνικού ιστού, υποχωρεί η κοινωνική συνοχή και εκδηλώνονται συμπτώματα κοινωνικής αλλοτρίωσης, και τέλος τα προβλήματα ανισότητας και στέρησης, που αν και αλληλένδετα με τα προηγούμενα, καλό είναι να τονίζονται χωριστά σαν ιδιαίτερη κατηγορία. Υπάρχουν όμως, ως έκτη κατηγορία, και αστικά προβλήματα που αφορούν στην ικανότητα της οργανωμένης κοινωνίας να αντιμετωπίσει όλα τα προηγούμενα, δηλαδή προβλήματα διακυβέρνησης, άρα επάρκειας του κράτους, κεντρικού και τοπικού, να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες διαχείρισης και σχεδιασμού ή να λειτουργήσει με την απαραίτητη διακιοσύνη, προβλεπτικότητα, διαφάνεια και διάθεση διαλόγου με τους πολίτες.

Από τα προβλήματα των πόλεων στην βιώσιμη αστική ανάπτυξη

Ο προβληματισμός αυτός μας εισάγει ουσιαστικά στην αναζήτηση της βιώσιμης ανάπτυξης των πόλεων. Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης αναδείχθηκε ιδιαίτερα από την γνωστή Έκθεση Brundtland, αλλά η σύνδεση της με τις πόλεις οφείλει πολλά στις συνδιασκέψεις που οργάνωσε ο ΟΗΕ το 1992 στο Rio de Janeiro (Earth Summit) και το 1996 στην Κιόντοπινοπούλη (Habitat II). Προϊόν της πρώτης ήταν η λεγόμενη Agenda 21, από την οποία προέκυψε η Local Agenda 21 (Young 1997), κυρίως μέσω της δράσης του ICLEI (International Council for Local Environmental Initiatives), και προϊόν της δεύτερης η Habitat Agenda (Allen and You 2002, 22-54). Κοινά στοιχεία της Agenda 21 και της Habitat Agenda ήταν (Allen and You 2002, 31) η επανεκτίμηση του ρόλου των πόλεων στην ανάπτυξη και της συμβολής τους στην βιώσιμη ανάπτυξη, η προσέγγιση της αστικής ανάπτυξης μέσα από την συνεκτίμηση της κοινωνικής, περιβαλλοντικής και οικονομικής απόδοσης της, και η έμφαση στους τοπικούς «δρώντες» (actors), κρατικούς και μη, ως διαχειριστές της διαδικασίας αστικής ανάπτυξης.

Η κινητοποίηση των διεθνών οργανισμών, όπως ο ΟΗΕ ή η Ευρωπαϊκή Ένωση, δεν σημαίνει ότι το ενδιαφέρον για μια βιώσιμη πόλη δεν υπήρχε και πριν, και μάλιστα από πολλές δεκαετίες νωρίτερα, έστω και χωρίς την χρήση όρων όπως βιωσιμότητα, αειφορικότητα, *sustainability* και *durability*. Η ιδεολογία του σχεδιασμού πέρασε από πολλές διαχρονικές μεταβολές (Βασενχόβεν 2004β), ξεκινώντας από την επιταγή της βιομηχανικής επανάστασης, που προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις υπό την επίδραση των βιολογικών επιστημών, τον κινήματος του ρομαντισμού, αλλά και της αναρχικής σκέψης και των κηρυγμάτων για εναλλακτικούς τρόπους ζωής (Βασενχόβεν 1994). Τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, η επανασύνδεση με την φύση και η επαναφορά της μέσα στην πόλη γίνεται η ιδεολογία και το αίτημα μιας γενιάς μεταρρυθμιστών στην Μεγάλη Βρετανία, περιλαμβανομένου του ρεύματος των κηπουπόλεων (*garden cities*). Πρόκειται για ένα πολεοδομικό μοντέλο που σήμερα θα κρινόταν αντι-αειφορικό λόγω των εξαιρετικά χαμηλών πυκνοτήτων οικιστικής ανάπτυξης, αλλά είναι εύκολο να καταλάβει κανείς γιατί το τελευταίο που ήθελαν μεταρρυθμιστές σαν τον Ebenezer Howard ήταν η συμπιγής πόλη (*compact city*) που προβάλλεται σήμερα ως αειφορική λύση (Rogers 1997, 32). Διαφορετική ήταν η απάντησή του αρχιτεκτονικού μοντερνισμού στην ιδεολογία της πόλης του καθαρού αέρα και του ελεύθερου χώρου. Με τα σημερινά μας κριτήρια, αλλά και με την εμπειρία των μεταπολεμικών συγκροτημάτων κατοικίας, ούτε και στην περίπτωση αυτή μπορούμε να διακρίνουμε πραγματική βιωσιμότητα, ιδίως κοινωνική.

Από το σημείο αυτό και πέρα η ιδεολογία του σχεδιασμού των πόλεων κυριαρχείται διαδοχικά ή και ταυτόχρονα από μια σειρά πολύ πιο σκληρών παραιμέτρων, που εκδηλώνονται όλο και πιο οδυνηρά και υπαγορεύουν και τις αντίστοιχες αντιδράσεις, συχνά θλιβερά αδύναμες. Αναφέρομαι στην στενότητα του αστικού χώρου και στην αέναη αστική εξάπλωση, στην επικράτηση της αγοράς γης, στην λειτουργία της πόλης ως πεδίου οικονομικού ανταγωνισμού και συσσώρευσης κεφαλαίου, στις ανισότητες μέσα στην πόλη και στην έλλειψη κοινωνικής δικαιοσύνης, στην εμφάνιση αρνητικών εξωτερικών οικονομικών, π.χ. συμφόρησης και ρύπανσης, στην επιδείνωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων μέσα στην πόλη ή, λόγω της λειτουργίας της, σε άλλες περιοχές του πλανήτη, στον ανταγωνισμό μεταξύ πόλεων, που μετατρέπονται σε βιτρίνα της εθνικής και περιφερειακής οικονομίας τους, και στην έμφαση στην λειτουργία τους ως «πράχτι» προσέλκυσης επενδύσεων και ως προθήκης επίδειξης επιτευγμάτων. Στην τελευταία περίπτωση, η αρχιτεκτονική και η πολεοδομία εμπορευματοποιούνται και τοποθετούνται «στην υπηρεσία μιας νεοφιλελεύθερης, παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Η αστική αρχιτεκτονική της επίδειξης, του *glamour*,

της συνθετικής μαεστρίας και του τεχνολογικού εντυπωσιασμού είναι μια από τις συνέπειες αυτής της λογικής... Η πολεοδομία μετατρέπεται σε διακόσμηση της φυσιογνωμίας των πόλεων και σε κίνηση εντυπωσιασμού στην διεθνή σκακιέρα του κινηητού των κεφαλαίων» (Βασενχόβεν 2004β).

Σήμερα, στο πλαίσιο της διεθνοποίησης της οικονομίας και της παγκόσμιας δικτυακής οργάνωσης, οι πόλεις γίνονται κόμβοι σε ένα διεθνές α-χωρικό σύστημα, όπου συγκρούονται το «τοπικό» και το «παγκόσμιο». Βρισκόμαστε αντιμέτωποι με πρωτόγνωρες μορφές αστικοποίησης, συγκέντρωσης επενδύσεων και καταναλωτικής δύναμης, αλλά και χωρικών ανισοτήτων. Αυτό επηρεάζει και την προσέγγιση του σχεδιασμού των πόλεων, όχι απλώς ενός παραδοσιακού πολεοδομικού σχεδιασμού, αλλά ενός σχεδιασμού που αντιμετωπίζει την πόλη και από την οπτική της διοίκησης και διακυβέρνησης της. Στις συνθήκες της διεθνοποίησης, αλλά και του μεταβαλλόμενου ρόλου του εθνικού κράτους, η διοίκηση των πόλεων αποτελεί και μια πρόκληση για αυξημένη συμμετοχή, που, σήμερα πια, είναι ακρογωνιαίος λίθος της βιώσιμης ανάπτυξης.

Η βιώσιμη πόλη

Η βιώσιμη ανάπτυξη των πόλεων είναι τελικά το ζητούμενο. Ποια είναι όμως η βιώσιμη πόλη; Η απάντηση που δίνει ο Girardet (2004, 6) είναι η εξής: «Μια βιώσιμη πόλη δίνει την δυνατότητα σε όλους τους πολίτες της να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους και να αυξήσουν την ευδαιμονία τους¹⁰, χωρίς να υποβαθμίζουν τον φυσικό κόσμο ή την ζωή των άλλων, τώρα ή στο μέλλον». Στο Aalborg Charter, ένα μανιφέστο Ευρωπαϊκών πόλεων του 1994, οι συντάκτες του επισημαίνουν την ευθύνη που έχουμε όλοι για τα περιβαλλοντικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα (Girardet 2004, 6). Όπως επισημαίνει ο Girardet (2004, 8 και 13), είναι ουσιώδες να κατανοήσουν οι κάτοικοι των πόλεων ότι η επιδείνωση του παγκόσμιου περιβάλλοντος οφείλεται κατά κύριο λόγο στην χρήση πολύτιμων πόρων που κάνουν οι πόλεις. Το κρίσιμο ερώτημα είναι αν μπορούν να λειτουργήσουν οι πόλεις ως βιώσιμα, αυτορρυθμιζόμενα συστήματα τόσο στο εσωτερικό τους, όσο και σε σχέση με τον έξω κόσμο.

Η επισημάνση των μεταβλητών που χαρακτηρίζουν την βιωσιμότητα των πόλεων και η μέτρησή τους, με άλλα λόγια οι δείκτες της αστικής βιωσιμότητας, έχουν απασχολήσει πολύ τους ερευνητές. Στην έκθεση του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Περιβάλλοντος για το περιβάλλον της Ευρώπης, που έγινε γνωστή ως *Dub Assessment*, προτείνονται 55 δείκτες ταξινομημένοι σε 16 ενότητες (Stanners and Bourdeau, eds. 1995, 264), τις εξής: Πληθυσμός, εδαφοκάλυψη, εγκα-

ταλειμμένοι χώροι, περιοχές ανάπλασης, κινητικότητα, νερό, ενέργεια, υλικά και προϊόντα, αποβλήτα, ποιότητα νερού, ποιότητα αέρα, οικιστική ποιότητα, οδική ασφάλεια, ποιότητα κατοικίας, πρόσβαση σε χώρους πρασίνου και στοιχειά της φύσης. Ασφαλώς θα μπορούσαν να προστεθούν και άλλοι δείκτες, ιδίως στην περίπτωση των Ελληνικών, και όχι μόνο, πόλεων, π.χ. δείκτες της τρωτότητας έναντι κινδύνων από φυσικές ή τεχνολογικές καταστροφές ή από τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής.

Το θέμα της επίδρασης των πόλεων στο παγκόσμιο περιβάλλον αναλύεται στο Dob Assessment δια μέσου της προσέγγισης των αστικών ροών και του οικολογικού ίχνους (Stanners and Bourdeau, eds. 1995, 276), που αναφέραμε ήδη. Οι δείκτες ροών που υιοθετούνται είναι η χρήση νερού, η κατανάλωση ενέργειας και η παραγωγή αποβλήτων. Π.χ. είναι ενδεικτικές οι διαφορές κατανάλωσης νερού μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών (Βασενχόβεν 2004α). Η γραμμικότητα ή κυκλικότητα των αστικών ροών είναι ένα κρίσιμο στοιχείο του ερμηνευτικού σχήματος του «μεταβολισμού των πόλεων» (Girardet 2004, 123-130 και Μοδινός και Ευθυμίουπουλος, επ. 2000). «Ο μεταβολισμός των οικοσυστημάτων της φύσης είναι κυκλικός, ενώ ο μεταβολισμός των πλούσιων, μοντέρνιων πόλεων είναι ουσιαστικά γραμμικός, με τους [φυσικούς] πόρους να προσωθούνται δια μέσου του συστήματος, χωρίς ενδιαφέρον για την προέλευση τους ή τον προορισμό των αποβλήτων» (Girardet 2004, 124).

Το δίδαγμα είναι ότι μια πόλη μπορεί να εξασφαλίζει την ευζωία, ευχάριστη ζωή και ποιότητα διαβίωσης των σημερινών, σε κάποιο βαθμό και των μελλοντικών, κατοίκων της, χωρίς όμως να είναι βιώσιμη από μια ευρύτερη οπτική. Αυτό δεν σημαίνει ότι ορίζοντας την αστική βιωσιμότητα πρέπει να υποτιμήσουμε την ικανότητα των πόλεων να προσφέρουν επιθυμητό και ευχάριστο περιβάλλον, π.χ. εξασφαλίζοντας την παρουσία της φύσης. Χαρακτηριστική είναι η έκκληση του Nicholson-Lord για το «πραγίνισμα» των πόλεων και την εκ νέου εφεύρεση του «αρχαίου δάσους της πόλης» (Nicholson-Lord 1987, 104). Όπως γράφει ο Γκαίτλαχ (1999, 196), «προάγοντας την φύση μέσα στις πόλεις συμβάλλουμε όχι μόνο στην αναζωογόνησή τους, αλλά και στη δημιουργία ενός νέου προτύπου αστικής διαβίωσης». Για να δημιουργήσουμε ή επανακτήσουμε τέτοιες ελευστικές πόλεις πρέπει να μεταμορφώσουμε τους υποβαθμισμένους χώρους και να τους δώσουμε νέα ζωή για να γίνουν τόποι πολιτιστικής δημιουργικότητας, κοινωνικότητας και κοινοτικής συνύπαρξης, με την κατάλληλη πολεοδομική και αρχιτεκτονική σύνθεση (Girardet 2004, 153 και 164-167). Πρόκειται στην ουσία για την ατζέντα της «δημιουργικής πόλης», που απαιτεί υπέρβαση του τρόπου με τον οποίο σκέπτονται συνήθως οι επίσημοι οργανισμοί

της διοίκησης, αλλά και οι πολίτες, δηλαδή απαιτεί την ανάδειξη μιας νοοτροπίας που ξεπερνά την συμβατική διαχείριση των πόλεων (Landry 2000, 5).

Προτείνοντας μια προσωπική άποψη, διακρίνω τους στόχους μας για την βιώσιμη πόλη σε 4 βασικούς άξονες, δηλ. «φυσιογνωμία πόλης, ποιότητα ζωής, προστασία περιβάλλοντος», «κοινωνική δικαιοσύνη, ισότητα παροχών, δυνατότητες εξέλιξης και κινητικότητας», «οικονομική αποτελεσματικότητα, παραγωγικότητα, συμβολή στην ανάπτυξη» και, τέλος, «ποικιλία μορφών και συνθηκών διαβίωσης, πολλαπλότητα ευκαιριών και τρόπων ζωής». Αν αυτοί είναι οι στόχοι μας, η αλλαγή νοοτροπίας και σκέψης είναι ασφαλώς η μεγαλύτερη πρόκληση που αντιμετωπίζουμε στον αγώνα για την εξασφάλιση μιας βιώσιμης προοπτικής του πλανήτη και των πόλεων του ειδικότερα. Η αλλαγή είναι έργο πολλών και κυρίως των ίδιων των πολιτών, ιδίως του αναπτγμένου κόσμου, μεγάλης σημασίας όμως είναι και οι πρωτοβουλίες διεθνών σχηματισμών, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ευρωπαϊκή πολιτική και πόλεις

Η αστική βιώσιμη ανάπτυξη αναγνωρίζεται πλέον ως βασική πτυχή της ευρωπαϊκής πολιτικής. «Το θέμα του βιώσιμου χαρακτήρα της ανάπτυξης έχει ιδιαίτερη σημασία στις πόλεις οι οποίες είναι περισσότερο εκτεθειμένες στον κοινωνικό αποκλεισμό, την επιδείνωση του περιβάλλοντος, τις εγκαταλελειμμένες εκτάσεις και την αστική επέκταση» (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Ιούλιος 2006). Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις πόλεις ακολούθησε μια μακριά διαδρομή (Κοντζίνος 2007), ιδίως μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986 (Καμχής 2007), που δεν είναι δυνατό να παρουσιασθεί αναλυτικά εδώ, εκτός από κάποιους βασικές σημασίας σταθμούς μετά το 1990. Η Επιτροπή Ειδικών για το Αστικό Περιβάλλον, που συγκροτήθηκε το 1991 από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για να συντάξει μια έκθεση για τις βιώσιμες πόλεις της Ευρώπης, πρότεινε ένα πλαίσιο δράσης με βάση 4 αρχές (European Commission 1996), δηλ. την αρχή της αστικής διαχείρισης, ως μιας πολιτικής διαδικασίας, την αρχή της ολοκληρωμένης πολιτικής, με έμφαση στις οριζόντιες συνέργειες βιώσιμων περιβαλλοντικών, κοινωνικών και οικονομικών πολιτικών και στον κάθετο συντονισμό από το ευρωπαϊκό μέχρι το τοπικό επίπεδο, την αρχή της λογικής του οικοσυστήματος, και την αρχή της συνεργασίας και εταιρικότητας.

Όταν βαθμιαία άρχισε να αποκρυσταλλώνεται μια Ευρωπαϊκή πολιτική για τις πόλεις, διατυπώθηκε το 1998 ένα Πλαίσιο Δράσης για την Αειφόρο Αστική Ανάπτυξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με 4 βασικούς στόχους, δηλ. την ενδυνά-

μωση της οικονομικής ευημερίας και της απασχόλησης, την προώθηση της ισότητας, της κοινωνικής ένταξης και της αναζωογόνησης των υποβαθμισμένων αστικών ζωνών, την προστασία και βελτίωση του αστικού περιβάλλοντος, με έμφαση στην τοπική και παγκόσμια αειφορία, και την συμβολή στην καλή διακυβέρνηση των αστικών περιοχών και στην ενίσχυση του τοπικού δυναμικού. Σχεδόν 10 χρόνια αργότερα, και αφού στο μεταξύ μεσολάβησε η Στρατηγική της Λισσαβώνας του 2000, η πολιτική για τις πόλεις έχει ενσωματωθεί στην Πολιτική Συνοχής. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι πόλεις θεωρούνται το κατ' εξοχήν πεδίο, στο οποίο εκφράζεται η πρόκληση που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση, να βελιώσει την ανταγωνιστικότητα, αλλά ταυτόχρονα να ανταποκριθεί σε κοινωνικές και περιβαλλοντικές ανάγκες. Άρα οι συγκεκριμένες δράσεις και προγράμματα, κατά τις Κοινοτικές Στρατηγικές Κατευθύνσεις (European Commission 2007), πρέπει να κινούνται και προς τους δύο στόχους και να περιλαμβάνουν δράσεις που προάγουν τις πόλεις ως κινητήρες περιφερειακής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας, την εσωτερική συνοχή των πόλεων, και την ισόρροπη και πολυκεντρική ανάπτυξη του Ευρωπαϊκού χώρου.

Η στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το αστικό περιβάλλον πρέπει απαραίτητα να ιπηρετείται και από τις τομεακές πολιτικές που επηρεάζουν έμμεσα, αλλά έντονα, τις πόλεις. Στις πολιτικές αυτές περιλαμβάνονται θέματα όπως η κλιματική αλλαγή, οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι, οι αστικές μεταφορές, η βιώσιμη δόμηση, η ενέργεια, ο πολεοδομικός σχεδιασμός χρήσεων γης, η φύση και η βιοποικιλότητα στις πόλεις, το αστικό περιβάλλον, η ποιότητα ζωής, η χρήση των φυσικών πόρων, η πρόληψη παραγωγής αποβλήτων και η ανακύκλωση τους (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων 2006). Τον Μάιο 2007, συνεντήθηκαν στην Λειψία οι υπουργοί των χωρών – μελών με αρμοδιότητα για τα θέματα των πόλεων. Από την συνάντηση προέκυψε ένα μανιφέστο για τις Βιώσιμες Ευρωπαϊκές Πόλεις, γνωστό ως *Leipzig Charter on Sustainable European Cities*, που περιέχει μια σειρά συστάσεων, όπως την σύνταξη από τις πόλεις ολοκληρωμένων στρατηγικών ανάπτυξης και την ειδική φροντίδα για τις υποβαθμισμένες γειτονιές, μέσα στο πλαίσιο της συνολικής στρατηγικής για την πόλη.

Ιδέες για μελλοντική δράση

Η κινητοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ακραλώς ευπρόσδεκτη. Δεν είναι πάντα βέβαιο ότι το ενδιαφέρον της για το περιβάλλον είναι και ενδιαφέρον για την φύση. Υπόχγει και η τεχνητωμένη άποψη ότι η φύση είναι το τελευταίο που σκέπτονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση όταν λαμβάνουν μέτρα για το

περιβάλλον, τα οποία έχουν μάλλον ένα κίνητρο διατήρησης της δυναμικής της οικονομικής ανάπτυξης και όχι προστασίας της φύσης¹¹. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι, ανεξάρτητα με το κίνητρο, τα όποια μέτρα για το περιβάλλον δεν είναι ευπρόσδεκτα, μεγάλο μέρος της ευθύνης ανήκει και στα κράτη – μέλη. Σε μια σχετική μελέτη διαπιστώθηκε ότι η πολιτική των αναπτυγμένων χωρών για την βιώσιμη ανάπτυξη έχει υποστεί μια θετική μεταμόρφωση στα τελευταία χρόνια του 20ού αιώνα, αν και με εξαιρέσεις (Lafferty and Meadowcroft, eds. 2000, 443-444)¹². Έγινε καλύτερα αντιληπτή η πολυπλοκότητα και αβεβαιότητα που χαρακτηρίζουν τα περιβαλλοντικά προβλήματα, δόθηκε προσοχή στην προληπτική δράση, ενώ η αντίληψη ότι ανάπτυξη και περιβαλλοντική προστασία είναι έννοιες ασύμβατες αντικαταστάθηκε από μια έμφαση στις περιβαλλοντικές προϋποθέσεις της ανάπτυξης και στις συνέργειες μεταξύ ευημερίας και περιβαλλοντικής προστασίας. Αναγνωρίστηκε ακόμη ότι η περιβαλλοντική προστασία δεν αφορά μόνο τις κρατικές υπηρεσίες, αλλά και άλλους κοινωνικούς «δρώντες».

Η αναγνώριση ενός νέου ρόλου στους εκτός κρατικής μηχανής ιδιωτικούς οργανισμούς, κοινωνικούς φορείς και ενώσεις πολιτών είναι μια θέση που βρίσκεται στο επίκεντρο και της προσέγγισης της «δικυβέρνησης» (*governance*), που έχει αναχθεί και αυτή σε πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και βρίσκεται σε αντίθεση με την έννοια της «κυβέρνησης» (*government*), διότι δίνει έμφαση στην εμφάνιση αλληλο – καλυπτόμενων και σύνθετων σχέσεων, όπου εμπλέκονται «νέοι δρώντες» εκτός της συμβατικής πολιτικής αρένας. Το 2001 εκδόθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή η «Λευκή Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση»¹³. Όπως αναφέρεται σ' αυτήν «η Λευκή Βίβλος προτείνει να ανοίξει η διαδικασία χάραξης πολιτικής, ώστε να συμμετέχουν περισσότεροι πολίτες και οργανώσεις στην διαμόρφωση και εφαρμογή της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

Στην Λευκή Βίβλο επισημαίνονται 5 βασικές αρχές που θεωρούνται ότι αποτελούν προϋποθέσεις της καλής διακυβέρνησης: Ανοικτή διακυβέρνηση (*openness*), συμμετοχή (*participation*), υπευθυνότητα ή λογοδοσία υπολόγων (*accountability*), αποτελεσματικότητα ή αποδοτικότητα (*effectiveness*) και συνεκτικότητα ή συνοχή (*coherence*). Η αποκέντρωση και μεταφορά εξουσιών, η οριζόντια και η κάθετη συνεργασία είναι επίσης βασικά στοιχεία της προσέγγισης της *governance*. Η σχέση αυτών των αρχών με την βιώσιμη ανάπτυξη φαίνεται από μια διακήρυξη των τοπικών αυτοδιοικήσεων που μετείχαν στην συνδιάσκεψη του ΟΗΕ του 2002 στο Γιοχάνεσμπουργκ, δηλαδή στο δεύτερο *Earth Summit* 10 χρόνια μετά από εκείνο του Ρίο. Σ' αυτήν διαπιστώνεται ότι μόνο ισχυρές, αποκεντρωμένες τοπικές διοικήσεις, σε επαφή με τους πολίτες τους και με την συμ-

μετοχή τους, και εργαζόμενες σε εταιρική σχέση με τις εθνικές κυβερνήσεις, μπορούν να διαχειρισθούν τις πόλεις (Girardet 2004, 7).

Κατά πόσον οι αλλαγές στην λογική της περιβαλλοντικής προστασίας και πολιτικής για την βιώσιμη ανάπτυξη έχουν γίνει ευρύτερα αποδεκτές από τις εθνικές αρχές όλων των χωρών της Ευρώπης είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς. Εκείνο όμως που έχει σημασία είναι ότι εμφανίζεται σταδιακά μια μετάβαση από τον παραδοσιακό πολεοδομικό σχεδιασμό των πόλεων σε μια πιο στρατηγική αντιμετώπιση με πολλαπλούς στόχους και χρήση περισσότερων εργαλείων, που υπερβαίνουν τον απλό καθορισμό χρήσεων γης και την χωροθέτηση εγκαταστάσεων. Σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες και πόλεις ο προβληματισμός είναι αναπόφευκτα διαφορετικός¹⁴. Εκεί τα προβλήματα είναι άλλου επιπέδου, μια σύγκριση όμως με ένα «συνταγολόγιο» προστασίας ή διατήρησης και ανάπτυξης που απευθύνεται στον αναπτυγμένο κόσμο, π.χ. στο βιβλίο του Riddell για τον βιώσιμο σχεδιασμό των πόλεων, δείχνει την ύπαρξη ενός χάσματος και ίσως προκαλεί μελαγχολία. Ο Riddell κατασκεύασε ένα πολύ λεπτομερές μητρώο αναγκών δράσεων (Riddell 2004, 110-111). Αν και είναι έντονα «δυτικότροπο» και χαρακτηρίζεται από ένα προβληματισμό πολυτελείας, το μητρώο του Riddell είναι εξαντλητικό ως ευρετήριο πολιτικής για μια βιώσιμη πόλη.

Μέτρα για την αστική βιώσιμη ανάπτυξη και ανάγκη νέων αξιών

Από την εποχή της Έκθεσης Brundtland έχουν γίνει πολλές προσπάθειες κατ'εγγραψής των μέτρων που προάγουν την αστική βιώσιμη ανάπτυξη. Μια από τις πρώτες είναι και εκείνη μιας έκθεσης της αγγλικής *Town and Country Planning Association*, που, ως το θυμίσουμε, είναι η διάδοχος του κινήματος των κηπουρόπων στην Μεγάλη Βρετανία. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι προτάσεις της έκθεσης για τις αναγκαίες μεταβολές για μελλοντική βιώσιμη ανάπτυξη μητροπολιτικών περιοχών αναφέρονται αναλυτικά στους φυσικούς πόρους, στις χρήσεις γης και στις μεταφορές, στην ενέργεια, στην ρύπανση και στα απόβλητα (Breheny and Rookwood 1993, 158).

Οι δράσεις που έχουν αναληφθεί σε διάφορες πόλεις με στόχο την βιώσιμη ανάπτυξη τους αποτελούν ήδη ένα πολύτιμο κεφάλαιο και πρότυπο. Συχνά εμφανίζονται σε καταλόγους «καλών πρακτικών» που συντάσσουν διεθνείς οργανισμοί. Η διεθνής οργάνωση πόλεων που αναφέραμε ήδη, το ICLEI (*International Council for Local Environmental Initiatives*) κατέταξε τις καλές πρακτικές σε μια σειρά κατηγοριών (Girardet 2004, 259-260): Καταπολέμηση της φτώχειας και δημιουργία θέσεων απασχόλησης, πρόληψη εγκληματικότη-

τας και κοινωνική δικαιοσύνη, πρόσβαση σε στέγη και γη, αστική γεωργία, βελτιώσεις στον κύκλο παραγωγής και κατανάλωσης, θέση των γυναικών και αναγνώριση κοινωνικής ποικιλομορφίας, υποδομές και προσφορά νερού και ενέργειας, επιχειρηματικότητα και ανάπτυξη, καινοτομική χρήση τεχνολογίας, ανακύκλωση και επανάχρηση αποβλήτων, προστασία και αποκατάσταση περιβάλλοντος, βελτίωση μεταφορών και επικοινωνιών, συμμετοχική διακυβέρνηση και σχεδιασμός, τεχνικές αυτο-βοήθειας, και τοπικά πιστωτικά συστήματα. Μεγάλη είναι βέβαια και η βιβλιογραφία για το θέμα της βιοκλιματικής αρχιτεκτονικής και της οικολογικής δόμησης, που έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για την χώρα μας, αλλά δεν αποτελεί το αντικείμενο μας.

Οι παραπάνω προτάσεις μας δίνουν μια συνοπτική εικόνα δράσεων για την βιώσιμη αστική ανάπτυξη. Είναι όμως αποσπασματικοί, διότι δεν θέτουν σε μια ενιαία θεωρητική βάση το συνολικό όραμα που έχουμε για τις βιώσιμες πόλεις. Κάτι τέτοιο επιχειρεί να κάνει ο Haughton (1999, 68-74) προτείνοντας μια διάκριση ανάμεσα σε 4 τύπους πόλεων, ουσιαστικά ανάμεσα σε 4 προσεγγίσεις σχεδιασμού και πολιτικής για τις πόλεις. Ο Haughton διακρίνει τις προσεγγίσεις:

- Της αυτόνομης ή αυτόνομης πόλης, που προσπαθεί να μειώσει τις αρνητικές εξωτερικότητες, που η ίδια προκαλεί έξω από τα όρια της,
- Του επανασχεδιασμού των πόλεων, που αποτελεί την συνήθη και συμβατική πρακτική των πολεοδομών και αρχιτεκτόνων,
- Της εξωτερικά εξαρτημένης πόλης, σύμφωνα με την οποία η πόλη αναβαθμίζεται μέσα από βελτιώσεις της λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς,
- Της ισότιμης πόλης ή πόλης των ίσων δικαιωμάτων, προσέγγισης που εμφανώς ευνοεί ο συγγραφέας και που περιέχει στοιχεία των προηγούμενων προσεγγίσεων, με την προσθήκη ότι υλοποιούνται και εκτεταμένες θεσμικές αλλαγές.

Μια τέτοια αντίληψη απαιτεί μια αναθεώρηση αξιών που βρίσκεται τελικά στο επίκεντρο της βιώσιμης ανάπτυξης. Όπως επισημαίνει ο Girardet (2004, 254-256), χρειαζόμαστε μια ριζική αλλαγή των αξιακών μας συστημάτων. Η προσωπική μας συμπεριφορά, τα καταναλωτικά μας πρότυπα, η πολιτική μας στάση, οι οικονομικές μας πρακτικές και η χρήση που κάνουμε της τεχνολογίας χρειάζονται επανεξέταση.

Κλειδί στην συνειδητοποίηση της σπουδαιότητας της βιώσιμης ανάπτυξης ίσως να είναι η κατανόηση και της αξίας της ισότητας, σε όλες τις τις εκδοχές. Ο Haughton εντόπισε 5 βασικές αρχές ισότητας, διευκρινώντας στην ουσία τον αρχικό ορισμό της βιωσιμότητας (Haughton 1999, 65-68), δηλ. διαγενεακής, ενδογενεακής, γεωγραφικής, διαδικαστικής και ισότητας μεταξύ ειδών, της δυ-

σκολότερης ίσως ως προς την αποδοχή της.

Στο μέλλον η βιωσιμότητα της ανάπτυξης πρέπει να κρίνεται με αισθητά κριτήρια περιβαλλοντικού, κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα, που απαιτούν μια τελείως διαφορετική στάση από εκείνη που συνηθίσαμε ως τώρα. Μια θεματική ταξινόμηση αρχών και κριτηρίων επιχειρήθηκε και σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, στο οποίο μετείχε το Ε.Μ. Πολυτεχνείο¹⁷. Ανάμεσα σ' αυτές περιλαμβάνονται η απόλυτη προστασία της κρίσιμης ποσότητας φυσικού κεφαλαίου, των καιρών οικοτόπων, της βιοποικιλότητας και των φυσικών συστημάτων.

Πέρα από τις θεωρητικές και ιδεολογικές αναζητήσεις, το πρακτικό πρόβλημα είναι να βρούμε εκείνα τα στοιχεία της βιωσιμότητας που μπορούν να συγκινήσουν την κοινωνία με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Στην Ελλάδα, θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι η κοινωνία μας έχει ορισμένα εγγενή «βιώσιμα» χαρακτηριστικά που αξίζει να διαφυλάξουμε. Η κοινωνικότητα του Έλληνα είναι ένα τέτοιο χαρακτηριστικό που σωστά αναγνωρίζεται ως ένα αντίδοτο στην ισοπέδωση της διεθνοποίησης (Στεφάνου και Μητούλα 2003, 211-213). Ακόμη και η άναρχη και απειθαρχη ανάπτυξη των πόλεων μας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας παράγοντας βιωσιμότητας. Παρά την χαοτική της πολεοδομική και το πλήθος των αντι-αιμορρικών χαρακτηριστικών της, η Αθήνα ανήκει ακόμη στις πόλεις που η Λεοντίδου περιγράφει ως «αντιφατικές, υβριδικές, ημερότερες και συχνά αντισπεκόμενες» (Λεοντίδου 2002, 191). Από την άλλη, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι το ελληνικό μοντέλο οικιστικής ανάπτυξης, κατά την διατύπωση της Ευαγγελίδου (2003, 85), «στηρίχθηκε στην πραγματικότητα στην υπερκατανάλωση του χώρου και των φυσικών πόρων, οι οποίοι 'θυσιάστηκαν' στον βωμό όχι της βιώσιμης ανάπτυξης αλλά της... 'βιωσιμότητας' της πολιτικής εξουσίας».

Ο Barton προτείνει την προστασία της υγείας ως σημαία της βιωσιμότητας και η πρόταση του ακούγεται ιδιαίτερα πειστική. Η αλλαγή στάσης από όλες τις πλευρές (διοίκησης, πολιτικής ηγεσίας, επιχειρηματιών, πολιτών), εξηγεί, μπορεί να υπάρξει μόνο μέσα από μια σύγκλιση κατανόησης. Η βιώσιμη ανάπτυξη είναι διανοητικά μια ισχυρή έννοια, αλλά της λείπει η συγκινησιακή δύναμη και δεν επαρκεί για να κερδίσει κανείς τις καρδιές του κόσμου και να τον κινητοποιήσει να αναλάβει δράση. Το σύνθημα της ποιότητας ζωής είναι μάλλον ασαφές. Κατά τον Barton χρειάζεται ένα διαφορετικό λάβαρο και αυτό μπορεί να είναι η υγεία, με την έννοια που της δίνει ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας¹⁸. Η δύναμη της έννοιας της υγείας, κατ' εξοχήν ανθρωποκεντρικής, είναι μεγάλη, διότι αναφέρεται στην πόλη, στην γειτονιά, στο περιβάλλον, στον ίδιο τον άνθρωπο και στα παιδιά του, ενώ συνδέεται με το γάλα, τον αέρα και το νερό, και

τους χώρους εργασίας και κατοικίας.

Όσοι γεννήθηκαν στην χώρα μας πριν από τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο έζησαν μια τρομακτική αλλαγή στις καταναλωτικές συνήθειες των Ελλήνων, από τις διατροφικές συνήθειες μέχρι την αναφυγή και τις μετακινήσεις. Συχνά διαβάζει κανείς πιθανώς ρομαντικές και νοσταλγικές αναπολήσεις της κοινωνικότητας και αναγκαστικής λιτότητας της γενιάς των δύσκολων χρόνων των δεκαετιών του 1940, αλλά και του 1950. Η λιτότητα παραμένει μια σκληρή πραγματικότητα για πολλούς. Είναι επίσης μια ακόμη ευτελισμένη έννοια στο πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης. Όμως, για τις καταναλωτικά ισχυρές τάξεις της κοινωνίας μας, και φοβούμαι πως είναι και μεγάλες και αγόρταγες και κακομαθημένες, η λιτότητα θα έπρεπε να προβληθεί ως μια αξία που στήριζε τον λαό μας σε δύσκολες στιγμές και σε μεγάλο βαθμό θα μπορούσε και πάλι να τον εκφράσει. Αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει σύνθημα με μεγάλη απήχηση στην σκεπτόμενη νεολαία. Θα ήταν άραγε τόσο παράλογο να την δει κανείς ως την σημαία της βιωσιμότητας; Θα ήταν τόσο δύσκολο να καταστήσουμε τον επιδεικτικό καταναλωτισμό και την νεόπλουτη συμπεριφορά περὶ γέλω της νέας γενιάς;

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αγγελίδης, Μ. (2004), *Οι Πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Χωρική Ανάπτυξη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.
- Βασενχόβεν, Λ. (1994), *Περιβάλλον και επιστήμες στο τέλος του 20ού αιώνα από τη σκοπιά του πολεοδόμου*, στο Δ. Ρόκος, επιμ. (1994), *Επιστήμες και Περιβάλλον στα Τέλη του Αιώνα: Προβλήματα και προοπτικές*, Ενωλικάτικες Εκδόσεις, Αθήνα, σελ. 78-87.
- Βασενχόβεν, Λ. (2004α), *Αστικό Περιβάλλον*, στο Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας (2004), *Ανθρώπος και Περιβάλλον στον 21^ο Αιώνα: Τα κρίσιμα προβλήματα*, Αθήνα.
- Βασενχόβεν, Λ. (2004β), *Ο σχεδιασμός των πόλεων στον αστερισμό της περιβαλλοντικής ευθύνης*, στο *Πόλη και Χώρος από τον 20^ο στον 21^ο Αιώνα*, Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Αθανάσιο Ι. Αραβαντινό, Ε.Μ. Πολυτεχνείο / Σχολή Αρχιτεκτόνων, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και Σύλλογος Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών, Αθήνα, 2004, σελ. 103-113.
- Γκαϊτλζ, Μ. (1999), *Η φύση στις πόλεις*, στο Μοδινός και Ευθυμίου, επ.

(1999), 190-197.

- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (2006), *Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σχετικά με μια Θεματική Στρατηγική για το Αστικό Περιβάλλον*, COM (2005) 718 τελικό / 11-1-2006, Βρυξέλλες.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Ιούλιος 2006), *Πολιτική Συνοχής και Πόλεις*, Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Βρυξέλλες.
- Ευαγγελίδου, Μ. (2003), *Προς μια αειφορική διαχείριση του χώρου*, στο Ευθυμιάπουλος και Μοδινός, επ. (2003), 77-99.
- Ευθυμιάπουλος, Η., επιμ. (2000), *Οικολογική Δόμηση*, Ελληνικά Γράμματα, Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών και ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα.
- Ευθυμιάπουλος, Η. και Σ. Φωμάς (1997), *Οι Βιώσιμες Πόλεις*, Greenpeace και Νεφέλη, Αθήνα.
- Ευθυμιάπουλος, Η. και Μ. Μοδινός, επιμ. (2002), *Παγκοσμιοποίηση και Περιβάλλον*, Ελληνικά Γράμματα και Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών, Αθήνα.
- Ευθυμιάπουλος, Η. και Μ. Μοδινός, επιμ. (2003), *Οι Δρόμοι της Αειφορίας*, Ελληνικά Γράμματα και Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών, Αθήνα.
- Καιμής, Μ. (2007), *Η Ενοποίηση του Ευρωπαϊκού Χώρου 1986 - 2006: Ένα σχεδιαστικό εγχείρημα μεγάλης κλίμακας*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα (υπό έκδοση).
- Κοντζίνος, Π. (2007), *Η Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις Πόλεις: Ιστορική και σημερινές τάσεις*, Τελική διπλωματική εργασία, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα.
- Λάμπρις, Κ. (2003), *Κοινωνικές Μεταβολές και Αλλαγή των Αντιλήψεων για το Περιβάλλον: Η ειδική περίπτωση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Διδακτορική διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων, Ε.Μ.Πολυτεχνείο.
- Λεοντίδου, Α. (2002), *Η Πόλη της Παγκοσμιοποίησης: Τατιά εξουσίας και ευτίες αντίστασης στον πλανητικό πολιτισμό*, στο Ευθυμιάπουλος και Μοδινός, επιμ. (2002), 181 - 194.
- Μακρυδάκη, Α. (2005), *Αειφόρες Πόλεις της Ευρώπης*, Τελική διπλωματική εργασία, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα.
- Μοδινός, Μ. και Ηλ. Ευθυμιάπουλος, επιμ. (1998), *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών, Αθήνα.
- Μοδινός, Μ. και Ηλ. Ευθυμιάπουλος, επιμ. (1999), *Η Φύση στην Οικολογία*, Στο-

- χαστής / ΔΙΠΕ, Αθήνα.
- Μοδινός, Μ. και Ηλ. Ενθυμόπουλος, επιμ. (2000), *Η Βιώσιμη Πόλη, Στοιχειώδης / ΔΙΠΕ, Αθήνα*.
- Στεφάνου, Ι. και Ρ. Μητούλα (2003), *Η Παγκοσμιοποίηση, η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και η Φυσιογνωμία της Ελληνικής Πόλης*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Ξένη

- Allen, A. and N. You (2002), *Sustainable Urbanization: Bridging the green and brown agendas*, Development Planning Unit, University College London, London.
- Barton, H. (2000), Towards sustainable communities, στο Barton, ed. (2000), 246-252.
- Barton, H., ed. (2000), *Sustainable Communities*, Earthscan, London.
- Blowers, A., ed. (1993), *Planning for a Sustainable Environment*, A report by the Town and Country Planning Association, Earthscan, London.
- Breheny, M. and R. Rookwood (1993), Planning the sustainable city region, στο Blowers, ed. (1993), 150-189.
- Burgess, R., M. Carmona and T. Kolstee, eds. (1997), *The Challenge of Sustainable Cities*, Zed Books, London.
- Elliott, J.A. (1999), *An Introduction to Sustainable Development*, Routledge, London.
- European Commission (1996), *European Sustainable Cities*, Report by the Expert Group on the Urban Environment, Brussels.
- European Commission (2007), *The Urban Dimension in Community Policies for the Period 2007 – 2013: A guide*, Interservice Group on Urban Development, Brussels.
- Gilbert, A. (1974), *Latin American Development: A geographical perspective*, Penguin Books, Harmondsworth.
- Girardet, H. (1999), *Creating Sustainable Cities*, Schumacher Briefings, Green Books, Devon.
- Girardet, H. (2004), *Cities, People, Planet*, Wiley – Academy, Chichester.
- Harrison, P. (1992), *The Third Revolution: Population, environment and a sustainable world*, Penguin, Harmondsworth.
- Harvey, J. (2000), *Urban Land Economics*, 5th edition, Macmillan, London.
- Haughton, G. (1999), Environmental justice and the sustainable city, στο Satterthwaite, D., ed. (1999), σελ. 62-79.
- Jacobs, J. (1972), *The Economy of Cities*, Penguin Books, Harmondsworth.

- Jacobs, M., ed. (1997), *Greening the Millennium?*, Blackwell, Oxford.
- Lafferty, W.M. and J. Meadowcroft, eds. (2000), *Implementing Sustainable Development*, Oxford University Press, Oxford.
- Landry, C. (2000), *The Creative City*, Earthscan, London.
- Perlman, J. (1976), *The Myth of Marginality*, University of California Press, Berkeley.
- Nicholson-Lord, D. (1987), *The Greening of the Cities*, Routledge & Kegan Paul, London.
- O'Sullivan, A. (2000), *Urban Economics*, 4th edition, Irwin McGraw-Hill, Boston.
- Riddell, R. (2004), *Sustainable Urban Planning*, Blackwell, Oxford.
- Rogers, R. (1997), *Cities for a Small Planet*, Faber and Faber, London.
- Satterthwaite, D., ed. (1999), *The Earthscan Reader in Sustainable Cities*, Earthscan, London.
- Stanners, D. and P. Bourdeau, eds. (1995), *Europe's Environment: The Dob Assessment*, European Environment Agency, Copenhagen.
- Young, S. (1997), Local Agenda 21: The renewal of local democracy?, στο Jacobs, M., ed. (1997), 138-147.

Υποσημειώσεις

1. www.unis.unvienna.org/unis/pressrels/2004/pop899.html και <http://esa.un.org/unpp>. Βλ. επίσης Girardet 2004, 3 και 86.
2. ΕΣΥΕ, *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 2005*, Πειραιάς, 2006 (www.statistics.gr).
3. United Nations (Population Division), *World Urbanization Prospects: The 2005 Revision Population Database* (<http://esa.un.org/unup>). Πρέπει να υπενθυμίσουμε εδώ ότι ο στατιστικός ορισμός των αστικών περιοχών, ιδίως το ελάχιστο μέγεθος των πόλεων, επηρεάζει το ποσοστό του αστικού πληθυσμού. Αυτό εξηγεί την ασυμφωνία των ποσοστών που δίνει για την Ελλάδα η βάση δεδομένων του ΟΗΕ.
4. Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών, *Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007-13*, Ιανουάριος 2007.
5. ΕΣΥΕ (www.statistics.gr).
6. United Nations Statistics Division (Environment Statistics Country Report: Greece).
7. Hutton, T.A. (2003), Service industries, globalization, and urban restructuring

- within the Asia – Pacific: New development trajectories and planning responses, *Progress in Planning*, Vol. 61, Issue 1, January 2003, pp. 1-74.
8. *Presidency Conclusions*, Lisbon European Council, 23-24 March 2000.
9. Βλ. και το Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου που συμφωνήθηκε στο Potsdam το 1999.
10. Αυτό που ο Θάνος Σκούρας, σε ομιλία του στην ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, αποκάλεσε ευζωία ή ευεστώ.
11. Βλ. Λάσκαρις (2004).
12. Οι συγγραφείς ομαδοποίησαν τις χώρες που ερευνήσαν, ως προς την στάση τους έναντι της βιώσιμης ανάπτυξης, σε τρεις κατηγορίες: «Ενθουσιώδεις» (Ολλανδία, Νορβηγία, Σουηδία), «αδιάφορες» (ΗΠΑ) και «προσεκτικά θετικές» (Αυστραλία, Καναδάς, Γερμανία, Ιαπωνία, Ηνωμένο Βασίλειο).
13. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2001), *Λευκή Βιβλός για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση* (White Paper of European Governance), [COM (2001) 428 Final / 25.7.2001].
14. Βλ. συμπεράσματα στο Burgess, Carmona and Kolstee, eds. (1997).
15. *Sustainability through Spatial Planning: An examination of the capacity of spatial planning systems in Europe to develop and implement policy for sustainability (SPECTRA)*, Ερευνητικό πρόγραμμα της Γ.Δ. ΧΠ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, 1998 – 2000, Ε.Μ. Πολυτεχνείο και ερευνητικά κέντρα άλλων 6 χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συντονιστής: Πανεπιστήμιο Δυτικής Αγγλίας. Διεύθυνση ερευνητικής ομάδας ΕΜΠ: Λ. Βασενχόβεν.
16. Υπενθυμίζουμε την ύπαρξη του δικτύου πόλεων "Healthy Cities" υπό την αιγίδα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (www.euro.who.int/healthy-cities).

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Διοίκηση και Δημοκρατία: οι Θεσμικές Προοπτικές

Σωτήρης Ρίζος

Αντιπρόεδρος Συμβουλίου Επικρατείας

Σύγχρονη περιβαλλοντική διοίκηση

1. Το παράδειγμα: Τον Μάιο του 1997 επελέγησαν τρεις θέσεις για την εγκατάσταση των ΧΥΤΑ της Αττικής. Η μία στον Δήμο Αυλώνος, η δεύτερη στην Κοινότητα Γραμματικού και η τρίτη στο Δήμο Κερατέας. Η πράξη της διοικήσεως προσεβλήθη και για τις τρεις περιοχές πρωτίστως από τους οικείους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοικήσεως. Εκδόθηκαν αποφάσεις της Ολομελείας τον Φεβρουάριο του 1999. Οι αποφάσεις έλυσαν τα χέρια της διοικήσεως. Η διοίκηση δεν προχώρησε στην υλοποίηση των έργων. Δεύτερη απόπειρα αρχίζει από το έτος 2001 και προφανώς για να καλυφθεί η αδυναμία της διοικήσεως να σχεδιάσει τα έργα κατά τρόπο που και να τα προστατεύει έναντι δικαστικών περιτλοκών ελεμβαίνει η νομοθετική εξουσία. Ψηφίζονται ειδικές διατάξεις τον Ιούλιο του 2003 με τις οποίες καθορίζονται περίπου οι ίδιες θέσεις και επί πλέον μία θέση στη Φυλή που στην πραγματικότητα αποτελεί προέκταση του ΧΥΤΑ των Λιοσίων. Επασκολουθεί πράξη περιβαλλοντικών όρων του Δεκεμβρίου του 2003, η οποία και προσβάλλεται από ιδιώτες και ΟΤΑ α' και β' βαθμού στο Σ.τ.Ε. Το Σ.τ.Ε εκδίδει τις αποφάσεις του τον Οκτώβριο του 2007, με τις οποίες λύνονται και πάλι τα χέρια της διοικήσεως. Δηλαδή έχουμε ένα χρόνο πολύ πέραν της δεκαετίας για την προετοιμασία κάποιων έργων στοιχειώδους διαχειρίσεως των απορριμμάτων της Αττικής.

Ερωτάται: είναι το αποτέλεσμα αυτό μια αποτυχία που χρεώνεται στην ελληνική Διοίκηση; Η μια αποτυχία την οποία προκαλεί η Πολιτική; Η ένα κοινό κατόρθωμα πολιτικής υπό ευρεία έννοια (περιλαμβανομένων δηλ. των ΟΤΑ α' και β' βαθμού) και διοικήσεως και σ' ένα βαθμό και δυσλειτουργιών της δικαιοσύνης; Τα ερωτήματα αποκαλύπτουν τουλάχιστον την **πολυπλοκότητα** σπουδαίων

περιβαλλοντικών προβλημάτων σε χώρες με αρκετή ευμάρεια αλλά με ασθενείς θεσμούς.

2. Ο πρωτεύων ρόλος της διοικήσεως

Παρ' όλα αυτά, πρωτεύων είναι ο ρόλος –και η ευθύνη– της διοικήσεως: στην άσκηση όλων των αρμοδιοτήτων που έχει αναλάβει το Κράτος υπό ευρεία έννοια, τούτέστιν του κεντρικού κράτους, των περιφερειών και της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως (Ο.Τ.Α. α' και β' βαθμού). Η διοίκηση είναι η πολυπληθέστερη εξουσία, αυτή που καλείται να δράσει αμέσως στις περιπτώσεις των εκτάκτων αναγκών. Οι άλλες λειτουργίες ακολουθούν με απόσταση χρόνου.

Η διοίκηση εν πολλοίς δημιουργεί το δίκαιο η εν πάση περιπτώσει το προετοιμάζει. Τα διοικητικά επιτελεία ετοιμάζουν τα σχέδια των νόμων. Αυτό δεν είναι φανόμενο σημερινό. Ο Bismarck είχε αποδώσει στη διοίκηση υπέρτερη σημασία απ' ό,τι στη νομοθεσία: «Με κακούς νόμους και καλούς υπαλλήλους μπορείτε πάντοτε να κυβερνάς ενώ με κακούς υπαλλήλους δεν σε βοηθούν καθόλου και οι άριστοι νόμοι».

Οι διαπιστώσεις αυτές έχουν ιδιαίτερη χρησιμότητα για την διοικητική οργάνωση της προσασίας του περιβάλλοντος. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, απ' ότου άρχισε μία στοιχειώδης περιβαλλοντική ανησυχία στην Ελλάδα, αποδόθηκε δυσανάλογη βαρύτητα στη νομοθεσία και στη διοικητική δικαιοσύνη σε σχέση με τη διοίκηση. Ζητήσαμε καλύτερους νόμους και ζητήσαμε και πληρέστερες συνταγματικές κατοχυρώσεις. Αξιώσαμε –και σ' ένα βαθμό πετύχαμε– μια εκλεπτυσμένη νομολογία. Αυτό δεν ήταν κατ' αρχήν εσφαλμένο. Το σφάλμα αρχίζει όταν αυτά τα θεωρείς πανάκεια και παραμελείς τον παράγοντα «διοίκηση». Δεν διερωτάσαι δηλαδή, ποιοί είναι εκείνοι που θα εφαρμόσουν τις πολιτελείς διατάξεις του Συντάγματος, τους πολλούς νόμους και τις νομολογιακές αρχές. Προς την κατεύθυνση αυτή –της διερευνήσεως προτύπων συγκροτήσεως περιβαλλοντικής διοικήσεως– κινείται η εισήγηση αυτή.

Τι Διοίκηση έχουμε και τι διοίκηση χρειαζόμαστε για μια αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος.

3. Η περιβαλλοντική διοίκηση της πόλεως

Χρειαζόμαστε, πρώτον και κύριο, μία διοίκηση που θα επιτρέπει την ύπαρξη περιβάλλοντος **εν τη πόλει**. Δηλ. την διοίκηση **σχεδιασμού** της πόλεως. Την πολεοδομική διοίκηση. Όπως είναι γνωστό, τέτοια διοίκηση δεν υπάρχει ουσιαστικά

στη χώρα μας. Τυπικώς υπάρχει. Αλλά είναι ασήμαντη. Τόσο από την άποψη της ποσότητας, της αριθμητικής επάρκειας των προσώπων όσο και από την άποψη της ποιότητας. Η εικόνα και η λειτουργικότητα των πόλεων είναι αιρενδής μάρτυς ότι τέτοια διοίκηση δεν έχει αναπτυχθεί – με την έννοια που το κομμάτι αυτό της διοικήσεως υπάρχει στις ανεπτυγμένες χώρες.

Το πρώτο ερώτημα είναι **πou** θα δομηθεί αυτή η διοίκηση και με ποια ανθρώπινα υλικά. Ούτε σε αυτό το ερώτημα έχουμε ακόμη απαντήσει. Η πολιτική φαίνεται να επιδιώκει την ανάθεση αυτής της αποστολής στους ΟΤΑ. Το Συμβούλιο της Επικρατείας αποκλίνει σταθερά υπέρ της διατήρησης της αρμοδιότητας αυτής στο κεντρικό Υπουργείο και στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Η πολιτική φαίνεται να επιθυμεί να απεμπλακεί από ένα θέμα στο οποίο οι επιδόσεις του κεντρικού κράτους δεν ήταν καλές. Και μ' ένα βασικό – και ορθό – επιχείρημα: το σχέδιο πόλεως ενός οικισμού της Μακεδονίας, της Θράκης ή της Κρήτης δεν μπορεί να καταρτίζεται σ' ένα γραφείο του ΥΠΕΧΩΔΕ. Το Συμβούλιο της Επικρατείας φαίνεται να καθοδηγείται όχι τόσο από το γράμμα του Συντάγματος όσο από την μέριμνα για τις δυνατότητες των ελληνικών ΟΤΑ και για την ανταπεμνικότητα των αρχόντων τους. Το αδιέξοδο γεννάται απ' το γεγονός ότι και οι δύο πλευρές φαίνεται να έχουν δίκιο – *rebus sic stantibus*. Δηλαδή, εφ' όσον δεν αναλαμβάνεται σοβαρή και θεαματική προσπάθεια για τον εξοπλισμό των περιφερειακών διοικητικών μονάδων με προσωπικό άρτια καταρτισμένο για την εκπλήρωση αυτής της αποστολής.

4. Η διοίκηση των φυσικών οικοσυστημάτων

Χρειαζόμαστε, κατόπιν, την βασική διοίκηση οργάνωσης της προσπάσις του περιβάλλοντος **εκτός** των πόλεων, στο επίπεδο του **υπαίθριου χώρου**. Έχουμε το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Εργων. Και έχουμε και το Υπουργείο Γεωργίας. Σήμερα μετονομασθέν σε Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης. Αρμόδιο για την προστασία των δασικών οικοσυστημάτων. Στην περιφέρεια η διοίκησή οργάνωση του περιβάλλοντος είναι μάλλον εξαιρετικά αδύνατη έως ανέπακτη. Και εννοώ τις υπηρεσίες περιβάλλοντος και βιομηχανιών στις Περιφέρειες και στις Νομαρχίες. Διότι οι Δήμοι στερούνται τελείως ανάλογων υπηρεσιών. Δεν πρέπει να μας διαφύγει ότι η Περιφέρεια είναι ο κύριος χώρος αναπτύξεως της Δασικής Υπηρεσίας. Μιάς υπηρεσίας που την εφρόντισε αρκετά το ελληνικό κράτος από την εποχή της ιδρύσεώς του και με την καθοδήγηση των Βασιρών και την παραμέλησε τις τελευταίες δεκαετίες. Εδώ χωρούν πολλές βελτιώσεις: αριθμητική ενίσχυση προσωπικού, μέτρα για να καταστήσουν ελκυ-

στική την υπηρεσία στους νέους ανθρώπους, ανστηρό κυρωτικό σύστημα για τους παρεκτρεπόμενους.

Το ΥΠΕΧΩΔΕ είναι ένα υπουργείο που δεν απέδειξε ότι ισορροπεί μεταξύ των τριών αντικειμένων του: της προστασίας του περιβάλλοντος, της οργανώσεως της χωροταξίας-πολεοδομίας και του σχεδιασμού των δημοσίων έργων. Δεν λειτούργησε εξ αρχής ως ένα επιτελικό όργανο σχεδιασμών με το κατάλληλο προσωπικό αλλά περισσότερο ως ένα όργανο άμεσης διοικήσεως. Η εξέλιξη αυτή δεν είναι άσχετη και με τη δικαιοδοτημένη δυσπιστία που υπάρχει έναντι της δραστηριότητας των ΟΤΑ κατά την άσκηση γνωμοδοτικών ή αποφασιστικών αρμοδιοτήτων στον τομέα της πολεοδομίας. Στο έργο της άμεσης περιβαλλοντικής διοικήσεως το ΥΠΕΧΩΔΕ φαίνεται να ενισχύει κάπως την δράση του με τους Επιθεωρητές Περιβάλλοντος, που είναι ένα σώμα αποτελούμενο από ειδικούς επιστήμονες το οποίο θα μπορούσε να αποδώσει αν αύξανε ο αριθμός του, ενισχύονταν οι εξουσίες του και προσελκύοντο τα κατάλληλα πρόσωπα⁵. Συγκρινόμενο πάντως το Υπουργείο αυτό με τα αντίστοιχα Υπουργεία ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών κρατών υστερεί σαφώς στο βαθμό διαφοροποιήσεως των αρμοδιοτήτων του και στον αριθμό και την τεχνογνωσία των στελεχών του.

5. Το πρότυπο της Γερμανικής Διοικήσεως.

Ερωτάται πώς πρέπει να είναι ο σκελετός μίας αποδοτικής Διοικήσεως Περιβάλλοντος. Δεν πρέπει κανείς να αυτοσχεδιάσει αλλά να ακολουθήσει **πρότυπα**. Στη Γερμανία επικεφαλής των διοικητικών αρχών προστασίας του περιβάλλοντος βρίσκεται το Ομοσπονδιακό Υπουργείο για «το Περιβάλλον, την προστασία της Φύσεως και την ασφάλεια από την πυρηνική ενέργεια»⁶. Στα διάφορα Κρατίδια, τα Υπουργεία Περιβάλλοντος έχουν περίπου, μεταξύ τους, την ίδια δομή και σύνθεση. Ο χαρακτήρας τους, όμως, είναι αμγός **επιτελικός**, με την έννοια ότι παράγουν τα σχέδια για την προστασία του περιβάλλοντος και δίνουν κατευθύνσεις. Η περαιτέρω υλοποίηση ανήκει στις **Περιφερειακές Διοικήσεις** (Regierungen, Bezirksregierungen) αλλά και σε αυτοτελείς υπηρεσίες, προανατολισμένες σ' ένα συγκεκριμένο «στοιχείο» του περιβάλλοντος, όπως είναι τα ύδατα ή τα εθνικά πάρκα. Στη Βαυαρία λ.χ. υπάρχουν 17 υπηρεσίες διαχειρίσεως υδάτων (Wasserwirtschaftsamter) και δύο υπηρεσίες διαχειρίσεως των αντίστοιχων εθνικών πάρκων Bayerischer Wald και Berchtesgaden⁷. Η τελευταία βαθμίδα περιβαλλοντικής διοικήσεως ασκείται από τις πόλεις, τους δήμους⁸. Και στις τρεις αυτές βαθμίδες η οργάνωση των υπηρεσιών προστασίας του περιβάλλοντος είναι πλήρης⁹. Υπό την έννοια της ποσοτικής και ποιοτικής επάρκειας του προσωπικού.

Αρκεί κανείς να μελετήσει το **οργανόγραμμά** της οικείας αρχής, όπως εκάστοτε δημοσιεύεται στο διαδίκτυο για την ενημέρωση των πολιτών.

Ως πρότυπο ενδείκνυται ένα Υπουργείο Περιβάλλοντος Κρατιδίου-Χώρας (Land) παρά εκείνο του Ομοσπονδιακού Υπουργείου, εν όψει της μικρότερης κλίμακας, πιο συγγενούς με τα μεγέθη της Ελλάδος. Στη Βαυαρία, το Υπουργείο για το «περιβάλλον, την υγεία και την προστασία του καταναλωτή»¹ έχει περίπου την εξής δομή:

Διεύθυνση I: Πολιτική

Τμήματα: Σχέσεις με το κοινοβούλιο, με το ομοσπονδιακό κράτος, με την ευρωπαϊκή ένωση, διεθνής συνεργασία

Διεύθυνση II: Επικοινωνιακή πολιτική, ενημέρωση πολιτών, διαχείριση κρίσεων

Διεύθυνση III: Διαχείριση υδάτων

Τμήματα: Δίκαιο, προγράμματα, σχέδια διαχειρίσεως υδάτων, στρατηγικές

Τεχνικές εποπτείας υδάτων, έρευνα

Διαχείριση υδάτων στον υπαίθριο χώρο

Αστικές υποδομές-προστασία υπογείων υδάτων

Προστασία επιφανειακών υδάτων. Διαχείριση λιμνών

Διεύθυνση IV: Προστασία φύσεως και τοπίου

Τμήματα: Δίκαιο

Σχεδιασμός του τοπίου, Natura 2000 και συστήματα προστατευόμενων περιοχών

ισοζύγιο φυσικού κεφαλαίου και βιοποικιλότητα

Διεύθυνση V: «Τεχνική» προστασία περιβάλλοντος (προστασία έναντι των τεχνολογιών), προστασία εργασίας

Τμήματα: προστασία έναντι των εκπομπών, προστασία κλίματος

προστασία εργασίας, ιατρική της εργασίας, ασφάλεια προϊόντων, εποπτεία επιχειρήσεων

προστασία της ατμόσφαιρας

ασφάλεια των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, πρόληψη κινδύνων

ασφάλεια έναντι των «χημικών» (ουσιών)

προστασία κλίματος

προστασία έναντι των θορύβων και των δονήσεων

Διεύθυνση VI: Διαχείριση απορριμμάτων, προστασία εδάφους και «παλαιά βάρη»

Τμήματα: δίκαιο

προστασία εδάφους και γεωλογία

Αποφυγή και αξιοποίηση απορριμμάτων

επεξεργασία και διάθεση απορριμμάτων

εξυγίανση εδαφών, ολοκληρωμένη πολιτική για τα προϊόντα και αξιοποίησή τους
 Διεύθυνση VII: Ατομική ενέργεια και προστασία από τις ακτινοβολίες.

6. Η επιστημονική υποστήριξη της Διοικήσεως

Η διοίκηση αυτή, με το ανωτέρω σχήμα έχει ανάγκη περαιτέρω επιστημονικής υποστήριξης. Τον ρόλο αυτό σε ομοσπονδιακό επίπεδο επιτελεί ένας επιστημονικός οργανισμός, με **χίλιους** και πλέον επιστήμονες από διάφορους τομείς των θετικών κυρίως επιστημών. Ο οργανισμός αυτός, το Ομοσπονδιακό Γραφείο Περιβάλλοντος, έχει ως αποστολή να υποστηρίζει και να προετοιμάζει τα διάφορα σχέδια της Ομοσπονδιακής Κυβερνήσεως όπως είναι λ.χ. η αντιμετώπιση της ατμοσφαιρικής ρυπάνσεως, ο εντοπισμός των καταλλήλων μεθόδων και μέτρων για την αντιμετώπιση του Κράτους προς τις διεθνείς του υποχρεώσεις: π.χ. επίτευξη των στόχων της Συνθήκης του Κιότο.

Ανάλογοι οργανισμοί, μικρότερης δυναμικότητας, υπάρχουν και στα Κρατίδια, υπό διάφορες εκάστοτε ονομασίες και διοικητικές δομές. Στη Βαυαρία λ.χ. υπάρχει ένας μεγάλος οργανισμός για την προστασία του περιβάλλοντος (Baye-risches Landesamt für Umwelt), με μεικτό χαρακτήρα (έρευνα, σχεδιασμός, άσκηση διοικήσεως), που αριθμεί περί τους χίλιους επιστήμονες, τεχνικούς και διοικητικούς υπαλλήλους και εδρεύει στο Augsburg. Η Βαυαρική Ακαδημία για την προστασία του περιβάλλοντος και του τοπίου (Bayerische Akademie für Naturschutz und Landschaftspflege) έχει αμιγώς επιστημονικό χαρακτήρα.

7. Πρόταση: Συνήθως η παρουσίαση προτύπων καταλήγει σε πρόταση. Αλλά η πρόταση ανήκει σ' εκείνους που έχουν το προνόμιο και την ευθύνη της αποφάσεως. Συνήθως διατυπώνεται εσχάτως η απαίτηση για τη δημιουργία αποτελούς Υπουργείου Περιβάλλοντος. Ανεξαρτήτως, αν η χωροταξία και η πολεοδομία ανήκουν αναγκαστικά στην ύλη ενός τέτοιου Υπουργείου, πάντως ένα τέτοιο υπουργείο για να αποτελέσει εργαλείο προόδου θα πρέπει να είναι ένας πολύ σοβαρός οργανισμός. Όχι ένας οργανισμός με εύχους τίτλους και ονόματα. Ένα Υπουργείο Περιβάλλοντος που ιδρύεται για να δημιουργήσει άλλοθι θα είναι όχι απλώς μια άχρηστη επιλογή αλλά μια πολύ βλαβερή λύση. Όλα, ατυχώς, εξαρτώνται από την **γνησιότητα των προθέσεών μας**: πολιτών και πολιτικών, κυβερνώντων και αντιπολιτευομένων, εχθρών αλλά και φίλων του περιβάλλοντος.

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η Προστασία του Περιβάλλοντος στην Ελλάδα: Επισκόπηση και Προοπτική

Γιώργος Παπαδημητρίου
Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Εισαγωγή

Η προστασία του περιβάλλοντος στη χώρα μας εγκαινιάσθηκε ουσιαστικά το 1975 με τη θέσπιση του άρθρου 24 του Συντάγματος, οι διατάξεις του οποίου λειτούργησαν ως καταλύτης για την προώθηση νόμων και κανονιστικών πράξεων. Το περιβαλλοντικό δίκαιο άρχισε να εμπλουτίζεται σημαντικά με κοινοτικούς κανόνες, οι οποίοι από την αρχή της δεκαετίας του '80 διεισδύουν στην έννομη τάξη μας. Τέλος, διεθνείς συμβάσεις, με ευρεία ή περιορισμένη εμβέλεια, ενίσχυναν και αυτές με τη σειρά τους το σώμα των σχετικών κανόνων. Με αυτούς τους όρους αποκτήσαμε, παρά τα κενά και τις αντιφάσεις που συναντούμε αναπόφευκτα, μια σύγχρονη κατά βάση περιβαλλοντική νομοθεσία.

Θα μπορούσε να πει λοιπόν κανείς ότι με την πάροδο του χρόνου το περιβαλλοντικό δίκαιο εισήλθε στη φάση της ενηλικίωσης. Κατά τη μακρά σχετικά αυτή διαδρομή διακρίνουμε τρεις περιόδους: α) από τη θέσπιση του Συντάγματος ως την ίδρυση του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου Επικρατείας (1975-1991), β) από την ίδρυση του ως την αναθεώρηση του Συντάγματος (1991-2001), και γ) από το 2001 ως σήμερα. Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να σχηματίσω ορισμένα χαρακτηριστικά κάθε περιόδου.

2. Η περίοδος των αναζητήσεων

Η σημασία και η εμβέλεια των ορισμών του άρθρου 24 του Συντάγματος άρχισε να αναδειχθεί. Τα πρώτα χρόνια της ισχύος του η νομοθετική κίνηση για την προστασία του περιβάλλοντος ήταν περιορισμένη. Το ίδιο ισχύει και για τη νομολογία των δικαστηρίων, αφού οι περιβαλλοντικές υποθέσεις που καλούνταν να κρίνουν ήταν λίγες. Επίσης, αν και η επιστημονική καλλιέργεια του περιβαλλοντικού δικαίου έκανε τα πρώτα βήματα, δεν είναι δυνατόν να γίνει σοβαρά λόγος για τη διαμόρφωση ενός ειδικού κλάδου.

Η συμμετοχή της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες από το 1981 αποτέλεσε ορόσημο για τη θεματική αύξηση των περιβαλλοντικών κανόνων καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '80. Η εναρμόνιση της νομοθεσίας μας προς το κοινοτικό δίκαιο έδωσε το έναυσμα για τη ρύθμιση περιοχών, στις οποίες ο νομοθέτης δεν είχε εκδηλώσει ως τότε ενδιαφέρον. Παράλληλα, θεσπίστηκαν τα πρώτα σημαντικά εθνικά νομοθετήματα, όπως ο ν. 1650/1986 για την προστασία του περιβάλλοντος. Τέλος, η συχνότερη επώληση και εφαρμογή των ορισμών του άρθρου 24 του Συντάγματος από το Συμβούλιο Επικρατείας και οι προσπάθειες της επιστήμης για την αναζήτηση του κανονιστικού πλούτου που περιέχεται έδιναν ώθηση στη διαμόρφωση του περιβαλλοντικού δικαίου.

3. Προς την ενηλικίωση

Στην αρχή της δεκαετίας του '90 είχαν έτοιμοι δημοσιευθεί οι προϋποθέσεις για την πορεία προς την ενηλικίωση της προστασίας του περιβάλλοντος και του περιβαλλοντικού δικαίου. Καθοριστική τομή αποτελεί εν προκειμένω, κατά γενική παραδοχή, η υπαγωγή των περιβαλλοντικών υποθέσεων σε ειδικό σχηματισμό του Συμβουλίου Επικρατείας, το Ε' Τμήμα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου διαπλάσθηκε ο κορμός της σχετικής νομολογίας του δικαστηρίου και οι βασικές θέσεις της. Αυτή με τη σειρά της έδωσε πλούσια εναύσματα στην επιστήμη, ενώ ο γόνιμος διάλογος θεωρίας και νομολογίας έθεσε στέρεες βάσεις για την παρατέρα ανάπτυξη του περιβαλλοντικού δικαίου.

Αν και η πρόοδος που συντελέστηκε σε όλα τα επίπεδα ήταν σημαντική, η εφαρμογή των κανόνων του εξακολούθησε να παρουσιάζει μεγάλα προβλήματα. Είχε ήδη διαφανεί ότι η παρατέρα διείσδυση της νέας γενιάς κοινωνικών κανόνων και η εξειδίκευση της νομολογίας του Συμβουλίου Επικρατείας δεν αρκούσαν από μόνες τους για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των προ-

βλημάτων που συσσωρεύονταν. Εκτός αυτού, η ένταση στη σχέση, αφενός ιδιοκτησίας και περιβάλλοντος και αφετέρου ανάπτυξης και αειφορίας, άρχισε να προσλαμβάνει από περιεχόμενο και να απασχολεί ολοένα και περισσότερο την πολιτική.

4. Προς μια νέα ισορροπία

Η αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001 έδωσε λαβή για την πιο έντονη συζήτηση που έγινε ως σήμερα στη χώρα μας σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος. Ενώ η κυβέρνηση επιδίωκε να προωθήσει ρυθμίσεις για τον «εξορθολογισμό» ορισμένων διατάξεων του άρθρου 24, οι περιβαλλοντικές οργανώσεις πέτυχαν να σηματοδοτήσουν ένα ισχυρό κοινωνικό μέτωπο για να εκφράσουν την αντίθεσή τους σε κάθε τροποποίησή του. Από την ανταπαράθεση αυτή κερδισμένη βγήκε η προστασία του περιβάλλοντος, αφού το Σύνταγμα εμπλουτίσθηκε με νέες φιλικότερες προς αυτήν ρυθμίσεις. Πρόκειται για μια παραδοξότητα, η οποία δεν είναι ίσως εύκολο να εξηγηθεί.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σχεδιασμός και η εκτέλεση των ολυμπιακών έργων και των αναγκαίων υποδομών για την πραγματοποίηση των Ολυμπιακών Αγώνων αποτέλεσαν δοκιμασία για το περιβαλλοντικό κεκτημένο που είχε διαπλάσσει η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας. Η χωροταξική και πολεοδομική επιβάρυνση του Λεκανοπεδίου και τα ασφυκτικά χρονοδιαγράμματα επέβαλλαν την παρέμβαση του νομοθέτη και τη θέσπιση *ad hoc* ρυθμίσεων οριακής κάποτε συνταγματικότητας. Όπως ήταν αναμενόμενο, τα περισσότερα έργα υποβλήθηκαν στην κρίση του δικαστηρίου, χωρίς όμως κατά κανόνα επιπτώσεις για την κατασκευή τους.

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας που διανύουμε σφραγίστηκαν γενικότερα από την προσπάθεια του Συμβουλίου Επικρατείας να αμβλύνει υπερβολές και να εξορθολογίσει ορισμένες θέσεις της νομολογίας του που, σύμφωνα με επικριτές του, φαίνεται να υπερβαίνουν τα εσκαμμένα. Με το ίδιο πνεύμα κινήθηκε βασικά και ο νομοθέτης στις περιορισμένες μάλλον πρωτοβουλίες του. Τέλος, συνεχίστηκε η καλλωπρία του περιβαλλοντικού δεκαίου, ενώ άρχισε με δειλά βήματα ο διάλογος μεταξύ νομικών και εκπροσώπων άλλων επιστημών.

5. Απόπειρα ανατροπής

Η ανακίνηση της αναθεώρησης του άρθρου 24 τον Ιανουάριο του 2006 έθεσε πάλι επί τάπητος την προστασία που επιφυλάσσει το Σύνταγμα στο περιβάλλον. Η ιστορία φάνηκε προς στιγμήν να επαναλαμβάνεται με όρους ανάλογους με εκείνους που γνωρίσαμε την περίοδο 1999-2001. Τη φορά αυτή η πρόταση προβλέπει μάλιστα την ίδρυση Συνταγματικού Δικαστηρίου, η οποία ως στόχο έχει, μεταξύ των άλλων, την αποδυνάμωση της δικαιοδοσίας σε περιβαλλοντικά ζητήματα του Συμβουλίου Επικρατείας και ιδίως του Ε' Τμήματος.

Η πρωτοβουλία αυτή φαίνεται όμως ότι θα έχει άδοξο τέλος. Μια ακόμη πολιτική σκισμαχία θα αποδειχθεί έτσι μάταιη. Είναι καιρός να συνειδητοποιήσουμε ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος δεν συμβάλλει στην αντιμετώπιση των οξυμμένων περιβαλλοντικών προβλημάτων. Μήπως έφταξε το Σύνταγμα που δεν προωθήθηκε η χωροταξιακή αναδιοργάνωση της χώρας, η πολεοδομική ανασυγκρότησή της, η κατάρτιση δασικών χαρτών και η σύνταξη δασολογίου, η διαφύλαξη του δασικού πλούτου, η αειφορική διαχείριση ευαίσθητων οικοσυστημάτων και η προστασία των μνημείων; Μήπως οι παραπάνω σκοποί δεν είναι πρωταρχικό μέλημα κάθε σύγχρονης πολιτείας; Βέβαιο είναι ότι η μη ικανοποίησή τους δεν μπορεί να αποδοθεί στο Σύνταγμα.

6. Το χάσμα μεταξύ κανόνων και εφαρμογής τους

Από όσα ανέφερα προκύπτει ότι για τη διαχείριση του περιβάλλοντος και την αειφόρο ανάπτυξη ισχύουν παράλληλα εθνικοί, κοινοτικοί και διεθνείς κανόνες. Αν και διαπιστώνουμε ακόμη κενά, ασάφειες και ανεπάρκειες, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα τελευταία χρόνια έχει επιτευχθεί σημαντική πρόοδος στην περιβαλλοντική νομοθεσία. Προβλήματα πάντως, και μάλιστα εκρηκτικά, συναντούμε κατά την εφαρμογή των περιβαλλοντικών κανόνων στην πράξη.

Αρκεί να αναλογισθεί κανείς τις διάχυτες δυσλειτουργίες και παθογένειες που ενδημούν τόσο στο πολιτικό όσο και στο διοικητικό μας σύστημα. Από παλιά έχουμε ενστερνισθεί το κανονιστικό πρότυπο και εξακολουθούμε να παραμένουμε προσηλωμένοι στη λογική του. Πιστεύουμε δηλαδή ότι με την εισαγωγή νέων θεσμών και τη θέσπιση νέων κανόνων είναι δυνατόν να αντιμετωπισθούν τα συσσωρευόμενα προβλήματα. Η αντίληψη αυτή είναι όμως ατελής για τη λύση τους, σε περιοχές μάλιστα, όπως το περιβάλλον και η αειφόρος ανάπτυξη, που απαιτούν στην εποχή μας σύγχρονες, σύνθετες και απαιτητικές δράσεις.

Αν δεν προσανατολισθούμε στο επιχειρησιακό πρότυπο, το χάσμα μεταξύ των κανόνων και της εφαρμογής τους θα παραμένει μεγάλο και θα διευρύνεται. Θα περίμενε κανείς, ύστερα από εικοσιπέντε χρόνια συμμετοχής μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, να παύσουμε να αγνοούμε τη λογική που δεσπόζει σ' αυτήν. Θα έπρεπε δηλαδή να είχαμε προ πολλού υιοθετήσει το επιχειρησιακό πρότυπο, διατηρώντας βέβαια ό,τι είναι αναγκαίο και χρήσιμο από το κανονιστικό.

Με άλλα λόγια, επιβάλλεται να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στην εκπόνηση και την προώθηση ολοκληρωμένων σχεδίων, τα οποία θα ήταν σε θέση να επιλύουν κατά τρόπο ικανοποιητικό τα προβλήματα. Απαιτείται δηλαδή η οργάνωση ενός αξιόπιστου συστήματος, το οποίο να εγγυάται την εφαρμογή των κανόνων με προσωπικό υψηλών προδιαγραφών, την κατάλληλη στέγαση των υπηρεσιών, τον απαραίτητο εξοπλισμό τους, τη διάθεση των αναγκαίων πόρων, την επεξεργασία προγραμμάτων δράσης, την παρακολούθηση της εφαρμογής τους και την αποκραυστάλλωση σταθερών και βέλτιστων πρακτικών. Κοντολογίς, πρέπει να υιοθετήσουμε τις προδιαγραφές που ακολουθεί κάθε σύγχρονη πολιτεία για την περιβαλλοντική διακυβέρνηση.

7. Προοπτική

Η παράλληλη ισχύς εθνικών, ενωσιακών και διεθνών κανόνων θέτει ένα μείζον πρόβλημα, το οποίο δεν έχει ακόμη συνειδητοποιηθεί: την ανάγκη επεξεργασίας και προώθησης προγραμμάτων, δράσεων και μέτρων με από περιεχόμενο και μετρήσιμες αποδόσεις. Με άλλα λόγια, το κανονιστικό πρέπει να συνυπάρχει λειτουργικά με το επιχειρησιακό πρότυπο, ώστε η εφαρμογή των κανόνων να μη μετεωρίζεται επί μακρόν. Αυτό συμβαίνει σε μας, όπου δεσπόζει ανέκαθεν το κανονιστικό πρότυπο.

Οι επισημάνσεις που προηγήθηκαν επιβάλλουν να σκεφθούμε ορισμένα πράγματα από την αρχή. Η προστασία του περιβάλλοντος και η αειφόρος ανάπτυξη πρέπει να αποτελούν πρωταρχικό μέλημα της Πολιτείας. Στην περίπτωση της δοκιμάζεται άλλωστε στην πράξη όχι μόνο το εθνικό αλλά και το ενωσιακό και το διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το μεγάλο χάσμα μεταξύ κανόνων και εφαρμογής τους οφείλεται στις αδυναμίες του πολιτικού και του διοικητικού συστήματός μας. Για τη λειτουργία του δεν είμαστε βέβαια άμοιροι ευθύνες. Ελπίζω να συμφωνήσουμε όλοι ότι ήρθε η ώρα να γυρίσουμε σελίδα και να αλλάξουμε παράδειγμα.

8. Επίμετρο

Πρωταγωνιστής σε αυτήν την προοπτική πρέπει να είναι η κοινωνία των πολιτών. Μόνο με την ενεργαποίησή της θα καταστεί δυνατή η σφυρηλάτηση μιας σύγχρονης οικολογικής συνείδησης. Η Πολιτεία σε όλες τις εκφάνσεις της, όπως δείχνουν καθημερινά οι πράξεις και οι παραλείψεις της, δεν είναι σε θέση να διασφαλίσει την προστασία του περιβάλλοντος και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Τις δυνατότητές της τις δοκιμάσαμε και τις γνωρίζουμε καλά. Πρέπει γι' αυτό να εντείνουμε τις πιέσεις μας, με τις πρωτοβουλίες και τους αγώνες μας, για να πεισθεί να ενστερνισθεί τη λογική μιας σύγχρονης περιβαλλοντικής διακυβέρνησης.

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

*Προς ένα Ολιστικό Πρότυπο Λειτουργίας
του Πλανήτη*

Γιάννης Παλαιοκρασσάς

πρώην Υπουργός και Επίτροπος Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων,
Αντιπρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας

Εισαγωγή

Πριν 14 χρόνια ως Επίτροπος της Ευρωπαϊκής Ένωσης αρμόδιος για το Περιβάλλον, αλλά και την αλιεία, πρότεινα ένα νέο πρότυπο ανάπτυξης, με κύρια ειδοποιό διαφορά την ένταξη περιβαλλοντικών και κοινωνικών αξιών στην οικονομία της αγοράς. Η πρότασή μου έγινε ενθέρμως δεκτή από τον τότε Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Jacques Delors και διατυπώθηκε ως τελευταίο κεφάλαιο στην Δεκτή Βίβλο για την Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα και Απασχόληση, που εγκρίθηκε από το Συμβούλιο Κορυφής των Βρυξελλών τον Δεκέμβριο του 1993. Επομένως, η πολιτική σκοπιμότητα της αλλαγής του σημερινού προτύπου ανάπτυξης έχει αναγνωριστεί από τότε. Σήμερα, όμως, που ζούμε τον εφιάλτη της κλιματικής αλλαγής στην καθημερινότητα μας, η αλλαγή αυτή έχει γίνει απόλυτη αναγκαιότητα.

Σε προηγούμενα μαθήματα, αρκετοί ομιλητές (μαζί κι' εγώ), αναλύσαμε τα αδιέξοδα στα οποία μας έχει οδηγήσει το σημερινό απαρχαιωμένο πρότυπο, με την αγκύλωση του στις συνθήκες της βιομηχανικής κοινωνίας, που έχουν παρέλθει προ πολλού. Το πρότυπο αυτό όμως, χάρη στις ισχυρές δυνάμεις αδράνειας των κοινωνιών μας, επιβιώνει – και μάλιστα σε παγκόσμιο επίπεδο – και παράγει ανεργία, παρασικονομία και εγκληματική οικονομία, διάσπαση της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης, ανισοκατανομή πόρων και ευνοημάτων και πλά-

να απ' όλα καταστροφή του περιβάλλοντος, σε βαθμό που να απειλείται η επιβίωση του ανθρώπου στον πλανήτη, μέσα στον αιώνα μας.

Το βασικό αίτιο αυτής της καταστροφής είναι, ότι το σημερινό πρότυπο της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς βασιζέται σχεδόν αποκλειστικά στην αξία του κεφαλαίου, αναγνωρίζει εν μέρει την αξία της ανθρώπινης προσπάθειας και κατά τα λοιπά εκμεταλλεύεται τον άνθρωπο, ενώ αγνοεί προκλητικά την αξία του περιβάλλοντος. Σε καθαρά οικονομικούς όρους, ανάμεσα στους τρεις συντελεστές της παραγωγής – φυσικούς πόρους, εργασία και κεφάλαιο – το σημερινό πρότυπο προωθεί την μεγέθυνση του οικονομικού κεφαλαίου, αναγνωρίζει και εκμεταλλεύεται τον άνθρωπο κυρίως ως καταναλωτικό ζώον, ενώ καταπνέει ολοκληρωτικά το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον.

Παράλληλα, το ισχυριζόμενο σημερινό πρότυπο δείχνει σκιφή σημαδία μιας προϊούσας διύλισης: το σύστημα των ανθρώπινων οικισμών σχεδιάζεται και λειτουργεί άσχετα από την οικονομία και την κοινωνία, ενώ οι κεφαλαιαγορές έχουν προ πολλού αυτονομηθεί από την παραγωγική διαδικασία, έχοντας ως προϊόν την κερδοσκοπία και δράση που προσομοιάζει στους κοιμήτες. Οι πιο πρόσφατα αυτονομημένοι κλάδοι της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας είναι η διεθνής εγκληματική οικονομία (δουλεμπόριο, εμπόριο ναρκωτικών και λευκής σάρκας) και το Διαδύτυο. Όλα αυτά τροφοδοτούν την παγκόσμια οικονομία με μια ανέλεγκτη και πρωτοφανή σε όγκο ρευστότητα και της προσδίδουν μια επικίνδυνη αστάθεια. Ταυτόχρονα, αυξάνουν την ανισοκατανομή εισοδήματος και καταστρέφουν την κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη.

Προς ένα νέο ολιστικό πρότυπο

Για όλους τους παραπάνω λόγους, σήμερα παρά ποτέ, προβάλλει επιτακτική η αναγκαιότητα δημιουργίας ενός νέου ολιστικού προτύπου ανθρώπινης δραστηριότητας, με τα εξής χαρακτηριστικά:

Την ένταξη των περιβαλλοντικών και κοινωνικών αξιών στον μηχανισμό της αγοράς, διαχρονικά με ορίζοντα αρκετών γενεών.

Την οργανική ένταξη όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων (οικονομικών, κοινωνικών, οικιστικών, εκπαιδευτικών, πολιτισμικών και άλλων) σε ενιαίο πρότυπο.

Την κατανομή των πόρων και την επακόλουθη ανάπτυξη δραστηριοτήτων, προς ενιαία κατεύθυνση αειφορίας, αντί των τωρινών αλληλοσυγκρούσεων και αλληλοαναιρέσεων.

Πρέπει να γίνει κατανοητό, ότι η συνέχιση της σημερινής συμπεριφοράς της καταναλωτικής κοινωνίας μας οδηγεί, με ιλιγγιώδη ταχύτητα, στην εξάντληση των

φυσικών πόρων και στην διατάραξη των οικολογικών και βιολογικών ισορροπιών, που πάνω τους στηρίζεται η ανθρώπινη ζωή στην γη. Οδηγεί σε μια εντροπία ενέργειας και ρύπων, με την διατάραξη των δύο βασικών γήινων ισοζυγίων της αποδοχής/ακτινοβολίας κοσμικής ενέργειας και της παραγωγής/απορρόφησης ρύπων, τα οποία σε μεγάλη έκταση αλληλοσυνδέονται.

Η μόνη ελπίδα επιβίωσης της ανθρωπότητας είναι να αποκατασταθούν τα δύο αυτά ζωτικά ισοζύγια. Το εγχείρημα είναι πολύ δύσκολο, αφού τα ισοζύγια έχουν ήδη διαταραχθεί, ενώ από την άλλη πλευρά οι αναπτυσσόμενοι λαοί της γης διεκδικούν, δικαίως, την ανάπτυξη με στόχο την συμμετοχή τους στην κοινωνία της αφθονίας. Ο μοναδικός τρόπος για την επίτευξη και των δύο στόχων, είναι μια τίτνια παγκόσμια προσπάθεια για την μείωση της ενεργειακής έντασης των κοινωνιών μας, την στροφή στις ΑΠΕ και, ταυτόχρονα, την αντιστροφή της καταστροφής των δασών. Υπογραμμίζω ότι ο παράγων των δασών έχει διττή σημασία: από την μια μεριά, η παρπίνλησή τους εκλάνει τεράστιες ποσότητες διοξειδίου του άνθρακα, ενώ από την άλλη η διατήρησή τους επιτρέπει την απορρόφηση μεγάλων ποσοτήτων διοξειδίου.

Η παραπάνω προσπάθεια προϋποθέτει συντονισμένες ενέργειες σε τίτνια κλίμακα για την αλλαγή των προτύπων κατανάλωσης, παραγωγής, επένδυσης – ιδίως σε ότι αφορά στις μεταφορές, στην ενέργεια και στην ανάπτυξη και λειτουργία των οικισμών – για την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών και υποδομών, καθώς και για μια νέα παιδεία και πολιτισμό, Επιπλέον – και εδώ είναι το κρίσιμο σημείο – η προσπάθεια πρέπει να συνοψιστεί μέσα σε δύο-τρεις το πολύ δεκαετίες.

Απαιτείται τέτοια ταχύτητα και τέτοιος συντονισμός ενεργειών, χωρίς καμιά απολύτως τριβή ή απώλεια, που μόνο με την εφαρμογή ενός **ολιστικού προτύπου**, όπως το παραπάνω μπορούν να επιτευχθούν. Πιστεύω ότι η αναγκαιότητα και το τεράστιο όφελος, που θα έχει όλη η κτίση από αυτό, είναι προφανή. Εν τούτοις είναι σκόπιμο να κάνουμε κατά το δυνατόν σαφέστερο τον τρόπο της λειτουργίας του και τις επιπτώσεις του στο περιβάλλον και στον άνθρωπο.

Θα ξεκινήσω με το πρώτο χαρακτηριστικό του προτύπου, που αναφέρθηκε παραπάνω, δηλαδή την **ένταξη των περιβαλλοντικών και κοινωνικών αξιών στον μηχανισμό της αγοράς**. Και πρώτα από όλα: **γιατί αυτή η επιλογή του μηχανισμού της αγοράς**; Οι περισσότεροι οικολόγοι τον θεωρούν ανάθεμα, ενώ ακόμη και οι ίδιοι οι οικονομολόγοι αναφέρουν την καταστροφή του περιβάλλοντος ως κλασικό παράδειγμα **αποτυχίας της αγοράς**. Υποστηρίζω ότι η επιλογή αυτή είναι αναγκαία για δύο λόγους:

Πρώτον, γιατί το πρόβλημα έγκειται στην ανισοκατανομή και την κατάχρηση των φυσικών πόρων και ο μηχανισμός της αγοράς έχει αποδειχθεί διαχρονικά και παγκόσμια, ως το αποτελεσματικότερο μέσο κατανομής πόρων.

Δεύτερον, γιατί αν προσπαθήσουμε να προστατεύσουμε το περιβάλλον μόνο με άλλα μέσα (π.χ. με νομοθεσία ή την εκπαίδευση), ενάντια στις δυνάμεις της αγοράς, η μάχη είναι χρονοβόρα, πανάκριβη και τις περισσότερες φορές χαμένη εκ των προτέρων. Ούτως ή άλλως δεν προτείνω την κατάργηση των άλλων μέσων, αλλά την συμμαχία της αγοράς, που οδηγεί στην πρόληψη αντί για την αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ή κοινωνικής ζημίας.

Εδώ πρέπει να διαλύσουμε και μια παρεξήγηση. Όπως προανέφερα, ιστορικά ο τύπος της ανάπτυξης που παράγει η οικονομία της αγοράς είναι πράγματι επιζήμιος για το περιβάλλον και την κοινωνική συνοχή. Θα ήταν άδικο όμως να καταλογίσουμε αυτό το αναμφίβολο κακό στον μηχανισμό της αγοράς. Η αγορά είναι ένας απλός μηχανισμός, δεν είναι ιδεολογία. Λειτουργεί με όποια κριτήρια θεσπίσει το θεσμικό πλαίσιο, που επιλέγει η κάθε κοινωνία. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι η βιομηχανική κοινωνία δεν ενσωμάτωσε στον μηχανισμό της αγοράς τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές αξίες, όπως το έκανε για τις οικονομικές αξίες. Και αυτό οφείλεται, όπως μας απέδειξε σε μια λαμπρή ομιλία του ο Μητροπολίτης Περγάμου κ. Ιωάννης, στις φιλοσοφικές και θεολογικές αντιλήψεις για την φύση και τον άνθρωπο, που επικρατούσαν στην Δύση κατά την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης.

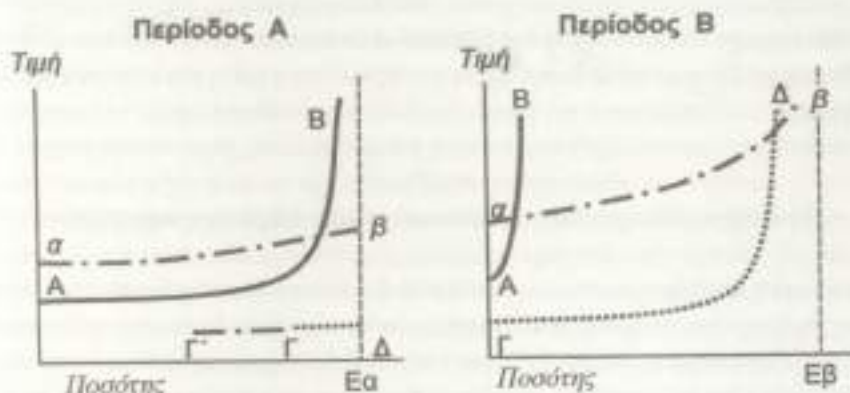
Τους τρόπους και τους μηχανισμούς ένταξης των περιβαλλοντικών αξιών, που επιτυγχάνεται με την ενσωμάτωση του εξωτερικού περιβαλλοντικού κόστους στις τιμές, τους έχω ήδη αναπτύξει στο πέμπτο μάθημα αυτής της σειράς. Εκτός από τις νομοθετικές και διοικητικές ρυθμίσεις, που σε πολλές περιπτώσεις οδηγούν σε μερική τουλάχιστο ενσωμάτωση, τα εργαλεία της αγοράς (*market based instruments*) και ειδικότερα οι περιβαλλοντικοί φόροι και τα συστήματα εμπορεύσιμων αδειών ρύπανσης είναι τα κυριότερα μέσα.

Δυστυχώς στον τομέα των κοινωνικών αξιών δεν έχει προχωρήσει η μελέτη του εξωτερικού κοινωνικού κόστους στον ίδιο βαθμό και χρειάζεται αρκετή ακόμη προσπάθεια, για να φτάσουμε να προσδιορίσουμε π.χ. το κόστος της αλλοτρίωσης, που προκαλείται από την μετακίνηση πληθυσμών ή από την παρατεταμένη ανεργία των νέων. Είμαι βέβαιος, όμως, ότι εάν ειραρμόσουμε τις σημερινές τεχνικές οικονομικής αξιολόγησης στην κατεύθυνση αυτή, θα έχουμε άμεσα αποτελέσματα.

Ο χρονικός ορίζοντας του περιβαλλοντικού κόστους

Το θέμα αυτό είναι ζωτικό, ιδίως σε σχέση με τους εξαντλήσιμους φυσικούς πόρους, όπως π.χ. το πετρέλαιο, ο άνθρακας, το φυσικό αέριο, ή τα διάφορα μέταλλα. Το θέμα με απασχόλησε στη δεκαετία του 1990 και κατέληξα στην δια-

μόρφωση μιας καμπύλης της τιμής προσφοράς τους, που επί πολύ χρόνο παραμένει σχεδόν σταθερή, αλλά αυξάνεται περύτερο κατακόρυφα όταν γίνει ορατός ο χρόνος εξάντλησής τους. Η απότομη αυτή αύξηση λειτουργεί και ως σήμα προς την τεχνολογία για την ανεύρεση υποκατάστατων πρώτων υλών.

Η εξέλιξη αυτή περιγράφεται στο παραπάνω σχήμα, όπου η καμπύλη ζήτησης του φυσικού πόρου Χ ακολουθεί την πορεία ΑΒ, με την τιμή να ανεβαίνει πολύ ελαφρά, όσο απέχουμε από το σημείο εξάντλησης Εα και να ανεβαίνει σχεδόν κάθετα όταν η εξάντληση είναι ορατή. Τότε η τεχνολογία στρέφεται στην παραγωγή ενός υποκατάστατου Υ, με την καμπύλη ζήτησης του ΓΔ να ακολουθεί παρόμοια πορεία, μέχρις ότου κατά την Περίοδο Β φτάσουμε στο σημείο και της δικής του εξάντλησης (Εβ). Η καμπύλη αυτή εξηγεί και την πορεία των τιμών του πετρελαίου και πρέπει να ομολογήσω ότι με βάση αυτή την καμπύλη σε συνδυασμό με τις προβλέψεις του *Rocky Mountain Institute*, του Κολοράντο, ότι τα εκμεταλλεύσιμα αποθέματα πετρελαίου θα πρέπει να εξαντληθούν περί το 2060, μπόρεσα να προβλέψω από το 2004 την τιμή των \$ 100 δολ./βαρέλι.

Σε τέτοιες περιπτώσεις, είναι αναγκαίο προκειμένου να εφαρμόσουμε την αρχή της αειφορίας για τις νέες γενεές, να προβλέψουμε ένα περιβαλλοντικό κόστος εξάντλησης και να το εντάξουμε στις τιμές τουλάχιστον τρεις γενεές πριν (καμπύλη αβ), με τα ακόλουθα ευεργετικά αποτελέσματα:

Η κατανάλωση περιορίζεται στην αναγκαία χρήση και γενικά αποφεύγεται η σπατάλη του αγαθού.

Η τεχνολογία παίρνει έγκαιρα το σήμα, ανακαλύπτει νωρίτερα το σχετικό υποκατάστατο (από το σημείο Γ' αντί Γ) και τελικά αποφεύγεται η εξάντληση του αγαθού.

Οι παραπάνω αλλαγές οδηγούν στην διαφύλαξη αυτού του εξαντλήσιμου και συνήθως πολύτιμου φυσικού πόρου για αρκετές μελλοντικές γενεές.

Πρέπει να τονιστεί ότι τα περισσότερα αγαθά αυτής της κατηγορίας, έχουν πάνω από μία χρήσεις και ότι για μερικές από αυτές δεν υπάρχουν εφικτά υποκατάστατα. Για παράδειγμα το πετρέλαιο δεν είναι μόνο καύσιμο, αλλά και πρώτη ύλη για την φαρμακευτική βιομηχανία, καθώς και για τις βιομηχανίες χρωμάτων και πλαστικών, όπου ενδεχομένως δύσκολα αντικαθίσταται. Μια τέτοια διαδικασία μπορεί λοιπόν να το διαφυλάξει για τις πιο αναγκαίες και λιγότερο μαζικές χρήσεις.

Η αναγκαιότητα του ολιστικού χαρακτήρα του προτύπου

Τονίστηκε η ανάγκη για την οργανική ένταξη όλων των εκφράσεων της ανθρώπινης δράσης (οικονομικής, κοινωνικής, οικιακής, εκπαιδευτικής, πολιτισμικής κλπ.) σε ένα ενιαίο πρότυπο. Ο λόγος είναι απλός: σήμερα η καθεμιά από αυτές τις βασικές συνιστάμενες της ενιαίας ανθρώπινης οντότητας ακολουθεί το δικό της πρότυπο, με αποτέλεσμα την σύγκρουση και συχνά την αλληλοεξουδετέρωση. Ο μόνος κοινός παρονομαστής είναι το κόστος, εξ ου και οι μάχες για πιστώσεις στην υγεία, την παιδεία, την έρευνα και τεχνολογία, τον πολιτισμό. Περιγράψαμε δε, πώς ο αποκλεισμός του περιβαλλοντικού και του κοινωνικού κόστους από τον μηχανισμό της αγοράς οδηγεί σε υποβάθμιση ή καταστροφή του περιβάλλοντος και του κοινωνικού ιστού.

Αντίστοιχα φαινόμενα έχουμε στον οικιακό και τον εκπαιδευτικό τομέα. Στον μεν πρώτο γιατί ο χωροταξικός σχεδιασμός και η λειτουργία των πόλεων, αγνοεί τις οικονομικές και τις περιβαλλοντικές παραμέτρους, με αποτέλεσμα την μεγάλη ρύπανση και τον πολλαπλασιασμό του κόστους ανάπτυξης και λειτουργίας των οικισμών. Και στον δεύτερο γιατί δεν υπάρχει σχέση αγοράς εργασίας και εκπαιδευτικού συστήματος, με πρώτο θλιβερό αποτέλεσμα την αυξημένη ανεργία των πτυχιούχων.

Αντίθετα από ότι κοινώς νομίζεται, η οργανική αυτή ένταξη των φαινομενικά διαφορετικών ανθρώπινων δραστηριοτήτων σε ένα ενιαίο πρότυπο δεν είναι τόσο δύσκολο εγχείρημα. Θα δώσω δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Πρώτον, εάν κατά τον χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό υπολογιζόταν το περιβαλλοντικό και κοινωνικό κόστος λειτουργίας των μεταφορικών και άλλων δικτύων των οικιστικών περιοχών, ως βασικό κριτήριο επιλογής του Α ή Β σχεδίου, και ακολούθως βάσει αυτού υπολογιζόταν τόσο η τιμολόγηση των δικτύων, όσο και η φορολογία της ακινήτου περιουσίας και τα δημοτικά τέλη, είναι

βέβαιο ότι θα είχαμε μια άμεση διασύνδεση του οικιστικού σχεδιασμού με την προστασία του περιβάλλοντος και την ποιότητα ζωής.

Δεύτερον, εάν αναγνωριζόταν η ανθρώπινη γνώση και δεξιότητα ως δαπάνη υποκείμενη σε απόσβεση, είτε η αρχική προ της πρώτης απασχόλησης με δικαιούχο τον εργαζόμενο, είτε η κατά την απασχόληση με δικαιούχο τον εργοδότη, θα δημιουργείτο ένα ισχυρότατο κίνητρο τόσο για τις επιχειρήσεις να απασχολούν εκπαιδευμένο προσωπικό, όσο και για τους νέους να έχουν δια βίου εκπαίδευση.

Μήπως δεν έχουμε και απτά παραδείγματα από την αναγνώριση των χορηγιών των επιχειρήσεων προς εκπαιδευτικά ή πολιτιστικά ιδρύματα ως εκπεστέων δαπανών και πώς οδήγησαν σε κάθετη αύξηση των σχετικών κονδυλίων;

Τέτοιο μηχανισμοί ένταξης σε ένα ενιαίο σύστημα, που θα βασίζεται για την λειτουργία του σε ένα διενεργούμενο μηχανισμό αγοράς και στην κατάλληλη για τον σκοπό αυτό δημοσιονομική πολιτική, δεν είναι δύσκολο να μελετηθούν και να γίνουν πράξη μέσα σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα.

Ένα παράδειγμα: ολιστικό πρότυπο για χωροταξικό σχεδιασμό

Σε μια μελέτη την οποία είχα γράψει, όταν δίδασκα στο Brasenose College του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης οικονομικά του περιβάλλοντος, είχα προσεγγίσει τις βασικές παραμέτρους που πρέπει να περιέχονται σε ένα ολιστικό πρότυπο για χωροταξικό σχεδιασμό. Θεωρώ ότι δεν θα ήταν άστοχο να τις παραθέσω:

α. Οικονομική βάση (ανά γεωγραφική περιοχή του σχεδίου)

όγκος και αξία οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας κατά τύπο

προκύπτουσες θέσεις εργασίας, κατά τις ίδιες διακρίσεις

χωροθέτηση των παραπάνω μεταβλητών

προκύπτων πληθυσμός (με την εφαρμογή ποσοστών συμμετοχής κατά ηλικία, φύλο, εκπαιδευτικό και πολιτισμικό επίπεδο).

β. Κοινωνική βάση

δημογραφικά χαρακτηριστικά (ηλικία, φύλο, χωροταξική κατανομή).

κατανομή εισοδήματος

εθνικές μειονότητες

πολιτισμικές/θρησκευτικές μειονότητες

αναγκαίες τριτογενείς υπηρεσίες (διοικητικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές, εκπαιδευτικές, ψυχαγωγίας)

γ. Βάση φυσικού σχεδιασμού

τύπος χρήσεων γης (π.χ. μιστές ή διαχωρισμένες).

πισυνότητες, κατά χρήση (οικιακή, βιομηχανική, εμπορική κλπ).

κινητικότητα, απόσταση ημερησίων μετακινήσεων.

δίκτυα μεταφορών, άλλων υπηρεσιών κοινής ωφελείας (κατά μέσο ή είδος υπηρεσίας, χωροθέτηση, δυναμικότητα, ταχύτητα)

κτισμένες επιφάνειες, πράσινο, άλλοι δημόσιοι χώροι.

δ. Περιβαλλοντικά στοιχεία

εκπομπές και απόβλητα κατά κατηγορία (οικιακές περιοχές, βιομηχανία, εμπορικά κέντρα, εγκαταστάσεις υγείας, μεταφορές, άλλες).

φέρουσα ικανότητα του περιβάλλοντος κατά αποδέκτη (ύδατα, αέρας, γη) και όρια εκπομπών.

ενεργειακά χαρακτηριστικά των κτιρίων.

περιβαλλοντικές επιπτώσεις στην υγεία, πανίδα και χλωρίδα.

Είναι φανερό ότι η διατύπωση των πολλαπλών σχέσεων όλων των παραπάνω μεταβλητών σε ένα μαθηματικό πρότυπο δεν είναι απλή υπόθεση. Επαπλέον όμως, το ολιστικό πρότυπο πρέπει να είναι δυναμικό, με την έννοια ότι δεν θα αποτυπώνει απλώς αυτές τις σχέσεις σε ένα σύστημα μαθηματικών τύπων, αλλά θα ενσωματώνει και διαδραστικούς μηχανισμούς, με ικανό αριθμό διαδρομών (*iterations*). Π.χ. ο τύπος και η πυκνότητα των διαφόρων χρήσεων γης καθορίζουν τους όγκους των μετακινήσεων, την κατανομή τους κατά μέσο (εν μέρει), την γη που καταλαμβάνεται και τις εκπομπές/ρύπους. Αλλά η τελική κατανομή κατά μεταφορικό μέσο, επηρεάζεται από την ένταξη του περιβαλλοντικού κόστους (ρύπανση, άλλες οχλήσεις, ατυχήματα) που με την σειρά του επηρεάζεται από παραμέτρους, όπως η μορφολογία του τοπίου ή τα στοιχεία των ανέμων. Υπάρχουν αντίστοιχες σχέσεις μεταξύ κατανομής ενοικημάτων, πυκνοτήτων, χρήσεων γης και μεταφορών, οι οποίες επιπλέον επηρεάζονται και από τα θρησκευτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού.

Αυτή η σειρά παραδειγμάτων αρκεί για να σας πείσει ότι έχουμε να κάνουμε με ένα πολύ σύνθετο αντικείμενο, το οποίο όμως εύκολα αντιμετωπίζεται από τα σύγχρονα συστήματα πληροφορικής. Το ουσιαστικό και δύσκολο τμήμα της δουλειάς είναι η επιλογή των παραμέτρων που θα ενταχθούν στο πρότυπο και η στάθμισή τους, που εκφράζει και τις πολιτικές επιλογές της κάθε κοινωνίας. Πάντως η σημερινή ανάπτυξη της πληροφορικής και των μεταφορικών και άλλων συστημάτων, επιτρέπει την εξασφάλιση μιας ευρείας θέσης επιλογών στον πολίτη, υπό τον όρο ότι πληρώνει και το πλήρες κόστος των επιλογών του και των επιπτώσεών τους στο κοινωνικό σύνολο. Αυτή πιστεύω ότι είναι και η ορθή κατεύθυνση στην σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία των πολιτών.

Η σκοπιμότητα και αναγκαιότητα εφαρμογής του νέου προτύπου

Πιστεύω ότι η αξιολόγηση αυτή δεν μπορεί και δεν πρέπει να γίνει εν κενώ ή ξεκινώντας από μηδενική βάση, αλλά πρέπει να ξεκινήσει από την σημερινή απειλή της κλιματικής αλλαγής, όπως τεκμηριώνεται στην Έκθεση Stern καθώς και στις πρόσφατες Εκθέσεις της Διεθνούς Ομάδας για την Κλιματική Αλλαγή του ΟΗΕ (IPCC). Φαίνεται ότι το φαινόμενο εξελίσσεται τόσο γρήγορα, που ο χρόνος τον οποίο έχουμε για να αντιμετωπίσουμε τις εφιαλτικές συνέπειές του, να ελέγξουμε τα αίτια και ενδεχομένως να αντιστρέψουμε τις εξελίξεις είναι ελάχιστος. Επιβάλλεται άμεση και συντονισμένη δράση. Και αυτή η δράση δεν εξασφαλίζεται παρά με την μετάβαση σε ένα ολιστικό πρότυπο του τύπου που περιγράψαμε.

Παίρνω λοιπόν την αναγκαιότητα του νέου προτύπου ως δεδομένη. Γιατί η συνέχιση των σημερινών αδιόριστων προσπάθειών εκ των υστέρων διόρθωσης των καταστροφών και των στρεβλώσεων, που προκαλεί το απαρχαιωμένο πρότυπο του σήμερα, με ασπίνδετα μέτρα, είναι σίγουρα καταδικασμένη σε αποτυχία. Παρουσιάζει τόσες τριβές ανάμεσά στα ανεξάρτητα και εν πολλοίς αντίπαλα υποσυστήματα και οικοσυστήματα, που «δεν προκάνουμε». Αφήνω κατά μέρος το τεράστιο κόστος σε χρόνο, χρήμα και προσπάθεια, το οποίο απαιτείται για να συντονιστεί το πλήθος των τομεακών προγραμμάτων που απαιτούνται. Μια απλή ανάγνωση της Πρόσινης Βίβλου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, παρότι είναι ακόμα στο στάδιο της έκθεσης ιδεών, θα σας πείσει για την πολυπλοκότητα και την δυσκολία επίτευξης του εγχειρήματος.

Οι δυνατότητες καθιέρωσης και εφαρμογής του νέου προτύπου

Σε όλες τις προηγούμενες παραγράφους, περιέγραψα με σχετική λεπτομέρεια τον χαρακτήρα του νέου ολιστικού προτύπου, δίνοντας μάλιστα και ένα από παράδειγμα του όγκου της δουλειάς που απαιτείται, σε συνάρτηση με τον χωροταξικό σχεδιασμό. Ασφαλώς δεν πρόκειται για απλό ή εύκολο εγχείρημα. Αλλά, όπως μόλις προαναφέραμε, είναι ευκολότερο και απήχρητα φθηνότερο από το να προσπαθήσουμε να αντιμετωπίσουμε το δυσεπίλυτο πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, με το σημερινό υπό κατάρρευση πρότυπο, που φυσικά το δημιουργήσε.

Θα πρέπει να διακρίνουμε δύο κεφάλαια στην προσπάθεια εισαγωγής ενός νέου προτύπου. Πρώτον το στάδιο σχεδιασμού και εκπόνησής του και δεύτερον το

στάδιο υποκατάστασης του στην θέση του σημερινού προτύπου, το οποίο είναι μεν υπό κατάρρευση αλλά έχει εδραιωθεί και μάλιστα σε παγκόσμια κλίμακα.

Το πρώτο στάδιο απαιτεί μεν σημαντική πολιτική και επιστημονική συμβολή, αλλά δεν θέτει ιδιαίτερα προβλήματα, με το σημερινό επίπεδο επιστημονικής ανάπτυξης και πληροφορικών συστημάτων. Έχουν εκπονηθεί και λειτουργούν επιτυχώς πολύ πιο πολύπλοκα στοχαστικά πρότυπα. Θα μπορούσε ευχερώς να αναπτυχθεί με πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και να προσφερθεί στα κράτη μέλη, όπως γίνεται με τόσα άλλα πρότυπα.

Το δεύτερο στάδιο είναι απείρως δυσκολότερο. Πρώτα απ' όλα, γιατί τα πιο πολλά από τα αντικείμενα του προτύπου, όπως η φορολογία, η χωροταξία, η ενέργεια, η εκπαίδευση, διαφυλάσσονται από τις σημαντικές Συνθήκες της ΕΕ στα κράτη-μέλη. Αλλά και εάν υποθέσουμε ότι βρίσκεται η νομική βάση π.χ. στους *Κανόνες Ανταγωνισμού*, ή στις διατάξεις για *Διευρυμένη Συνεργασία*, ή στην *Ανοικτή Μέθοδο Συντονισμού* και προχωρήσει μια Ευρωπαϊκή πολιτική, τίθεται το ζήτημα των διεθνών επιπτώσεων, είτε στην ανταγωνιστικότητα της Ευρωπαϊκής οικονομίας, είτε στην συμβατότητα μιας τέτοιας πολιτικής με τους διεθνείς κανόνες της ελευθερίας του εμπορίου.

Στα κρίσιμα αυτά θέματα έχω τον αιχλούθο σχολιασμό:

Η κρίση της κλιματικής αλλαγής είναι τόσο μεγάλη, που πιστεύω ότι ήδη υπάρχει η πολιτική βούληση στο επίπεδο της ΕΕ για μια ριζική αλλαγή στα πρότυπα κατανάλωσης και παραγωγής. Η πρόταση για να πάμε ένα βήμα πιο πέρα, με την υιοθέτηση ενός **νέου ολιστικού προτύπου**, νομίζω ότι δεν θα αντιμετωπίσει μεγάλες δυσκολίες. Υπάρχει το προηγούμενο των ελάχιστων συντελεστών φορολογίας στην ενέργεια, ή στα ποτά. Πρέπει δε να σημειώσω την πεποίθησή του Ευρωπαϊκού Γραφείου Περιβάλλοντος ότι μια από τις εθελοντικές και ευέλκτες βάσεις, όπως η *Ανοικτή Μέθοδος Συντονισμού* ή η *Διευρυμένη Συνεργασία*, έχουν σημαντική πιθανότητα αποδοχής.

Η πρόταση σε πρώτη φάση, πρέπει να αποβλέπει στην επεξεργασία του προτύπου και στην αποδοχή του ως πλαισίου αρχών. Η εφαρμογή όμως μπορεί και πρέπει να γίνει σταδιακά, από κάθε κράτος-μέλος αρχίζοντας από μερικούς βασικούς τομείς, όπως είναι η περιβαλλοντική φορολογική μεταρρύθμιση ή ο νέον τύπον χωροταξικός σχεδιασμός, ο οποίος άλλωστε είναι αναγκαίος για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, ιδίως στις κρίσιμες παραλιακές περιοχές. Η ένταξη των λοιπών τομέων στο νέο πρότυπο μπορεί να γίνει σταδιακά, ώστε μέσα σε ένα οριζόντιο δεκαετίας να φτάσουμε στην ολοκλήρωσή του.

Η πράξη έχει αποδείξει ότι κάθε περιβαλλοντικό μέτρο και ιδίως τα μέτρα, που αφορούν στην μείωση της κατάχρησης των φυσικών πόρων, οδηγούν σε αύξηση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων και των οικονομιών, που τα εφαρ-

μίζουν. Αυτό είναι φυσικό, αφού οδηγούν σε εξοικονόμηση ενέργειας, ή πρώτων υλών ή καυσίμων. Βραχυπρόθεσμα, είναι δυνατόν να υπάρξει αύξηση του κόστους σε πεπαικωμένες ενεργοβόρες βιομηχανικές μονάδες, αλλά όταν γίνουν οι αναγκαίες επενδύσεις εκσυγχρονισμού και εφαρμογής των νέων τεχνολογιών το τελικό αποτέλεσμα είναι πάντοτε θετικό. Οι πιο ανταγωνιστικές και εξαγωγικές χώρες της Ευρώπης, όπως η Δανία, Φιλανδία, Σουηδία, Μεγάλη Βρετανία, Ολλανδία είναι αυτές που πρωτοπορούν σε περιβαλλοντική δράση και σε περιβαλλοντική φορολογία ή αναλόγου αποτελέσματος ουστήματα.

Τέλος, σε ότι αφορά στις διεθνείς επιπτώσεις, πρέπει να παρατηρήσω ότι και-τοι ειδικά, η διεθνής συμφωνία δεν είναι αναγκαία συνθήκη. Όπως το σημερινό πρότυπο, δημιουργήθηκε στην Μεγάλη Βρετανία, εξαπλώθηκε στην Βόρειο Ευρώπη και μετά εξήχθη στην Αμερική και στον υπόλοιπο κόσμο, έτσι μπορεί να γίνει και με το νέο πρότυπο. Οι διεθνείς συμφωνίες είναι αναγκαίες μόνο σε μερικές περιπτώσεις, όπως για τον περιορισμό των αερίων του θερμοκηπίου ή του υψηλού όζοντος σε παγκόσμια κλίμακα. Αλλά η περιβαλλοντική φορολογική μεταρρύθμιση, ή ο νέος χωροταξικός σχεδιασμός δεν απαιτούν τέτοιες ρυθμίσεις. Άσχετα από αυτό, όμως, η συναίνεση των αναπτυσσόμενων χωρών, που επί του παρόντος αντιδρούν σε μερικά οικονομικά μέτρα, μπορεί να κερδηθεί εάν αυτά συντονιστούν με ανάλογα μέτρα (π.χ. εξαγωγικά τέλη) στις χώρες εξαγωγής, που θα δημιουργούν έσοδα και γι' αυτές.

Το μέγα θέμα, που όντως υπάρχει και θα αντιμετωπισθεί όταν προχωρήσουμε στην ένταξη των εντελώς αποδεδειγμένων χρηματαγορών, κεφαλαιαγορών και αγορών πρώτων υλών, στο ενιαίο ολιστικό πρότυπο, είναι η απονομή παγκόσμιας διακυβέρνησης για την παγκοσμιοποιημένη οικονομία. Αυτή όμως η ανάγκη υπάρχει και σήμερα, αφού ο ανταγωνισμός στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων έχει οδηγήσει τα κράτη σε μια φορολογική μειοδοσία και παντελή έλλειψη ελέγχου, παρά τις πρόσφατες προσπάθειες στον τομέα ξεπλύματος χρήματος, που γίνονται στα πλαίσια αντιμετώπισης της τρομοκρατίας.

Η έλλειψη αυτή θέτει γενικότερα πολιτικά προβλήματα, που σήμερα οδηγούν σε λύσεις διεθνούς ανωμαλίας, όπως η άσκηση του ρόλου «χωροφύλακα του κόσμου» από τις ΗΠΑ με πολέμους τύπου Ιράκ ή Αφγανιστάν. Το πρόβλημα θα γινανθεί όταν εμφανισθούν οι πρώτες μεγάλες επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής. Το λυώσιμο των πάγων των πόλων, η μεταβολή του κλίματος σε άλλες αρκτικές περιοχές, η ερημιοποίηση άλλων (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα), ο κατακλυσμός μεγάλων εκτάσεων γεωργικής γης, θα επιφέρουν ριζικές μεταβολές στην κατανομή των πόρων. Ποιος θα αποφασίζει τότε για την κυριότητα της υφύλοκτηπιδας του Βορείου Πόλου; Ποιος θα μεριμνήσει για τις εκατοντάδες εκατομμύρια προσφυγών, που θα φεύγουν από πολλές ήδη εξασθενωμένες περιοχές του πλανήτη;

Τα μεγάλα αυτά θέματα τίθενται ανεξάρτητα από την ανάγκη υιοθέτησης ενός νέου ολιστικού προτύπου και πρέπει να βρουν απαντήσεις τώρα. Εάν οι λύσεις που θα δώσει η ανθρωπότητα σ' αυτά τα καινοφανή προβλήματα είναι αποτελεσματικές, τότε θα υποβοηθηθεί και θα επιταχυνθεί και η μετάβαση στο νέο πρότυπο, που θα είναι και το κύριο εργαλείο μείωσης της έντασης του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής και τελικής σταθεροποίησης του κλίματος. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι, καίτοι η εισαγωγή του νέου προτύπου αποκτά επείγοντα χαρακτήρα λόγω της κλιματικής αλλαγής, η μετάβαση σ' αυτό αποτελεί αναγκαιότητα για την ανθρωπότητα και το περιβάλλον, ανεξάρτητα από το μέγα όντως πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής.

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ολιστική Οικονομία και Ολιστική Ανάπτυξη

Ανδρέας Παπανδρέου
Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Ολιστική ανάπτυξη: τέλεια αγορά και τέλειο κράτος

Με μια πρώτη ανάγνωση ο όρος 'ολιστικό μοντέλο ανάπτυξης' μας παραitéμπει στην ανάγκη να είναι ισορροπημένη η ανάπτυξη λαμβάνοντας όλες τις διαστάσεις των ανθρώπινων αναγκών και επιθυμιών. Επίσης, μας παροτρύνει να προβληματιστούμε για την μορφή της οικονομίας και του πολιτεύματος που θα μπορούσαν να πετύχουν μια ολιστική ανάπτυξη. Από μια άποψη το όραμα της ολιστικής ανάπτυξης δεν είναι νέο. Η μεγάλη διαμάχη των οικονομολόγων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μεταξύ των υπερασπιστών της ελεύθερης αγοράς και του συγκεντρωτικού προγραμματισμού, ή του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού, αφορούσε το ποιο από τα δύο συστήματα ήταν σε θέση να προσφέρει μια ολιστική οικονομία και ολιστική ανάπτυξη.

Οι περισσότεροι οικονομολόγοι (και όχι μόνο) έχουν γαλουχηθεί με το περίφημο όραμα του αόρατου χεριού του Άνταμ Σμιθ, όπου η αγορά καταφέρνει, χωρίς κανείς να γνωρίζει τίποτα παραπάνω από τις προσωπικές επιθυμίες του και τις τιμές των αγαθών, να συνθέσει το σύνολο των πληροφοριών για να μας οδηγήσει στην πιο δημοκρατική (για δεδομένη εισοδηματική κατανομή) και αποτελεσματική κατανομή των πόρων. Σύμφωνα με την τέλεια αγορά οι τιμές μεταφέρουν όλες τις πληροφορίες που χρειάζονται για να λαμβάνει η οικονομία τις σωστές αποφάσεις. Μέσα από τις καθημερινές αγορές οι καταναλωτές ψηφίζουν με τα χρήματά τους για τα αγαθά και τις υπηρεσίες που θέλουν. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρήσεων εξασφαλίζει πως τα αγαθά και οι υπηρεσίες θα προσφερ-

θούν με το χαμηλότερο δυνατό κόστος. Αν κάποιος πόρος βρίσκεται σε σπανιότητα αυτό θα αντανακλάται στην υψηλότερη τιμή του και κατ' επέκταση στην πιο φειδωλή χρήση του (δηλαδή στην προσπάσιά του). Αυτή η τέλεια αγορά μοιάζει να εκπληρώνει το όραμα της ολιστικής διαχείρισης. Λαμβάνονται πλήρως υπόψη οι επιθυμίες των καταναλωτών χωρίς καμία σπατάλη. Σε μια τέτοια οντοπία θα είχαμε τα καταναλωτικά αγαθά που θέλαμε, την παιδεία που θέλαμε και την προστασία του περιβάλλοντος που θέλαμε.

Το όραμα αυτό της οικονομίας που δουλεύει σαν μια τέλεια δημοκρατία, συγκίνησε τόσο τους υπερασπιστές της ελεύθερης αγοράς όσο και του συγκεντρωτικού ή αποκεντρωμένου προγραμματισμού, όχι μόνο ως προς τους στόχους (που πολλοί θα τους υιοθετούσαν) αλλά και ως προς την διαδικασία του μηχανισμού των. Οι υπερασπιστές του σοσιαλισμού πίστευαν πως το κράτος μπορούσε να πετύχει το ίδιο αποτέλεσμα με την αγορά. Αντί να υπάρχει ατομική ιδιοκτησία υπήρχε κρατική ιδιοκτησία, και αντί οι καταναλωτές να αποκαλύπτουν τις επιθυμίες τους μέσα από τις αγορές αγαθών, τις αποκαλύπταν στα όργανα του κόμματος που φρόντιζαν να συγκεντρώσουν την πληροφόρηση και να προσομοιάσουν τις αγορές με υπολογιστές. Το αποτέλεσμα παρόμοιο, όλες οι ανάγκες ικανοποιούνται στα μέγιστο χωρίς σπατάλη.

Η κρίση – φυσικά όρια της οικονομίας

Είναι κοινός τόπος ότι αυτή η ιδανική αγορά ή το ιδανικό κράτος, δεν υφίσταται και ότι οι σημαντικότεροι πόροι και υπηρεσίες ξεφεύγουν της εποπτείας της αγοράς και του κράτους. Οι οικονομολόγοι αναγνώριζαν τις αδυναμίες της αγοράς σχετικά με την διαχείριση των περιβαλλοντικών πόρων από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα όταν ο Jevons ανησύχησε για την εξάντληση του άνθρακα και λίγο αργότερα ο Hotelling για την απομύληση των διασών. Η αγωνία ότι υπάρχουν φυσικά όρια στην ανάπτυξη είναι ακόμα παλαιότερη και προέρχεται από τον Μάλθους. Με την Έκθεση για την Αρχή του Πληθυσμού το 1798 ο Μάλθους προαναγγέλλει την ανεπάρκεια των τροφίμων και την ζοφερή εποχή της φτώχειας και ένδειας που είναι αναπόφευκτη αν δεν περιοριστεί η πληθυσμιακή ανάπτυξη. Η ζοφερή εποχή της σπανιότητας που προανήγγειλε ο Μάλθους το 1798 είχε ξεχαστεί μέσα στις εποχές της αφθονίας που ακολούθησαν σε τμήματα της υφήλιου, για να την θυμηθούμε στιγμαία στην πετρελαϊκή κρίση του 1973 και με τα νέα περιβαλλοντικά προβλήματα που αναδύονταν τότε.

Η πρόσφατη αλματώδης αύξηση της τιμής του πετρελαίου με την τιμή του να φτάνει σχεδόν 100 δολάρια έχει επαναφέρει στο προσκήνιο την Μάλθουσιανή συζή-

τηση περί φυσικών ορών στην οικονομική μεγέθυνση. Πριν από δέκα μέρες ο Jeffrey Sachs μας θύμισε τιμέσως τον αρχικό φόβο του Μάλθους περί ανεπάρκειας τροφίμων. Συγκεκριμένα πως άρχισαν και οι τιμές των τροφίμων να σπαιραφαλάνουν και να θέτουν σε κίνδυνο τους φτωχούς του κόσμου. Αναφέρει τρία αίτια αυτής της ανόδου: κλιματική αλλαγή με τα αυξανόμενα ακραία καιρικά φαινόμενα που πλήττουν τις αγροτικές παραγωγές, η τεράστια ζήτηση της Κίνας για τρόφιμα και φυσικούς πόρους, η τιμή του πετρελαίου που οδηγεί τους αγρότες να παράγουν βιοκαύσιμα. Με τις σημερινές νέες και σύνθετες περιβαλλοντικές προκλήσεις όπως της κλιματικής αλλαγής και της τρύπας του όζοντος, φαίνονται τα όρια της φύσης να αποτελούν μόνιμες αγωνίες για τις αναπτυξιακές μας φιλοδοξίες.

Ελλείμματα της αγοράς

Τι συμβαίνει με την αγορά και αδυνατεί να διαχειριστεί σωστά το περιβάλλον; Ας δούμε το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής. Το πρόβλημα προέρχεται από αέρια θερμοκηπίου που εκπέμπουν οι ανθρώπινες δραστηριότητες στην ατμόσφαιρα. Όταν ανοίγουμε την θέρμανση και τα κλιματιστικά, όταν ανάβουμε τα φώτα, ή όταν οδηγούμε το εχ. μας καίγοντας βενζίνη, εκλύεται διοξείδιο του άνθρακα στην ατμόσφαιρα. Αν η ατμόσφαιρα ήταν συμβατικό αγαθό η χρήση του οποίου μπορεί να αγοραστεί και να πουληθεί στην ιδανική αγορά θα είχαμε γλιτώσει τον κίνδυνο της κλιματικής αλλαγής. Η σωστή αγορά θα λάμβανε υπόψη την ζημιά που προκαλούμε στην ατμόσφαιρα και οι τιμές θα αντανakλούσαν την σπανιότητά της. Όπως πληρώνουμε για την χρήση πετρελαίου θέρμανσης και η τιμή του απορρέει από το κόστος εξόρυξης, το κόστος διύλισης, το κόστος μεταφοράς, το κόστος ανασφάλειας και το κόστος σπανιότητας του, έτσι θα έπρεπε να πληρώνουμε και για το κόστος ρύψης των αερίων θερμοκηπίου. Το γεγονός ότι η χρήση της ατμόσφαιρας δεν πληρώνεται σημαίνει πως η αγορά δεν καταγράφει την αξία της και κατ' επέκταση δεν την προστατεύει. Αν υπήρχε ιδιοκτήτης της ατμόσφαιρας θα ζητούσε να πληρωθεί για να δεχθεί τα απορρίμματα. Με λίγα λόγια η τιμή όλων των δραστηριοτήτων που εκπέμπουν αέρια θερμοκηπίου θα ανέβαινε και κατ' επέκταση θα μας έκανε να είμαστε πιο φειδωλοί με αυτές τις δραστηριότητες ή να ψάχναμε εναλλακτικούς τρόπους να τις πετυχαίνουμε. Όταν πετάμε τα βλαβερά αέρια στον κάδο που ονομάζουμε ατμόσφαιρα, η φθορά των υπηρεσιών της ατμόσφαιρας δεν λαμβάνεται υπόψη και αυτό οδηγεί σε επικίνδυνη κακοδιαχείριση αυτού του πολυτίμου πόρου. Μια οικονομική μεγέθυνση που αγνοεί τόσο σημαντικούς πόρους, υπηρεσίες και φυσικές αντοχές της βιοσφαιρας κάθε τι παρά πραγματική ανάπτυξη είναι.

Η συνειδητοποίηση ότι η οικονομική ανάπτυξη της ελεύθερης αγοράς μεροληπτεί εις βάρος της φύσης και άλλων κοινωνικών αγαθών, δίνοντας μονομερή έμφαση στην μεγέθυνση των ατομικών υλικών αγαθών οδήγησε στην αναζήτηση νέου μοντέλου ανάπτυξης που θα ανασταύσε το όραμα της ολιστικής προσέγγισης. Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης έρχεται να δώσει την απάντηση ως προς τους επιθυμητούς στόχους. Επίσης διευκρίνει την έννοια της μονομερούς υλιστικής μεγέθυνσης στις εξής δύο κατευθύνσεις: (α) η ανάπτυξη πρέπει να ειδωθεί με τον ευρύτερο δυνατό τρόπο συμπεριλαμβάνοντας μεταξύ άλλων κοινωνικά και περιβαλλοντικά θέματα και όχι μόνον υλιστικά οικονομικά, και (β) η ανάπτυξη πρέπει να επιτυγχάνεται με τρόπο ώστε να μην μειώνει τις δυνατότητες των μελλοντικών γενεών.

Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης ήταν ταυτόχρονα μια κριτική απέναντι στο κυρίαρχο καπιταλιστικό μοντέλο ανάπτυξης και ένας επαναπροσδιορισμός του σκοπού οράματος, αλλά δεν αναφέρεται στο πώς μπορεί να επιτευχθεί ο στόχος. Στην συνέχεια θα αναφέρω τρεις συμπληρωματικές κατευθύνσεις προς μια ολιστική ή βιώσιμη ανάπτυξη.

Θεραπείες μέσω τιμών: πράσινοι φόροι και εμπορεύσιμες άδειες

Η πρώτη γενιά της περιβαλλοντικής πολιτικής στην Αμερική και στην Ευρώπη στις αρχές του 1970 χαρακτηρίζεται από πολυάριθμες ρυθμίσεις που ορίζουν όρια εκπομπής ρύπων και πρότυπα τεχνολογιών καταστολής της ρύπανσης. Οι πολιτικές αυτές συχνά οδηγούν απλώς στην μεταφορά της ρύπανσης στο χώρο και στο χρόνο με γλαφυρό παράδειγμα μια Αμερικάνικη νομοθεσία που υποχρέωνε βιομηχανίες να αυξήσουν το ύψος των καμινάδων για την αποφυγή τοπικού νέφους, που όμως οδήγησε στην επιδείνωση της όξινης βροχής.

Από το 1980 και έπειτα, οι αρχές δείχνουν ενδιαφέρον για την χρήση ευέλικτων οικονομικών εργαλείων που αξιοποιούσαν τις δυνάμεις της αγοράς. Μία από τις κατευθύνσεις προς ένα ολιστικό μοντέλο ανάπτυξης είναι η μεγαλύτερη χρήση των πράσινων τιμών για την προστασία του περιβάλλοντος. Αντί να στηρίζομαστε εξ ολοκλήρου σε παραδοσιακές νομικές ρυθμίσεις για το ύψος των εκπομπών ρύπων πρέπει οι αρχές να βοηθούν τις τιμές της αγοράς να αντανακλούν την αλήθεια για την σπανιότητα της φύσης. Το καλό με την χρήση της τιμής για να καταγράψει την σπανιότητα, ως πούμε της ατμόσφαιρας, είναι ότι δεν χρειάζεται να ρυθμίσει η κυβέρνηση όλες τις δραστηριότητες όλων των καταναλωτών και παραγωγών που εκπέμπουν αέρια. Μια φορολόγηση των μορφών ενέργειας που εκπέμπουν αέρια θερμοκηπίου (οι λεγόμενοι πράσινοι φόροι) ή μια αύξηση της τι-

μής που θα προέλθει αν πρέπει να αγοράζεται το δικαίωμα εκπομπής όπως είναι οι εμπορεύσιμες άδειες αερίων θερμοκηπίου που έχει θεσμοθετήσει η Ευρωπαϊκή Ένωση, θα αποθαρρύνει όλες τις δραστηριότητες που κάνουν χρήση αυτών των μορφών ενέργειας. Θα οδηγούμε λιγότερο, θα είμαστε πιο φειδωλοί με την χρήση ρεύματος και με το πετρέλαιο θέρμανσης, και θα ψάχνουμε να βρούμε εναλλακτικούς τρόπους να απολαμβάνουμε τις συγκεκριμένες υπηρεσίες.

Στην περίπτωση του φαινομένου θερμοκηπίου, πολλοί έχουν αντιδράσει με την προοπτική ενός οικονομικού εργαλείου όπως οι εμπορεύσιμες άδειες αερίων θερμοκηπίου. Αρκετοί προοδευτικοί ενοχλούνται γιατί το βλέπουν σαν επέκταση της αγοράς. Όμως ο μηχανισμός των εμπορεύσιμων αδειών αερίων θερμοκηπίου μοιάζει πολύ περισσότερο με μηχανισμό αποκεντρωμένου σοσιαλισμού (προγραμματισμού) παρά με καπιταλιστική αγορά. Η επιλογή του ορίου των εκπομπών αερίων δεν αποφασίζεται από την αγορά αλλά διαμορφώνεται με επιστημονικά και πολιτικά κριτήρια όπως και η κατανομή των αδειών μεταξύ επιχειρήσεων και κρατών. Το μόνο που μένει στην αγορά είναι να αφήσει εκείνες τις επιχειρήσεις που μπορούν πιο εύκολα να μειώσουν τους ρύπους να αναλάβουν μεγαλύτερο έργο. Η σοφία δηλαδή, είναι το σωστό μείγμα του κράτους και της αγοράς μακριά από τις ουτοπίες του ενός ή του άλλου.

Θεραπείες μέσω συλλογικής δράσης: παροχή δημόσιων αγαθών

Η διαμόρφωση πράσινων τιμών στην αγορά ή μια οικολογική φορολογική μεταρρύθμιση που θα συνδυάσει την φορολόγηση οικονομικής δραστηριότητας που βλάπτει το περιβάλλον με μείωση των φόρων στην απασχόληση, είναι σημαντικό κομμάτι μιας ολιστικής προσέγγισης αλλά η αγορά δεν διορθώνεται μόνο μέσα από τις τιμές. Ο Γκάμπριελ ήταν από τους πρώτους οικονομολόγους που μίλησε στο ευρύτερο κοινό και το ευκαιριοποίησε για το περιβάλλον και για τις αδυναμίες της αγοράς να προσφέρει σημαντικά δημόσια αγαθά. Την ανισορροπία μεταξύ ιδιωτικών αγαθών την περιγράφει γλαφυρά στο γνωστό απόσπασμα:

Η οικογένεια, που ξεκινά από το σπίτι μέσα στο κλιματιζόμενο και αεροδυναμικό της αυτοκίνητο με τα ωραία του χρώματα και όλα τα κομfort του, διασχίζει με αυτό πόλεις με χαλασμένη ασφαλτόστρωση, όπου τα σκουπίδια απλώνονται στους δρόμους, τα κτίρια είναι ερειπωμένα, τα πλακάτ αποκορυστικά. Κι όταν φτάνει στην ύπαιθρο, ανακαλύπτει πως η τέχνη της εμπορικής διαφήμισης κατόρθωσε να καταστήσει τη φύση σε μεγάλο βαθμό αόρατη.. Κάνουν πικνίκ στην ύπαιθρο, ξεπακετάροντας τα άριστα συ-

σκευασμένα τρόφιμα από το φορητό τους ψυγείο, τα καταναλώνουν δέπλα σε ένα μολυσμένο ρυάκι και αποφασίζουν να περάσουν τη βραδιά τους μέσα σ' ένα πάρκο που αποτελεί προσβολή στη δημόσια υγεία και στη ήθη. Όταν θα ετοιμαστούν αργότερα να αποκοιμηθούν στα φουσκωμένα τους στρώματα κάτω από μια νάilon τέντα, εισπνέοντας τη δυσσομία των σκουπιδιών σε αποσύνθεση, ίσως αναλογιστούν πόσο περιέργα άνισο είναι το μείγμα των αγαθών που τους ευλόγησε ο Θεός. (Γκάλμπρειθ, Η Κοινωνία της Αφθονίας σελ. 253)

Η καθαρή πόλη, ένα όμορφο τοπίο, η προσπάθεια της δημόσιας υγείας είναι υπέρτατα αγαθά που η αγορά αδυνατεί να μας προσφέρει. Ο πλούτος των συχνά ασήμαντων (ιδιωτικών αγαθών ανάμεσα στην γενικευμένη ένδεια των δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών είναι μια κεντρική ιδέα που διαπερνά το έργο του Γκάλμπρειθ και σχετίζεται με το πρόβλημα του περιβάλλοντος.

Ο Fred Hirsch (1977) προεκτείνει και δίνει μια στερεή βάση σε μια ανησυχία για την ικανότητα της αγοράς να λύσει περιβαλλοντικά προβλήματα. Η αγορά μας λείπει αδυνατεί να προσφέρει κάποιες σημαντικές επιλογές στους πολίτες. Αντιμετωπίζοντας τους ως μεμονωμένες μονάδες αδυνατεί να τους δώσει τις επιλογές που τους αφορούν ως σύνολο. Το πιο γλαφυρό παράδειγμα είναι η αγορά ενός αυτοκινήτου. Ως άτομο η αγορά ενός αυτοκινήτου του προσφέρει μια άμεση ικανοποίηση και ιδιαίτερα στον αγώνα να μοιάσεις ή να συμβολίσεις την υπεροχή σου από τον γείτονα. Η αγορά εκ μέρους όλων δημιουργεί μια άλλη κατάσταση την οποία κανείς δεν δύναται να επιλέξει ή να αποφύγει: ρύπανση, συνωστισμένους δρόμους, αμέλεια των δημόσιων μεταφορικών μέσων, επενδύσεις του δημόσιου στην δημιουργία νέων δρόμων. Η ατομική ελευθερία επιλογής μας ατελείωτης ποικιλίας αυτοκινήτων συμβαδίζει με την έλλειψη της επιλογής (που μπορεί να προσφερθεί στα άτομα μόνο ως σύνολο) μιας εντελώς διαφορετικής μορφής αστικής μεταφοράς. Φανταστείτε μια πόλη γεμάτη καθαρά πεζοδρόμια και πάρκα με υπερασύγχρονα μέσα μαζικής μεταφοράς, με κυλιόμενα πεζοδρόμια, με ηλεκτρονά ελεύθερα δανειζόμενα ποδήλατα, κ.ο.κ.... Τώρα ξεχάστε το: αυτή την ίσως πιο σπουδαία επιλογή δεν σας την δίνει κανείς. Αυτού του είδους οι σημαντικές διακριτές κοινωνικές επιλογές που αφορούν μια ολόκληρη κοινότητα, αδυνατεί να τις προσφέρει η αγορά αλλά ούτε αντιμετωπίζονται με ορισμένες διορθώσεις των τιμών.

Σε πρόσφατο άρθρο του ο Τομας Φρέντμαν παροτρύνει την Ινδία να αποφύγει το ολέθριο μοντέλο συγκοινωνίας της Αμερικής. Η Ινδική εταιρεία Τατα ανήγγειλε την παραγωγή αυτοκινήτου για το λαό με τιμή 2500 δολάρια. Η πρώτη αντίδραση πολλών είναι, «τι ωραία μπορούν και οι φτωχοί να απολαύσουν τα αυτοκίνητα» αλλά στην πραγματικότητα θα είναι ένας συγκοινωνιακός εφιάλτης αν

εγκολουθήσει τα δικά μας λάθη. Ο Φρέντιμαν προτείνει να υπάρξει ένας πολύ υψηλός φόρος στα αυτοκίνητα στην Ινδία ώστε η τιμή να λάβει υπόψη την ελεγχόμενη καταστροφή. Βοηθούμενη από τα έσοδα θα μπορούσε να σχεδιάσει ένα βιώσιμο συγκοινωνιακό σύστημα που να αποφεύγει την ρύπανση, τις χαμένες ζωές αλλά και να προσφέρει καλύτερα και για περισσότερους το σημαντικό αγαθό της μετακίνησης. Μια αγορά διορθωμένη από μια έξυπνη αρχή σε συνδυασμό με δημόσιες επενδύσεις σε υποδομές μπορεί να φέρει μια άλλη πορεία ανάπτυξης.

Θεραπίες μέσω νέας διακυβέρνησης: Η Αρχή της Ενσωμάτωσης της Περιβαλλοντικής Πολιτικής (EPI)

Η διαμόρφωση ρυθμίσεων, κανόνων και τιμών για το περιβάλλον της αγοράς και η παροχή δημόσιων αγαθών όπως η ενίσχυση της έρευνας και η διαμόρφωση υποδομών όπως ένας πράσινος πολεοδομικός και συγκοινωνιακός σχεδιασμός θέτουν υψηλές απαιτήσεις ελεγχόμενης διαμόρφωσης στρατηγικής εκ μέρους του σύγχρονου κράτους. Μια ολιστική προσέγγιση σημαίνει πως η πολιτική οικονομικής ενίσχυσης του γεωργού πρέπει να γίνει με τρόπο που να μην οδηγεί σε υπερβολική χρήση φυτοφαιμάκων και λιπασμάτων. Απαιτεί ένα νέο μοντέλο διακυβέρνησης με την ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής και κοινωνικής διάστασης σε όλες τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων των δημόσιων αρχών.

Γιατί δεν εφαρμόζονται οι θεραπείες;

Οι τρεις γενικές θεραπείες που αναφέρω ως μέρη ενός ολιστικού μοντέλου ανάπτυξης δεν είναι ούτε πρωτότυπες ούτε νέες. Η χρήση των πράσινων φόρων και εμπορεύσιμων αδειών χαίρουν και ευρύτερης αποδοχής από τους οικονομολόγους αλλά παρόλα αυτά ελάχιστα έχουν υιοθετηθεί. Γιατί δεν υιοθετούνται;

Οι βιομήχανοι αν και μιλούν θετικά για οικονομικά εργαλεία στο επίπεδο της γενικής συζήτησης, στην πράξη όταν τίθεται θέμα εφαρμογής τους αντιπρόκεινται. Οι παραδοσιακές ρυθμίσεις εκπομπών ή τεχνολογικών προτύπων καταστολής της ρύπανσης έχουν για τους βιομήχανους πάντα την δυνατότητα διακριτικής μεταχείρισης. Ένας ενιαίος φόρος που έχει θεσπιστεί με νόμο δεν επιδέχεται διαπραγμάτευση. Επίσης, οι διανεμητικές επιπτώσεις των οικονομικών εργαλείων συχνά είναι σε βάρος των βιομηχανιών.

Η δημόσια διοίκηση επίσης συχνά αντιτίθεται στην χρήση περιβαλλοντικών φόρων που συχνά συνεπάγονται πολύ μικρότερες δαπάνες και προσωπικό και

περιορίζουν την δυνατότητα διαπραγμάτευσης και 'διαπλοκής' με τους βιομηγάνους. Τέλος, επειδή οι πράσινοι φόροι είναι ορατοί (σε σχέση με τις παραδοσιακές ρυθμίσεις) οι πολίτες συχνά αντιδρούν στην ιδέα ότι αυτοί πληρώνουν για την ρύπανση των βιομηγάνων.

Παρά τις αντιστάσεις στην χρήση πράσινων τιμών υπάρχουν ενδείξεις ότι το τοπίο αλλάζει. Η δημοτικότητα της ηλεκτρονικής κάρτας αποσυμφόρησης του Δημάρχου Κεν Λίβινγκστον στο κέντρο του Λονδίνου, όπως και η υιοθέτηση του φιλόδοξου και πρώτου υπερεθνικού προγράμματος εμπορευμάτων αδειών για το διοξείδιο του άνθρακα που εφαρμόζει η ΕΕ ίσως δώσει νέα ώθηση.

Συχνά αναρωσιόμαστε τι μπορεί ο καθένας μας να κάνει για το περιβάλλον και συνήθως το μυαλό μας στρέφεται σε ατομικές συμπεριφορές όπως αντικύκλιση, αγορά ήλιοσυνοστευετή, αγορά υβριδικού αυτοκινήτου, αλλαγή στους λαμπτήρες, κ.λ.π. Σίγουρα μια αλλαγή του τρόπου ζωής σε προσωπικό επίπεδο μπορεί να συμβάλει σημαντικά αν εξαπλωθεί και γίνει μια μετατόπιση αξιών, και αναμφίβολα μας δημιουργεί την αίσθηση ότι κάτι κάνουμε. Όμως, όσο εξυπνοι και επιμελείς είμαστε στο να μειώνουμε το δικό μας οικολογικό αποτύπωμα, δεν μπορεί αυτό να υποκαταστήσει την τεράστια σημασία που έχει η αλλαγή των κανόνων της αγοράς και του κράτους μέσα από την συλλογική δράση. Οφείλουμε να είμαστε ενήμεροι όχι μόνο για το τι μπορούμε να κάνουμε ατομικά αλλά τι μπορούμε να κάνουμε ως πολίτες και συνδιαμορφωτές του συστήματος. Όσο να θέλω σαν άτομο να κάνω ανακύκλωση δεν μπορώ αν δεν διαμορφωθούν οι απαραίτητες δομές, όσο και να θέλω να αποφύγω το αμάξι ή να κινηθώ με το ποδήλατο, δεν μπορώ αν δεν αλλάξουμε το συγκοινωνιακό τοπίο. Πέραν της άποιας προσπάθειας των πολιτών να αναμορφώσουν την ζωή τους ως ιδιώτες η μεγαλύτερη προσφορά τους θα είναι να αναμορφώσουν τους μηχανισμούς συλλογικής δράσης ως πολίτες φτιάχνοντας πράσινες αγορές, πράσινες υποδομές και πράσινο στρατηγικό σχεδιασμό. Αυτές είναι μόνο κάποιες κατευθύνσεις για ένα ολιστικό μοντέλο ανάπτυξης.

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η Δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Περιβάλλον

Νικηφόρος Διαμαντούρος
Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών
Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής, πρώην Συνήγορος του Πολίτη

Εισαγωγή

Το ζήτημα της προστασίας του περιβάλλοντος και της βιώσιμης ανάπτυξης κατέχει κεντρική θέση στο κοινοτικό οικοδόμημα και ίσως απασχολεί περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο τους Ευρωπαίους πολίτες, τους οποίους υπηρετώ από τη θέση του Ευρωπαίου Διαμεσολαβητή. Το ενδιαφέρον αυτό είναι φυσιολογικό, διότι το περιβάλλον είναι το "οπίτι" όλων μας και κάθε πολίτης έχει τη δυνατότητα, αλλά και την κοινωνική ευθύνη, να συνεισφέρει, μέσα από ατομικές ή συλλογικές δράσεις, στην υπόθεση του περιβάλλοντος. Τέτοιες δράσεις, όπως αυτή της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ, αποτελούν απαραίτητο συμπλήρωμα των εθνικών και υπερεθνικών μέτρων για ένα "υγιές" περιβάλλον, η αποκατάσταση και διαφύλαξη του οποίου αποτελεί ύψιστο αγαθό στο πλαίσιο του σύγχρονου δημοκρατικού πολιτισμού μας.

Σε ό,τι ακολουθήσει, θα αναφερθώ στη δράση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, συμπεριλαμβανομένου του θεσμού τον οποίο εκπροσωπώ, στον τομέα του περιβάλλοντος. Ειδικότερα, θα αναφερθώ πρώτα στις αρχές που διέπουν την κοινοτική δράση στον τομέα του περιβάλλοντος, εν συνεχεία στο παράγωγο κοινοτικό περιβαλλοντικό δίκαιο και στον έλεγχο της συμμόρφωσης των κρατών μελών προς αυτό, ακολουθώντας στο εφαρμοζόμενο έκτο κοινοτικό πρόγραμμα περιβαλλοντικής δράσης, και τέλος στις οικείες προκλήσεις στις οποίες καλείται να ανταπο-

κρίθει η Κοινότητα προκειμένου να επιτύχει το στρατηγικό στόχο της για βιώσιμη ανάπτυξη.

Ιστορική αναδρομή & αρχές της Κοινοτικής Περιβαλλοντικής Πολιτικής

Οι αρχικές Συνθήκες περί των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων δεν περιλάμβαναν κάποια αναφορά στο περιβάλλον, προφανώς διότι εκείνη την εποχή (δηλ. στη δεκαετία του '50) δεν υπήρχαν ιδιαίτερες περιβαλλοντικές ανησυχίες. Μολαταύτα, το άρθρο 2 της Συνθήκης ΕΟΚ προέβλεπε ότι η Κοινότητα στόχευε, μεταξύ άλλων, σε μια "αρμονική ανάπτυξη" των οικονομικών δραστηριοτήτων, σε μια "ισορροπη" οικονομική άνθιση και σε μια διαρκή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης. Εν όψει των προηγούμενων στόχων, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Κορυφής διακήρυξε το 1972 ότι η προστασία του περιβάλλοντος θα ετύγγανε εφεξής ιδιαίτερης προσοχής, ώστε η επιδιωκόμενη πρόοδος να ήταν πραγματικά προς όφελος της ανθρωπότητας. Και το 1985, το ΔΕΚ έκρινε ότι η περιβαλλοντική προστασία συνιστά έναν από τους ουσιαστικούς στόχους της Κοινότητας.

Με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, ο όρος "περιβάλλον" συμπεριλήφθηκε, για πρώτη φορά, στο άρθρο 2 της Συνθήκης ΕΚ, το άρθρο-κλειδί το οποίο θέτει τους στόχους της Κοινότητας. Σύμφωνα με τη διατύπωση της οικείας διάταξης, όπως τροποποιήθηκε από τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, η Κοινότητα στοχεύει στο "να προάγει... την αρμονική, ισορροπη και αειφόρο ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων... [και] υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος...".

Τα άρθρα 6, 174 και 176 της Συνθήκης ΕΚ θεσπίζουν αρχές και κριτήρια που τα κοινοτικά όργανα οφείλουν να σέβονται όταν καθορίζουν και εφαρμόζουν την περιβαλλοντική πολιτική. Επίσης το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως των εν λόγω αρχών.

Κατ' αρχάς, το άρθρο 174, παρ. 2, ΣυνθΕΚ προβλέπει ότι η κοινοτική πολιτική σε περιβαλλοντικά θέματα σκοπεύει σε *υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος*. Ωστόσο το επίπεδο αυτό δεν απαιτείται να είναι το υψηλότερο δυνατό από τεχνικής άποψης και το άρθρο 176 επιτρέπει, υπό όρους, στα κράτη μέλη να διατηρούν ή να θεσπίζουν πιο αυστηρά μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος.

Ουσιαστικό στοιχείο του υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος είναι η *αρχή της προφύλαξης*, η οποία προβλέπεται επίσης στο άρθρο 174, παρ. 2, ΣυνθΕΚ. Σύμφωνα με την εν λόγω αρχή, όποτε υφίσταται επιστημονική αμφιβολία ως προς την ύπαρξη ή την έκταση κινδύνων για το περιβάλλον ή την ανθρώπι-

πλην υγεία, είναι ενδεδειγμένη η λήψη μέτρων προστασίας, χωρίς να χρειάζεται αναμονή για να αποδειχθεί το υπαρκτό και η σοβαρότητα των εν λόγω κινδύνων. Τέτοια μέτρα προϋποθέτουν ότι μπορεί εύλογα να συναχθεί, βάσει των πλέον αξιόπιστων διαθέσιμων επιστημονικών στοιχείων και των πλέον πρόσφατων αποτελεσμάτων της διεθνούς έρευνας, ότι η θέση σε εφαρμογή των μέτρων αυτών επιβάλλεται προκειμένου να αποφευχθεί δυνητικός κίνδυνος για το περιβάλλον ή την ανθρώπινη υγεία.

Βάσει των αρχών της προληπτικής δράσης και της επανόρθωσης των βλαβών του περιβάλλοντος, κατά προτεραιότητα στην πηγή, η Κοινότητα και τα κράτη μέλη οφείλουν να προλαμβάνουν, να μειώνουν και, στο μέτρο του δυνατού, να εξαλείφουν ευθύς εξαρχής τις πηγές ρύπανσης ή βλαβερών εκπομπών λαμβάνοντας τα μέτρα που είναι ενδεδειγμένα για την αντιμετώπιση των αποδεδειγμένων κινδύνων και την ανόρθωση των περιβαλλοντικών ζημιών.

Η αρχή "ο ρυπαίνων πληρώνει" συνεικονίζεται με τις δύο προηγούμενες αρχές, αφού συμβάλλει όχι μόνο στη θεραπεία αλλά, ιδίως, και στην πρόληψη βλάβης στο περιβάλλον. Όπως μνημονεύεται στο προοίμιο της Οδηγίας 2004/35 "ο φορέας εκμετάλλευσης η δραστηριότητα του οποίου προκάλεσε την περιβαλλοντική ζημία ή τον άμεσο κίνδυνο ανάληψης ζημίας, είναι οικονομικά υπεύθυνος, έτσι ώστε να παραινούνται οι φορείς εκμετάλλευσης να λαμβάνουν μέτρα και να αναπτύσσουν πρακτικές που να αποσκοπούν στην ελαχιστοποίηση των κινδύνων περιβαλλοντικής ζημίας προκειμένου να μειώνεται η έκθεσή τους σε οικονομικές ευθύνες." Η ως άνω αρχή συνδέεται και με τη γενικότερη αρχή της αναλογικότητας, η οποία τηγχνάει εφαρμογής ως προς την επίρραξη του κόστους που συνεπάγεται η εξάλειψη ορισμένης περιβαλλοντικής βλάβης σε σχέση με τα πρόσωπα που την προκάλεσαν.

Το άρθρο 6 Συνθήκης διακηρύττει μια από τις θεμελιώδεις αρχές του κοινοτικού οικοδομήματος, την αρχή της ενσωμάτωσης, σύμφωνα με την οποία "οι απαιτήσεις της περιβαλλοντικής προστασίας πρέπει να ενταχθούν στον καθορισμό και την εφαρμογή των κοινοτικών πολιτικών και δράσεων...", ιδίως προκειμένου να προωθηθεί η αειφόρος ανάπτυξη." Η φράση "απαιτήσεις περιβαλλοντικής προστασίας" πρέπει να θεωρηθεί ότι αναφέρεται ιδίως στις προαναφερθείσες αρχές που θεσπίζονται στο άρθρο 174 της Συνθήκης. Επιπρόσθετα, η φράση "καθορισμό και εφαρμογή των κοινοτικών πολιτικών και δράσεων" φαίνεται να καλύπτει όχι μόνο την υιοθέτηση κοινοτικής νομοθεσίας αλλά και την εφαρμογή της από τα κράτη μέλη. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται και από την υπ' αριθμ. 20 Δήλωση που προσοδεύεται στην Τελική Πράξη της Συνθήκης του Μάαστριχτ, σύμφωνα με την οποία τα κράτη μέλη, κατά την εφαρμογή κοινοτικών προτάσεων, δεσμεύονται να λαμβάνουν πλήρως υπόψη τις επιπτώσεις τους στο περιβάλλον καθώς και την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης.

Παράγωγο κοινοτικό περιβαλλοντικό δίκαιο και έλεγχος της συμμόρφωσης των κρατών μελών προς αυτό

Το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο σχετικά με το περιβάλλον και την ανθρώπινη υγεία συνιστά μια από τις σημαντικότερες πλευρές και επιτυχίες του κοινοτικού οικοδομήματος. Είναι ιδιαίτερα εκτενές ως προς τα πεδία που καλύπτει και βρίσκεται πίσω περίπου από το 80% της εθνικών περιβαλλοντικών κανόνων.

Η τομεακή περιβαλλοντική νομοθεσία περιλαμβάνει ιδίως ρυθμίσεις για την προστασία και τη διαχείριση των υδάτων, τον έλεγχο της ατμοσφαιρικής και ηχητικής ρύπανσης, τη διατήρηση της πανίδας και χλωρίδας, τη διαχείριση αποβλήτων, τον έλεγχο επικίνδυνων ουσιών και χημικών προϊόντων. Είναι κοινός τόπος ότι οι κανόνες αυτοί έχουν συμβάλει σημαντικά στη βελτίωση της προστασίας του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας στην Ευρώπη. Στο πλαίσιο της εκπλήρωσης του στόχου για βιώσιμη ανάπτυξη έχουν επίσης θεσπιστεί ρυθμίσεις για την ορθολογική χρησιμοποίηση και την εξοικονόμηση ενέργειας.

Η οριζόντια περιβαλλοντική νομοθεσία, σε αντίθεση με την τομεακή, δεν επικεντρώνεται σε ορισμένο είδος περιβαλλοντικών αγαθών. Περιλαμβάνει, ιδίως, διαδικαστικές ρυθμίσεις, που κατατείνουν στη συμμετοχή των πολιτών, στη διαφάνεια και στον καλύτερο δημόσιο έλεγχο ως προς αποφάσεις που σχετίζονται με το περιβάλλον. Εδώ ανήκουν οι οδηγίες για τις μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων των σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων που ενδέχεται να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον, καθώς και για την πρόσβαση στην περιβαλλοντική πληροφόρηση και στη δικαιοσύνη.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ως θεματοφύλακας των Συνθηκών, είναι το κοινοτικό θεσμικό όργανο το οποίο ελέγχει την εκπλήρωση από τα κράτη μέλη των υποχρεώσεων που τους επιβάλλονται από την κοινοτική νομοθεσία. Τα τελευταία χρόνια, η Επιτροπή δημοσιεύει εκθέσεις σχετικά με τη συμμόρφωση των κρατών μελών προς το κοινοτικό περιβαλλοντικό δίκαιο. Συγκεντρωτικά στατιστικά στοιχεία για τις οικείες διαδικασίες επί παραβάσει παρουσιάζονται στις εκθέσεις που αναφέρονται στα έτη 2000 έως 2005. Τα εν λόγω στατιστικά βασίζονται στις τρεις κατηγορίες διαδικασιών επί παραβάσει: (α) παράλειψη γνωστοποίησης εθνικού νομοθετήματος μεταφοράς εντός της προβλεπόμενης προθεσμίας (β) το εθνικό νομοθέτημα μεταφοράς δεν είναι σύμφωνο προς το κοινοτικό δίκαιο (γ) κακή εφαρμογή (μη συμμόρφωση προς ειδικότερες υποχρεώσεις, όπως υιοθέτηση προγραμμάτων ή χαρακτηρισμός ως προστατευτέων ορισμένων τόπων). Από τις δύο πιο πρόσφατες εκθέσεις (καλύπτουν τα έτη 2004 και 2005) προκύπτει σημαντική αύξηση του αριθμού των διαδικασιών αυτών ως προς την τρίτη κατηγορία υπο-

θέσεων. Μολονότι οι εκθέσεις δεν αναλύουν τους λόγους της ως άνω ανξιοτικής τάσης, μπορεί να υποθεθεί ότι αυτή έχει να κάνει, τουλάχιστον εν μέρει, με την άσκηση από την Επιτροπή εντονότερου ελέγχου των περιπτώσεων κακής εφαρμογής, κυρίως των οικείων καταγγελιών που της υποβάλλουν ευρωπαίοι πολίτες.

Η Επιτροπή έχει, συναφώς, αναγνωρίσει επανειλημμένα τη σημασία των καταγγελιών που λαμβάνει από πολίτες για την ανίχνευση παραβάσεων του κοινοτικού δικαίου (καταγγελίες περί του άρθρου 226 της Συνθήκης). Η σημασία αυτή παρουσιάζεται ξεχωριστή στο πεδίο του περιβάλλοντος, λαμβανομένου υπόψη ότι περίπου το ένα πέμπτο του συνολικού αριθμού των καταγγελιών που διερευνά η Επιτροπή αφορά σε παράβαση του περιβαλλοντικού κοινοτικού δικαίου.

Ο χειρισμός από την Επιτροπή καταγγελιών περί του άρθρου 226 της Συνθήκης υπόκειται στον έλεγχο του Ευρωπαϊκού Διαμεσολαβητή, καθόσον μπορεί να ενέχει περίπτωση κακοδιοίκησης. Η σχετική αρμοδιότητα του θεσμού έχει προνομιακό χαρακτήρα, ιδίως επειδή οι οικείες διαφορές μεταξύ της Επιτροπής και των καταγγελλόντων δεν μπορούν να αχθούν παραδεικνύς ενώπιον των κοινοτικών δικαστηρίων, σύμφωνα με τη νομολογία αυτών. Σχετικώς, αξίζει να σημειωθεί ότι η έννοια της κακοδιοίκησης, κατά το άρθρο 195 της Συνθήκης ΕΚ, περιλαμβάνει αλλά δεν συμπίπτει με εκείνη της παράβασης νόμου και ότι τα κριτήρια επίλυσης της συνδρομής περίπτωσης κακοδιοίκησης ενδέχεται να είναι, αναλόγως των συνθηκών, ευρύτερα και πιο ελαστικά.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να διευκρινίσω ότι ο Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής δεν μπορεί να διερευνήσει καταγγελίες στρεφόμενες κατά εθνικών αρχών, ακόμα κι αν αυτές αναφέρονται σε παράβαση κοινοτικού δικαίου. Σε περίπτωση που λάβω τέτοια καταγγελία, ενημερώνω τον παραπονούμενο για τη δυνατότητα να υποβάλει τις αιτιάσεις του είτε σε αρμόδιο εθνικό όργανο, όπως, ιδίως, σε Διαμεσολαβητή κράτους μέλους, είτε στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Το 1999, η Επιτροπή δημοσίευσε ανακοίνωση που περιελάμβανε έντυπο υπόδειγμα για τις καταγγελίες περί του άρθρου 226 της Συνθήκης. Η ανακοίνωση αυτή εκδόθηκε σε συνέχεια απεμπόλεψης έρευνας που διεξήγαγε ο Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής ως προς τη διαδικασία χειρισμού τέτοιων καταγγελιών (έρευνα 303/1997/PD) και τη συνακόλουθη δέσμευση της Επιτροπής για τη βελτίωση της εν λόγω διαδικασίας, ιδίως με σκοπό την ενημέρωση του καταγγελλόντος πριν από τη λήψη απόφασης για τη θέση της υπόθεσης στο αρχείο. Επιπλέον, κατόπιν των κριτικών παρατηρήσεων που διατύπωσε ο Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής, στο πλαίσιο της έρευνας 995/1998/OV, η Επιτροπή κωδικοποίησε και δημοσίευσε στην Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων τους εσωτερικούς διαδικαστικούς κανόνες της, τους οποίους δεσμεύτηκε να τηρεί κατά την εξέταση κα-

ταγγελιών του άρθρου 226. Οι κανόνες αυτοί αφορούν, ιδίως, στην καταχώριση των καταγγελιών ύστερα από προκαταρκτική εξέταση του περιεχομένου τους, στην προθεσμία εξέτασης των καταγγελιών (που είναι, κατ' αρχήν, ενιαύσια), στην επικοινωνία της Επιτροπής με τον καταγγέλλοντα και στην ενημέρωσή του για την πορεία της υπόθεσης.

Οι οικείες καταγγελίες που υποβάλλονται στον Ευρωπαϊό Διαμεσολαβητή αφορούν συχνά στην εισήλωση από την Επιτροπή της υποχρέωσης που έχει αναλάβει για αιτιολόγηση της πρόθεσής της να μη δώσει συνέχεια σε καταγγελία. Συναιφώς, ο Διαμεσολαβητής δεν ελέγχει απλώς εάν η Επιτροπή ενημέρωσε εγκαίρως τον καταγγέλλοντα για τους λόγους στους οποίους στηρίζεται η πρόθεσή της να αρχειοθετήσει την καταγγελία, αλλά επίσης εάν οι λόγοι που επικαλείται δικαιολογούν επαρκώς το σχεδιαζόμενο μέτρο. Στο πλαίσιο αυτό, μπορεί να εξεταστεί, μεταξύ άλλων, η ερμηνεία και εφαρμογή του κοινοτικού περιβαλλοντικού δικαίου από την Επιτροπή, καθώς και εάν η Επιτροπή χειρίστηκε με εύλογο τρόπο την καταγγελία, εν όψει του περιεχομένου της και των στοιχείων επί των οποίων ερείδεται.

Ως παράδειγμα, μπορώ να αναφέρω την ακόλουθη υπόθεση (3660/2004/PB), η οποία αφορούσε σε καταγγελία του άρθρου 226 περί εγκατάστασης απορριμμάτων σε υδροβιότοπο στην Ιρλανδία, κατά παράβαση της οικείας κοινοτικής νομοθεσίας. Η Επιτροπή, αφού εξέτασε την καταγγελία, αποφάσισε να μη δώσει συνέχεια σε αυτή. Εξήγησε ότι θεώρησε ότι το κοινοτικό συμφέρον θα εξυπηρετούνταν καλύτερα μέσω μιας συνολικής, αντί για *ad hoc*, προσέγγισης του προβλήματος της μη νόμιμης διάθεσης απορριμμάτων στην Ιρλανδία. Για το λόγο αυτό, είχε εκκινήσει, ενώπιον του ΔΕΚ, διαδικασία επί παραβάσει κατά του εν λόγω κράτους μελών, με στόχο τη διαρθρωτική βελτίωση των ιρλανδικών διοικητικών μηχανισμών αντιμετώπισης του ως άνω προβλήματος. Η Ιρλανδία είχε ανταποκριθεί στην πρόκληση αυτή, μεταξύ άλλων, με την ίδρυση ειδικής υπηρεσίας επιβολής του περιβαλλοντικού δικαίου και η Επιτροπή είχε ενημερώσει τον καταγγέλλοντα για τη δυνατότητα προσφυγής στη συγκεκριμένη υπηρεσία, αναφορικά με το πρόβλημα που τον απασχολούσε. Ο Διαμεσολαβητής θεώρησε ικανοποιητικές τις εξηγήσεις της Επιτροπής αναφορικά με τον τρόπο που αντιμετώπισε την καταγγελία και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν στοιχειοθετούνταν περίπτωση κακοδιοίκησης.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που ο Διαμεσολαβητής έχει κληθεί να αντιμετωπίσει αναφορικά με την εξέταση από την Επιτροπή περιβαλλοντικών καταγγελιών περί του άρθρου 226 είναι εκείνο του είδους και της έκτασης του ελέγχου που αναμένεται να ασκήσει η Επιτροπή. Το ζήτημα έχει ανακύψει σε σχέση με δύο από τις βασικές κοινοτικές περιβαλλοντικές οδηγίες, την 85/337 για την

εκτίμηση των επιπτώσεων στο περιβάλλον ορισμένων σχεδίων έργων και την 92/43 περί της διατήρησης των φυσικών οικοτόπων μέσω του δικτύου NATURA 2000.

Αναφορικά με την πρώτη οδηγία, ο Διαμεσολαβητής έχει λάβει θέση επί του ανωτέρου ζητήματος επ' ευκαιρία αιτιάσεων κατά της επάρκειας και καταλληλότητας μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων, λόγω προβαλλόμενης παράβασης των οικείων απαιτήσεων των άρθρων 3 και 5 της οδηγίας 85/337 (απόφαση στην υπόθεση 2725/2004/ID και πρόταση φίλικου διακανονισμού στην υπόθεση 789/2005/ID). Η Επιτροπή είχε διατυπώσει το επιχείρημα ότι η οδηγία 85/337 δεν της παρέχει αρμοδιότητα να εξετάζει την ποιότητα μιας μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων (ΜΠΕ). Αυτό είναι αληθές. Ωστόσο, όπως επισήμανε ο Διαμεσολαβητής, το θέμα δεν είναι κατά πόσο η οδηγία 85/337 παρέχει την προαναφερθείσα αρμοδιότητα στην Επιτροπή, αλλά κατά πόσο η Επιτροπή, εκπληρώνοντας προσηκόντως την αποστολή της κατά το άρθρο 226 της Συνθήκης ΕΚ, έχει την εξουσία να εξετάζει εάν ένα κράτος μέλος έχει συμμορφωθεί με τις υποχρεώσεις που του επιβάλλει η οδηγία όσον αφορά την επάρκεια και την καταλληλότητα μιας ΜΠΕ. Εξ άλλων, η ίδια η Επιτροπή είχε κινήσει, ενώπιον του ΔΕΚ, διαδικασία επί παραβάσει εις βάρος ενός κράτους μέλους ακριβώς σε υπόθεση στην οποία είχε κριθεί ότι η ΜΠΕ ενός συγκεκριμένου έργου δεν ικανοποιούσε τις απαιτήσεις αυτές. Στην υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο εξέτασε τα επιχειρήματα της Επιτροπής υπό το φως των άρθρων 2, 3, 5 και 8 της οδηγίας 85/337 και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η αίτηση της Επιτροπής ήταν αβάσιμη, διότι δεν ήταν επαρκώς τεκμηριωμένη.

Παράλληλα, όμως, ο Διαμεσολαβητής τόνισε ότι οι σκοποί της οδηγίας 85/337 εξυπηρετούνται καλύτερα εάν αιτιάσεις περί της επάρκειας και καταλληλότητας μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων, αντί να προβληθούν απευθείας με καταγγελία περί του άρθρου 226, υποβάλλονται στις αρμόδιες εθνικές αρχές στο πλαίσιο της διαδικασίας αδειοδότησης του έργου, κατά τα άρθρα 6 και 8 της οδηγίας. Και τούτο διότι οι σχετικοί ισχυρισμοί πρέπει να λαμβάνονται προσηκόντως υπόψη από τις αρμόδιες εθνικές αρχές για τη χορήγηση άδειας. Εάν το κράτος μέλος δεν εκπληρώσει την υποχρέωσή του αυτή, μπορεί να υποβληθεί σχετική καταγγελία του άρθρου 226, και η Επιτροπή οφείλει, τουλάχιστον κατ' αρχήν, να ελέγξει εάν οι ως άνω αιτιάσεις ελήφθησαν επαρκώς υπόψη κατά τη χορήγηση άδειας.

Η ανάλυση είναι διαφορετική εάν αιτιάσεις περί του επαρκούς και πρόσφορου χαρακτήρα μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων υποβληθούν απευθείας στην Επιτροπή. Σε τέτοια περίπτωση, εν όψει του επιστημονικού και τεχνικού χαρακτήρα της μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων, δεν θα ήταν εύλογο να απαιτηθεί γενικά από την Επιτροπή να εξετάσει ενδελεχώς το ζήτημα που εγείρει ο

καταγγέλλων, και το οποίο δεν είχε τεθεί υπόψη της αρμόδιας εθνικής αρχής στο πλαίσιο της διαδικασίας διαβούλευσης. Συνακόλουθα, ο έλεγχος της Επιτροπής μπορεί συνήθως να περιορισθεί στο εάν στοιχειοθετείται πρόδηλο σφάλμα εκτίμησης των εθνικών αρχών σε σχέση με τη συνδρομή των όρων των άρθρων 3 και 5 της οδηγίας.

Αναφορικά με την οδηγία 92/43 περί των οικοτόπων, ο Διαμεσολαβητής εξέτασε το προαναφερόμενο θέμα συνεπεία της απόρριψης από την Επιτροπή καταγγελίας του άρθρου 226, σύμφωνα με την οποία ορισμένη έκταση έπρεπε να είχε συμπεριληφθεί από την Ιρλανδία στον εθνικό κατάλογο τόπων επιλέξιμων για ένταξη στο δίκτυο NATURA 2000, ως τόπων κοινοτικής σημασίας (απόφαση στην υπόθεση 3660/2004/PB). Εν όψει των κανόνων που διέπουν την ένταξη τόπων σε τέτοιο εθνικό κατάλογο, η καταγγελία υπόνοσσε ότι το κράτος μέλος είτε δεν είχε συμμορφωθεί με τα οικεία περιβαλλοντικά κριτήρια που θεσπίζει η οδηγία είτε ότι είχε υπερβεί τα όρια της διακριτικής ευχέρειας που απολάμβανε στο πλαίσιο της κατάρτισης του εθνικού καταλόγου, κατ' εφαρμογή των εν λόγω κριτηρίων. Για το λόγο αυτό, ο Διαμεσολαβητής έκρινε ότι η Επιτροπή μπορούσε εύλογα να απαιτήσει από τον καταγγέλλοντα επαρκείς και πρόσφορες περιβαλλοντικές πληροφορίες, προς στήριξη του ισχυρισμού του περί παράβασης της οδηγίας. Ιδίως μπορούσε να ζητήσει συγκεκριμένα και αξιόπιστα επιστημονικά δεδομένα σχετικά με τον προστατευτέο χαρακτήρα του επίμαχου τόπου, εν όψει του παραρτήματος I της οδηγίας, τουλάχιστον εφόσον ο εν λόγω χαρακτήρας δεν ήταν προφανής.

Οι ανωτέρω λύσεις υποδηλώνουν ότι οι ευρωπαίοι πολίτες έχουν το δικό τους ξεχωριστό ρόλο να διαδραματίσουν για την προστασία του περιβάλλοντος, επωφελούμενοι από τις σχετικές εγγυήσεις, ουσιαστικές και διαδικαστικές, που τους παρέχει η κοινοτική νομοθεσία. Υπό το πρίσμα των νομοθετικών απτών κανόνων, οι προηγούμενες λύσεις στοχεύουν στην επίτευξη μιας λειτουργικής ισορροπίας όσον αφορά στην ευθύνη και δραστηριοποίηση της Κοινότητας, των κρατών μελών και των ευρωπαίων πολιτών για την τήρηση των κοινοτικών περιβαλλοντικών επιταγών. Μια ανάλογη ισορροπία επιδιώκεται γενικότερα με τη σύγχρονη περιβαλλοντική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το τρέχον Κοινοτικό Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Δράσης

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70, η περιβαλλοντική πολιτική της Κοινότητας διαρθρώνεται και σχεδιάζεται μέσω διαδοχικών προγραμμάτων περιβαλλοντικής δράσης, τα οποία ορίζουν, για τα επόμενα έτη, τις σχετικές κατευθύνσεις και

προτεραιότητες καθώς και τα μέσα επίτευξης των τιθέμενων στόχων. Το έκτο κοινοτικό πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον (εφεξής "το πρόγραμμα"), θεσπίστηκε το 2002, με απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, και έχει δεκαετή χρονικό ορίζοντα. Συνιστά τη βάση της περιβαλλοντικής διάστασης της ανανεωμένης Στρατηγικής της ΕΕ για Βιώσιμη Ανάπτυξη, η οποία παρουσιάστηκε τον Ιούνιο του 2006.

Το πρόγραμμα, το οποίο βασίζεται στις γενικές αρχές της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής που εξέθεσα νωρίτερα, επικεντρώνεται στην επίτευξη στόχων στους ακόλουθους τέσσερις περιβαλλοντικούς τομείς προτεραιότητας: (α) κλιματικές αλλαγές, (β) φύση και βιοποικιλότητα, (γ) περιβάλλον, υγεία και ποιότητα ζωής, (δ) φυσικοί πόροι και απόβλητα. Καθορίζει περίπου 150 δράσεις που πρέπει να αναληφθούν για την πραγματοποίηση των στόχων που θέτει. Στις δράσεις αυτές εμπλέκονται διάφοροι παράγοντες σε διεθνές, ευρωπαϊκό, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Το έβδομο πρόγραμμα-πλαίσιο δραστηριοτήτων έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, το οποίο υιοθετήθηκε στα τέλη του 2006, στηρίζει ποικίλες δράσεις του προγράμματος, λ.χ. μέσω στοιχείων και πορισμάτων ερευνών για τις κλιματικές αλλαγές.

Όσον αφορά στο τελευταίο αυτό πρόβλημα, αξίζει να σημειωθεί ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση υπήρξε από τις δυνάμεις που ηγήθηκαν της προσπάθειας εξασφάλισης της θέσης σε εφαρμογή του Πρωτοκόλλου του Κιότο. Τα κράτη μέλη της Κοινότητας των 15 έχουν αναλάβει να μειώσουν, στην περίοδο 2008-2012, τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου κατά 8% σε σχέση με τα επίπεδα του 1990, ενώ τα περισσότερα από τα νέα κράτη μέλη έχουν δεσμευτεί για ποσοστό 6-8%. Παράλληλα, με την οδηγία 2003/87 προβλέφθηκε και άρχισε να λειτουργεί εντός της Κοινότητας από 1.1.2005 το πρώτο διεθνές σύστημα εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής αερίων θερμοκηπίου. Ο μηχανισμός αυτός αποτελεί εργαλείο προώθησης της μείωσης των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου, κατά τρόπο αποδοτικό από πλευράς κόστους και οικονομικώς αποτελεσματικό. Επιπλέον, το Μάρτιο 2007 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο δεσμεύτηκε για μείωση των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου τουλάχιστον κατά 20% μέχρι το 2020 και αποφάσισε ότι το ποσοστό αυτό θα μπορούσε να φθάσει στο 30% στο πλαίσιο σχετικής διεθνούς συμφωνίας που θα περιελάμβανε κι άλλες βιομηχανικές χώρες. Έθεσε επίσης δεσμευτικούς στόχους για παραγωγή ενέργειας σε ποσοστό 20% από ανανεώσιμες πηγές και για κατανάλωση βιοκαυσίμων σε ποσοστό 10% μέχρι το 2020.

Οι προκλήσεις που καλείται να αντιμετωπίσει η κοινότητα στο πλαίσιο της επιτεύξιμης βιώσιμης ανάπτυξης

Εν όψει των προαναφερθέντων, παρατηρείται ότι, στο κοινοτικό επίπεδο, υπάρχει μια οργανωμένη και δυναμική αντίδραση στο περιβαλλοντικό πρόβλημα, τόσο σε επίπεδο γενικών αρχών, όσο, ιδίως, σε επίπεδο παράγωγου κοινοτικού δικαίου και σχετικών πολιτικών και δράσεων. Το έργο της Κοινότητας στον τομέα του περιβάλλοντος έχει αναμφίβολα συμβάλει αποφασιστικά στην προσαρμογή του περιβάλλοντος και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ευρωπαίων πολιτών. Ωστόσο, όπως η Επιτροπή δέχθηκε σε πρόσφατη αναφορά της (Ανκοίνωση της 30.4.2007, COM (2007) 225 τελικό), παρά την πρόοδο που έχει πραγματοποιηθεί, οι διαστάσεις οριστών περιβαλλοντικών προβλημάτων αυξάνονται και η Ευρώπη δεν έχει ακόμα βρει το δρόμο μιας αληθινής βιώσιμης ανάπτυξης.

Νομίζω ότι η βασική πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει η Κοινότητα, και τα κράτη μέλη της, είναι η αποτελεσματική ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής προστασίας στις άλλες πολιτικές και περιοχές δράσης, ιδίως στους τομείς της ενέργειας, των μεταφορών και της εργασίας. Η προσήκουσα εφαρμογή της αρχής της ενσωμάτωσης είναι το ουσιώδες μέσο για την αμοιβαία υποστήριξη των οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών στοιχείων μιας πετυχημένης στρατηγικής βιώσιμης ανάπτυξης. Πράγματι, καλά σχεδιασμένες και "έξυπνες" περιβαλλοντικές πολιτικές δεν προάγουν απλώς την ποιότητα ζωής, αλλά επίσης εξυπηρετούν σημαντικούς οικονομικούς στόχους, ιδίως μέσω της ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας, της ανάπτυξης της παραγωγικότητας, και της δημιουργίας θέσεων εργασίας. Για παράδειγμα, η ανάγκη φιλικής για το περιβάλλον και όσον το δυνατό αποδοτικότερης χρήσης των πηγών ενέργειας οδηγεί σε νέες τεχνολογίες και, συνακόλουθα, στην τόνωση του ανταγωνισμού ή σε αποτελεσματικότερες διαδικασίες παραγωγής. Η εκπόνηση πετυχημένων περιβαλλοντικών πολιτικών προϋποθέτει κατάλληλες ερευνητικές δραστηριότητες, που οδηγούν στη δημιουργία θέσεων εργασίας.

Εξ ίσου σημαντική πρόσκληση πιστεύω ότι είναι και η προαγωγή της περιβαλλοντικής προστασίας στις σχέσεις της ΕΕ με άλλα κράτη. Το περιβαλλοντικό πρόβλημα έχει παγκόσμιες διαστάσεις και, ως τέτοιο, χρήζει αποτελεσματικής κοινοτικής δράσης και εκτός των ορίων της ΕΕ. Τέτοια δράση μπορεί να είναι ιδίως η παροχή σε αναπτυσσόμενες τρίτες χώρες βοήθειας που συνδέεται με τη χρήση περιβαλλοντικά φιλικών τεχνολογιών ή η οργάνωση των εμπορικών σχέσεων με αναδυόμενες οικονομικές δυνάμεις, όπως η Κίνα, η Ινδία ή η Βραζιλία,

επί τη βάση του σεβασμού κανόνων προστασίας των περιβάλλοντος, λ.χ. στους τομείς της διαχείρισης αποβλήτων ή του δασικού πλούτου.

Εξ άλλων, η επιτυχία των κοινοτικών και εθνικών περιβαλλοντικών πολιτικών και δράσεων συνδέεται αναπόσπαστα με τη συμμετοχή όλων μας στην αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού προβλήματος. Εμφανίζεται, λοιπόν, επιτακτική η ανάγκη λήψης πρωτοβουλιών για την αύξηση της ευαισθητοποίησης των ευρωπαίων πολιτών, και ειδικά της νεολαίας, στα περιβαλλοντικά ζητήματα. Προπάντως απαιτείται κατάλληλη ενημέρωση και εκπαίδευση των ευρωπαίων, ικανή να οδηγήσει στην εμπέδωση της ιδέας ότι η βιώσιμη ανάπτυξη είναι υπόθεση όλων μας, καθώς και στην αλλαγή νοοτροπίας και συμπεριφοράς, ιδίως στις καθημερινές μας πρακτικές. Σχετικά, θα ήθελα να συγχαρώ την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ για τη στήριξη που παρέχει σε διάφορες δραστηριότητες περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και να την ενθαρρύνω να εξακολουθήσει και να επεκτείνει το έργο της στον τομέα αυτό, όπως και γενικότερα την ήδη πετυχημένη δράση της στο χώρο της προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος.

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

*Το Παιχνίδι των Εθνών εν ου Παικτοίς, Πολιτικοί
Σκόπελοι στον Δρόμο της Αναγκαίας Προσαρμογής*

Κώστας Καρράς

Αντιπρόεδρος EUROPA NOSTRA

Ιδρυτής Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

Πρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας (1972-1975, 2001-2008)

Η σειρά διαλογικών μαθημάτων «Περιβάλλον και Πολιτισμός» παρουσιάζει μια ποιότητα που ικανοποιεί ιδιαίτερα όσους το σχεδιάσαμε, αλλά και ένα μειονέκτημα, ότι δηλαδή λησμονούνται κάποιες αξιολογές παρατηρήσεις που έγιναν μετά από τις ομιλίες. Γι' αυτό σήμερα θα αρχίσω με δύο εν μέρει δικαιολογημένες κριτικές, που ασκήθηκαν πριν και μετά τη δεύτερη μου ομιλία, σε σχέση με την πρώτη.

Μια από τις κριτικές εστιάσθηκε στη διαπίστωση μου, για την οποία δεν έχω καμία αμφιβολία όσον αφορά την ιστορική της ακρίβεια, ότι οι άνθρωποι ως είδος από πολύ πρόωμη εποχή είχαμε και θετικές αλλά και αρνητικές επιπτώσεις στο γύρω περιβάλλον. Μήπως όμως δεν διαφοροποιήσα στον απαιτούμενο βαθμό όλες τις προηγούμενες εποχές της ανθρώπινης ιστορίας με τις τότε σχετικές και επιμέρους καταστροφές από την απόλυτη και συνολική που προετοιμάζεται από την εποχή της πρώτης τεχνολογικής επανάστασης του δεκάτου ογδόου αιώνα και που ίσως συντελεσθεί στις ημέρες μας, ή έστω στις ημέρες των παιδιών μας;

Η κριτική είναι εν μέρει ορθή, κυρίως όμως διότι η τότε αποστολή μου ήταν σε μια ομιλία μισής ώρας να φθάσω μέχρι τα πρόθυρα του διαφωτισμού και της βιομηχανικής επανάστασης και όχι να περιγράψω τα αποτελέσματα της σειράς των τεχνολογικών επαναστάσεων.

Ακριβώς η επιτυχία των επαναστάσεων αυτών όχι μόνο στην κοιτίδα τους, δηλαδή την Βρετανία και την Βόρεια Αμερική, αλλά σταδιακά σε ολόκληρο τον πλανήτη, αρχίζοντας από την Βόρεια Ευρώπη και την Ιαπωνία, πρέπει να βασιζεται σε κάποια κοινά στοιχεία της ψυχολογίας του ανθρώπου στη σχέση του με τη φύση. Γι' αυτό ήταν απόλυτα αναγκαίο να πιστοποιηθεί στην πρώτη ομιλία της σειράς η ύπαρξη αυτών των κοινών στοιχείων. Η διεπίστωσή αυτή δεν ανταποδίδει την αλήθεια ότι από τον δέκατο όγδοο αιώνα αρχίζει μια ριζικά διαφορετική διαδικασία. Αν εξαιρέσουμε όσα διέσωσαν παλαιότερα οι αισθητικές και ιστορικές ευαισθησίες των ρομαντικών και των διανοουμένων και πρόσφατα οι περιβαλλοντικά ευαισθητοποιημένοι πολίτες, έχει επικρατήσει έκτοτε ο λόθος της παντοιοτρόπης εκμετάλλευσης της φύσης ως αντικειμένου για την απόκτηση κεφαλαίων τα οποία επανεπενδύμενα, θα εξασφαλίσουν την οικονομική ευημερία.

Ακόμα και η ηυξημένη πρόνοια για μετρήσεις όλων των φαινομένων, πρόνοια που μας επιτρέπει να πιστοποιήσουμε επακριβέστερα την πορεία των εξελίξεων σε σχέση με οποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο, αποτελεί στοιχείο της ίδιας αυτής αντίληψης που λαμβάνει αποφάσεις σχεδόν αποκλειστικά με ποσοτικά και όχι ποιοτικά μεγέθη. Και είναι σημαντικό να δεχθούμε ότι δεν πρόκειται να ξεφύγουμε ποτέ από την ενασχόλησή μας με τα ποσοτικά μεγέθη. Δεν υπάρχει δρόμος επιστροφής. Σ' αυτό το σημείο ο αγώνας μας σήμερα είναι δισδιόστατος, απ' ενός να επιτύχουμε να ποσοποιούνται αρκετοί παρამέτροι που κακώς δεν λαμβάνονταν υπόψη στις μέχρι τούδε μετρήσεις, ιδίως όσον αφορά τα λανθάνοντα περιβαλλοντικά κόστη, κάτι για το οποίο έχει ήδη μιλήσει ο Γιάννης Παλαιοκρασάς, και απ' ετέρου να επιμείνουμε, όποτε χρειάζεται, σε κάποιες υπαρξιακές, ποιτικές δηλαδή, αξίες, άσχετα ποσοτικών μεγεθών.

Μην νομίζετε ότι ομιλώ θεωρητικά. Σε πρόσφατες συζητήσεις μέσα στην ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ έχομε προβληματισθεί με τη φράση «υπαρξιακές αξίες» λόγω ακριβώς της επακόλουθης επικοινωνιακής δυσκολίας σε μια κοινωνία που τείνει να αποφασίζει, όπως οι περισσότερες σήμερα, με βάση μόνο τα μετρήσιμα. (Το προνόμιο αλλά και η πρόκληση του να ασχολείται κανείς με την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ είναι ότι τέτοιου είδους διλήμματα παρουσιάζονται τακτικά). Είναι πιθανόν ότι σύμφωνα με τους στόχους για ΑΠΕ και τις μετρήσεις θα συνέφαινε να εισχωρήσουν ανεμογεννήτριες στο απαρτάμλο Δελφικό τόπο και να δεσπούν σε σχεδόν κάθε λοφοκορυφή στα νησιά του Αιγαίου, προς όφελος στην κάθε περίπτωση κάποιου συγκεκριμένου επενδυτή, και ενδεχομένως, εν όψει της κλιματικής κρίσης, του παγκόσμιου κοινωνικού συνόλου. Σ' αυτές τις περιπτώσεις κυρίως ποιοτικά κριτήρια μας επιτρέπουν να ανταποδώσουμε τη βιολογική σημασία του μέντοπετρίτη ή του Σκυριανού αλόγου ή την αίσθηση ανάταξης και δέους που αναρπώνται όταν, ακολουθώντας το παράδειγμα τόσοων άλ-

λων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, στέκεσαι στοχαζόμενος την θέση του ανθρώπου μέσα στο σύνολο, ψηλά πάνω από τις Φαιδρινίδες.

Η δεύτερη κριτική που έγινε, και αυτή εν μέρει δικαιολογημένη, είναι ότι δεν ήταν ξεκάθαρο ποια ήταν η αποφασιστική παράμετρος που καθόρισε το πραγματικό αποτέλεσμα που βιώνουμε. Υπάρχει έντονη επιθυμία ιδίως μεταξύ Ελλήνων διανοουμένων που έχουν κληρονομήσει την ιδεοκρατία της αρχαιότητας να υπάρχει ένα κύριο αίτιο. Προτείνεται συγκεκριμένα η αντικειμενοποίηση της φύσης. Αντίθετα, προσωπική μου άποψη είναι ότι υπάρχει συνήθως στα ανθρώπινα πράγματα μια αμοιβαία αλληλοεπίδραση των πολιτικών, οικονομικών, τεχνολογικών, οικολογικών, επιδημιολογικών, κοινωνικών, διανοητικών και υπαρξιακών εξελίξεων, χωρίς να είναι προοδεδικασμένο ποιο θα προπορευθεί και ποια θα ακολουθήσουν. Αυτό προσπάθησα να σκιαγραφήσω στη σύντομη μου περιγραφή των ιστορικών εξελίξεων που μας οδήγησαν στη σημερινή όντως κρισιμότητα καμιά. Θα ήθελα να προσθέσω ότι με μια σύνθετη εξιστόρηση αυτού του είδους αποφεύγεται η δαιμονοποίηση κάποιου συγκεκριμένου «κακού στοιχείου» που εύκολα μπορεί να παρουσιασθεί ως μοναδικά υπεύθυνο για όλα τα δεινά τα οποία αντιμετωπίζουμε. Ακριβώς έτσι αρκετοί οπαδοί του Διαφωτισμού δαιμονοποίησαν ορισμένους παραδοσιακούς πολιτισμούς με ιδιαίτερα γνωστό στους Έλληνες παράδειγμα ή κομμάτια γραμμένη αλλά βαθύτατα προκατειλημμένη, ιστορία της ύστερης Ρωμαιοσύνης του Γκίμπον.

Η αποφυγή της δαιμονοποίησης οποιασδήποτε κοινωνίας εν όσω της ασκούμε έντονη κριτική, είναι σήμερα πιο αναγκαία από ποτέ, ακριβώς διότι οι ιεραπόστολοι των πολύ διαφορετικών κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών του εικοστού αιώνα, πράγματι, κατά την εξημερονταετία που πέρασε, έχουν παίξει «εν σν παικτοίς». Εάν όμως ως ηγεμόνες τον κόσμο τον έχουν οδηγήσει στο χείλος της αβύσσου, δεν το έκαναν συνήθως από κακή πρόθεση. Ας αρχίσουμε από το συγκεντρωτικό και κρατικιστικό πρότυπο καπιταλισμού, το κακώς ονομαζόμενο σοσιαλιστικό, διότι επιζητούσε την ικότητα και τη δικαιοσύνη όχι μέσω της κοινωνίας αλλά μέσω του κόμματος και του κράτους, και μάλιστα με ένα σχεδόν αποκλειστικό ενδιαφέρον για τα ποσοτικά μεγέθη παραγωγής, που θα ενίσχιναν αποτελεσματικά τη δόξα και την επιρροή του ιδεολογικά πρωτοπόρου κόμματος και τον διοικητικά ολοκληρωτικού κράτους. Το σύστημα αυτό στην επιμονή του να επιζητεί την ποσοτική μεγέθυνση της παραγωγής, ρύπανε ανεξέλεγκτα και με άκρα ανευθυνότητα τα εδάφη και τα ύδατα μεγάλου τμήματος της υφείλου. Το σύστημα κατέρρευσε, εν μέρει από τα περιβαλλοντικά του εγκλήματα, αλλά κυρίως από την αδυναμία του να επλέξει ορθά τα ποσοτικά μεγέθη που είχαν τη μεγαλύτερη σημασία για την επιτυχία ενός οικονομικού προτύπου στην εποχή μας.

Ας συνεχίσουμε τον κατάλογο των «παικτών εν μη παικτοίς» με τους νοητές της

εβδομηντάχρονης αναμέτρησης των δύο εξίσου κεφαλαιοκέντρικων οικονομικών συστημάτων. Η παράταξη αυτή κληρονόμησε και στη συνέχεια σπινειδιτά επέλεξε ένα αποκεντρωμένο πρότυπο καπιταλισμού, βασισμένο στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Καλώς το σύστημα ονομάσθηκε φιλελεύθερο – εάν και εφ' όσον δεχθούμε ότι η φιλελευθερία του δινητικά και μάλλον πιθανά, όχι όμως και απαραιτήτα, αγκαλιάζει και την πολιτική ζωή. Εδώ τα ποσοτικά μεγέθη που κυρίως μετρούν είναι εκείνα της προστιθέμενης αξίας και της τελικής κατανάλωσης, ο μοχλός της προόδου είναι η τεχνολογική έρευνα και το κριτήριο επιτυχίας το οικονομικό κέρδος. Το πρότυπο αυτό είναι κατά πολύ ανώτερο, πολιτικά, κοινωνικά αλλά και περιβαλλοντικά, διότι ο πολίτης-καταναλωτής, ιδιαίτερα σε μια πολιτεία όπου ασκείται η λαϊκή κυριαρχία, αργά ή γρήγορα θα απαιτήσει, όπως πράγματι το έχει απαιτήσει στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες, τη μείωση των διαφόρων μορφών ρύπανσης.

Ακριβώς διότι το πρότυπο αυτό έχει αποδειχθεί στη πράξη ανώτερο του πρώην αντιπάλου του, κυριαρχεί ήδη για περίπου 20 χρόνια τώρα. Σ' αυτό το διάστημα όμως καθίστανται εμφανέστερες οι οικιαστικές και επικίνδυνες του αδυναμίες. Έτσι, ακριβώς λόγω της ποσοτικής επιτυχίας όσον αφορά την κατανάλωση η οποία απαντά στις ελπίδες των περισσότερων ανθρώπων ανά τους αιώνες, δεν μπορεί να ανταπεξέλθει αποτελεσματικά έναντι των πολύ διαφορετικών ποσοτικών προκλήσεων που συνιστούν την οικολογική κρίση. Ή μια κοινωνία θα θεωρήσει το σύστημα αυτό ως θύσφατο ή πρέπει να το τροποποιήσει σύμφωνα με νέες αρχές ανεξάρτητες από το υπάρχον σύστημα. Αιφνιδώς οι παράμετροι που διέπουν το πιο επιτυχημένο σύστημα οικονομικής διαχείρισης το οποίο γνώρισε μέχρι σήμερα η ανθρωπότητα επιτρέπουν και μάλιστα ενθαρρύνουν την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής πρόκλησης μέσω της έρευνας και της τεχνολογικής προόδου – πάγια θέση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στις διεθνείς διαπραγματεύσεις για την κλιματική αλλαγή – αλλά ως στοιχείο ενός κατά τα άλλα αναλλοίωτου συστήματος. Δεν αποδέχονται ευχαρίστως την ανάγκη ενσωμάτωσης του μέχρι πρόσφατα ανισπολόγιστου περιβαλλοντικού κόστους στις τιμές της αγοράς διότι τούτο θα σήμαινε οριστική μεταβολή των κρατούντων οικονομικών αξιών, αλλά και της στάσης ζωής που διέπει το σύστημα από την εποχή του Διαφωτισμού και της Βιομηχανικής Επανάστασης.

Αν συγκρίνει κανείς την αρνητική αντίδραση των ΗΠΑ στην παρούσα οικολογική κρίση με την εντυπωσιακή και μακροχρόνια ανταπόκριση τους στην πρόκληση ενός διαλυμένου κόσμου μετά από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, μια ανταπόκριση που ασφαλώς συμπεριέλαβε και απaráδεκτα επεισόδια αποδοχής ή επιβολής δικτατορίας ή ακόμα και τρομοκρατίας (π.χ. Γκουατεμάλα, Χιλή, Αργεντινή) αλλά που κατά το μεγαλύτερο μέρος βασίσθηκε στην πρόθυμη αποδοχή

των λαών (π.χ. στη δυτική Ευρώπη), μια ανταπόκριση που βασίστηκε αφ' ενός σε μια ορθή εκτίμηση των μακροπρόθεσμων συμφερόντων της χώρας των και αφ' ετέρου σε μια γενναιοδωρή αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών άλλων χωρών, θα διερωτηθεί ποιος άραγε να είναι οι αιτίες της τεράστιας διαφοράς. Το φαινόμενο μπορεί να εξηγηθεί με δύο τρόπους. Στην πρώτη ιστορική συγκυρία υπήρξε η γενναιοδωρία μιας ανερχόμενης παγκόσμιας δύναμης που αποσκοπούσε σε έναν ηγετικό ρόλο σε ένα υπό αναθεώρηση σύστημα διεθνών σχέσεων, ενώ στη δεύτερη ιστορική συγκυρία επικρατούσε η αλαζονική αυτοπεποίθηση ενός κράτους που είχε ήδη αναλάβει ηγεμονικό ρόλο στο διεθνές σύστημα. Επί πλέον, και κυριότερο, στην πρώτη ιστορική συγκυρία τα μέτρα που εφαρμόστηκαν βασίστηκαν στην προνοητική και δημιουργική εφαρμογή των υγιέστερων αρχών του ίδιου του συστήματος, ενώ η δεύτερη ιστορική συγκυρία απαιτεί το σύστημα να τροποποιηθεί ριζικά, το λιγότερο με την άμεση ενσωμάτωση του περιβαλλοντικού κόστους μέσα στις διάφορες τιμές της αγοράς ώστε να επηρεασθεί πιθανότατα το ύψος αλλά σίγουρα η υφή και το περιεχόμενο της κατανάλωσης. Ακριβώς λουτών σε αυτό το σημείο το σύστημα δημοκρατικής διακυβέρνησης των ΗΠΑ αυτοτυγχάνει. Καμία ηγεσία δεν έχει τολμήσει να εισηγηθεί κάτι που η πλειοψηφία των καταναλωτών-πολιτών δεν είχε προετοιμασθεί υπαρκτικά να αποδεχθεί.

Έτσι λοιπόν οι ΗΠΑ παραιτούνται σταδιακά, όχι βέβαια από την παγκόσμια ηγεμονική τους θέση αλλά από τη δημιουργική ηγεσία που μέχρι πρόσφατα ασκούσαν στον ελεύθερο κόσμο. Μέσα σ' αυτή τη κρίση ηγεσίας προβάλλει σταδιακά –πολύ σταδιακά διότι τα ίδια προβλήματα ήταν έντονα μέχρι πολύ τελευταία αλλά συνεχίζουν πάντα να υπάρχουν σε κάποιο βαθμό και στα περισσότερα κράτη/μέλη– η Ευρωπαϊκή Ένωση, της οποίας η προσφορά στη σημερινή συγκυρία παραμένει αποκλειστικής σημασίας. Τελικά η Ευρωπαϊκή Ένωση και η Ιαπωνία, ενώ διαχειρίζονται το ίδιο οικονομικό σκίτημα με τις ΗΠΑ ανακάλυψαν ότι η κοινή τους γνώμη δεν είναι τόσοον υπαρκτικά δεμένη σ' αυτό ώστε να αρνηθεί την τροποποίησή του. Αντίθετα διαβλέπουν ότι όπου ένα οικονομικό σκίτημα δεν ανταποποτίζει τις βαθύτερες αξίες που αναγκάζουν για την επιτυχή αντιμετώπιση των υπαρκτών οικολογικών προκλήσεων, το σύστημα είναι εκείνο που πρέπει να τροποποιηθεί. Το διεθνές εκτόπισμα της Ιαπωνίας είναι όμως εμφανώς πολύ μικρότερο εκείνου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σ' αυτή την κρίσιμη στιγμή όπου χάθηκαν ήδη σίγουρα δεκαπέντε χρόνια από την ολιγορτία της Αμερικανικής, πρωτίστως αλλά όχι αποκλειστικά, κοινωνίας είμαστε μάρτυρες επίσης της απίστευτα επιτυχημένης για τον εαυτό της και για τους εμπορικούς της εταίρους ιστορικής δικαίωσης και οικονομικής ανόδου της Κίνας. Η άνοδος αυτή όμως αποτελεί προς το παρόν ένα επικίνδυνο περιβαλλοντικό προηγούμενο για τις αναπτυσσόμενες χώρες, όπως η Αμερικανική συμ-

περιφορά για τις ανεπτυγμένες, όσο συνεχίζει να συνδυάζει τα οικολογικά τρωτά του Σοβιετικού προτύπου με εκείνα του Αμερικάνικου. Η ζημιά είναι τριπλή, για τη φύση της ίδιας της Κίνας, για τη μακροπρόθεσμη ποιότητα ζωής των περισσότερων κατοίκων της και τέλος ως παράδειγμα για την υπόλοιπη ανθρωπότητα. Οι Κινέζοι όμως δεν αρνούνται την ύπαρξη ενός σοβαρότατου διεθνούς οικολογικού προβλήματος και επενδύουν στην πρόσληψη τεχνολογία. Έτσι υπάρχει δυνατότητα διαλόγου.

Εδώ όμως προκύπτει η γνωστή ένταση. Δεν έχουν το δικαίωμα οι Κινέζοι στο ίδιο επίπεδο ζωής με μας; Και πώς λοιπόν ο οποιοσδήποτε πολίτης δυτικής χώρας, στον οποίο αναλογούν πολύ υψηλότερες μέσες εκπομπές απ' εκείνες του μέσου Κινέζου, επιτρέπεται να ασκήσει κριτική έναντι της θέσης αυτής των αναπτυσσόμενων χωρών;

Η απάντηση πιστεύω πως μας οδηγεί κατ' ευθείαν και στην απάντηση του κύριου ερωτήματος που τίθεται στο σημερινό μάθημα, ποιες αλλαγές πολιτικής και υπαρκτικής στάσης θα μας βοηθούσαν προς την ορθή κατεύθυνση;

Η βασική παρερμηνεία που διαπιστώνεται στο επιχείρημα αυτό των αναπτυσσόμενων χωρών, παρερμηνεία που όμως έχει ακόμα πιο ριζοσπαστικές συνέπειες για τις ανεπτυγμένες, είναι ότι η έννοια του «δικαιώματος», έννοια αιετικάς θεμελιώδη για οποιοδήποτε σύστημα δικαίου, εθνικού ή διεθνούς, προϋποθέτει την ύπαρξη του ανθρώπινου γένους. Χωρίς τον άνθρωπο ως κοινωνικό ζώο μέσα στη φύση δεν νοείται σύστημα δικαίου και σίγουρα όχι δικαιώματα του οποιοσδήποτε πολίτη ή της οποιασδήποτε χώρας. Ούτε οι πολίτες της Κίνας, ούτε της Ελλάδος έχουμε «δικαιώματα» σε βιοτικά επίπεδα υψηλότερα απ' εκείνα που επιτρέπουν την συνέχιση της υγιούς επιβίωσης του ανθρώπινου γένους μέσα στη φύση. Είμαστε εξ' ίσου υποχρεωμένοι, τώρα που επιβεβαιώνεται ότι υπάρχουν όρια, έστω αν υπάρχει και θα υπάρξει πάντα κάποια ασάφεια γύρω από τον ακριβή ορισμό των ορίων αυτών, να αλλάξουμε την πορεία μας ώστε η ανθρωπότητα ως σύνολο να μπορεί να επιβιώσει μέσα σε αυτά.

Απαιτούνται δύο διευκρινήσεις σ' αυτή τη θεμελιώδη διατύπωση αρχής. Η ύπαρξη ορίων σημαίνει το τέλος της στάσης ζωής των δύο, και σε κάποια μέρη του κόσμου, των τριών τελευταίων γενεών, που υπέθετε ότι μπορούμε να ξεφύγουμε τα προβλήματα της διανομής μέσω της επεκτατικής ανάπτυξης. Τούτο δεν σημαίνει όμως την αποδοχή μιας θεωρίας απόλυτης ισοτητας, ούτε μεταξύ των πολιτών μιας χώρας, ούτε, πολύ περισσότερο, μεταξύ πολιτών διαφορετικών χωρών. Εντυχώς, διότι τούτο θα ήταν ακατόρθωτο τουλάχιστον στο προβλεπόμενο μέλλον χωρίς παγκόσμιο πόλεμο, ο οποίος θα επέφερε οικολογική καταστροφή ανυπολόγιστης έκτασης.

Ποιες είναι λοιπόν οι λογικές συνέπειες της αποδοχής του αξιώματος ότι οινδείς

έχει δικαίωμα σε κάποιο συγκεκριμένο βιοτικό επίπεδο εάν το σύνολο των απαιτήσεων του ανθρώπινου γένους τείνουν να ξεπεράσουν τις οικολογικές δυνατότητες του πλανήτη. Πρώτον ότι όποια αξία είναι υπαρξιακή χωρίς να δημιουργεί οικολογική επιβάρυνση για τον πλανήτη, αποκτά προτεραιότητα. Θα χαμογελάσετε, ασφαλώς, διότι η θέση αυτή, κατά τη γνώμη μου το πρώτο αξίωμά μας νέας, μελλοντικής και οικουμενικής, στάσης ζωής, είναι ακριβώς εκείνη που εμφανέστατα καταπατήθηκε στην Ελλάδα κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια. Όταν μας διαβεβαιώνει ο ηγούμενος της Μονής Τάπλου ότι «θα ήταν αμαρτία» εάν δεν «αξιοποιείτο» η γη της Μονής του για την οικοδόμηση ενός τεράστιου αριθμού δευτέρων ή εξοχικών κατοικιών, δεν αντλεί ασφαλώς από την παράδοση της εκκλησίας, αντιπροσωπεύει όμως άριστα την άποψη της εποχής μας. Η λέξη «αξία» εμπορευματοποιήθηκε. Τώρα αρχίζει η αντίστροφος μέτρηση. Όποια αξία, όπως κατ' αρχήν η ομορφιά μιας έρημης παραλίας ή ενός ορεινού μοναστηριού για τον λουόμενο ή περιπατητή, αν υψώνει την ποιότητα της ζωής χωρίς να επιβάλλει βάρος στη φέρουσα ικανότητα του πλανήτη, πρέπει να αναγνωρισθεί ως μεταξύ των ανωτέρων. Αυτή είναι η πρώτη αναγκαία επανάσταση της εποχής μας.

Είναι προφανές ότι ακόμα και για να χαρούμε αυτές τις υπαρξιακές αξίες συννήθως υπάρχει κάποιο οικονομικό ή και οικολογικό κόστος. Εάν δεν ζω στην περιοχή της έρημης παραλίας ή του ορεινού μοναστηριού που ανέφερα, θα υπάρξει και κόστος και κάποιο επιπρόσθετο φορτίο στο περιβάλλον για να φθάσω εκεί. Για να ταξιδέψω ως προσκυνητής σε ένα μοναστήρι ή ως σπουδαστής σε ένα Μουσείο γλυπτικής όχι απλώς θα υποστώ κόστος για να ταξιδέψω αλλά το ταξίδι μου προϋποθέτει κάποιο κοινωνικό κόστος διαφύλαξης και παρουσίας των χώρων προσκύνησης ή επίσκεψης μου. Εδώ λοιπόν, πολύ γρήγορα μπαίνουμε στο χώρο των επιλογών μεταξύ υπαρξιακών και οικονομικών αξιών. Πόσες φορές ή βουνοσειρές επιβάλλεται να προστατέψουμε απόλυτα λόγω της υπαρξιακής τους αξίας, προστατεύοντας τις όχι απλώς από κάποια αμφισβητήσιμη ανάπτυξη αλλά και από ανάπτυξη που σε άλλες περιπτώσεις θα θεωρείτο επιβεβλημένη όπως π.χ. την τοποθέτηση ανεμογεννητριών; Εδώ βέβαια επανέρχεται το παράδειγμα του Δελφικού Τοπίου, που ήδη απασχόλησε την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ κατά την δεκαετία του 1980, όταν δώσαμε μάχη γι' αυτό ως υπαρξιακή αξία τόσο σημαντική ώστε να μη δικαιολογείται ανάπτυξη ακόμα σε γειτονικές περιοχές εάν θα επηρέαζε τη θέα ή τη συνολική περιοχή.

Η ύπαρξη των διλημάτων αυτών μας οδηγεί άμεσα στο συμπέρασμα της επιτακτικής ανάγκης κατοχύρωσης μείωσης του φορτίου που προέρχεται από οποιοδήποτε μη αναγκαίες για την εξυπηρέτηση υπαρξιακών αξιών, εκπομπές ή χρήσεις πρώτων υλών, όπως στην περίπτωση μεγάλου ποσοστού των αδρανών υλικών από τα λατομεία, ή νερού που σπαταλιέται για την άρδευση, ως και από

διαφόρους ρόλους. Σ' αυτό το τρίτο και κομβικό σημείο αναπροσαρμογής ήδη παίζει και θα παίζει αποφασιστικό ρόλο η τεχνολογική και επιχειρηματική ικανότητα και βέβαια η πολιτική. Με την κατάλληλη διαμόρφωση αφ' ενός του κανονιστικού πλαισίου και αφ' ετέρου των τιμών της αγοράς εκ μέρους της διοίκησης και προπάντων με την αναγκαία στήριξη του πολιτικού συστήματος ως προϋπόθεση, οι υγιανότεροι επιχειρηματίες θα αντλήσουν από την ήδη τεράστια και συνεχώς αυξανόμενη πηγή γνώσεων που μας προμηθεύει η τεχνολογία και η επιστήμη ώστε να μειώσουν ραγδαία συνάμα το μετρησιμο οικονομικό κόστος στους ίδιους και το βάρος που εναποθέτει η ανθρωπότητα στη γη. Αυτή τη στιγμή τα δύο αυτά δεδομένα διαφέρουν μεταξύ τους. Άμεσος στόχος της πολιτικής ζωής στο κάθε κράτος και εξίσου στο διεθνές επίπεδο κατά τα επόμενα χρόνια πρέπει να είναι τα δύο αυτά δεδομένα να συγκλίνουν συνεχώς. Μόνον έτσι θα επιτύχομε έστω το ευκολότερο τμήμα του αναγκαίου στόχου, το τμήμα όπου το σημερινό μπορεί και' αρχήν να συνδράμει την αδήριτη ανάγκη.

Η τέταρτη πρόκληση αφορά την διεθνή πολιτική σκηνή. Εν όσω γίνεται η βασιική αυτή προσαρμογή που μόλις περιέγραψα, σταδιακά και ασφαλώς με διαφορετικούς ρυθμούς στην κάθε χώρα, θα αρχίσει να διαφαίνεται κατά ποιο ποσοστό επαρκεί η εξέλιξη αυτή για την αναγκαία συνολική αναπροσαρμογή της ανθρωπότητας. Εάν δεν επαρκεί θα παρουσιασθεί το ακανθώδες πρόβλημα της σύγκρουσης διαφόρων «εθνικών συμφερόντων» με το γενικό συμφέρον της ανθρωπότητας. Και τούτο θα συμβεί με διαφορετικούς τρόπους, όπως η επιμονή στην ισότητα ενκαιριών ρύπανσης των αναπτυσσόμενων, και εξ' ίσου η επιμονή στο ήδη κεκτημένο βιοτικό επίπεδο πολλών εκ των ανεπτυγμένων χωρών. Εάν δεν υπάρξει συμφωνία επί κάποιων αμοιβαία αποδεκτών κριτηρίων για την κατανομή της μείωσης του οποιουδήποτε εναπομένοντος την εποχή εκείνη περιβαλλοντικού φορτίου, είναι πιθανότατα να παρακολυθησούμε ένα φαύλο κύκλο αντεγκλίσεων και στη συνέχεια καταστροφών. Και αυτός ο κίνδυνος είναι ιδιαίτερα πιθανός εν όψει της δεκαεπεντάχρονης καθυστέρησης στην αναγνώριση της σοβαρότητας του προβλήματος που έχουν επιβάλλει οι ΗΠΑ.

Ο κίνδυνος αυτός, είναι ο μεγαλύτερος που απειλεί την ανθρωπότητα σήμερα, διότι ενώ ο κόσμος μας είναι επικοινωνιακά ενωμένος όπως ποτέ πριν, το αντικείμενο που μας ενώνει δεν είναι μόνον η ενημέρωση αλλά και ένας τρόπος ζωής που διαφημίζεται παντού στην τηλεόραση με περίπου τον ίδιο τρόπο και για το οποίο θα μιλήσουμε την επόμενη Δευτέρα, με κανένα τρόπο όμως ένας κοινός αγώνας για το μέλλον του κόσμου. Αντίθετα προς το παρόν η κάθε χώρα, με σπάνιες εξαιρέσεις, κυρίως μεταξύ εκείνων των ευρωπαϊκών χωρών που με αίσθηση υπευθυνότητας αναλαμβάνουν το μερίδιο της ευθύνης των, δίνοντας γενναιόδοξα οικονομική βοήθεια στους αναπτυσσόμενους και μειώνοντας οικειοθελώς εκπομ-

πές και ρύπους, χρησιμοποιεί την συμβουλή άρτια εκπαιδευμένων ειδικών με στόχο να επιτύχει στη δική της πορεία, η οποία χαράζεται όμως αυστηρά με μόνο γνώμονα το στενό και βραχυπρόθεσμο εθνικό συμφέρον. Ο ΤΣ Έλιοτ έγραψε ότι η νεωτερικότητα θυσιάζει τη σοφία για τη γνώση. Είχε απολύτως δίκαιο. Η τελειοποίηση των τεχνικών γνώσεων ωθεί την κάθε χώρα μεμονομένως αποτελεσματικά σε μια κατεύθυνση τόσο επικίνδυνη για το σύνολο του ανθρώπινου γένους ώστε να κινδυνεύουμε να εισέλθουμε σε έναν φαύλο και κατερχόμενο κύκλο συνεχώς μεγαλύτερων περιβαλλοντικών καταστροφών και ως εκ τούτου συνεχώς αυξανόμενων πολιτικών εντάσεων και αντιεγκλήσεων. Μια σοφή αντιμετώπιση αντίθετα θα σεβαστεί τον Χρυσό Κανόνα, θέτοντας την ανάγκη των συνανθρώπων μας σε άλλες χώρες στην ίδια σειρά προτεραιότητας με τη δική μας. Και τούτο πράγματι θα απαιτήσει μια ριζική πολιτική και ιστορική μεταβολή.

Για την πρακτική εφαρμογή του Χρυσού Κανόνα στη σημερινή συγκυρία προτείνω την σταδιακή αποδοχή τριών υποκανόνων που να διέπουν τις σχέσεις αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Πρώτον, ότι αν προκύψει μια ανάγκη σοβαρής περαιτέρω μείωσης των συνολικών εκπομπών επί πλέον της ήδη απαιτητής που θα μπορέσει όμως να αντιμετωπισθεί με μεταβολές στους όρους της αγοράς θα πρέπει να βαρύνει πρωτίστως εκείνες τις χώρες που άσκησαν πολιτικοοικονομική εκμετάλλευση άλλων χωρών κατά τους προηγούμενους αιώνες με αποτέλεσμα την άνοδο του δικού τους βιοτικού επιπέδου και την ανάλωση έλλυση εκπομπών. Έτσι οι αναπτυσσόμενες χώρες που υπήρξαν αντικείμενα πολιτικοοικονομικής εκμετάλλευσης δεν θα φέρουν το συγκεκριμένο αυτό επιπρόσθετο βάρος. Αντίθετα θα επιδειχθεί – ενεπίστως – μια έμπρακτη μεταμέλεια των πόλων ποτέ εκμεταλλευτών με συνεισφορά τους περαιτέρω του σημείου που θα τους αναλογούσε αλλιώς. Τούτο θα μπορούσε κατ' αρχήν να επιτευχθεί είτε με περαιτέρω μειώσεις εκπομπών στη δική τους χώρα είτε με την υποστήριξη περαιτέρω φιλοπεριβαλλοντικών δράσεων στις χώρες που παλαιότερα αδικήθηκαν. Ασφαλώς θα υπάρξουν αμέτρητες δυσκολίες στην εφαρμογή αυτού η οποιοσδήποτε άλλου κανόνα. Δεν χάνει όμως γι' αυτόν τον λόγο τη σημασία του η πρόταση ή η αποδοχή του διότι θέτει κάποια κράτη μπροστά στις ιστορικές τους ευθύνες.

Ο δεύτερος υποκανόνας θα διαπίστωνε ότι οι ίδιοι οι αναπτυσσόμενοι λαοί θα ζημωθούν περισσότερο απ' οποιονδήποτε άλλον από τη μη συμμερφωση τους με τις καλύτερες πρακτικές για την μείωση εκπομπών ή την κατανάλωση ύδατος. Έτσι θα πρέπει να εφαρμόσουν άμεσα, και όχι μόνον αφού φθάσουν στα επίπεδα των ανεπτυγμένων, προηγμένες φιλοπεριβαλλοντικές πρακτικές, προσαρμόζόμενες βέβαια σε κοινωνίες με πολύ υψηλότερα ποσοστά ανεργίας. Δεν αποτελεί καμία δικαιολογία απλώς ότι μια άλλη χώρα που έχει εφαρμόσει τις ενδειγμένες πρακτικές είναι εύπορη, διότι η ζημιά από την ενδεχόμενη μη εφαρμογή

των προοδικών αυτών βαραίνει εξ' ίσου όλους, και μάλιστα περισσότερο τους αναπτυσσόμενους.

Ο τρίτος υποκανόνας που προτείνω, θα ήταν ιδιαίτερα σκληρός για τη χώρα μας, και όχι μόνο για τις ΗΠΑ, όπως αρχικά θα νομίσετε. Θα ζητούσε από τις χώρες οι οποίες στην πρόσφατη συγκυρία καθυστέρησαν κάποια χρόνια να εφαρμόσουν τις ενδεδειγμένες φιλοπεριβαλλοντικές πρακτικές, αφού η ανάγκη για την εφαρμογή τους είχε γίνει αντιληπτή, να αποδώσουν όποιο πλεονέκτημα βιοτικού επιπέδου είχαν αποκτήσει μέσα σ' αυτό το διάστημα με επιπρόσθετη βοήθεια προς τους αναπτυσσόμενους ή περαιτέρω μείωση των δικών τους εκπομπών. Η αποδοχή ενός τέτοιου κανόνα θα ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική στο να ωθήσει όλες τις χώρες του πλανήτη σε άμεση φιλοπεριβαλλοντική δράση, όπως επιβάλλει η σημερινή συγκυρία.

Καλώς ή κακώς δεν υπάρχει σύστημα πλανητικής διακυβέρνησης, και ακόμα εάν η λεπτομερέστερη διατύπωση των τριών αυτών προτεινόμενων υποκανόνων, ήταν εύκολα εφικτή, που δεν είναι, ασφαλώς η καθεμία θα έβρισκε αντιμετώπους τις χώρες που θα είχαν άμεσο πρόβλημα με το συγκεκριμένο υποκανόνα. Θα προσιζετε όμως ότι το ερώτημα που θέτομε για το παρόν μάθημα δεν είναι απλώς «ποιες αλλαγές πολιτικής... στάσης θα μας βοηθούσαν προς την ορθή κατεύθυνση» αλλά «ποιες αλλαγές πολιτικής και ψυχολογικής στάσης θα μας βοηθούσαν προς την ορθή κατεύθυνση;» Εάν λοιπόν πρόκειται να αποφάνγει ο κόσμος μας τον φαύλο κύκλο προς την καταστροφή που περιέγραψα, αυτοτελεί υπαρξιακό μας χρέος να υιοθετήσουμε κάποια τέτοια στάση, προετοιμαζόμενοι έτσι για τον αναγκαίο διεθνή διάλογο κοινής σωτηρίας, ενώ πολιτικό χρέος μας παραμένει να προωθήσουμε εσωτερικά στη χώρα μας τις αναγκαίες μεταβολές που τόσο καθυστέρησαν, ζημιώνοντας την εσωτερική συνοχή και την εξωτερική αξιοπιστία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στον αγώνα ο οποίος ακολουθεί, αρχές και κανόνες σαν και αυτοί, ακόμα και εάν δεν υιοθετηθούν επίσημα ή άμεσα μπορούν να επηρεάσουν την αντίληψη καθημόντος όλων των λαών, εφ' όσον άλλωστε όλοι οι λαοί θα πληρώσουμε με κάποιο τρόπο και σε κάποιο ποσοστό οποιοδήποτε τίμημα προέλθει από την επί μέρους αλλά και τη κοινή μας αστοχία.

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΚΡΑΙΩΝ ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ

Κατανάλωση και Κινδυνολογία: Συγκρουόμενα μηνύματα των ΜΜΕ

Μιλτιάδης Τσοσκούνογλου

Διευθυντής Τομέα Προστασίας Περιβάλλοντος & Υγείας
και Ασφάλειας της Εργασίας, Toyota Ελλάς,
Πρώην μέλος Δ.Σ. Ελληνικής Εταιρείας

Πως το περιβαλλοντικό μήνυμα μπορεί να γίνει πιο αποτελεσματικό

1. Το θέμα της ομιλίας

Στα πλαίσια της ενότητας «Κατανάλωση και Κινδυνολογία: Συγκρουόμενα μηνύματα των ΜΜΕ», επιθυμώ να εστιάσω την προσοχή μου στην αποτελεσματικότητα των μηνυμάτων για την προστασία του περιβάλλοντος. Ως κύριο παράδειγμα θα χρησιμοποιήσω το ζήτημα της παγκόσμιας απειλής από την Κλιματική Αλλαγή.

Με κανένα τρόπο δεν θα ήθελα να πάρω ηθική θέση και να κάνω κριτική στα ΜΜΕ για δυο πραγματικά φαινόμενα, την κινδυνολογία και τη διαφήμιση. Αλλά, καθώς δεν ζούμε σε έναν κόσμο «όμορφο, αγγελικά πλασμένο», στόχος μου είναι, –παίρνοντας ως δεδομένα αυτά τα δυο φαινόμενα–, να εξετάσω που βρισκόμαστε σήμερα και, στο τέλος, να τολμήσω να προτείνω μια άλλη προσέγγιση στον τρόπο επικοινωνίας του περιβαλλοντικού μηνύματος, που κατά την άποψή μου είναι και εφικτή και περισσότερο αποτελεσματική.

2. Η πρόκληση της παγκόσμιας αλλαγής του κλίματος

Το θέμα της παγκόσμιας απειλής από την κλιματική αλλαγή έχει ήδη καλυφθεί εκτεταμένα από άλλους διακεκριμένους ομιλητές στην σειρά αυτή των Διαλο-

γικών Μαθημάτων. Εγώ θα ήθελα να ξεκαθήσω τη συζήτηση μας σήμερα παίρνοντας ως δεδομένο ότι η κλιματική αλλαγή είναι μια πραγματικότητα που δεν μπορεί ούτε να αμφισβητηθεί, ούτε να αγνοηθεί.

Γνωρίζουμε πλέον καλά ότι, για να μην αποσταθεροποιηθεί το κλίμα του πλανήτη μας, θα πρέπει η αύξηση της θερμοκρασίας να περιοριστεί στους +2 βαθμούς Κελσίου. Για να γίνει αυτό ειρικό θα πρέπει η μέση συγκέντρωση του διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα να μην υπερβεί τα 450 μέρη ανά εκατομμύριο. Και αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι οι παγκόσμιες εκπομπές CO₂ θα πρέπει να αρχίσουν να μειώνονται ήδη από το 2020-30 και να μειωθούν κατά 50% μέχρι το 2050.

3. Ο χρονικός ορίζοντας στενεύει απειλητικά

Το σημείο αφετηρίας για τη συζήτηση μας είναι ο απειλητικά μικρός χρονικός ορίζοντας που απομένει, σε συνάρτηση και με το μέγεθος των αλλαγών που απαιτούνται, προκειμένου να αντιμετωπίσουμε την απειλή αυτή, που παρόμοια δεν έχει αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα. Σε περίπτωση που θα καθυστερήσουμε στην επίτευξη των στόχων, το κόστος της αποτυχίας μας δεν θα είναι απλώς μια αύξηση της θερμοκρασίας του πλανήτη, π.χ. από τους 2 στους 3 βαθμούς, που στον μη ειδικό μοιάζει να είναι αντιμετωπίσιμο. Η ενδεχόμενη αποτυχία μας δημιουργεί το ενδεχόμενο να ξεκαθήσουν φυσικοί μηχανισμοί, που θα είναι αυτό-τροφοδοτούμενοι και τους οποίους δεν θα μπορούσαμε να σταματήσουμε, οπδήποτε και αν κάνουμε, τωόμα και αν σταματήσουμε τελείως να χρησιμοποιούμε πετρέλαιο και να εκπέμπουμε CO₂ στην ατμόσφαιρα.

Για να συνειδητοποιήσουμε καλύτερα το μέγεθος των αλλαγών που απαιτούνται, ας ρίξουμε μια ματιά προς τα πίσω.

Η αντιμετώπιση της παγκόσμιας αλλαγής του κλίματος ξεκίνησε ουσιαστικά το 1992 με την Συνάντηση Κορυφής για τον Πλανήτη στο Ρίο ντε Τζανέιρο, το γνωστό και ως Rio Earth Summit, που έγινε κάτω από την αιγίδα του ΟΗΕ. Από τότε, σε αυτά τα 15 χρόνια ποικίλων προσπαθειών, είχαμε μερικές επιτυχίες αλλά και πολλές αποτυχίες.

Η βασική μας επιτυχία ήταν η πρώτη διεθνής συνθήκη για τον περιορισμό των αερίων του θερμοκηπίου, το Πρωτόκολλο του Κιότο, που υπογράφηκε το 1997 αλλά επικυρώθηκε μόλις πρότεροι.

Ανάμεσα στις αποτυχίες μας συγκαταλέγεται το γεγονός ότι οι παγκόσμιες εκπομπές CO₂ (που το Πρωτόκολλο του Κιότο είχε ως στόχο να περιορίσει) αν-ξάνουν σταθερά. Είναι άμεσα αντιληπτό ότι ο ιστορικός ρυθμός αύξησης δια-

τηρείται ακόμα και σήμερα και δεν εμφανίζει σημεία κάμψης. Επίσης, η συγκέντρωση του CO₂ στην ατμόσφαιρα, που προκαλεί τον «πυρετό» του πλανήτη, ομοίως δεν εμφανίζει σημεία μείωσης του ρυθμού ανόδου.

Ακόμα πιο ανησυχητικό είναι ότι ούτε η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση, η ομάδα κρατών που έχει καταβάλλει την μεγαλύτερη προσπάθεια μέχρι σήμερα, δεν έχει πετύχει τους στόχους της. Φαίνεται ότι έχει καταφέρει μεν να αποσυνδέσει την οικονομική ανάπτυξη από την αύξηση των εκπομπών CO₂, αλλά μόνο αυτό. Η απόλυτη μείωση των εκπομπών CO₂ κατά -8% που υποσχέθηκε με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Κιότο μέχρι το 2012, είναι πολύ δύσκολα επιτεύξιμη.

Αυτά λοιπόν συνέβησαν τα τελευταία 15 χρόνια, και μέχρι το 2020, μας απομένουν περίπου 10 χρόνια. Ας θυμηθούμε ότι οι επιστήμονες μας λένε ότι μέχρι το 2020 οι εκπομπές CO₂ των ανεπτυγμένων χωρών πρέπει όχι μόνο να έχουν σταθεροποιηθεί, αλλά να έχουν μειωθεί σημαντικά, τόσο ώστε να εξισορροπούν την αύξηση των εκπομπών από τις φτωχές και αναπτυσσόμενες χώρες που είναι λογικό, αλλά και ηθικά σωστό, να αυξηθούν.

Και τίθεται το ερώτημα: Γνωρίζουμε εμείς οι Έλληνες το μέγεθος της απειλής και είμαστε έτοιμοι για την τεράστια αλλαγή που επέρχεται; (Υπενθυμίζω ότι η Ελλάδα αύξησε τις εκπομπές στα τελευταία 17 χρόνια κατά +25%). Και ταυτόχρονα, έχουν ανταποκριθεί τα ΜΜΕ στο κρίσιμο καθήκον της ενημέρωσης και της προετοιμασίας της κοινής γνώμης;

4. Ποια η αποτελεσματικότητα των ΜΜΕ;

Στο αν έχει ανταποκριθεί τα ΜΜΕ στο κρίσιμο έργο τους, δεν θα ήθελα να δώσω μια απάντηση καταθέτοντας απλώς μια ακόμα προσωπική άποψη.

Θέλω να εξετάσουμε μαζί μια σειρά από στοιχεία που προκύπτουν από έρευνες κοινής γνώμης που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια και οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, την Ευρωπαϊκή Ένωση και το WWF σε συνεργασία με την Εθνική Ασφαλιστική, προκειμένου να απαντήσουμε στα επιμέρους ερωτήματα:

- Έχει περάσει η πληροφόρηση στο ευρύ κοινό;
- Έχει παρουσιαστεί η κλιματική αλλαγή με τέτοιο τρόπο, που να δημιουργεί την πρόθεση αλλαγών και δράσης;
- Και μετατρέπονται, άραγε, οι προθέσεις σε δράσεις – που είναι, βέβαια, το τελικό ζητούμενο;

5. Οι Έλληνες: από τους πλέον πληροφορημένους και με τις καλύτερες προθέσεις

Ας ξεκινήσουμε με το ερώτημα αν ο Έλληνας ανησυχεί για την κλιματική αλλαγή. Η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου¹ φανερώνει, ότι ανάμεσα στα 27 κράτη της ΕΕ, εμείς οι Έλληνες έχουμε το υψηλότερο ποσοστό πολιτών που ανησυχούν πολύ. Και ταυτόχρονα, το χαμηλότερο ποσοστό πολιτών που δεν ανησυχούν καθόλου. Είναι ένα εύρημα που εντυπωσιάζει και δεν συμβαδίζει με την γενική εντύπωση ότι οι Έλληνες είναι αδιάφοροι για τα θέματα περιβάλλοντος.

Αρα, σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας, οι Έλληνες είναι και καλά πληροφορημένοι και ανησυχούν. Είναι φανερό ότι τα ΜΜΕ και ειδικότερα αυτά που έχουν καταστήσει την προστασία του περιβάλλοντος κεντρικό ζήτημα στην θεματολογία τους, αξίζουν θερμά συγχαρητήρια για την προσπάθεια τους.

Ας δούμε τώρα αν οι Έλληνες αναλαμβάνουν προσωπική ευθύνη ή την μεταβιβάζουν, όπως δυστυχώς πολύ συχνά γίνεται, στο κράτος, τις πολυεθνικές, τη παιδεία κλπ. Χωρίς την ανάληψη προσωπικής ευθύνης, καμιά αλλαγή δεν γίνεται ή, αν καμιά φορά γίνεται, γίνεται δύσκολα.

Η απάντηση δίνεται από την έρευνα που πραγματοποίησε το 2005 η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ² και είναι πάρα εντυπωσιακή. Οι Έλληνες αναγνωρίζουν ως κύριο υπεύθυνο για το πρόβλημα τη συμπεριφορά του καθενός μας.

Στο ίδιο πνεύμα, της ανάληψης προσωπικής ευθύνης, η έρευνα του Ευρωβαρόμετρου δείχνει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των συμπατριωτών μας αναγνωρίζει ότι στα προσεχή 10 χρόνια θα πρέπει να γίνουν αλλαγές στις συνήθειές μας αναφορικά με την χρήση της ενέργειας και τον τρόπο με τον οποίο ζεσταίνουμε, κλιματίζουμε και φωτίζουμε τα σπίτια μας. Και πάλι το ποσοστό είναι από τα καλύτερα στην ΕΕ. Η καλή εικόνα για τον Έλληνα γίνεται συνεχώς καλύτερη.

Ένα ακόμα θετικό στοιχείο από την έρευνα του Ευρωβαρόμετρου. Φαίνεται ότι όχι μόνο αποδεχόμαστε τις επερχόμενες αλλαγές, αλλά και ότι οι αλλαγές αυτές δεν μας τρομάζουν. Γι' αυτό υποστηρίζουμε περισσότερο από κάθε άλλο κράτος της ΕΕ, περισσότερο ακόμα και από τους Σουηδούς που από χρόνια φημίζονται για την περιβαλλοντική τους ευαισθησία, την λήψη μέτρων για την επίτευξη του εξαιρετικά δύσκολου στόχου της ΕΕ, τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου κατά 20% μέχρι το 2020.

Μάλιστα, για τις απαιτούμενες αλλαγές δεν φαινόμαστε διατεθειμένοι να καθυστερήσουμε καθόλου. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποίησε το WWF σε συνεργασία με την Εθνική Ασφαλιστική³, μέσα στους προσεχείς 12 μήνες, το

49% των ερωτηθέντων προτίθενται να μειώσουν την κατανάλωση ενέργειας, το 34% να μειώσουν τη χρήση του αυτοκινήτου τους και, εξαιρετικά εντυπωσιακό, το 32% να εγκαταστήσουν συστήματα ανανεώσιμων πηγών ενέργειας στα νοικοκυριά τους.

Είναι εύκολο λοιπόν να συνοψίσουμε την εικόνα που βγαίνει από όλες αυτές τις πηγές. Τα ΜΜΕ έχουν κάνει άριστα τη δουλειά τους. Η πληροφόρηση έχει περάσει, υπάρχει ανάληψη προσωπικής ευθύνης, προτιθέμεθα να αλλάξουμε το τρόπο ζωής μας –και ένα αξιοσέβαστο ποσοστό θα το κάνει άμεσα– ενώ υποστηρίζουμε ακόμα και τα πλέον φιλόδοξα σχέδια για την καταπολέμηση της Κλιματικής Αλλαγής.

Πριν όμως απονεύσουμε το μεγάλο εύσημο στα ΜΜΕ και σε εμάς τους ίδιους, ας κάνουμε έναν έλεγχο της πραγματικότητας, πάλι με βάση τις απαντήσεις που δίδονται στις έρευνες κοινής γνώμης. Τι γίνεται με τις περιβαλλοντικές δράσεις;

6. Οι Έλληνες: φτωχή δράση για το περιβάλλον

Ανατρέχουμε πάλι στην έρευνα της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ. Οι συμμετέχοντες σε αυτή ρωτήθηκαν για το τι κάνουν για το περιβάλλον. Η συντριπτική πλειοψηφία απάντησε αυθόρμητα ότι αποφεύγουν τη ρύση σκουπιδιών. Η αποφυγή σπατάλης ηλεκτρικού ρεύματος και η αποφυγή της χρήσης του αυτοκινήτου, –που, όπως είδαμε, πάρα πολλοί συμπατριώτες μας σκοπεύουν να μειώσουν άμεσα– είναι δράσεις που αναφέρθηκαν μόλις από το 5% των ερωτηθέντων.

Δυστυχώς, μετά από αυτή τη ψυχρολουσία, τα εύσημα πρέπει να κρατηθούν. Φαίνεται σαν να αποτύχαμε στον τελικό και πιο οικιαστικό στόχο μας, δηλαδή στο να μετατρέψουμε τις καλές μας προθέσεις σε πραγματική δράση.

Πριν όμως αρχίσουμε να κατηγορούμε αλλήλους ή να πετάμε το μπαλάκι στον Τύπο, στους πολιτικούς, ή όπου αλλού, ας έλθουμε σε μια διαπίστωση: σε όλον τον κόσμο οι έρευνες καταγράφουν την ίδια δυσκολία αλλαγής. Δεν είμαστε μόνοι.

7. Η δυσκολία μας να αλλάξουμε συνήθειες είναι παγκόσμια

Ανάμεσα σε αυτούς που δυσκολεύονται να πραγματοποιήσουν τις αλλαγές, δεν είναι μόνο οι ανώνυμοι που συμμετέχουν στις έρευνες κοινής γνώμης. Την ίδια δυσκολία έχουν και οι πλέον επώνυμοι, αυτοί που έχουν ηγηθεί της παγκόσμιας προσπάθειας για την προσθήκη των αλλαγών για την αντιμετώπιση της αλλαγής

του κλίματος, καταθέτοντας μάλιστα δημόσια και τα στοιχεία από την προσωπική τους πορεία που δείχνουν τη δέσμευσή τους σε αυτόν τον σκοπό.

Αναφέρομαι βέβαια στον πρώην αντιπρόεδρο των ΗΠΑ Al Gore, που τιμήθηκε για την προσφορά του με το φετινό βραβείο Nobel Ειρήνης, ενώ η ταινία που μεταφέρει το μήνιμά του καθώς και την προσωπική του ιστορία, τιμήθηκε με δυο Όσκαρ.

Συγκεκριμένα, ενάντια στον Al Gore έχει ξεσπάσει πρόσφατα μια εκστρατεία δυσφήμισης, που στρέφεται όχι εναντίον του επιστημονικού μηνύματος που μεταφέρει, αλλά εναντίον του προσώπου του. Το αδόκημα του είναι ότι, ενώ ευαγγελίζεται την ανάγκη εξοικονόμησης ενέργειας, ο ίδιος ζει σε ένα τεράστιο και ενεργοβόρο σπίτι, όπου η μέση κατανάλωση ρεύματος σε ένα μήνα είναι όση καταναλώνει ένα μέσο αμερικάνικο νοικοκυριό σε ένα χρόνο. Όπως το συνόρισε ένας επικριτής του: "When you talk the talk, you have to walk the walk". Σε ελεύθερη μετάφραση, «Όταν μεταφέρεις ένα μήνυμα, πρέπει να βαδίζεις μέσα στο δρόμο που χαράζεις».

8. Γιατί οι καλές προθέσεις δεν μετασχηματίζονται σε δράσεις;

Ερχόμαστε λοιπόν αντιμέτωποι με το ερώτημα: τι είναι αυτό που μας κρατά δέσμιους και δεν μας επιτρέπει να πραγματοποιήσουμε την αλλαγή που αναγνωρίζουμε οικιαστικά ως αναγκαία;

Η έρευνα της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ μας δίνει μερικές ενδείξεις:

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το 80% από εμάς πιστεύει ότι η προσωπική μας δράση μπορεί να φέρει αποτελέσματα αλλά με το ίδιο ποσοστό πιστεύει ότι οι άλλοι δεν ενδιαφέρονται και δεν κάνουν κάτι για το περιβάλλον, κι αυτό είναι εξίσου σημαντικό. Είναι σαν να λέμε «εγώ προσωπικά ενδιαφέρομαι για το περιβάλλον, αλλά με δεδομένο ότι όλοι οι άλλοι δεν ενδιαφέρονται, ένας κόπος δεν φέρνει την άνοιξη».

Το ενδιαφέρον μας τώρα στρέφεται πάλι στα ΜΜΕ. Έχουν συντελέσει και αυτά στη δημιουργία αυτής της σχιζοφρενικής κατάστασης; Επιτρέψτε μου να κάνω μια μικρή ανάλυση, πριν προχωρήσω στην απάντηση.

9. Το *zυγίαγχο lifestyle*

Είναι γνωστό ότι κάθε οργανωμένη κοινωνική ομάδα καθιερώνει κανόνες για το τι είναι αποδεκτό ή όχι από πλευράς συμπεριφοράς, και εξίσου σημαντικό, για το τι αποτελεί σύμβολο επιτυχίας.

Το βλέπουμε γύρω μας. Οι επιτυχημένοι είναι πλούσιοι, οδηγούν μεγάλα αυτοκίνητα, κατά προτίμηση 4X4. Ζουν σε μονοκατοικίες στα προάστια μακριά από το θορυβώδες και βρώμικο κέντρο. Πάνε διακοπές στο εξοχικό τους σε νησί του Αιγαίου ή στο εξωτερικό. Φοράνε επώνυμα ρούχα. Το σπίτι τους έχει τη τελευταία λέξη της τεχνολογίας στις πολυποικίλες ηλεκτρικές και ηλεκτρονικές συσκευές.

Αλλά ακόμα και όσοι δεν είναι πραγματικά πλούσιοι, πάλι αγοράζουν επώνυμα ρούχα, κάνουν διακοπές σε νησί και έχουν πολλές ηλεκτρικές και ηλεκτρονικές συσκευές. Μπορεί να μην μπορούμε να τα αποκτήσουμε όλα, αλλά μπορούμε να αποκτήσουμε αρκετά από τα σύμβολα της επιτυχίας για να φαινόμαστε επιτυχημένοι και να νομίζουμε ότι γίναμε μέλη του club των πετυχημένων.

Το ίδιο συμβαίνει και με τα παιδιά. Τρώνε ευχαρίστως το μενού ενός fastfood-άδικου και τα διάφορα τρόφιμα που διαφημίζονται στην τηλεόραση, ενώ αρνούνται να φάνε φρούτα, σκιάτες και όσπρια που δεν διαφημίζονται. Φοράνε τα επώνυμα παπούτσια που είναι στη μόδα για να πάνε σχολείο. Και στον ελεύθερο χρόνο τους παίζουν παιχνίδια στην αγαπημένη τους επώνυμη παιχνιδομηχανή. Κάθε γονιός ξέρει από πρώτο χέρι ότι είναι πολύ, πολύ δύσκολο να αντισταθεί σε αυτή τη τάση.

Ξέρουμε, λοιπόν όλοι μας βιωματικά ότι υπάρχει τεράστια πίεση για να συμμορφωθούμε. Το πως δημιουργείται και το πόσο μεγάλη είναι αυτή η πίεση φαίνεται ευρηματικά στο παρακάτω επιστημονικό πείραμα.

Μια ομάδα επιστημόνων έβαλε 5 πύθηνους σε ένα κλουβί. Στο κλουβί έβαλε και μια σκάλα με μερικές μπανάνες στη κορυφή. Κάθε φορά που ένας πύθηκος ανέβαινε τη σκάλα για να πάρει τις μπανάνες, οι επιστήμονες κατέβρεχαν τους υπόλοιπους πύθηνους με κρύο νερό. Σε λίγο, κάθε φορά που ένας πύθηκος προσπαθούσε να ανέβει τη σκάλα, οι υπόλοιποι τον ξυλοκοπούσαν, για να τον εμποδίσουν. Σύντομα κανένας πύθηκος δεν ανέβαινε τη σκάλα και το κατάβρεγμα των πύθηνων σταμάτησε.

Στη συνέχεια οι επιστήμονες αντικατέστησαν τον 1^ο πύθηκο. Ο καινούργιος πύθηκος ξυλοκοπήθηκε και αυτός μόλις θέλησε να ανέβει τη σκάλα για να πάρει τις μπανάνες, χωρίς να ξέρει το γιατί. Μετά από λίγο και αυτός σταμάτησε να προσπαθεί. Στη συνέχεια αντικατέστησαν τον 2^ο, τον 3^ο, τον 4^ο και τον 5^ο πύθηκο και έτσι δεν απέμεινε κανένας από τους αρχικούς 5 πύθηνους που είχαν δεχθεί το κρύο νερό. Και όμως, όλοι οι καινούργιοι πύθηνες ξυλοκοπούνταν όποιον επιχειρούσε να ανέβει τη σκάλα, και κανένας δεν ανέβαινε να φάει τις μπανάνες, χωρίς να ξέρει γιατί, αφού κανένας δεν είχε δεχτεί το ντους με το κρύο νερό.

Τώρα, αντί για την ομάδα των πύθηνων μπορούμε νοερά να σκεφτούμε μια

ομάδα που αποτελείται από την οικογένεια μας ή τους φίλους μας ή τους συναδέλφους μας, ή τους γνωστούς μας. Και βεβαίως δεν χρειάζεται η επιβολή να γίνεται με χειροδικία. Υπάρχουν πολλοί έμμεσοι, έπουλοι, άφαιτοι, ακόμα και ασυνείδητοι τρόποι επιβολής που έχουν το ίδιο αποτέλεσμα.

Με τον τρόπο αυτό, λοιπόν, μεταδίδεται στις κοινωνικές ομάδες που ανήκουμε, τόσο ο αποδεκτός τρόπος συμπεριφοράς όσο και ο φόβος των συνεπειών για τους παραβάτες.

10. Ενταγμένοι στο κυρίαρχο lifestyle

Με το δίδαγμα αυτό για τη δύναμη της ομάδας στο νου μας, ας έρθουμε ξανά πίσω στο ρόλο των ΜΜΕ και στην έρευνα της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ.

Καθώς πιστεύουμε ότι ο περίγυρος μας (το 80% των Ελλήνων) δεν κάνουν τίποτα για το περιβάλλον, είναι προφανές ότι το κυρίαρχο lifestyle δεν περιλαμβάνει την φροντίδα για το περιβάλλον. Συνεπώς αν δεν κάνουμε τίποτα για το περιβάλλον είναι λογικό ότι αντί για ενοχές, θα συνεχίσουμε να αισθανόμαστε ασφαλείς, καθώς θα είμαστε ενταγμένοι στην κυρίαρχη συμπεριφορά της ομάδας.

Αλλά δεν είναι μόνο το μήνυμα που έχει περάσει στο υποσυνείδητο μας για τα οφέλη από τη συμμόρφωση στο κυρίαρχο lifestyle. Υπάρχει και στο συνείδητό επίπεδο η πληθώρα των μηνυμάτων που δεχόμαστε συνεχώς και αδιαλείπτως μέσω των διαφημίσεων, των advertorial, των ενεργειών δημοσίων σχέσεων κλπ κλπ. Κατακλυζόμαστε με διαφημίσεις για προϊόντα και υπηρεσίες που έχουν γίνει, ή προσπαθούν να γίνουν, συνώνυμα με το κυρίαρχο lifestyle: για το πόσο ευτυχισμένοι, όμορφοι και πετυχημένοι θα γίνουμε μόλις τα χρησιμοποιήσουμε.

Καθώς μάλιστα και οι περισσότεροι επώνυμοι έχουν υποστηρίξει από το κυρίαρχο lifestyle και προβάλλονται μέσω των ΜΜΕ, αποτελούν σίγουρα ένα παράδειγμα προς μίμηση και μια ακόμα επιβεβαίωση ότι ακολουθούμε τον «σωστό» δρόμο, αγνοώντας τη φωνή μέσα μας που μας λέει ότι έχουμε προσωπική ευθύνη και ότι η προσπάσιά του περιβάλλοντος εξαρτάται και από τις ίδιες τις ενέργειές μας.

Έχοντας τώρα κατά νου αυτή την παντοδυναμία του lifestyle, ας εξετάσουμε τι συμβαίνει όταν τα ΜΜΕ παρουσιάζουν εκφοβιστικά και κινδυνολογικά, τις αλλαγές που απαιτούνται να γίνουν στο lifestyle, για να αντιμετωπιστούν οι μεγάλες περιβαλλοντικές απειλές, όπως είναι η κλιματική αλλαγή.

Είναι λογικό να περάσουν οι εξής σκέψεις από το μυαλό μας: Πώς είναι δυ-

ναπό να απαρνηθώ αυτά που για μια ζωή κόπιασα να αποκτήσω; Πως θα είναι η ζωή μου χωρίς αυτά που έχω συνηθίσει; Δεν θα με κοροϊδεύουν όλοι οι φίλοι και γνωστοί μου που είναι αδιάμα προσκολλημένοι στο κυρίαρχο lifestyle; Δεν θα με θεωρήσουν αποτυχημένο;

Με τέτοια ερωτήματα να πλανώνται μέσα μας, δεν είναι λοιπόν σίγουρα αναμενόμενο ότι θα θεωρήσουμε, συνειδητά ή ασυνείδητα, αυτήν την επιβαλλόμενη αλλαγή στο lifestyle μας ως μια μεγάλη προσωπική θυσία;

Γνωρίζουμε τώρα από την ιατρική έρευνα ότι, όταν αντιμετωπίζουμε μια τραυματική εμπειρία που συνεπάγεται σημαντικές για μας απώλειες, ακολουθούμε μια συγκεκριμένη πορεία που πρώτη η-γιατρός Elisabeth Kubler-Ross μελέτησε.

Αυτή η πορεία είναι συνήθως: άρνηση, θυμός, διαπραγμάτευση, απόγνωση, και τέλος αποδοχή.

Εκτιμώ ότι συλλογικά βρισκόμαστε στο στάδιο της άρνησης και του θυμού στο θέμα της απειλής από την κλιματική αλλαγή. Όσο περισσότερο τα ΜΜΕ κινδυνολογούν, τόσο μεγαλώνει το μέγεθος της απειλής. Η εμπειρία μου λέει ότι είναι αδύνατο να κάνεις μια λογική συζήτηση και να πείσεις με επιχειρήματα, ανθρώπους που είτε εθελουφλούν, είτε είναι θυμωμένοι.

Κλασικό παράδειγμα είναι τα απειλητικά μηνύματα μέσα σε μαύρο πλαίσιο που θυμίζουν αγγελτήριο θανάτου, πάνω στα πακέτα τσιγάρων. Αντιμετωπίζουμε και εδώ την ίδια πεισματική άρνηση των καπνιστών να ανταποκριθούν στο κινδυνολογικό μήνυμα και νομίζω ότι κάθε περσνιέρω προσπάθεια, ακόμα και αν το μήνυμα καλύψει ολόκληρο το πακέτο τσιγάρων, μάλλον θα ενισχύσει την άρνηση τους. Αποκλείεται, για παράδειγμα, με τα μηνύματα αυτά να πείσουμε τους νέους να μην ξεκινούν το κάπνισμα, όσο τουλάχιστο το κάπνισμα θεωρείται ως "in".

11. Η παγίδα των ΜΜΕ

Πιστεύω, λοιπόν, ότι τα ΜΜΕ έχουν πέσει στην εξής παγίδα. Προκειμένου να προβάλλουν ένα θέμα που οι περισσότεροι πιστεύουν ότι δεν «πουλά», προβάλλουν όλες τις περιβαλλοντικές καταστροφές με βασικό υπονοούμενο ότι αν δεν κάνουμε κάτι, κινδυνεύουμε όλοι να καταστραφούμε; Η κλιματική αλλαγή θα προκαλέσει το λιωσιμο των πάγων! Η στάθμη της θάλασσας θα ανέβει 7 μέτρα! Θα πνιγούμε! Οι καταστροφικές πυρκαγιές του καλοκαιριού οφείλονται στην κλιματική αλλαγή! Κινδυνεύουν τα δάση μας!

Τι άλλο όμως περνά στον αναγνώστη, στον ακροατή, στον θεατή, πέρα από

τον φόβο; Νομίζω ότι το παράπλευρο και ανεπιθύμητο μήνυμα που περνά αυτόματα, είναι ότι κανείς δεν ενδιαφέρεται, κανείς δεν κάνει κάτι.

Το ότι κανείς δεν ενδιαφέρεται επιβεβαιώνεται και από το ίδιο το μέσο που προβάλλει το εκφοβιστικό μήνυμα. Για να πάρουμε το παράδειγμα του Τύπου, αφού ο ανταγωνιστής διαβάσει για όλα απειλητικά συμβαίνουν στο περιβάλλον στο χώρο σώμα της εφημερίδας, θα ανοίξει στη συνέχεια το ένθετο με το Real Estate για να συνεχίσει την ονειροπόλησή του για το εξοχικό που ονειρεύεται δίπλα στη θάλασσα, ή το ένθετο για το αυτοκίνητο που θα χαρβαλώσει τα αντικανοποίητα όνειρα του για ένα καινούργιο αυτοκίνητο που θα τον καταστήσει – επιτέλους! – κυρίαρχο της ασφάλτου, ή το ένθετο με τα επώνυμα ρούχα και αξεσουάρ που θα τον κάνουν τόσο όμορφο, όσο και τα μοντέλα που τα προβάλλουν.

Στην αρχή της ομιλίας μου υποσχέθηκα ότι θα αποφύγω τον εύκολο δρόμο του να κατακεραυνώσω τα κακώς κείμενα. Πρέπει να πάμε παρακάτω. Το ομαδικό νύμφιο των χειρών και η ροιζολατρία δεν προσφέρουν τίποτα. Υπάρχει λύση;

Η απάντηση είναι ΝΑΙ.

Για να γίνει κατανοητή η τοποθέτηση μου, ας δούμε μαζί ένα πείραμα που έκανε ο καθηγητής Robert Cialdini. Ο Cialdini διδάσκει Ψυχολογία και Μάρκετινγκ στο Arizona State University και το πείραμα του περιγράφεται στο κείμενο της κατάθεσης που έδωσε σε επιτροπή του Κογκρέσου, για το πώς οι Κοινωνικές Επιστήμες μπορούν να βοηθήσουν στην αντιμετώπιση της ενεργειακής πρόκλησης⁴. Μεταφέρω τα λόγια του.

12. Το πείραμα του Cialdini

«Σε συνεργασία με τη διεύθυνση ενός πολυτελούς ξενοδοχείου στη περιοχή του Phoenix, τοποθετήσαμε μια από τέσσερις διαφορετικές καρτέλες στα δωμάτια πελατών. Η μία καρτέλα έγραφε «ΒΟΗΘΗΣΤΕ ΝΑ ΣΩΣΟΥΜΕ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ», και περιλάμβανε πιο κάτω πληροφορίες για τον σεβασμό της φύσης. Μια άλλη καρτέλα δήλωνε «ΒΟΗΘΗΣΤΕ ΝΑ ΕΞΟΙΚΟΝΟΜΗΣΟΥΜΕ ΠΟΡΟΥΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΓΕΝΙΕΣ» και περιλάμβανε πληροφορίες για την ανάγκη εξοικονόμησης ενέργειας για το μέλλον. Μια τρίτη καρτέλα έγραφε «ΣΥΝΕΡΓΑΣΤΕΙΤΕ ΜΑΖΙ ΜΑΣ ΓΙΑ ΝΑ ΣΩΣΟΥΜΕ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ» με πληροφορίες που παρότρυναν τους πελάτες να συνεργαστούν με το ξενοδοχείο για την προστασία του περιβάλλοντος. Η τελευταίου τύπου καρτέλα έγραφε «ΕΝΩΘΕΙΤΕ ΜΕ ΤΟΥΣ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΣ ΣΑΣ ΣΤΗ

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΝΑ ΣΩΣΟΥΜΕ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ» μαζί με την πληροφορία ότι η πλειονότητα των πελατών επαναχρησιμοποιούν τις πετσέτες όταν τους ζητηθεί. Το αποτέλεσμα; Σε σχέση με τα τρία πρώτα μηνύματα, το τελευταίο (με την κοινωνική νόρμα), αύξησε την επαναχρησιμοποίηση πετσετών κατά 34%.»

13. Η λύση: η πρόταση Cialdini

Το πείραμα αυτό μας δείχνει το δρόμο που πρέπει να ακολουθήσουμε όλοι, και εμείς στην ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, όσο και τα ΜΜΕ. Επιτρέψτε μου πάλι να δανειστώ τα λόγια αυτού του πρωτοπόρου καθηγητή:

«Τελικά, όταν επικοινωνούμε με το κοινό, είναι σημαντικό να περιορίσουμε την συχνότητα εμφάνισης ενός ζημιογόνου προβλήματος με το να το περιγράφουμε ως, δυστυχώς, συχνό. Μια τέτοια αντιμετώπιση, αν και κατανοητή, έρχεται σε αντίθεση με τα ευρήματα των κοινωνικών επιστημών σχετικά με τη μεταδοτικότητα της κοινωνικής συμπεριφοράς, ακόμα και αυτής που είναι κοινωνικά βλαπτική. Επιπλέον, συχνά το πρόβλημα που εξετάζεται δεν είναι καν διαδεδομένο. Φαίνεται ως τέτοιο μόνο λόγω του έντονου και εμπαθούς τρόπου προβολής των κινδύνων. Αντ' αυτού θα ήταν προτιμότερο να πληροφορήσουμε με ειλικρίνεια το κοινό για τον κίνδυνο που συνεπάγεται ακόμα και μια μικρή δόση από την ανεπιθύμητη συμπεριφορά. Επιπροσθέτως, όταν οι περισσότεροι άνθρωποι συμπεριφέρονται υπεύθυνα απέναντι στο περιβάλλον, θα ήμασταν εμείς οι λιγότερο υπεύθυνοι αν παραλείπαμε να δημοσιοποιήσουμε αυτό το γεγονός, καθώς τα ευρήματα των κοινωνικών επιστημών καθιστούν σαφές ότι αυτή η πληροφορία θα δώσει αξία και θα αποτελέσει κίνητρο, για την επιθυμητή ενέργεια.»

Με αυτές τις πρακτικές συμβουλές, είμαι σίγουρος ότι μπορούμε να αφαιρέσουμε μέρος τουλάχιστο των αρνητικών επιπτώσεων που δημιουργούν η κινδυνολογία και η διαφήμιση, και οι οποίες δυσκολεύουν το περιβαλλοντικό μήνυμα που εκπέμπει σημαντικό μέρος των ΜΜΕ, να περάσει στο ευρύ κοινό. Ταυτόχρονα, μπορούμε να αξιολογήσουμε καλύτερα το τι γίνεται γύρω μας, να προφυλαχτούμε από τον πεσιμισμό που καλλιεργείται και να χαρούμε και να ενισχύσουμε τις θετικές προσπάθειες που έχουν ήδη ξεκινήσει. Η προσέγγιση του καθηγητή Cialdini μας δείχνει τον τρόπο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Eurobarometer 67 (Ιούλιος 2007) http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb67/eb_67_first_en.pdf

² Η Περιβαλλοντική Συνείδηση του Έλληνα (Μάρτιος 2005) http://www.ellinikietairia.gr/media/pdf/apotelesmata_dimoskopisis.pdf

³ Έρευνα για την Κλιματική Αλλαγή (Απρίλιος 2007) http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2008/12/survey_1461_climate_change.pdf

⁴ Robert B. Cialdini, Testimony to the Subcommittee on Research and Science Education, The Contribution of the Social Sciences to the Energy Challenge, September 25 2007, http://democrats.science.house.gov/Media/File/Comm-docs/hearings/2007/research/25sept/cialdini_testimony.pdf

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΚΡΑΙΩΝ ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ

Η Μαζική Επικοινωνία και η Ατομική Απομόνωση

Χρήστος Γιανναράς

Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Μας κατακλύζουν, στην κάθε μέρα, απειλές και προειδοποιήσεις των οικολόγων: Η υπερθέρμανση του πλανήτη είναι πια άμεσος κίνδυνος, προκαλεί δεινά που ήδη γενόμαστε, τα σημερινά συμπτώματα θα εξελιχθούν ταχύτατα σε εφιάλτη. Το κλίμα έχει αλλάξει, οι πάγοι των πόλων λιώνουν, η στάθμη των θαλασσών ανεβαίνει. Μεγάλες εκτάσεις ξηράς ερημαποιούνται ή θα καλυφθούν από τις θάλασσες, οι τροπικές θερμοκρασίες επεκτείνονται στην εύκρατη ζώνη. Τυφώνες και πλημμύρες πυκνώνουν και θα επιτείνονται καταστροφικά.

Η καθημερινή, πληθωρική, επίμονη κατατρομοκρατία μοιάζει να έχει κίνητρα αγαθά: Να ενημερωθούμε οι κάτοικοι του πλανήτη, να μας γίνει συνειδητός ο κίνδυνος. Και με τους εθισμούς που διαθέτουν οι δυτικές κοινωνίες, αιώνες τώρα, στην πρωτοστατητική ορθοπραξία (στις οφειλόμενες «καλές πράξεις» κάθε μέρα) να παροτρυνθούμε σε αλλαγή συμπεριφοράς. Το οικολογικό πρόβλημα να το αντιμετωπίσουμε σαν καλά προσκοπία: Να ξεχωρίζουμε κατά είδη τα σκουπίδια μας συμβάλλοντας στην ανακύκλωση. Να περιορίσουμε την κατανάλωση ενέργειας, τη σπατάλη νερού. Να χρησιμοποιούμε ποδήλατο και όχι αυτοκίνητο, ήπιες μορφές ενέργειας για οικιακή εξυπηρέτηση. Κλπ, κλπ.

Ο μάλλον κυριότερος λόγος της πληθωρικής κατατρομοκρατίας είναι να ενεργοποιηθούμε πολιτικά οι πολίτες. Να ασκήσουμε πίεση στις κυβερνήσεις για να προχωρήσουν σε μέτρα ελέγχου της ρύπανσης του περιβάλλοντος από επιχειρήσεις, κρατικές και ιδιωτικές. Να αναγκαστεί η κρατική εξουσία να αναχαιτίσει με θεσμικά μέτρα την περιβαλλοντική καταστροφή.

Σε άλλες, μοκρινές εποχές το πρόβλημα της κοινωνικής αδικίας, της εκμετάλλευσης, των ταξικών αντιθέσεων, είχε γεννήσει πολιτικά κινήματα θυσιαστικής ανιδιοτελείας γι' αυτό και αξιολογής κοινωνικής δυναμικής. Και τα κινήματα δεν άργησαν να μετεξελιχθούν σε κόμματα, να καταλήξουν κάστες ιδιοτελών, συχνά

χρδαίων συμπεριόντων ή εξουσιολογνείας. Το ίδιο φαινόμενο επαναλαμβάνεται σήμερα με αφορηή την οικολογική απειλή. Οικολογικά κόμματα (ή «συνιστώσες» κομμάτων) γλύφουν κύκλας το κύκκαλο της εξουσίας ή εξεντελιστικά τα ορέγονται.

Τα άλλωτε κινήματα των κοινωνισκεντρικών (σοσιαλιστικών) διεκδυσήσεων αποδείχθηκαν θεμελιωμένα σε μιαν αντίληψη για την κοινωνία μονότροπα (ιστορικοϋλιστικά) καθορισμένη, δηλαδή αυθαίρετη και γι' αυτό πλάσματική. Ήθελαν την κοινωνία κολληχίβα, εταιρισμό αδιαφοροποίητων ατόμων «επί κοινώ συμφέροντα». Οδηγήθηκαν στη φρίκη του πουριτανικού ολοκληρωτισμού και κατέληξαν σε δραματική ιστορική αποτυχία. Σήμερα τα οικολογικά κινήματα και κόμματα μοιάζουν να μη διδάχθηκαν τίποτα από το φιάσκο των σοσιαλιστών. Θεμελιώνουν τις δραστηριότητες και επιδιώξεις του σε απύλιτο κενό κοσμολογικό και ανθρωπολογικό «νοήματος», διολισθαίνουν στην πουριτανική μονοτροπία του ωφελισμογινύ.

Παρακάμπτουν το κάρριο ερώτημα: Πως είναι δυνατό να επιχειρούμε αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος με τα ίδια ακριβώς κίνητρα, τα ίδια κριτήρια, τις ίδιες σκοποθεσίες που γέννησαν αυτό τον εφιάλη; Αν η καταστροφή του περιβάλλοντος είναι το οργανικό επακόλουθο μιας αλόγιστης χρησιμοθηρίας, ακόρεστης δίψας του ανθρωπόου για ατομοκεντρικές εξασφαλίσεις, ανέσεις, ηδονικές διευκολύνσεις και απαλλαγές από κόπο, προσπάθεια, αναμνη, δεν είναι παράλογο να πιστεύουμε ότι με τα ίδια χρησιμοθηρικά κριτήρια θα διαμύσουμε τη χρησιμοθηρία;

Είναι παράλογο, γιατί την προτεραιότητα του χρήσιμου, του ατομοκεντρικού ωφελισμογινύ, τη συντηρεί και την προάγει η ενστικτώδης ανάγκη, η ορηή της αυτοσυντήρησης-αυτοσφάλισης, της κυριαρχίας, της ηδονής. Δεν είναι δυνατό η ορηή να χαλινωγώγησει την ορηή για χάρη της ορηής. Και η ελλογίωση της ορηής που στοχεύει στη συνέχεια και διάρκεια των ικανοποιήσεων της, παίρνει αναπόφρενικα τη μορφή: να περιοριστούν οι διευκολύνσεις όλων των άλλων για να συνεχιστούν οι δικές μου. Είναι τυχαίο άραγε που τα οικολογικά ενδιαφέροντα καλλιεργούνται, κατά κανόνα, από ανθρωπόους της μεσοαστικής και άνω τάξης; Κατέβηκαν ποτέ στους δρόμους για οικολογικά αιτήματα οι άνθρωποι της στέρησης, η φτωχολογιά;

Το οικολογικό πρόβλημα δεν εξαντλείται σε κάποιο «λάθος» οργανιστικό ή λειτουργικό του κοινωνικού μας βίου, λάθος στη χρήση των επιτευγμάτων της τεχνολογίας, στην ορθολογική τους εκμετάλλευση, σε δυσλειτουργίες του «κοινωνικού κράτους». Ούτε οφείλεται το οικολογικό πρόβλημα σε χαλάρωση της ωφελισμικής μας ηθικής, σε άμβλυνση των κανονιστικών αρχών συμπεριφοράς. Η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος είναι το αβέλτο αλλά οργανικό γέννη-

μα ενός γενικευμένου «τρόπου του βίου», δηλαδή ενός πολιτισμού, του πολιτισμού της Νεωτερικότητας.

Γέννημα του καταναλωτικού τρόπου του βίου. Οι άνθρωποι της Νεωτερικότητας ξέρουμε μόνο να καταναλώνουμε (να κατέχουμε, να κυριαρχούμε, να ευφραυνόμαστε), όχι να σχετιζόμαστε, όχι να κοινωνούμε. Δεν φταίμε γι αυτό, δεν είναι ηθικό μας παράπτωμα για να το κατακεραυνώνουν οι ιεροκήρυκες, είναι ο κοινός τρόπος βίου που αυτονόητα μας επιβάλλεται. Η Νεωτερικότητα είναι πολιτισμός που προέκυψε από το μέγα (για το δυτικοευρωπαϊκό παρελθόν) επίτευγμα θεσμικής (και παντοδαπής) προστασίας των δικαιωμάτων του ατόμου. Σκεπτόμαστε, μιλάμε, οργανώνουμε τη ζωή μας με βάση το «δικαίωμα», δηλαδή τον ατομοκεντρισμό, τη θεωράκιση του εγώ. Δεν ξέρουμε να κοινωνούμε, να μοιραζόμαστε, δεν υποπευόμαστε τη χαρά της αυθυπέμβασης, της αυτοπροσφοράς, την ερωτική ανιδιοτέλεια.

Για να αντιμετωπιστεί το οικολογικό πρόβλημα πρέπει να αλλάξει (αν προλάβει) το πολιτιστικό «παράδειγμα». Και αυτή η αλλαγή δεν είναι του χεριού μας, δεν μεθοδεύεται. Θα γεννηθεί η αλλαγή όταν μεταβληθούν οι προτεραιότητες των αναγκών μας, η ιεράρχηση των αναγκών μας. Οι πολιτισμοί δεν προκύπτουν από την εμπέδωση (ή την επιβολή) «ιδεωδών», «αξιών», «ιερών στόχων», γεννιούνται από τις ανάγκες: ποια είναι πρώτη μας ανάγκη, ποια δεύτερη. Θα προσπαθήσουμε αποτελεσματικά τη φύση όταν πρώτη κοινή μας ανάγκη και χαρά θα είναι ο σεβασμός της φύσης, η σχέση με τη φύση, όχι η υποταγή της στις εγωκεντρικές μας ορέξεις, όχι η κατανάλωση της φύσης.

Έναν πίνακα ζωγραφικής κάποιος (υποθετικός) ανίδεος τον βλέπει μόνο σαν χρηστικά υλικά: τελάρο και μπογιατισμένο μουσαμά. Πρέπει να φτάσει ο ανίδεος να αναγνωρίσει στον πίνακα εικαστικό λόγο μοναδικό, ανόμοιο και ανεπανάληπτο: την προσωπική ετερότητα και αμεσότητα παρουσίας του καλλιτέχνη. Τότε θα σεβαστεί με δέος τον πίνακα έτσι θα σεβαστεί και ο άνθρωπος τον κόσμο.

Για να φθάσουν οι κοινωνίες μας στον σεβασμό της ύλης, θα έχουν ανακαλύψει τη χαρά της σχέσης υπέρτερη της θεωράκισης με δικαιώματα. Θα έχουν περάσει από το προ-πολιτικό στάδιο της εξουδερότητας συμφερόντων στην πολιτική ως άθλημα «κατ' αλήθειαν» βίου.

*

Το οικολογικό λεγόμενο πρόβλημα είναι οργανικό γέννημα συγκεκριμένου πολιτισμού, δηλαδή γενικευμένου τρόπου του βίου: του καταναλωτικού τρόπου. Καταναλωτισμός δεν σημαίνει απλώς βουλιμική συμπεριφορά, αλλά «στάση» ζωής. Ο άνθρωπος της καταναλωτικής «στάσης» ταυτίζει τη ζωή με την ανάγκη και απαίτηση ιδιοποίησης, κατοχής, κυριαρχίας. Δεν ξέρει να κοινωνεί, να μοιράζεται, δεν υποπεύεται τη χαρά της αυθυπέμβασης, της αυτοπροσφοράς, την ερωτική ανιδιοτέλεια.

Ο καταναλωτισμός είναι έκφραση και συνέπεια του ατομοκεντρισμού. Ευρύτερη έννοια ο ατομοκεντρισμός, σημαίνει ότι κέντρο της ζωής γίνεται το άτομο, όχι η χαρά των σχέσεων κοινωνίας ή κατοχύρωση του εγώ, όχι η διακινδύνευση της αυτοπροσφοράς. Προϊόν του ατομοκεντρισμού, πριν και από τον καταναλωτισμό, η απόλυτη και αυτονόητη προτεραιότητα των δικαιωμάτων του ατόμου. Σήμερα σκεπτόμαστε, μιλάμε, συνεννοούμαστε με βάση τα ατομικά δικαιώματά μας· αξίζει αδιανόητο, εξωπραγματικό να αποτελεί πρωταρχική ανάγκη η σχέση, πρώτη προτεραιότητα η μετοχή σε κοινότητα, η συγκρότηση «πόλης».

Αν θέλουμε να κυριολεκτούμε, δεν μπορούμε να μιλάμε για «πολιτισμό ατομοκεντρισμού» «πολιτισμός» και «ατομοκεντρισμός» είναι έννοιες ασύμβατες, αντιφατικές. Ο πολιτισμός είναι γέννημα της «πόλεως», ο ατομοκεντρισμός παγίδευση στα ενστικτώδη ορμέφυντα. Η «πόλις» δεν αποτελεί απλώς διευρυμένο οικισμό, προκύπτει από το κοινό άθλημα να υπερβαίνει ο καθένας την ατομική του ιδιο-τέλεια για τη χαρά των σχέσεων κοινωνίας. Παγίδευση στα ορμέφυντα σημαίνει το διαμετρικά αντίθετο: Να θεωράκιζει καθένας το εγώ του, να δίνει προτεραιότητα στην αυτοσυντήρηση, στην κυριαρχία, στην ηδονή του. Ατομοκεντρισμός είναι η φάση του πρωτογονισμού, η εμμονή στην κτηνώδη αλογία, πολιτισμός είναι η ελευθερία από την υποταγή στο ένστικτο, η προτεραιότητα της ελλογής σχέσης.

Όταν πραγματώνεται το κατόρθωμα της «πόλεως» και η «πολιτική» παράγει «πολιτισμό», οι άνθρωποι δεν αρκούνται να κοινωνούν απλώς την «χρεία», δεν συνυπάρχουν μόνο για να εξυπηρετούνται τα ατομικά τους συμφέροντα με καταμερισμό εργασίας. Θέτουν στόχους αλήθειας, δηλαδή υπαρκτικής γνησιότητας, αποβλέπουν στην αξιολόγηση ποιότητας, κοινωνούν την καλλιέργεια (την «παίδευσιν») ως πρώτη ανάγκη. Δεν διανοούνται (δεν χρειάζεται) να θεωράκισουν ατομικά δικαιώματα. Η τιμή του να είναι κανείς «πολίτης», να μετέχει στο «άθλημα του αληθεύειν» που είναι η πολιτική, υπερκαλύπτει τις εξασφαλίσεις των συλλογικών «συμβολαίων», των πρωτογονισμό των ατομικών δικαιωμάτων.

*

Η γενεαλογία της σημερινής οικολογικής απειλής θα είναι σίγουρα λειψή αν αγνοήσουμε τη θρησκευτική μήτρα του καταναλωτικού ατομοκεντρισμού που γεννάει τον οικολογικό κινδύνο. Η θρησκευτική αυτή μήτρα έχει συγκεκριμένες ιστορικές συντεταγμένες: Εντοπίζεται στα «βαρβαρικά», έσοχτης υπανάπτυξης φύλα που, από τα τέλη του 4^{ου} ως και τον 6^ο μ.Χ. αιώνα, κατέκλυσαν τη Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και την κατέλυσαν, δημιουργώντας την καινούρια σε πληθυσμική συγκρότηση μετα-ρωμαϊκή Ευρώπη.

Αυτά τα φύλα έοπευσαν να «εκχριστιανιστούν», επειδή τότε ο εκχριστιανισμός ήταν καυτόςμιος με την είσοδο στον πολιτισμό. Αλλά το επίπεδο παιδείας και υπανάπτυξης των εισβολέων δεν επέτρεπε πρόσληψη του Χριστιανισμού συνεπέστερη από τη σημερινή τάχα και «αστικοποίηση» νεόπλουτων της πρώτης ή δεύτερης γενιάς που εγκατέλειψε την ύπαιθρο. Άλλοτρώσαν τα βαρβαρικά φίλα το εκκλησιαστικό γεγονός, το μετέτρεψαν σε φυσική θρησκεία ικανή να ανταποκριθεί στις ενστικτώδεις απαιτήσεις θρησκευτικότητας του φυσικού ατόμου.

Ο ατομοκεντρισμός είναι το τυπικό γνώρισμα κάθε φυσικής θρησκείας, τυπικό γνώρισμά και του «Χριστιανισμού» που καλλιεργήσαν οι καινούργιοι κάτοικοι της Ευρώπης. Η πίστη, από άθλημα εμπιστοσύνης, δηλαδή αυθυπέμβασης και αγαπητικής αυτοπαράδοσης, μετατοπίθηκε σε ατομικές «πεποιθήσεις», θεωρήκιση του εγώ με νοητικές παραδοχές και ψυχολογικές βεβαιότητες. Η άσκηση, από αγώνισμα ανταπόδοσης για χάρη της μετοχής στην εκκλησιαστική κοινωνία της ζωής, αλλοτριώθηκε σε ηθική, ατομική πειθαρχηση σε νόμους και κωδικές εντολές προκειμένου να θεωρακιστεί το άτομο με τη σιγουριά της αξιομοθίας.

Η σωτηρία έχασε το επιμολογικό της νόημα (από το σώζω-σώζομαι, που σημαίνει γίνομαι σώος, ανέγκας, φτάνω στην ολοκληρία των υπαρκτικών μου δυνατοτήτων), κατανοήθηκε σαν αιώνια εξασφάλιση του εγώ. Ατομική πίστη, ατομική ηθική, ατομική σωτηρία: η εκκλησία έπαψε να σημαίνει γεγονός, σύναξη ευχαριστιακή, τρόπο της ύπαρξης, σώμα όπου τα μέλη κοινωνούν τη ζωή κατ' εικόνα του Τριαδικού Θεού, του «όντως έρωτος».

Έγινε θρησκεία η εκκλησία, ιδεολογία με θεσμούς αποτελεσματικότητας και επιβολής, με δόγματα και νομικό έλεγχο της πιστότητας του ατομικού φρονήματος στο δόγμα, πιστότητας της ατομικής συμπεριφοράς στην κωδικοποιημένη ηθική. Λησμονήθηκε ότι στην Εκκλησία πρωτοπορούν και δείχνουν τον δρόμο οι παραιτημένοι από το εγώ τους ληστές, άσωτοι, τελώνες, πόρνες, ότι οι άγιοι της Εκκλησίας είναι για όλους μόνο μια ανοιχτή αγκαλιά, ποτέ εισεγγελές κατώρισης πρόξενοι ενοχών.

Τον αλλοτριωμένο, τυρανικό του ανθρώπου Χριστιανισμό απολάττισε τελικά, ύστερα από επώδυνη υποκριτή πορεία εξεγέρσεων και διαμαρτυρήσεων, ο καινούργιος κόσμος της ευρωπαϊκής Δύσης. Μόνο που η εξέγερση ήταν ενάντια στην επιδεσμική συμπτωματολογία της τυραννικής θρησκευτικότητας, δεν αναζήτησε (και δεν εντόπισε) τον κεντρικό άξονα: τον πρωτογονισμό της ατομοκρατίας.

Έτσι, στο καινούριο (το νεωτερικό) «παράδειγμα» γενικευμένου τρόπου του βίον που γέννησε η Δύση, εκκλησιαστικά επιτεύγματα τεχνολογίας, αποτελεσματικότητας θεσμών, προόδου στη γνώση, θεμελιώνονται (ή, σωστότερα, αιωρούνται) στην ελπισφάλεια του πρωτογονισμού της ατομοκρατίας. «Πολιτισμός» προπολιτικός, αντικοιφίαςτος για το κατόρθωμα της «πόλεως» και το «άληθείας άθλη-

μα» της πολιτικής, υποτάσσει κάθε επιδίωξη στον εντυπωσιασμό, στον ηδονισμό, στην ψευδαισθητική αποχαίνωση του ατόμου. Στην θέση της ατομικής πίστης η ιδεολογικοποιημένη φυσιοκεντρική ατομοκρατία, στη θέση της ατομικής ηθικής η αυτοκαταστροφική χρησιμοθηρία, στη θέση της ατομικής σωτηρίας η παγερή «ελπίδα» μηδενισμού της ατομικότητας.

Αυτό ο «πολιτισμός» πασχίζει να λύσει και το οικολογικό πρόβλημα δόχως να αντιστρέψει τους όρους και τις σκοποθεσίες που γέννησαν το πρόβλημα.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Βήματα για μια Αντίστροφη Μέτρηση

Κώστας Βασιλάκης

Συγγραφέας του βιβλίου «Ελαφροπάτητα»

Πρώην μέλος ΔΣ Ελληνικής Εταιρείας

Η ανθρώπινη επέμβαση στον πλανήτη, λόγω της έκτασης και του τρόπου με την οποία ασκείται, έχει ανατρέψει ισορροπίες στο περιβάλλον, που χρειάστηκαν εκατομμύρια χρόνια για να διαμορφωθούν. Ολόκληρα οικοσυστήματα απειλούνται με μη αντιστρεπτές αλλοιώσεις ενώ αρκετά είδη απειλούνται με εξαφάνιση.

Η ατμοσφαιρική ρύπανση, το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η τρέπα του όζοντος, η όξινη βροχή, η αύξηση των απορριμμάτων, η αποψύλωση, οι πυρκαγιές των δασών, οι αποξηράνσεις των υγροτόπων και η εξάντληση των φυσικών πόρων είναι γεγονότα, που θέτουν σε κίνδυνο τη ποικιλότητα ειδών και οικοσυστημάτων και τη φυσική κληρονομιά ολόκληρου του πλανήτη.

Μια ολόκληρη σειρά συνηθειών και τρόπων συμπεριφοράς μας είναι δυνατό να προκαλούν ζημιά στο περιβάλλον καθώς όλοι μας, είμαστε καταναλωτές προϊόντων και υπηρεσιών που επιβαρύνουν το περιβάλλον και έτσι είμαστε χωρίς να το καταλαβαίνουμε παρωγάγοι ρύπανσης και αποβλήτων. Θα υπάρξει αλλαγή προς όφελος του περιβάλλοντος μόνο όταν ο καθένας από μας και όλοι μαζί θα επιφέρουμε μια αλλαγή σε κάποια περιοχή της ζωής μας.

Φυσικά υπάρχουν πολλοί λόγοι για τους οποίους οι άνθρωποι δεν σέβονται ή και καταστρέφουν το περιβάλλον.

Η φτώχεια, σε πολλές χώρες, υποχρεώνει τους ανθρώπους να κάνουν πράγματα που θα τους βοηθήσουν να επιβιώσουν μεσσηρόθεσμα, παρόλο που γνωρίζουν ότι μακροπρόθεσμα μπορεί να τους δημιουργήσουν δυσεπύλντα προβλήματα. Είναι προφανές ότι σε χώρες με χαμηλό εισόδημα, η βασική προτεραιότητα δεν είναι η προστασία του περιβάλλοντος αλλά η αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος και η δημιουργία υποδομών, οι οποίες μπορεί να έχουν αμνητικές επιπτώσεις

στο περιβάλλον. Στις πλούσιες κοινωνίες, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται πλέον και η Ελλάδα, οι άνθρωποι ζουν χωρίς να σέβονται το περιβάλλον είτε λόγω άγνοιας, είτε λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος είτε λόγω προσηλυτισμού σε μια ερμηνεία της ευτυχίας, της ευημερίας, που βασίζεται στην κατανάλωση.

Είναι προφανές ότι οι άνθρωποι που ζουν σε διαφορετικές χώρες θα πρέπει με διαφορετικά επιχειρήματα να πεισθούν ώστε να μεταβάλουν τον τρόπο της ζωής τους. Φυσικά δεν ξεκινάμε από ένα σημείο μηδενικού ενδιαφέροντος. Σε διάφορες δημοσκοπήσεις που έχουν γίνει σε πολλές χώρες η πλειοψηφία των κατοίκων εκφράζει ανησυχία για την καταστροφή του περιβάλλοντος, τάσσεται υπέρ της προστασίας του και δηλώνει ότι νιώθει ευθύνη για τις επόμενες γενιές.

Σε πρόσφατη δημοσκόπηση της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ που διεξήχθη από την εταιρεία Focus με τίτλο "Η Περιβαλλοντική Συνείδηση του Έλληνα" διαπιστώθηκε ότι η καταστροφή του πλανήτη, η ρύπανση και οι κίνδυνοι για την υγεία δηλώνονται από τους πολίτες ως θέματα που τους απασχολούν περισσότερο από την παιδεία, το ασφαλιστικό, την επαγγελματική αποκατάσταση, την έλλειψη ελεύθερου χρόνου και την μοναξιά, ενώ σε ερώτηση σχετικά με το βαθμό ευθύνης που αποδίδουν σχετικά με την δημιουργία και αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, απαντούν ότι το κράτος, οι ιδιωτικές επιχειρήσεις και η ίδια η ατομική συμπεριφορά των πολιτών θεωρούνται πολύ ή αρκετά υπεύθυνοι, σχεδόν δε στον ίδιο βαθμό.

Η ίδια όμως δημοσκόπηση δείχνει ότι οι περισσότεροι Έλληνες δεν συμμετέχουν στον αγώνα για την προστασία του περιβάλλοντος. Στο μόνο που αναφέρονται ότι συμβάλλουν είναι η αποφυγή της ρύπανσης με την μη ρύψη σκουπιδιών. Φαίνεται δηλαδή ότι δεν τους είναι εύκολα κατανοητή η σύνδεση μεταξύ του ατομικού τρόπου ζωής και της καταστροφής του περιβάλλοντος.

Πολλοί άνθρωποι απλώς δεν κατανοούν με ποιόν τρόπο η αλλαγή της συμπεριφοράς τους θα βοηθήσει τους άλλους ή τον πλανήτη.

Ακόμα και όσοι δεχόμαστε την αρχή ότι πρέπει να ζήσουμε με διαφορετικό τρόπο, συνήθως δεν κατορθώνουμε να το εφαρμόσουμε. Στις αναπτυγμένες χώρες λίγοι είναι αυτοί που δηλώνουν πρόθεση να υιοθετήσουν έναν τρόπο οδήγησης που θα εξοικονομεί ενέργεια, να ανακατακτούν τα σκουπίδια τους ή να προτιμήσουν ένα «φιλικό προς το περιβάλλον» προϊόν έναντι ενός άλλου που τους «βολεύει» ή είναι φθηνότερο.

Από την άλλη πλευρά, οι κυβερνήσεις είναι συχνά αντιμετώπιες με οικονομική ύφεση ή αύξηση της ανεργίας, και παρό το γεγονός ότι έχουν επίγνωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, εύκολα χαλαρώνουν τα μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος αν η εφαρμογή τους θα επέτεινε την ύφεση.

Οι άνθρωποι θα αλλάξουμε συμπεριφορές και τρόπο ζωής, όσο αποκοτούμε

μια νέα στάση, όταν θα φτάσουμε οι ίδιοι δηλαδή στο συμπέρασμα έχοντας αποκτήσει την απαραίτητη και αναγκαία γνώση ότι θα πρέπει να αλλάξουμε περιβαλλοντική συμπεριφορά.

Το εκπαιδευτικό μας σύστημα δεν παρέχει σήμερα τις αναγκαίες αυτές γνώσεις ενώ αντίθετα η διαφήμιση μας ωθεί στην υπερκατανάλωση και τη σπατάλη. Τα πρότυπα συμπεριφοράς καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο ζωής (life style) που προκθοούν τα μέσα μαζικής επικοινωνίας.

Θα πρέπει λοιπόν σταδιακά να αλλάξει το περιεχόμενο της επίσημης εκπαίδευσης ώστε να διδαχθούμε τις αξίες και τους τρόπους που θα μας βοηθήσουν να ζήσουμε με σεβασμό προς το περιβάλλον και τη φύση.

Παράλληλα, θα πρέπει να μάθουμε να είμαστε καχύποπτοι στα πρότυπα συμπεριφοράς που προωθούν οι διαφημίσεις καθώς και να είμαστε κριτικοί σε ότι αφορά τις «ανάγκες» που τεχνητά μας δημιουργούν και στις «επιλογές» που μας προσφέρουν.

Ο σημαντικότερος όμως τρόπος, είναι η συμμετοχή μας ως πολίτες στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων. Ως συμμετοχή θεωρείται κάθε δραστηριότητα την οποία αναλαμβάνει ένα άτομο, μια ομάδα ατόμων ή μια οργάνωση, με σκοπό να συμμετάσχει ή να επηρεάσει τις αποφάσεις της διοίκησης, των δημοσίων επιχειρήσεων ή ακόμα και της κυβέρνησης.

Για να συμμετέχουμε στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων πρέπει κατ' αρχήν να είμαστε ενημερωμένοι για το θέμα και φυσικά να μας δίνεται η δυνατότητα να εκφράσουμε τις απόψεις μας. Για το λόγο αυτό πρέπει να απαιτούμε να οργανώνονται δημόσιες συζητήσεις για θέματα που αφορούν το μέλλον μας και το μέλλον της περιοχής μας και να συμμετέχουμε ενεργά εκφράζοντας τις θέσεις μας.

Εκτός από την απαίτηση για τη συμμετοχή μας στη λήψη των αποφάσεων και την παρακολούθηση των πράξεων και παραλείψεων της Διοίκησης μπορούμε να ενεργοποιηθούμε και με άλλους τρόπους για την προστασία του περιβάλλοντος.

Για να είμαστε αποτελεσματικότεροι είναι συχνά αναγκαίο να συνεργασθούμε με άλλους είτε άτομα είτε μέσα από μια περιβαλλοντική οργάνωση.

Μπορούμε για παράδειγμα να αρχίσουμε να στέλνουμε επιστολές σε διάφορες εταιρείες που παράγουν επικίνδυνα για το περιβάλλον προϊόντα, δείχνοντας τις προθέσεις μας ως καταναλωτές, προσπαθώντας να τους πείσουμε να αλλάξουν τρόπο παραγωγής.

Μπορούμε επίσης, αν έχουμε αγοράσει μετοχές μιας εταιρίας να ζητήσουμε στην γενική συνέλευση των μετόχων να μας ενημερώσει για τα μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος που λαμβάνει για να παράγει ένα προϊόν ή για να παρέχει μια υπηρεσία.

Αν έχουμε εντοπίσει στο χώρο μας καταστήματα ή σούπερ μάρκετ που απο-

λουθούν φιλο-περιβαλλοντική πολιτική μπορούμε να διαφημίζουμε αυτά τα καταστήματα στον κύκλο μας ή να παροτρύνουμε και άλλες επιχειρήσεις να ακολουθήσουν ανάλογη πολιτική.

Για να ενκαταστήσουμε περιοσότερους για την προστασία ενός βιοτόπου ή ενός πολιτιστικού μνημείου της περιοχής μας μπορούμε να οργανώσουμε μια έκθεση ή ένα διαγωνισμό φωτογραφίας. Με τον τρόπο αυτό ευαισθητοποιούμε και άλλους συμπολίτες για την αξία του βιοτόπου ή του μνημείου.

Μπορούμε να εκμεταλλευτούμε την 5η Ιουνίου (Παγκόσμια Ημέρα Περιβάλλοντος), την 1η Σεπτεμβρίου (Ημέρα προσευχής για την δημιουργία, καθορισμένη από την Ορθόδοξη Εκκλησία) ή οποιαδήποτε άλλη ευκαιρία (π.χ. ένα τοπικό πανηγύρι) για να διοργανώσουμε μια γιορτή με στόχο να ενημερώσουμε τους άλλους για τα παγκόσμια αλλά και για τα τοπικά περιβαλλοντικά προβλήματα.

Ενημερωνόμαστε τακτικά για τα περιβαλλοντικά θέματα προσκαλώντας ομιλητές από περιβαλλοντικές οργανώσεις ή ειδικούς από υπουργεία ή πανέπιστήμια σε κάθε ευκαιρία. Μπορούμε να οργανώσουμε μια εκδήλωση σε αίθουσα του δήμου, στο χώρο δουλειάς ή στο σχολείο μας.

Μαθαίνουμε τους νόμους και κανονισμούς που αφορούν στη προστασία του περιβάλλοντος είτε αυτοί είναι τοπικοί είτε εθνικοί είτε διεθνείς. Αν δεν γνωρίζουμε το περιεχόμενό τους δεν θα μπορέσουμε να ασκήσουμε αποτελεσματικά επιρροή για την λύση ενός περιβαλλοντικού προβλήματος.

Προσπαθούμε ώστε να ενδιαφερθούν τα μέσα ενημέρωσης (τοπικές εφημερίδες, ραδιόφωνο, τηλεόραση) στην υποστήριξη των θεμάτων προστασίας του περιβάλλοντος με στόχο να ενημερώσουμε όσο γίνεται περισσότερους συμπολίτες μας.

Προκαλούμε μια ανοιχτή δημόσια συζήτηση των αρμοδίων περιβαλλοντικών οργανώσεων με άλλους πολίτες για ένα συγκεκριμένο θέμα που απασχολεί την τοπική κοινωνία ή πείθουμε τον υπεύθυνο ενός ραδιοφωνικού ή τηλεοπτικού σταθμού να καθιερώσει μια εβδομαδιαία εκπομπή για θέματα οικολογίας, περιβάλλοντος και πολιτιστικής κληρονομιάς.

Αν υπάρχουν συγκεκριμένα τοπικά περιβαλλοντικά προβλήματα που απαιτούν άμεση δράση εκ μέρους μας, μπορούμε να συντάξουμε ψηφίσματα ώστε να υποβληθούν από φορείς της περιοχής, πχ από το δημοτικό ή το νομαρχιακό συμβούλιο, ή να αρχίσουμε να συλλέγουμε υπογραφές από τους συμπολίτες μας.

Συχνά επίσης είναι απαραίτητο να προσπαθήσουμε να επηρεάσουμε την γνώμη των εκλεγμένων αντιπροσώπων μας σε τοπικό (δημοτικοί σύμβουλοι), νομαρχιακό (νομαρχιακοί σύμβουλοι) ή εθνικό επίπεδο (βουλευτές).

Μπορούμε να επιδιώξουμε μια συνάντηση μαζί τους ή να τους στείλουμε μια προσωπική επιστολή. Είτε τους ψηφίσουμε είτε όχι, οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι

της περιοχής είναι υπόλογοι απέναντί μας. Αν τους γράψουμε μια επιστολή για ένα συγκεκριμένο θέμα, υποχρεώνονται να το λάβουν υπόψη τους. Όσο πιο πολλά γράμματα παίρνουν, τόσο πιθανότερο είναι να επηρεαστούν.

Φυσικά αν θέλουμε οι αποφάσεις των εκλεγμένων αντιπροσώπων μας να είναι φιλο-περιβαλλοντικές είναι σημαντικό να ζητήσουμε από τα κόμματα, τους συνδικαλισμούς ή τους υποψηφίους να εξηγήσουν τις θέσεις τους πάνω στα περιβαλλοντικά θέματα πριν εκλεγούν και να δεσμευτούν ότι θα τηρήσουν τις υποσχέσεις τους στην περίπτωση που εκλεγούν.

Εννοείται ότι τα περιβαλλοντικά θέματα είναι τόσο σημαντικά για το μέλλον του τόπου και του πλανήτη μας ώστε να πρέπει να τα λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη μας όταν αποφασίζουμε για τη ψήφο μας.

Είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι είμαστε όλοι άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο, παραγωγοί ρύπανσης και αποβλήτων και καταναλωτές πρώτων υλών, προϊόντων και υπηρεσιών που επιβαρύνουν το περιβάλλον.

Μήπως λοιπόν είναι πιο συνεπές και σοφό να μην περιμένουμε απλώς την υιοθέτηση και υλοποίηση πολιτικών που έχουν ως στόχο την προστασία του περιβάλλοντος;

Μήπως θα πρέπει ταυτόχρονα να προχωρήσουμε σε αλλαγές στον τρόπο ζωής μας;

Μήπως θα πρέπει να αναλογιστούμε **την προσωπική μας ευθύνη** και να δράσουμε άμεσα;

Μήπως η αλλαγή θα πρέπει να αρχίσει πρώτα από εμάς;

Πολύ συχνά μεταθέτουμε τις ευθύνες στους άλλους. Η μετάθεση των ευθυνών στον τρόπο της ανάπτυξης, στο οικονομικό μοντέλο που ακολουθείται, στα συμφέροντα που εκμεταλλεύονται τους φυσικούς μας πόρους δεν αποτελεί απάντηση στο πρόβλημα.

Η δικαιολογία ότι άλλοι ευθύνονται για την καταστροφή του πλανήτη χρησιμοποιείται από όλους εμάς που απολαμβάνουμε τα αγαθά που προσφέρονται από τον συγκεκριμένο τρόπο ανάπτυξης και που έχουμε παραδοθεί στην βουλημία και στις ανέσεις του σύγχρονου πολιτισμού μας, ζώντας συχνά σε βάρος του εαυτού μας, των απογόνων μας και του ίδιου του πλανήτη.

Η αλλαγή θα γίνει αποτελεσματική μόνον όταν ο καθένας από μας και όλοι μαζί θα έχουμε αρχίσει να επιφέρουμε μια αλλαγή σε κάποιον τομέα της ζωής μας.

Ο ρόλος μας πάνω στη γη είναι αυτός του διαχειριστή και όχι του ιδιοκτήτη. Του διαχειριστή δεν του ανήκει το αντικείμενο που διαχειρίζεται και ότι πράττει οφείλει να μην το πράττει αποκλειστικά και μόνο για προσωπικό του όφελος. Ο διαχειριστής πρέπει να διαχειρίζεται σοφά εκείνο που του έχουν εμπιστευθεί, να

μην εξαντλεί αλλά αν είναι δυνατό να αυξάνει τα αποθέματα και να μπορεί να δώσει λογαριασμό της χρήσης τους στις επόμενες γενεές.

Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αλλάξουμε αξίες και συμπεριφορές. Πρέπει να αλλάξουμε τον τρόπο που αντιμετωπίζουμε τον κόσμο που ζούμε, δηλαδή πρέπει να αλλάξουμε στάση ζωής.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Η Εκπαίδευση για την Αειφορία

Αγγελική Τρικαλίτη

Εκπαιδευτικός, πρώην μέλος ΔΣ Ελληνικής Εταιρείας

Είναι γνωστό ότι μετά από κάθε παγκόσμια συνδιάσκεψη για το περιβάλλον υπάρχει πάντα μια σημαντική σύσταση για την αναγκαιότητα να αναλάβει η εκπαίδευση την ευθύνη για την εκπαίδευση των επαγγελματιών σχετικά με το περιβάλλον και την εκπαίδευση για την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού και των πολιτών. Για παράδειγμα μετά τη Διάσκεψη για το Περιβάλλον του Ανθράκινου (1972, Στοκχόλμη) ακολούθησε η Διάσκεψη για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (1977, Τιφλίδα), ενώ πέντε χρόνια μετά τη Διάσκεψη για την αειφόρο ανάπτυξη (1992, Ρίο) ακολούθησε η Διάσκεψη για την εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία (1997, Θεσσαλονίκη). Τριανταπέντε (35) χρόνια μετά τη Στοκχόλμη και τριάντα (30) μετά την Τιφλίδα έγιναν πολλές δράσεις τόσο διεθνώς όσο και στη χώρα μας. Στο πλαίσιο της τυπικής Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης έγιναν αρκετές δράσεις όπως είναι:

- Υπεύθυνοι Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης σε κάθε Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
- Δίκτυο Κέντρων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης σε όλη την Ελλάδα
- Προγράμματα επιμόρφωσης εκπαιδευτικών σε τοπική και πανελλαδική κλίμακα
- Παραγωγή ποικίλων εκπαιδευτικού υλικού για τη βιωματική διερεύνηση ποικίλων περιβαλλοντικών ζητημάτων
- Ενίσχυση της συνεργασίας με τις μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) για την παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού, εκπόνηση προγραμμάτων, δημιουργία δικτύων σχολείων που ασχολούνται με ένα κοινό θέμα κ.ά.

« Το μήνυμα δεν έχει φτάσει ακόμα »

Όμως, η πραγματικότητα για το περιβάλλον και την ποιότητα ζωής δείχνουν ότι το μήνυμα δεν έχει φτάσει στους αποδέκτες, ή τουλάχιστον δεν έφτασε στην πληρότητά του. Παγκοσμίως, καταγράφεται υποβάθμιση σε πολλές περιβαλλοντικές παραμέτρους όπως αναφέρεται σε αναφορά από διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών: « 10 χρόνια μετά το Ρίο ». Ποικίλοι δείκτες χειροτερεύουν: 1,1 δις δεν έχουν πρόσβαση στο καθαρό νερό, 6 εκατομμύρια παιδιά πέθαναν από πείνα μέσα σε 10 χρόνια, 2,8 δις ζουν με λιγότερο από \$2/μέρα, οι εξαφανίσεις ειδών διαρκώς αυξάνουν κ.ά.

Εξ αιτίας όλων αυτών, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα αποφασίστηκε ένα νέο ξεκίνημα και για την εκπλήρωση ενός συνόλου αναπτυξιακών στόχων η εκπαίδευση καλείται εκ νέου να συνεισφέρει στην επίτευξη τους. Έτσι εγκαινιάζεται μια νέα δεκαετία 2005-2014 της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη. « Η μεγάλη μας πρόκληση στον νέο αιώνα είναι να πάρουμε μια ιδέα που φαίνεται αφηρημένη – αειφόρος ανάπτυξη – και να την μετατρέψουμε σε μια πραγματικότητα για όλους τους ανθρώπους. » Ομιλία του ΓΓ ΟΗΕ 2001

Οι επεξεργασμένες προτάσεις της UNICE, η οποία αντράθηκε στο πλαίσιο της προώθησης αυτής της δεκαετίας, θέτουν ως στρατηγική επιδίωξη: « Τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θα έχει τις κατάλληλες δομές και θα παρέχει τα εφόδια εκείνα που θα καταστήσουν όλα τα εμπλεκόμενα μέρη, αλλά και τους συμμετέχοντες στην εκπαιδευτική διαδικασία έτοιμους και ικανούς να ασχοληθούν αποτελεσματικά, ούτως ώστε να συμβάλουν στη διαμόρφωση περιβαλλοντικά «εγγράμματων» και δημοκρατικών πολιτών, που θα είναι σε θέση να αναλάβουν δράσεις και να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων για τη βελτίωση του περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής ». Οι επιμέρους στόχοι αυτής της πρότασης είναι:

1. Η ανάπτυξη εκπαιδευτικών διαδικασιών μέσα από τις οποίες θα εννοείται η σφαιρική, συστηματική και διαθεματική προσέγγιση των περιβαλλοντικών θεμάτων.
2. Η ετοιμασία και επαρκή κατάρτιση των εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων και των στελεχών εκπαίδευσης για προώθηση της Αειφόρου Ανάπτυξης στις σχολικές μονάδες.
3. Η ενίσχυση των Κέντρων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης ως χώρων πολύ-πλευρων δράσεων για την Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη (ΕΑΑ) και ως χώρων σίνδεσης του σχολείου με τα εξωτερικά μαθησιακά περιβάλλοντα.

4. Η προώθηση και ενίσχυση της συνεργασίας με τις κρατικές υπηρεσίες, μη-κυβερνητικούς οργανισμούς, οργανισμούς ιδιωτικού δικαίου, τοπική αυτοδιοίκηση για την προώθηση δράσεων για ενίσχυση της ΕΑΑ σε διάφορες ομάδες πληθυσμού
5. Η ενίσχυση των δικτύων συνεργασίας με τη διεθνή κοινότητα στα θέματα της ΕΑΑ
6. Η αναβάθμιση των Αναλυτικών Προγραμμάτων σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, διεπιστημονική και ολιστική εξέταση των ζητημάτων της ΑΑ.
7. Η προώθηση των αρχών του αειφόρου σχολείου

Η δεκαετία (2005-2014) της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη διανύει ήδη τον τρίτο χρόνο της. Τα τρία πρώτα χρόνια ήταν αφιερωμένα στο νερό, τα δάση και τον καταναλωτισμό. Σε τοπικό και πανελλαδικό επίπεδο έχουν γίνει αρκετές εκδηλώσεις, σεμινάρια και σχολικά προγράμματα. Παράλληλα, για την επίτευξη των στόχων αυτών έχουν προγραμματιστεί και έχουν χρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση μια σειρά από κεντρικές δράσεις όπως είναι:

- Παιδαγωγικό υλικό και διδακτικά μέσα
- Δημιουργία λογισμικών προγραμμάτων για θέματα της Αειφόρου Ανάπτυξης
- Μεγάλα προγράμματα επιμόρφωσης
- Νέες τεχνολογίες και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας
- Προώθηση των νέων τεχνολογιών στις σχολικές διαδικασίες για την ενίσχυση της περιβαλλοντικής γνώσης δεξιοτήτων, στάσεων για διαμόρφωση περιβαλλοντικά υπεύθυνης συμπεριφοράς.

.....«άσπρο μέτρημα, μελανό άθροισμα...» Οδυσσέας Ελύτης. Όμως, ενώ κατά τις τελευταίες δεκαετίες γίνονται πολλές δράσεις, εν τούτοις τα αποτελέσματα είναι ακόμα πολύ φτωχά. Το ποσοστό των μαθητών οι οποίοι συμμετέχουν σε προγράμματα ΠΕ είναι ακόμα μικρότερο του 10%.

Οι εκπαιδευτικοί αναρωτιούνται, αγωνιούν.....

Ας εστιάσουμε τώρα και ας αφουγκραστούμε τον παλμό της βάσης, της σχολικής μονάδας και των εκπαιδευτικών. Σε πρόσφατο επιμορφωτικό σεμινάριο ΠΕ του ΥΠΕΠΘ μια εκπαιδευτικός/ επιμορφούμενη υπέβαλε το ερώτημα: «Τι αποτελέσματα έχουν τα εθελοντικά προγράμματα που κάνουμε στο σχολείο όταν βλέπουμε άμεσα ότι όλα είναι αποσπασματικά και δεν υπάρχει συνέχεια; Σε ένα σχολείο

μέσω ενός προγράμματος ΠΕ δημιουργήσαμε με την περιβαλλοντική ομάδα του σχολείου ένα σχολικό κήπο τη μία χρονιά και την επόμενη, όταν έφυγα από το σχολείο, ο κήπος είχε πλήρως εγκαταλειφτεί.» Πραγματικά, η νεαρή συνάδελφος με το ερώτημά της θέτει ένα σημαντικό ζήτημα που αφορά στην αποτελεσματικότητα και την ασυνέχεια των προγραμμάτων. Οι ερευνητές θέτουν ευρύτερα το ερώτημα: πόσο αποτελεσματικά είναι τα διάφορα εκπαιδευτικά προγράμματα στα οποία εμπλέκονται οι εκπαιδευτικοί με φιλόδοξους στόχους όπως είναι η αγωγή υγείας, η ποιότητα ζωής, η προστασία του περιβάλλοντος, η πρόληψη των ναρκωτικών, κ.ά.;

Η διεθνής εμπειρία μέσα από πλήθος ερευνών όλο και περισσότερο οδηγείται στο συμπέρασμα ότι τέτοια προγράμματα είναι αποτελεσματικά όταν όλο το σχολείο διαθέτει μια τέτοια κοινότητα η οποία τον επιτρέπει να τα αγκαλιάζει συνολικά και να τα ενσωματώνει στην καθημερινότητά του. Ένα σχολείο δηλαδή το οποίο έχει αναπτύξει νέους τρόπους συλλογικής εργασίας, όπου υπάρχουν ανθρώπινες σχέσεις, σχέσεις εμπιστοσύνης και σεβασμού, κλίμα δημιουργικότητας, στήριξης, συνεργασίας ανάμεσα σε εκπαιδευτικούς, μαθητές, γονείς και τοπική κοινωνία. Αποτελεί δηλαδή ένα **σχολείο-κοινότητα**. Ένα τέτοιο σχολείο-κοινότητα για να χτιστεί απαιτείται αρχικά οι εκπαιδευτικοί μεταξύ τους και στη συνέχεια με τους μαθητές, τους γονείς και άλλους φορείς της εκπαίδευσης να επικοινωνούν, να συνομιλούν, να ανταλλάσσουν εμπειρίες και απόψεις, να σχεδιάζουν και να αξιολογούν το έργο τους και τις σχέσεις τους. Πρωταρχικά απαιτείται μια διαφορετική αντίληψη για την ίδια την υπόσταση του σχολείου: το σχολείο-κοινότητα δεν μπορεί να ειπωθεί απλώς ως ένας χώρος εκμάθησης της διδασκαλίας ύλης, αλλά ως ένας χώρος όπου συντελείται η ανάπτυξη της προσωπικότητας των νέων, η καλλιέργεια κοινωνικών αξιών, η ανάπτυξη κοινωνικής συνείδησης και ήθους. Σε πολλές χώρες ένα τέτοιο αίτημα θεωρείται πολύ δύσκολο να πραγματοποιηθεί μέσα στα σχολεία-μεγαθήρια. Εδώ πάλι τα μεγέθη επιτρέπουν μία τέτοια πρόσκληση, αλλά προσκρούουμε σε άλλες δυσκολίες και έτσι στο μεγαλύτερο αριθμό των σχολείων κυριαρχεί η αποξένωση. Το σίκο κατά τα άλλα αίτημα της βελτίωσης των άθλων, σε πλείστες περιπτώσεις, υποδομών των σχολείων, μαζί με αυθαρεσίες που συχνά υπάρχουν σε θέματα της διοίκησης, αλλά και ο σύγχρονος τρόπος ζωής γενικότερα οδήγησε την πλειοψηφία των εκπαιδευτικών σε μια αποστασιοποίηση από το χώρο του σχολείου και αποξένωση μεταξύ τους. Εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι σε κάθε καλό σχολείο (ένα στα δέκα; στα είκοσι;) δηλαδή σχολείο που έχει καταφέρει να αποκτήσει την εκτίμηση των μαθητών, των γονέων και της ευρύτερης κοινότητας, αν αναζητηθούν οι αιτίες για το επίτευγμα αυτό θα βρεθεί ότι εκτός από τους αξιολογούς διευθυντές που διαθέτουν, υπάρχουν πάντα ομάδες εκπαιδευτικών που παραμένουν ώρες ατελείωτες στο σχο-

λείο και ουσιαστικά χτίζουν αυτό το κλίμα, αυτή τη διάκριση. Δυστυχώς αυτό το κλίμα είναι μειοψηφικό. Τέτοια σχολεία έχουν βελτιωμένη την αισθητική τους, υποστηρίζουν πολλαπλές δημιουργικές δραστηριότητες και σχεδόν πλήρη απουσία φαινομένων βανδαλισμού. Σε τέτοια σχολεία μπορούν να εισαχθούν προγράμματα ΠΕ και να υιοθετηθούν από όλη τη σχολική κοινότητα.

Νέο ήθος και σχολεία-κοινότητες

Σε μια σχετικά πρόσφατη επιμορφωτική συνάντηση ζητήθηκε από τους είκοσι (20) ευκαιοτοποποιημένους εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να ξεχωρίσουν μέσα από έναν κατάλογο δεκαοκτώ (18) χαρακτηριστικών, τα πέντε (5) σημαντικότερα χαρακτηριστικά της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης. Οι δεκαπέντε (15) από αυτούς έθεσαν ως πρώτο χαρακτηριστικό την *καλλιέργεια νέου ήθους* και ακολουθεί η *καλλιέργεια αξιών*. Είναι προφανές ότι όλα όσα συμβαίνουν γύρω μας (πυρκαγιές, αυθαίρετη δόμηση, αναρχία στη στάθμευση κ.ά.) οδηγούν σε μια τέτοια διαπίστωση περί έλλειψης ήθους. Πολλοί βλέπουν την ΠΕ ως ένα σημαντικό όχημα καλλιέργειάς του. Όταν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί ρωτήθηκαν για το πώς επιτυγχάνεται η καλλιέργεια ενός νέου ήθους, ελάχιστα μπόρεσαν να πουν. Πρόγραμμα, ελάχιστες συζητήσεις γίνονται για το θέμα αυτό. Ελάχιστες, αλλά όχι μηδενικές. Στο πλαίσιο των διαλογικών μαθημάτων της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ, πριν μερικές εβδομάδες έγινε μια σχετικά συζήτηση καθώς και μία σε παλαιότερη εκδήλωση που είχαμε κάνει εδώ στην ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ με την παρουσίαση του βιβλίου του Επισκόπου Περγάμου Ιωάννη «Η Κτίση ως ευχαριστία». Σε αυτές τις συναντήσεις είχαμε την ευκαιρία να συζητήσουμε για το ήθος, ότι αυτό καλλιεργείται και αναπτύσσεται βιωματικά μέσα σε κοινότητες όπως είναι η οικογένεια, η εκκλησία, η ενορία μέσα από σχέσεις, έργα και σύμβολα. Ίσως το αίτημα για την καλλιέργεια νέου ήθους που διατυπώνεται από τους εκπαιδευτικούς να μπορεί να συναντηθεί με το αίτημα για σχολεία-κοινότητες που όλο και συχνότερα διατυπώνεται από τους ερευνητές. Σε ένα τέτοιο σχολείο ανθίζουν τόσο η μάθηση, όσο και οι κοινωνικοί στόχοι, όπως φαίνεται από τις αφηγήσεις εκπαιδευτικών σχολείων. Θα κλείσουμε με αφηγήσεις εκπαιδευτικών οι οποίοι έζησαν το μετασχηματισμό του σχολείου τους, από ένα συμβατικό σχολείο σε ένα σχολείο-κοινότητα.

«...οφέλη που αποκομίσαμε είναι:

- Που συνειδητοποιήσαμε πως υπάρχει ένα εν δυνάμει κεφάλαιο κρυμμένο σε κάθε σχολείο, αλλού μεγαλύτερο και αλλού μικρότερο ...

- Που διαπιστώσαμε πως η ιδιαίτερη κουλτούρα, η ποιότητα και το όραμα της διεύθυνσης και των εκπαιδευτικών των μαθητών και των γονέων ρυθμίζουν σε μεγάλο βαθμό την ποιότητά του

- Το πιο σημαντικό πράγμα όμως που μάθαμε ήταν που βιώσαμε τη διαδικασία αλλαγής ενός σχολείου

- Αυτό που μας ενθουσίασε ήταν που είδαμε χρόνο με το χρόνο μια ομάδα να αλλάζει το ήθος και την κουλτούρα του σχολείου μας

- Αυτό που συνεχίζει να μας εμπνέει είναι ότι οι εκπαιδευτικοί αγαπούν περισσότερο τη δουλειά τους, λειτουργούν συλλογικά, αναστοχαστικά, καινοτόμα». (Γ. Μπαγάκης, Κ. Δεμερτζή, Θ. Σταμάτης, Ένα σχολείο μαθαίνει, εκ. ΛΙΒΑΝΗ, Αθήνα, 2007.).

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Περιβάλλον και Υγεία

Δημήτριος Τριχόπουλος

Καθηγητής Πανεπιστημίου Harvard

Ακαδημαϊκός, Επίτιμο μέλος Ελληνικής Εταιρείας

Σε σχέση με την υγεία, οι παράγοντες του περιβάλλοντος, δηλαδή οι μη γενετικοί παράγοντες, κατατάσσονται σε τρεις επικαλυπτόμενες κατηγορίες:

- Το άμεσο περιβάλλον, που καλύπτει παράγοντες οι οποίοι βρίσκονται υπό τον προσωπικό μας έλεγχο, συμπεριλαμβανομένων αυτών που αφορούν τη διατροφή, το κάπνισμα και τη χρήση ουσιών.
- Το ευρύτερο περιβάλλον, που αφορά την ευρύτερη κοινότητα και δεν βρίσκεται υπό τον άμεσο προσωπικό μας έλεγχο, με εξαίρεση συλλογικές δράσεις μέσω των πολιτικών διαδικασιών. Για παράδειγμα, επιλέγουμε αυτούς που εκφράζουν τις απόψεις μας σχετικά με τη δυνατότητα περιορισμού της ατμοσφαιρικής ρύπανσης στην πόλη ή τη χώρα μας.
- Το πηγκόσμιο περιβάλλον, που αφορά τον πλανήτη μας ως σύνολο και απαιτεί συντονισμό δραστηριοτήτων και συνεργασία πολλών χωρών.

Η ταξινόμηση που ακολουθεί, αξιολογεί τους διάφορους περιβαλλοντικούς παράγοντες σε σχέση με την υγεία και την ποιότητα ζωής, με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία. Οι εκτιμήσεις συνοψίζονται σε τρεις πέντακες, στους οποίους ο μεγαλύτερος αριθμός αστερίσκων υποδηλώνει μεγαλύτερο κίνδυνο για την υγεία ή την ποιότητα ζωής. Η κλίμακα δεν είναι αναλογική, αλλά έχει εκθετικό χαρακτήρα, υπό την έννοια ότι οι δύο αστερίσκοι εκφράζουν συνέπειες πολύ μεγαλύτερες και όχι απλώς διπλάσιες από αυτές που εκφράζει ένας αστερίσκος. Και φυσικά, τέσσερις αστερίσκοι υποδηλώνουν καταστροφικές συνέπειες.

Ο κίνδυνος για την υγεία και η υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής εκτιμών-

ται συνήθως σε δύο επίπεδα: το ατομικό και το συλλογικό. Στο ατομικό επίπεδο, ο «σχετιζός κίνδυνος» δηλώνει πόσο μεγαλύτερος είναι ο κίνδυνος σε ένα εκτεθειμένο άτομο συγκριτικά με ένα μη εκτεθειμένο. Στο συλλογικό επίπεδο, ο «οφειλόμενος κίνδυνος πληθυσμού» δηλώνει τι ποσοστό της συνολικής επιβάρυνσης ενός πληθυσμού μπορεί να αποδοθεί σε ένα συγκεκριμένο περιβαλλοντικό παράγοντα, λαμβάνοντας υπόψη τόσο την ατομική επιβάρυνση, όσο και τον αριθμό των ατόμων που εκτίθενται στον παράγοντα αυτό. Έτσι, η έκθεση σε έναν παράγοντα μπορεί να είναι καταστροφική για ένα συγκεκριμένο άτομο, αλλά αν το άτομο αυτό είναι το μόνο εκτεθειμένο, η επιβάρυνση σε επίπεδο πληθυσμού είναι ελάχιστη. Σε αντίθεση, όταν η περιβαλλοντική έκθεση αφορά πολλά άτομα, ακόμη και ήπιες συνέπειες για την υγεία μπορούν να δημιουργήσουν σημαντική επιβάρυνση για το σύνολο του πληθυσμού. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η ατμοσφαιρική ρύπανση, που σε ατομικό επίπεδο μπορεί να αυξήσει τον κίνδυνο θανάτου περί το 1%, αλλά αφορά συνήθως μεγάλο αριθμό ατόμων, με αποτέλεσμα σημαντική συλλογική επιβάρυνση.

Παράγοντες του άμεσου περιβάλλοντος

Οι άμεσοι περιβαλλοντικοί παράγοντες έχουν σοβαρές συνέπειες (Πίνακας 1). Οι επιστήμονες που ασχολούνται με το περιβάλλον συνήθως δεν τους συνεκτιμούν, αλλά αυτό είναι σφάλμα, διότι οι παράγοντες αυτοί παρέχουν ένα μέτρο και πλαίσιο αναφοράς. Μεταξύ των παραγόντων της κατηγορίας αυτής, ο πλέον επικίνδυνος είναι το κάπνισμα που ευθύνεται για σημαντικό ποσοστό της πρόληπτης άσκησης θνησιμότητας. Παράλληλα, επηρεάζει την ποιότητα ζωής τόσο των καπνιστών, κυρίως μέσω της χρόνιας αποφρακτικής πνευμονοπάθειας, όσο και των οικογενειών και του ευρύτερου περιβάλλοντος τους.

Μολονότι η παχυσαρκία μπορεί να έχει ισχυρές γενετικές βάσεις, επηρεάζεται εντούτοις σημαντικά από προσκαπικές επιλογές. Οι συνέπειές της στην υγεία και την ποιότητα ζωής υπολείπονται μόνο αυτών του καπνίσματος. Η έλλειψη φυσικής δραστηριότητας και η ποιοτική σύσταση της διατροφής έχουν συνέπειες συγκρίσιμες με αυτές της παχυσαρκίας. Σήμερα, θεωρείται ότι η παχυσαρκία, η έλλειψη φυσικής άσκησης και η ποιοτικά κακή διατροφή ευθύνονται αθροιστικά για περίπου 25% της άκαμψης θνησιμότητας.

Πίνακας 1. Συνέπειες των παραγόντων του άμεσου περιβάλλοντος στην υγεία και την ποιότητα ζωής

Παράγοντας	Συνέπειες στην υγεία	Συνέπειες στην ποιότητα ζωής
Κάπνισμα	****	**
Παχυσαρκία	***	**
Καθιστική ζωή	***	*
Κακή διατροφή	***	*
Χρήση εθιστικών ουσιών**		****
Ατυχήματα	***	**

Η χρήση εθιστικών ουσιών και τα ατυχήματα έχουν σημαντικές συνέπειες στη θνησιμότητα, τη νοσηρότητα και την ποιότητα της ζωής. Τόσο σε απόλυτη κλίμακα όσο και συνεκτιμώντας την απομείωση κινδύνων από άλλες μεζονες απειλές για την υγεία, όπως είναι τα λοιμώδη νοσήματα, η χρήση εθιστικών ουσιών και τα ατυχήματα έχουν προσλάβει επιδημικές διαστάσεις στο σύγχρονο κόσμο.

Είναι προφανές ότι οι παράγοντες του άμεσου περιβάλλοντος διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στην υγεία και την ποιότητα της ζωής.

Παράγοντες του ευρύτερου περιβάλλοντος

Όπως αναφέρθηκε, το ευρύτερο περιβάλλον (Πίνακας 2) εξαρτάται μόνο έμμεσα από τις επιλογές μας. Η φτώχεια, βασική παράμετρος του κοινωνικού περιβάλλοντος, έχει δραματικές συνέπειες στην υγεία και την ποιότητα της ζωής, οι οποίες συχνά παραβλέπονται. Στην πραγματικότητα, η φτώχεια έχει συνέπειες στην υγεία που συγκρίνονται και ενδεχομένως υπερβαίνουν εκείνες του καπνίσματος. Η ρύπανση και η μόλυνση του ύδατος και των τροφίμων αποτελούν σχετικά μικρό πρόβλημα στις αναπτυγμένες χώρες, αλλά δραματικό στις αναπτυσσόμενες. Επισημαίνεται ότι, η μόλυνση του νερού και των τροφίμων στις αναπτυσσόμενες χώρες ενδέχεται να ευθύνεται, κυρίως μεταξύ των παιδιών, για ποσοστά θανάτων αντίστοιχο με εκείνο το οποίο προκαλούν νοσήματα όπως η ιφυματίωση και το AIDS. Στις αναπτυσσόμενες χώρες, έχει συζητηθεί το ενδεχόμενο η χλωρίωση του νερού και ορισμένα πρόσθετα ή ρυπαντές τροφίμων να ευθύνονται για περιστασιακή νοσηρότητα και θνησιμότητα, αλλά τα δεδομένα δεν είναι καταληπτικά. Ο σχετικός αστερίσκος στον πίνακα 2 αναφέρεται σε υδατογενείς επιδημίες που έχουν παρατηρηθεί ακόμη και σε πολύ αναπτυγμένες χώρες, όπως οι ΗΠΑ.

Πίνακας 2. Συνέπειες των παραγόντων του ευρύτερου περιβάλλοντος στην υγεία και την ποιότητα ζωής

Παράγοντας	Συνέπειες στην υγεία	Συνέπειες στην ποιότητα ζωής
Φτώχεια	****	****
Νερό και τρόφιμα	*	* Ανεπτυγμένες χώρες
Νερό και τρόφιμα	****	**** Αναπτυσσόμενες χώρες
Ατμοσφαιρική ρύπανση	**	**
Ρύπανση χώρων	*	*
Βιομηχανική ρύπανση	*	*
Χημικά απόβλητα	*	**
Μαγνητικά πεδία	0/*	0/*
Ραδιοσυχνότητες	0/*	0/*
Ηλιακή ακτινοβολία	*	0

Η ατμοσφαιρική ρύπανση και σε μικρότερο βαθμό η ρύπανση του αέρα των εσωτερικών χώρων έχουν τεκμηριωμένες συνέπειες στην υγεία, ενώ το ελεγχόμενο πλέον βιομηχανικό περιβάλλον είναι πολύ λιγότερο απειλητικό από ότι ήταν πριν από μερικές δεκαετίες. Η ατμοσφαιρική ρύπανση έχει βραχυπρόθεσμες συνέπειες στη θνησιμότητα, τη νοσηρότητα και την ποιότητα ζωής, και είναι πολύ πιθανό ότι επηρεάζει την επίπτωση της χρόνιας αποφρακτικής πνευμονοπάθειας και ενδεχομένως του καρκίνου του πνεύμονα. Η ρύπανση του αέρα των εσωτερικών χώρων, συμπεριλαμβανομένης και αυτής που οφείλεται στο παθητικό κάπνισμα, επηρεάζει επίσης την υγεία. Η βιομηχανική ρύπανση φαίνεται ότι δεν επηρεάζει πια δραματικά τη νοσηρότητα και θνησιμότητα. Αυτό οφείλεται στο βαρύ φόρο υγείας που πλήρωσαν προηγούμενες γενιές εργαζομένων, οι οποίοι εκτέθηκαν σε υψηλές συγκεντρώσεις βλαπτικών, όπως αποδείχθηκε, ουσιών. Σήμερα, στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες, η βιομηχανική παραγωγή συνδυάζεται, ή πρέπει να συνδυάζεται, με μέτρα προστασίας του εργασιακού περιβάλλοντος.

Τα χημικά απόβλητα είναι ενδεχόμενο να επηρεάζουν την υγεία, αν και δεν υπάρχουν καλές μεγάλες σχετικές έρευνες. Αναμφισβήτητα, όμως, επηρεάζουν την ποιότητα της ζωής. Τα εξαιρετικά χαμηλής συχνότητας ηλεκτρικά και μαγνητικά πεδία (ELF-EMF) δημιουργούνται οπουδήποτε υπάρχει ηλεκτρικό ρεύμα ή λειτουργούσα ηλεκτρική συσκευή. Δεν υπάρχουν καταληκτικά συμπεράσματα όσον αφορά τις συνέπειές τους στην υγεία, μολοντί παραμένουν υποψίες για μια μικρή επίδραση στην επίπτωση της παιδικής λευχαιμίας. Όσον αφορά τα ραδιο-

κύματα που εκπέμπονται από τα κινητά τηλέφωνα και τις αντίστοιχες κεραίες, όλες οι μεγάλες έρευνες ήταν μέχρι στιγμής καθησυχαστικά αρνητικές.

Η ηλιακή ακτινοβολία, που αποτελεί πηγή χαράς, έχει κινδύνους για τον καρκίνο του δέρματος, συμπεριλαμβανομένου του μελανώματος. Εντούτοις, δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει τη σημαντική θετική συμβολή της ηλιοφάνειας στην ποιότητα της ζωής.

Παράγοντες του παγκόσμιου περιβάλλοντος

Οι παράγοντες του παγκόσμιου περιβάλλοντος εξαρτώνται ελάχιστα από ατομικές επιλογές και η αντιμετώπιση των συνεπειών τους προϋποθέτει διεθνή συνεργασία.

Όσον αφορά τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς, δεν υπάρχει μέχρι στιγμής οποιαδήποτε ένδειξη ότι μπορεί να επηρεάσουν δυσμενώς την υγεία ή την ποιότητα της ζωής, αλλά δεν είναι δυνατό να αποκλειστεί τελείως ένα τέτοιο ενδεχόμενο σε μακροχρόνια προοπτική.

Πίνακας 3. Συνέπειες των παραγόντων του παγκόσμιου περιβάλλοντος στην υγεία και την ποιότητα ζωής και ανησυχίες για το αιώτερο μέλλον

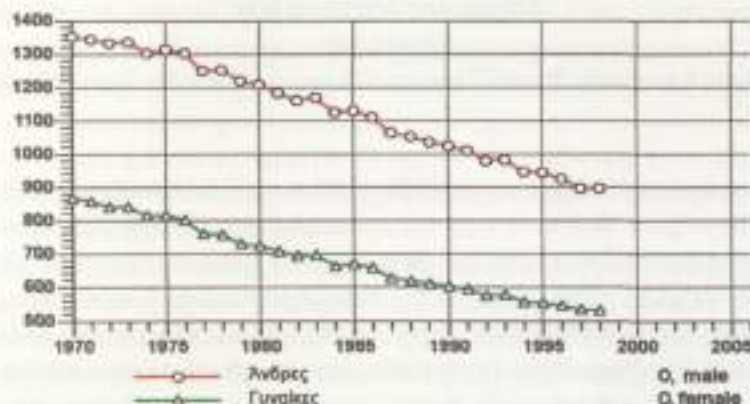
Παράγοντας	Συνέπειες στην υγεία	Συνέπειες στην ποιότητα ζωής	Ανησυχίες για το αιώτερο μέλλον
Γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί	0	0	*
Φαινόμενο θερμοκηπίου	*	*	*
Τρύπα οζοντός	0/*	*	**
Τρομοκρατία	*	***	**

Η υπερθέρμανση του πλανήτη στο πλαίσιο των κλιματικών μεταβολών έχει ενοχοποιηθεί για ασυνήθους συχνότητας και διάρκειας επεισόδια καύσινα με ανθρώπινα θύματα. Οι μακροχρόνιες προοπτικές είναι περισσότερο ανησυχητικές.

Υπάρχει η υποψία ότι η ατομείωση του οζοντός στη στρατόσφαιρα μπορεί να ευθύνεται για την παρατηρούμενη αύξηση της επίπτωσης του καρκίνου του δέρματος, συμπεριλαμβανομένου του μελανώματος. Επισημαίνεται ότι η κατά 3% ετήσια αύξηση της επίπτωσης των κακοηθειών αυτών είναι συμβατή με το ρυθμό ατομείωσης του οζοντός στη στρατόσφαιρα.

Η τρομοκρατία είναι ένας παράγοντας του σύγχρονου περιβάλλοντος που επηρεάζει την ποιότητα της ζωής μας, κυρίως όταν ταξιδεύουμε. Ο αριθμός των θανάτων από τρομοκρατικές ενέργειες είναι σχετικά μικρός, ακόμη και αν συγκριθεί με τον αριθμό των θανάτων που συνέβησαν στη Γαλλία κατά το θερμό καλοκαίρι του 2003, αλλά η απειλή είναι συνεχώς παρούσα και δυσανάλογη.

Επίλογος

Σχήμα 1. Εξέλιξη της γενικής θνησιμότητας (ανά 100.000 άτομα ετησίως) ανδρών και γυναικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Πηγή: World Health Organization, Regional Office for Europe European health for all database).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πολλές παράμετροι του περιβάλλοντος μπορούν να επηρεάσουν την υγεία. Δεν υπάρχει επίσης αμφιβολία ότι οι ανθρώπινες δραστηριότητες και η ανθρώπινη ολιγωρία έχουν αρνητικές συνέπειες στο περιβάλλον. Είναι προφανές ότι χρειάζονται μέτρα σε πολλαπλές κατευθύνσεις και συνεχής εγρήγορση. Μέχρι στιγμής, οι περιβαλλοντικές μεταβολές δεν έχουν ανακόψει τη μακροχρόνια πτωτική τάση της θνησιμότητας (Σχήμα 1). Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, το παρελθόν δεν αποτελεί αξιόπιστη βάση για την προδιαγραφή του μέλλοντος, καθώς οι ανθρώπινες δραστηριότητες εντείνονται, επεκτείνονται και διαφοροποιούνται με συνεχώς επιταχυνόμενους ρυθμούς.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Θεσμικά Βήματα για μια Αντίστροφη Μέτρηση

Κυριάκος Μητσοτάκης

Βουλευτής

Πρόεδρος Επιτροπής Περιβάλλοντος Ελληνικού Κοινοβουλίου (2006-2009)

Θέλω να ευχαριστήσω το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ και τον Πρόεδρο κ. Κώστα Καρρά για την ευγενική πρόσκληση να είμαι ομιλητής στη σημερινή πολύ ενδιαφέρουσα εκδήλωση. Εδώ και 35 χρόνια η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ έχει να επιδείξει ένα πολύ σημαντικό έργο στον τομέα του περιβάλλοντος και την σύνδεσή του με την πολιτιστική μας κληρονομιά. Με την πολυσχιδή σας δραστηριότητα έχετε καταφέρει να γίνετε σημείο αναφοράς σε αυτόν τον τομέα και έχετε κερδίσει την δυνατότητα να εικασθητοποιείτε την ελληνική κοινωνία στα ζητήματα πολιτισμού και περιβάλλοντος. Πιστεύω κι εγώ ότι το περιβάλλον είναι πολιτισμός. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουμε ως χώρα και ως κοινωνία τον φυσικό μας πλούτο είναι από δείγμα του πολιτισμού μας. Άλλωστε, από την αρχαιότητα έως και τον προηγούμενο αιώνα, όλα τα σημαντικά μνημεία του ελληνικού πολιτισμού ήταν σε αρμονική συμβίωση με το φυσικό περιβάλλον που τα περιέβαλε. Στη σύγχρονη εποχή αυτό τείνουμε να το ξεχνάμε και είναι εξαιρετικά χρήσιμο να υπάρχει κάποιος να μας το θυμίζει και να αγωνίζεται γι' αυτό.

Το θέμα της σημερινής ενότητας της σειράς διαλογικών μαθημάτων της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ που αφορά στις κινήσεις που έπρεπε να έχουν ήδη γίνει ώστε να αντιμετωπίσουμε τις περιβαλλοντικές κρίσεις στη χώρα μας, είναι πολύ κρίσιμο. Είναι πολλά αυτά που θα μπορούσαμε να πούμε για αυτό το θέμα και ακόμα περισσότερα αυτά που θα μπορούσαμε να έχουμε κάνει. Εγώ θα περιοριστώ σε έναν δωδεκάλογό πολιτικών πρωτοβουλιών που εάν είχαν αναληφθεί εδώ και χρόνια δεν θα βρισκόμασταν στην σημερινή δύσκολη συγκυρία για το φυσικό μας περιβάλλον. Συγκεκριμένα και ανά τομέα, θα μπορούσαμε να κάνουμε τα εξής:

Θεσμικά

- 1. Ίδρυση ανεξάρτητου Υπουργείου Περιβάλλοντος.** Είναι μια θεμελιώδης πρωτοβουλία με συμβολική αλλά και ουσιαστική συνεισφορά στην αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών ζητημάτων. Σε μια εποχή που σε ολόκληρο τον κόσμο οι πιέσεις για περισσότερες πολιτικές πρωτοβουλίες για το περιβάλλον γίνονται ολοένα και πιο ισχυρές, η ίδρυσή του στη χώρα μας είναι κάτι παραπάνω από επιβεβλημένη. Εγώ πιστεύω ότι θα έπρεπε να έχουμε ήδη προχωρήσει στην ίδρυσή του αλλά, όπως και να έχει, η κυβερνητική δέσμευση για την ίδρυσή του σε λίγα χρόνια, είναι πολύ σημαντικό βήμα. Τα ζητήματα των ξεκαθαρών αρμοδιοτήτων, των στόχων και της στρατηγικής του όπως και της επαρκούς στελέχωσης ενός τέτοιου Υπουργείου, είναι εξαιρετικά κρίσιμα και πιστεύω ότι θα πρέπει να αρχίσουμε να τα εξετάζουμε από τώρα ώστε το Υπουργείο Περιβάλλοντος να ρεχτεί αμέσως στη μάχη της αντιμετώπισης των προβλημάτων.
- 2. Ενίσχυση του ρόλου της Επιτροπής Περιβάλλοντος της Βουλής.** Μέχρι να ιδρυθεί το ανεξάρτητο Υπουργείο, η Επιτροπή μπορεί θεσμικά να συζητεί και να προτείνει λύσεις για ανοικτά περιβαλλοντικά ζητήματα καθώς και να συμβάλει στην χάραξη μιας μακρόπνοης περιβαλλοντικής στρατηγικής για τη χώρα. Ως Πρόεδρος της Επιτροπής έχω συζητήσει με τους συναδέλφους βουλευτές και έχω θέσει στον Πρόεδρο της Βουλής κ. Σιούφα πολύ συγκεκριμένες προτάσεις για την ουσιαστική αναβάθμιση του ρόλου της Επιτροπής, όπως τη συμμετοχή της στην επεξεργασία νομοσχεδίων με περιβαλλοντικό περιεχόμενο, την απόκτηση συγκεκριμένων προϋπολογισμού και μόνιμων επιστημονικών συνεργασιών, το άνοιγμα προς την κοινωνία των πολιτών με την δημιουργία ειδικής ιστοσελίδας και την διοργάνωση επισκέψεων σε περιοχές της χώρας με ιδιαίτερα περιβαλλοντικά προβλήματα. Ειδικά το άνοιγμα της Επιτροπής προς τα έξω το θεωρώ πολύ σημαντικό και ήδη έχει αρχίσει να υλοποιείται.
- 3. Κωδικοποίηση της εθνικής νομοθεσίας για το περιβάλλον και άμεση ενσωμάτωση των κοινοτικών οδηγιών.** Είναι γνωστό ότι η πολυνομία οδηγεί στην ανομία και στη χώρα μας υπάρχουν χιλιάδες περιβαλλοντικές και χωροταξικές διατάξεις που συχνά αλληλοσυγκρούονται ή έχουν αποδειχτεί απλώς αντεφάρμοστες. Από την άλλη πλευρά, ο βασικός νόμος για το περιβάλλον είναι πλέον ηλικίας 21 ετών, θεσπίστηκε σε μια πολύ διαφορετική περίοδο με πολύ διαφορετικές ανάγκες και είναι πλέον προφανές ότι χρειάζεται αναμόρφωση και εκσυγχρονισμό.

4. **Δημιουργία ειδικού σώματος «Αστυνομίας Περιβάλλοντος».** Σήμερα έχουν με το σώμα των επιθεωρητών περιβάλλοντος που στα πλαίσια των πρακτικών και θεσμικών δυνατοτήτων του, επιτελεί όσο το δυνατόν καλύτερα το έργο του. Σε λίγο διάστημα θα αρχίσει να δουλεύει και το επανασυσταθέν σώμα των αγροφυλάκων που θα είναι επιφορτισμένο με την επιτήρηση της υπαίθρου. Εγώ θα πρότεινα την δημιουργία ενός ενιαίου σώματος που να περιλαμβάνει και τους επιθεωρητές περιβάλλοντος και τους αγροφυλάκες. Οι πρώτοι θα μπορούν να λειτουργούν σε ελεγκτικό επίπεδο και οι δεύτεροι σε κατασταλτικό. Οι μικρές και μεγάλες περιβαλλοντικές αυθαιρεσίες στη χώρα μας έχουν πάρει τα τελευταία χρόνια τη μορφή χιονοστιβάδας. Για να τις εντοπίσουμε και να τις αντιμετωπίσουμε χρειαζόμαστε ένα ενιαίο σώμα με αρμοδιότητες (υπερ-αρμοδιότητες θα σας έλεγα) που να μπορεί να χτυπάει στη ρίζα της την παρανομία, χωρίς πολλή γραφειοκρατία και χωρίς να «χάνεται η μπάλα» μεταξύ των διαφόρων δημόσιων υπηρεσιών.

Χωροταξικός σχεδιασμός

5. **Η εφαρμογή ενός εφαρμόσιμου εθνικού χωροταξικού σχεδιασμού** με στρατηγικό όραμα και μακροπρόθεσμο ορίζοντα, έχει καταστεί εδώ και χρόνια το αυγό του Κολόμβου για τη χώρα μας. Από το 1976 (με το ν. 360) υπήρχε πρόβλεψη για την εκπόνηση ενός εθνικού χωρικού προτύπου ανάπτυξης αλλά, παρά τα επιμέρους βήματα που έγιναν, ουδέποτε θεσμοθετήθηκε στην πράξη. Έτσι φτάσαμε 30 χρόνια μετά να συζητάμε ακόμα ένα ζήτημα που θα έπρεπε να είχε τακτοποιηθεί από την δεκαετία του '70. Κυρίως όμως φτάσαμε σε μια εποχή που πολλά περιβαλλοντικά μέτρα έχουν μείνει ακόμα ανοικτά ακριβώς εξαιτίας αυτής μας της αδυναμίας. Αυτές τις μέρες συζητείται στο Συμβούλιο Χωροταξίας του ΥΠΕΧΩΔΕ το εθνικό χωροταξικό πλαίσιο. Διάβασα με ενδιαφέρον το κείμενο κοινών θέσεων των περιβαλλοντικών οργανώσεων για το χωροταξικό που δημοσιεύτηκε πριν λίγες ημέρες και το οποίο υπογράφει και η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, όπου καταγράφεται ο προβληματισμός τους για το θέμα. Ορισμένα από τα σημεία του τα συμμερίζομαι κι εγώ. Ένα πραγματικά βιώσιμο χωροταξικό σχέδιο πρέπει κυρίως να ανοίγει ένα παράθυρο για την επόμενη μέρα. Να έχει όραμα και στρατηγικό στόχο, να ενσωματώνει όλους τους επιμέρους κλάδους της οικονομίας τους οποίους αφορά και να δίνει ένα εμφανές στίγμα για το πού θέλουμε να πάμε την ανάπτυξη της χώρας σε σχέση με τον χώρο το επόμενο διάστημα.

Αστικό περιβάλλον

6. **Σχέδιο δράσης για την προστασία και ανάδειξη του Αστικού Περιβάλλοντος.** Το γεγονός ότι μόλις 2,5 τετραγωνικά χιλιόμετρα αντιστοιχούν σε κάθε κάτοικο της Αττικής, όταν στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις αντιστοιχούν πάνω από 30, είναι χαρακτηριστικό της τραγικής μας υστέρησης σε αυτόν τον τομέα. Ελεύθεροι χώροι στην Αθήνα υπάρχουν. Δεν χρειάζεται να της εφεύρουμε. Η Αττική διαθέτει παραλιακό μέτωπο 50 χιλιομέτρων, έχει μεγάλα περιαστικά βουνά με δάσος (Πεντέλη, Πάρνηθα, Υμηττός), άλλα μικρότερα (Ποικίλο και όρος Αιγάλεω), δεκάδες λόφους (Τουρκοβούνια), ζωντανά ποτάμια (Κηφισός) και ρέματα (Πικροδάφνη) καθώς και πλήθος ελεύθερων εκτάσεων μέσα στον αστικό ιστό. Ζητούμενο είναι να βγουν από τη λήθη και την γενική ανυποληψία, να προστατευθούν και να αξιοποιηθούν προς όφελος της κοινωνίας. Εάν θέλουμε να φτάσουμε στο επίπεδο των ευρωπαϊκών πόλεων, θα πρέπει να απενοχοποιήσουμε την έννοια της αξιοποίησης από της χρόνιες προκαταλήψεις που την συνοδεύουν. Πρέπει να κατανοήσουμε ότι χώροι πρασίνου και αναψυχής με πραγματική κοινωνική συνεισφορά και βιωσιμότητα, δεν φτιάχνονται ούτε συντηρούνται χωρίς έσοδα. Από την άλλη, είναι ανάγκη να υιοθετήσουμε ένα συνολικό σχέδιο δράσης για το αστικό περιβάλλον. Να δούμε, καταρχήν, τι έχουμε, πού υπάρχουν οι περισσότερες ανάγκες, να εντοπίσουμε αναξιοποίητους χώρους (π.χ. στρατόπεδα χωρίς χρήση) και να τους εκμεταλλευθούμε, να οριοθετήσουμε επιτέλους ρέματα και ποτάμια της Αττικής και να τα αναπλάσουμε φιλικά προς το φυσικό τους χώρο.

Περιαστικά δάση

7. **Απαλλοτρίωση από το Δημόσιο των περιαστικών δασικών εκτάσεων.** Συνεχίζοντας την τοποθέτησή μου για το αστικό περιβάλλον, θέλω να κάνω μια ειδική αναφορά στα περιαστικά δάση της πρωτεύουσας. Είναι προφανές ότι αυτές οι δασικές εκτάσεις είναι ο συχνότερος στόχος των εμπρηστών καθώς με αυτόν τον τρόπο δέχονται εμμέσως και τις οικιστικές πιέσεις μιας πόλης που διαρκώς μεγαλώνει. Πιστεύω ότι ο μόνος τρόπος να προστατευθούν τα εναπομείναντα δάση και να αναδασωθούν τα βουνά που έχουν καταστραφεί, είναι αφού οριοθετηθούν αυτές οι εκτάσεις και χαρακτηριστούν δασι-

κές, τότε να απαλλοτριωθούν από το Δημόσιο και να τις θέσει υπό την προστασία του. Είναι μια πρόταση που δεν είναι καινούρια. Έχει διατυπωθεί από τον κ. Στέφανο Μάνο, την υποστηρίζω κι εγώ και νομίζω ότι έχει αξία να την εξετάσουμε ως δυνατότητα. Με αυτόν τον τρόπο και τις διεκδικήσεις θα αποφύγουμε και τις κατεπείγες θα αντιμετωπίσουμε και το περιβατικό πράσινο θα προστατέψουμε από επιβουλές και εμπρησμούς. Δεν θα αναφερθώ αναλυτικά στην ανάγκη σύνταξης οριστικών δασικών χαρτών, στην εκπόνηση δασολογίου ή στην αναθεώρηση του άρθρου 24 του Συντάγματος χάριν της οικονομίας του χρόνου, παρά το γεγονός ότι τα ζητήματα αυτά είναι πολύ σημαντικά.

Διαχείριση αποβλήτων

8. Η Ελλάδα κινδυνεύει να γίνει μια απέραντη χωματερή. Οι ανεξέλεγκτες χωματερές είναι μια ζοφερή πραγματικότητα στη χώρα μας και ελλοχεύουν κινδύνους όχι μόνο για το περιβάλλον αλλά και τη δημόσια υγεία. Τα επίσημα στοιχεία κάνουν λόγο για 1.000 Χώρους Ανεξέλεγκτης Διάθεσης Απορριμμάτων (ΧΑΔΑ) αλλά σύμφωνα και με χθεσινό δημοσίευμα της εφημερίδας «Καθημερινή» φαίνεται να φτάνουν στο σιγγαλονιστικό νούμερο των 3.066!!! Πιστεύω ότι η κεντρική κυβέρνηση κάνει ό,τι μπορεί για αυτό το θέμα γιατί και νομοθεσία υπάρχει, και χρήματα δίνονται για το κλείσιμο των ΧΑΔΑ και σχεδιασμός υπάρχει για την δημιουργία νέων Χώρων Υγειονομικής Ταφής Απορριμμάτων (ΧΥΤΑ). Οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης έχουν ευθύνη για αυτήν την κατάσταση και οφείλουν να αναλάβουν το μερίδιο που τους αναλογεί όταν στην επικράτειά τους λειτουργούν ανεξέλεγκτες χωματερές που τις βλέπουν καθημερινά να λειτουργούν. Όμως και το κεντρικό κράτος οφείλει να δει το θέμα με πιο ανοικτό μάτι. Δεν μπορούμε πλέον απλώς να μπαλάνουμε τρήπες αλλά πρέπει να δούμε τις ανάγκες περιφερειακά και να δώσουμε ώθηση στην χωροθέτηση και κατασκευή εργοστασίων επεξεργασίας αποβλήτων και να επανεξετάσουμε την καύση, μια μέθοδο που έχει δοκιμαστεί με επιτυχία και σε άλλες χώρες. Υπάρχουν κράτη που έχουν τέτοια εργοστάσια ακόμα και μέσα στις πόλεις από τα οποία μάλιστα παράγεται ηλεκτρική ενέργεια. Δεν βλέπω το λόγο γιατί να μην δοκιμάσουμε κάτι τέτοιο και στην Ελλάδα.

Κλιματική αλλαγή

9. «Ελληνική Έκθεση Στερν» για την κλιματική αλλαγή. Εδώ και 10 χρόνια έχουμε υπογράψει το Πρωτόκολλο του Κιότο, αλλά μόλις το τελευταίο διάστημα αρχίζουμε να κατανοούμε την πραγματική σημασία της υπερθέρμανσης του πλανήτη και τις σχετικές συνέπειες του φαινομένου. Οι προβλέψεις των επιστημόνων (IPCC, Stern Review κ.λπ.) σε παγκόσμιο επίπεδο είναι εξαιρετικά ανησυχητικές. Σήμερα ξεκινάει μια πολύ κρίσιμη σύνοδος του ΟΗΕ στο Μπαλί όπου ουσιαστικά θα μπουν τα θεμέλια για την δράση μας απέναντι στο φαινόμενο στην μετά Κιότο εποχή. Πιστεύω ότι πρέπει και στην χώρα μας να ανταποκριθούμε στο μέγεθος της πρόκλησης και να λάβουμε πολύ συγκεκριμένα μέτρα. Κυρίως πρέπει να προσπαθήσουμε να ποσοτικοποιήσουμε τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής στην εθνική μας οικονομία. Έχω προτείνει και στα πλαίσια της Επιτροπής Περιβάλλοντος την εκπόνηση μιας «ελληνικής έκθεσης Στερν» όπου θα μπορούσαμε να μελετήσουμε τις επιπτώσεις του φαινομένου στον τουρισμό, την οικονομία, τη γεωργία και την καθημερινότητά μας. Γιατί είναι βέβαιο ότι η υπερθέρμανση θα επηρεάσει και την χώρα μας. Αυτό οφείλουμε να το συνειδητοποιήσουμε. Κυρίως όμως πρέπει να το συγκεκριμενοποιήσουμε.

Εξοικονόμηση ενέργειας

10. Είναι νομίζω κοινός τόπος ότι είμαστε μια πολύ σπάταλη χώρα όσον αφορά στην κατανάλωση ενέργειας. Πολλές φορές καταναλώνουμε περισσότερη ενέργεια από αυτήν που πραγματικά χρειαζόμαστε. Ειδικά ο κτιριακός τομέας καταναλώνει το 1/3 περίπου των συνολικών ενεργειακών πόρων στη χώρα, συμβάλλοντας κατά 40% στις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα. Ο καθένας από εμάς μπορεί να κάνει περισσότερα για την εξοικονόμηση ενέργειας στην καθημερινότητά του με πολύ μικρές κινήσεις που έχουν όμως σωρευτικά πολύ μεγάλο αντίκτυπο. Αυτό που χρειάζεται είναι μια διαρκής καμπάνια ενημέρωσης αλλά και κίνητρα οικονομικού χαρακτήρα για να επιτύχουμε τον δύσκολο αλλά εφιαστικό στόχο να μειεί η εξοικονόμηση ενέργειας στην κουλτούρα του Έλληνα. Την αρχή μπορεί να κάνει ο δημόσιος τομέας ο οποίος με τα περίπου 200.000 κτίριά του εκτοξεύει τις ετήσιες ενεργειακές δαπάνες στα 450 εκατ. Ευρώ, σύμφωνα με μελέτη του ΚΑΠΕ. Δεν νομίζω ότι είναι πολύ δύσκολο, για παρά-

δείγμα, να αλλάξουμε σε όλα τα κτίρια τις συμβατικές λάμπες με πιο χαμηλής κατανάλωσης. Δε νομίζω ότι είναι δύσκολο να κλείνουμε το κλιματιστικό όταν δεν βρισκόμαστε στο χώρο εργασίας μας. Δε νομίζω ότι είναι επίσης δύσκολο να αλλάξουμε τις μονώσεις στα δημόσια κτίρια ώστε να μην υπάρχουν ενεργειακές απώλειες. Είναι βέβαιο ότι όλα αυτά θα κόστιζαν σε χρήμα πολύ λιγότερο από το ετήσιο λειτουργικό-ενεργειακό κόστος των δημόσιων κτιρίων. Δεν θα ήθελα να επεκταθώ στις δυνατότητες εγκατάστασης τεχνολογιών καθαρής ενέργειας στα κτίρια που είναι κάτι πολύ ευρύτερο αλλά πρέπει να αρχίσουμε κι αυτό να το βλέπουμε.

ΑΠΕ

- 11. Επιθετικότερη προώθηση των ΑΠΕ.** Μόλις το 2006 θεσμοθετήσαμε τους όρους και τις προϋποθέσεις για την προώθηση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας στην χώρα μας. Το πολύ μεγάλο ενδιαφέρον που έχει εκδηλωθεί για τέτοιες επενδύσεις το τελευταίο διάστημα, δείχνει ακριβώς ότι ως Πολιτεία θα έπρεπε να είχαμε προωθήσει απτόν τον τομέα πολύ νωρίτερα. Το φυσικό δυναμικό το είχαμε πάντα, όπως πάντοτε είχαμε και την ανάγκη για πράσινη ενέργεια. Μπορεί οι τεχνολογίες να μην ήταν τόσο προχωρημένες όσο σήμερα, αλλά εάν είχαμε ξεκινήσει πριν από 10 χρόνια όπως άλλες χώρες όπως η Γερμανία ή η Ισπανία, σήμερα δεν θα ήταν ανάγκη να περνάμε τις «παιδικές ασθένειες» που περνάει ειδικά ο τομέας των φωτοβολταϊκών συστημάτων. Ακόμα και σήμερα όμως μπορούμε να καλήσουμε το χαμένο έδαφος και να γίνουμε ο «παράδεισος» των πράσινων επενδύσεων. Προϋπόθεση είναι να ακολουθήσουμε πιο επιθετική, πιο ανοικτή στρατηγική. Στην αιολική ενέργεια, πιστεύω ότι έχει έρθει η ώρα να δούμε το ζήτημα της προώθησης των θαλάσσιων αιολικών πάρκων που εξασφαλίζουν μέγιστη απόδοση και είναι εξαιρετικά διαδεδομένα σε χώρες όπως η Γερμανία. Στον τομέα της ηλιακής ενέργειας, νομίζω ότι πρέπει να δώσουμε μεγαλύτερη ώθηση στα φωτοβολταϊκά συστήματα στον οικιακό τομέα και να δοκιμάσουμε το μοντέλο ενεργειακής αυτονομίας σε νησιά της χώρας μας.

Περιβαλλοντική εκπαίδευση

- 12. Υποχρεωτικό μάθημα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στα σχολεία.** Είναι πολύ σημαντικό τα παιδιά μας να αρχίσουν να ευαισθητοποιούνται από πο-

λύ νωρίς όσον αφορά στην προστασία του περιβάλλοντος. Εγώ πιστεύω ότι η περιβαλλοντική εκπαίδευση πρέπει να γίνει αναπόσπαστο κομμάτι του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας μας, σε όλες τις βαθμίδες του και ειδικά στις μικρές ηλικίες. Έχει έρθει νομίζω η ώρα να μπει ως υποχρεωτικό το μάθημα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης σε όλες τις τάξεις του Δημοτικού. Ας δούμε πιλοτικά πώς μπορεί να πάει και ας μελετήσουμε με ποιο τρόπο θα κάνουμε τους μικρούς μαθητές συμμετόχους στην προσπάθεια ευαισθητοποίησης για το περιβάλλον. Όταν εμείς ήμασταν μαθητές ίσως δεν χρειαζόταν μάθημα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, καθώς το φυσικό περιβάλλον δεν είχε υποστεί ακόμα τις συνέπειες της κακομεταχείρισής του από τον άνθρωπο. Σήμερα όμως που τα περιβαλλοντικά προβλήματα έχουν αρχίσει να γίνονται εξαιρετικά πιεστικά, νομίζω ότι είναι ώρα να δούμε αυτό το ζήτημα με την απαιτούμενη σοβαρότητα.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Επιλεγόμενα

Κώστας Μ. Σταματόπουλος

Ιστορικός

Πρώην Αντιπρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας

Μέλος ΔΣ Ελληνικής Εταιρείας

Απόψε τερματίζεται η σειρά διαλογικών μαθημάτων, που υπό τον γενικό τίτλο «Περιβάλλον και Πολιτισμός», μας συγκέντρωσε επί 2 ½ μήνες μία φορά την εβδομάδα σε τούτη την αίθουσα και πρέπει να πω ότι υπήρξε καθ' όλα μία επιτυχής σειρά. Και είμαι βέβαιος πως τώρα θα μας λείψουν τα μαθήματα αυτά της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ, αν κρίνω από τον εαυτό μου που περίμενα να έλθει το βράδυ της Δευτέρας με χαρά. Η ευχαρίστηση που όλοι νοιώσαμε προήλθε από την υψηλή ποιότητα, σχεδόν χωρίς εξαίρεση των ομιλιών, καθώς και από την εξίσου μεγάλη ικανότητα των ομιλητών, μεταξύ των οποίων πολλοί ήταν πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, να μεταφέρουν και να μας μεταδώσουν την γνώση τους. Οι 44 διαλέξεις που ακούσαμε – δεν θα έλεγα οι 44 ομιλητές, καθώς ορισμένοι, όχι πολλοί, μίλησαν δύο και τρεις φορές – έκαναν άλλους πιο σοφούς, άλλους (όπως τον ομιλούντα) λαγώτερο αδαείς, και όλους μετά γνώσεως πλέον πιο υπευθύνους.

Δεν θα επιχειρήσω να κάνω απόψε την περίληψη των ομιλιών που ακούσαμε. Θα τις διαβάσω με το καλό, όταν καθόλωφρησει ο τόμος των πρακτικών. Αυτό που θα προσπαθήσω να διατυπώσω είναι μόνον μια γενική εντύπωση που αποκομίσαμε, μια γεύση δυνατή και μάλλον πικρή, και μια έντονη αγωνία που σε μας τους φίλους του περιβάλλοντος και τους περιβαλλοντολόγους, είτε για λόγους πίστης, είτε για λόγους ανθρωπιάς και προσωπικής τιμής και αξιοπρέπειας, είτε για λόγους επιβίωσης είτε, τέλος για όλους αυτούς τους λόγους μαζί, μετατρέπεται σε μετάνοια και σε απόφαση ισοβίου αγώνα. Αυτό για να πω ότι τα εν λόγω μαθήματα, με την τεκμηριωμένη γνώση που μας προσέφεραν, μας έκαναν ταυτόχρονα πιο απαισιόδοξους και πιο αποφασισμένους να αγωνισθούμε σε έναν αγώνα που

για όλους τους λόγους που προαναφέραμε είναι περισσότερο από κάθε άλλον ανυψωμένος με την ανθρώπινη ιδιότητά μας. Χαλάρωση της αγωνιατικότητας ισοδυναμεί με παραίτηση ανθρωπιάς.

Τούτο δε, ανεξαρτήτως τελικού αποτελέσματος. Διότι κάθε Δευτέρα βράδυ, και καθώς ο κάθε ομιλητής φώτιζε με ενάργεια και διεισδυτικότητα το πρόβλημα από την οπτική της δικής του ειδικότητας, ενισχύετο σε όλους μας η βεβαιότητα πως ο κόσμος βαίνει με βήματα όλο και πιο γοργά αν όχι προς την ολική καταστροφή, τουλάχιστον προς μειζόνες, αποκαλυπτικών διαστάσεων αναστατώσεις, τούτο δε παρά το γεγονός ότι εκ παραλλήλων πληθαίνουν και πολλαπλασιάζονται –υπολειπόμενοι όμως δραματικά των κολοσσαίων και συνεχώς διογκωμένων πραγματικών αναγκών–, όχι μόνον αυτοί που κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου, και που καταγγέλλουν τα κακώς κείμενα, αλλά και εκείνοι που μελετούν και προτείνουν εναλλακτικούς δρόμους, λύσεις εφικτές, στην καλύτερη όμως περίπτωση μερικής μόνον εισακουσόμενες και πραγματοποιούμενες, και που, μέχρι στιγμής, φαίνονται ικανές όχι να αποτρέψουν οριστικά την καταστροφή, αλλά να την καθυστερήσουν όσο το δυνατό περισσότερο, επιβραδύνοντας τους ρυθμούς επιδείνωσης θεμελιωδών για την ανθρώπινη ζωή περιβαλλοντικών παραμέτρων.

Αλλά το πρόβλημα είναι πιο βαθύ, και ως τέτοιο είναι απελευστικά δυσεπίλυτο, καθώς διαπιστώσαμε ότι οφείλεται σε μια καταλυτική και σχεδόν μοιραία και επομένως τραγική αστοχία πραγμάτωσης ή επιεικέστερα ολοκλήρωσης του ανθρώπινου όντος που δεν μπόρεσε όχι να κρατηθεί, αλλ' ούτε καν να στοχεύσει την σφαίρα του αληθούς και να πολιτευθεί αναλόγως. Αποτέλεσμα ήταν η έκπτωση στο επίπεδο της ανάγκης, στο επίπεδο του *χρησίμου*, έκπτωση που οδήγησε τον δυτικό πολιτισμό, να παρερμηνεύσει τόσο το φιλοσοφικό μήνυμα των αρχαιοελληνικών κόσμων – που για ελάχιστα χρόνια έτεινε, καίτοι ατελώς, να σαρκωθεί στους κόλπους της αρχαίας πόλεως – αλλά και να απορρήψει την θεολογική διδασχά της Ορθοδοξίας. Το καθ' όλον εγκατελείφθη και το επί μέρους που το αντικατέστησε, επιδιώχθηκε να χρησιμοποιηθεί ωφελμιστικά, με βάση μία απαξιωτική τοποθέτηση απέναντι στην ένυλη κτίση, από την οποία αυθαιρέτως ο άνθρωπος απεκόπη και αποτραβήχθηκε τοποθετώντας εναντίον δίχην εξουσιαστού υπεράνω της κτίσεως, σφετεριζόμενος το δικαίωμα/ δικαιοσύνη του Θεού.

Η σύμπτωση στην χαραινή των νεωτέρων χρόνων της προόδου της επιστήμης, με μία ευνοϊκή οικονομική, πολιτική και πολιτισμική συγκυρία οδήγησε την Δύση, με πρώτες χρονικά τις προτεσταντικές κοινωνίες, στον μονόδρομο, στον οποίο ακόμη πορεύεται, απώτερη φυσική συνέπεια του οποίου είναι η δημιουργία του συγχρόνου καταναλωτικού όντος, του οποίου τις συνεχώς αυξανόμενες ποσοτικές απαιτήσεις αδυνατεί πλέον να αντέξει η φέρουσα ικανότητα του παγκοσμίου.

ου οικοσυστήματος. Το πρόβλημα καθίσταται ακόμη πιο έντονο, από το γεγονός ότι η παγκόσμια οικονομία – με ότι αυτή σήμερα συνεπάγεται στο διεθνές σύστημα ισχύος – εδράζεται πλήρως και αποκλειστικώς πάνω στην καταναλωτική λογική, από την οποία αδυνατεί να αποδεσμευθεί – όχι μόνον για λόγους κλονισμού ισορροπιών παγκοσμίας ισχύος, όχι μόνον διότι αυτό συνεπάγεται τεράστια οικονομικά και επομένως κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα, αλλά και για λόγους φιλοσοφικούς, για λόγους επίσης νοοτροπίας, αλλά και για λόγους τέλος δικαιοσύνης, ιδωμένης μέσα από το στενό και παραμορφωτικό πρίσμα της επί μέρους αναγκαιότητας...

Η εμφάνιση στον χορό της ξέφρενης ανάπτυξης κολοσσών όπως η Κίνα, η Ινδία, η Βραζιλία, η δημογραφική έκρηξη που απαντάται στις φτωχότερες χώρες και η ασυγκράτητη ροπή της συγκέντρωσης του πληθυσμού σε γιγαντοπόλεις (ακούσαμε για την ιστορική εξέλιξη της ευρωπαϊκής πόλεως από την κλασική αρχαιότητα έως και την εποχή του μπαρόκ, όπως επίσης ακούσαμε για την εξέλιξη των νεωτέρων Αθηνών) συνθέτουν περιβαλλοντικώς ένα σκοτεινό σκηνικό. Οι οικονομικές ανάγκες τεραστίων μαζών, η πολιτισμική υποανάπτυξη, η μωλωπική ιδιοτελεία και απληστία, καθώς και η στενοκαρδία των ισχυρών, το παγκόσμιο καταναλωτικό πρότυπο της προσωπικής επιτυχίας, καθιστούν αν όχι αδύνατη, τουλάχιστον εξαιρετικά δυσχερή την αλλαγή νοοτροπίας, την ανατροπή μιας ιεράρχησης και μιας ιεραρχίας αξιών, χωρίς την οποία όμως, τώρα γνωρίζουμε ότι δεν μπορεί να επιβιώσει ο κόσμος ... Και ήδη γευόμαστε τις πρώτες δραματικές συνέπειες της προϊούσας κλιματικής αλλαγής, τα προτοφανούς οξείτητας πλήγμματα ακραίων καιριών φαινομένων, την τήξη των πάγων, την σινακάλουθη άνοδο της στάθμης των θαλασσών, την προϊούσα ερημιοποίηση ευρέων ζωνών του πλανήτη. Όσο όμως οι διεξοδοί που αναζητώνται και προτείνονται κινούνται μέσα στην λογική που προκάλεσε το πρόβλημα, είναι αδύνατο να αποτελέσουν λύσεις, και οι φίλοι της γης θα αναλίσκονται σε ειργενείς πλην εκ των προτέρων καταδικασμένες προσπάθειες μπαλωματικής, τις οποίες η πλειονότητα μεν των ομηλητών έβρινε αναγκαίες, για τους λόγους που προαναφέραμε – πίστης, ανθρώπινης αξιοπρέπειας και επιβίωσης – αλλά και προκειμένου να κερδίσουμε χρόνο, χρόνο ώστε η επιστήμη, κάνοντας το θαύμα της, να μας επιτρέψει να ξεπεράσουμε και αυτή την δυσκολία, κάποιοι όμως άλλοι τις εσθηλίτευσαν, προβάλλοντες την άποψη ότι οι ειργενικές ανθρώπινες αυτές ενέργειες είναι όχι μόνον άχρηστες αλλά και αρνητικές, επειδή παρατείνουν το πρόβλημα, αποπροσανατολίζοντας τον άνθρωπο, εμποδίζοντάς τον δηλαδή από τον να αντιληφθεί την μόνη αιτία που το προκάλεσε και να συνειδητοποιήσει, έστω *in extremis*, το *κατ' αλήθειαν* ζην.

Όπως βλέπετε κνηθήκαμε σε όλα τα επίπεδα, χωρίς να παραβλέψουμε, κάθε

άλλοι, το εντελώς χειροπιαστό επίπεδο των λογαριασμών, όπου, χάρι στην πρόσφατη έκθεση Stetn, είναι πλέον σαφές ότι η εμμονή στις σημερινές τακτικές και νοοτροπίες θα στοιχίσει οικονομικά στο άμεσο μέλλον πολύ περισσότερο, απ' ό,τι εάν δεχθούμε από σήμερα να βάλουμε το χέρι στην τσέπη (και εξετάσουμε διεξοδικά το γιατί, το πόσο και το πώς) προκειμένου να θέσουμε τις βάσεις μιας νέας γενικής συμπεριφοράς πιο φιλικής προς το περιβάλλον.

Πρέπει επίσης να πω πως παρά τις διαβεβαιώσεις ορισμένων ομιλητών, μέρος του ακροατηρίου δεν πείσθηκε, όχι για την βεβαιότητα και για το μέγεθος της απειλής, αλλά για την δυνατότητα αποτελεσματικής απεξόφλησής της για πλείστους λόγους, από τους οποίους η έλλειψη επαρκούς χρόνου που να επιτρέπει στις συνειδήσεις να ωριμάσουν, είναι ένας από τους πιο σημαντικούς. Ο δε συνδυασμός της πίεσης του χρόνου με το μέγεθος της απειλής προκάλεσε, περισσότερο μεταξύ του ακροατηρίου, και λιγότερο από πλευράς ομιλητών, την μελαγχολική διατύπωση σοβαρών επιφυλάξεων ως προς την δυνατότητα επιβίωσης του συστήματος ελευθεριών και δικαιωμάτων που συνεπάγεται η σύγχρονη δημοκρατία...

Με φόντο την ξοφερή αυτή εικόνα και προοπτική, ακόμη και στην περίπτωση που τελικώς δεν θα θιγούν οι κεκτημένες ατομικές ελευθερίες, και η οποία, καίτοι με βραδείς ρυθμούς, παλινδρομήσεις, αντιφάσεις και ανεπάρκειες, δείχνει επί τελούς να ευαισθητοποιεί στον περιβαλλοντικό τομέα τις κυβερνήσεις τουλάχιστον των μειζόνων κρατών της Ευρωπαϊκής Ενωσης, έχομε και την ακόμη πιο αποθαρρυντική περίπτωση του δικού μας λαού και του δικού μας κράτους που δίνουν αμφότεροι το χειρίστο παράδειγμα –παρά τις συχνές φιλοπεριβαλλοντικές διακηρύξεις– περιβαλλοντικής συνείδησης και συμπεριφοράς, παραβλέποντας και περιφρονώντας τα προφανή και τα συμφέροντα, σπανιότερα για λόγους αγνοίας, και συνηθέστερα για λόγους πρόσκαιρης ευκολίας, ιδιοτέλειας, διαπλοκής (κατ' ευφημισμόν και σεμνотίμως αποκαλούμενη «πολιτικό κόστος») και διαφθοράς. Ολόκληρη σχεδόν η χώρα αποτελεί δυνάμει ένα οικόπεδο προς ανοικοδόμηση, ενώ προωθούνται επιβλαβέστατα για το περιβάλλον χωροταξικά νομοσχέδια. Αποφάσεις της δικαιοσύνης καταστρατηγούνται και παρακάπτονται με αχαρκτήριστα για το κύρος του Κράτους τεχνάσματα και εξευτελιστικές αιροβασίες, και υπουργοί δημόσια κοιτορρημονούν και επαίρονται γι' αυτό, στο όνομα ενός φθηνού λαϊσμού που διαφθείρει και εξαχρειώνει τις συνειδήσεις, ενώ σε μία κοινωνία απαιδευτή, άναρχη και ακαθοδήγητη, πλήρης είναι η σύγχυση για το τι είναι δικαίωμα, για το ποιο είναι το όντως συμφέρον. Οι επιταγές της Ευρωπαϊκής Ενωσης περιφρονούνται ή ικανοποιούνται μόνον προς το θεαθήναι και για λόγους εισπρακτικούς, και όχι ουσιαστικής περιβαλλοντικής προστασίας και δεν είναι λίγες οι φορές που η διούηση συνειδητά και απροκάλυπτα

παρανομεί. Με όλον της τον θεολογικό υπέρ σύνολης της κτίσεως του Θεού, θησαυρό, η ελλαδική Εκκλησία (σε αντίθεση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, καθώς και λίγες πρωτοπόρες μονές) είναι σχεδόν απύσχα από τον χώρο του περιβάλλοντος, ανυποψίαστη, ενίοτε δε και εχθρική. Κι ο Τύπος που τελευταίως δείχνει να παίρνει μια αξιέπαινη φιλοπεριβαλλοντική στροφή, συχνά φαίνεται άτολμος, όχι δε σπάνια υπερβολικός και κακώς πληροφορημένος, στοχεύοντας περισσότερο στην πρόκληση εντυπώσεων και λιγώτερο στην καταγγελία υπευθύνων και ενόχων και στην ουσιαστική θεραπεία του προβλήματος...

Στο πέρας των μαθημάτων αυτών πλέον γνωρίζουμε. Κι η τεκμηριωμένη διάγνωση της παθολογίας του πολιτισμού μας, καθώς και οι προτεινόμενες πρακτικές και πνευματικές διξοδοί από το πρόβλημα, ειννοούν αναντίρρηση την απαρχή μιας περιβαλλοντικής ανανήψεως και επομένως το ξεκίνημα, την ανάληψη μιας θεραπείας. Κι αν δεν βγαίνομε χαρούμενοι ή έστω αισιόδοξοι από τούτη την αίθουσα, μετά τον τερατισμό του διδακτικού αυτού κύκλου, βγαίνομε όμως πιο συνειδητοποιημένοι και ως εκ τούτου πιο υπεύθυνοι, πιο αποφασισμένοι και πιο αγωνιστικοί. Έτσι τα μαθήματα πέτυχαν πλήρως τον στόχο τους και ικανοποιούν και δικαιώνουν τους εμνευστές τους. Μία από τις άμεσες τώρα αποστολές μας θα είναι τα όσα ακούσαμε να τα μεταδώσουμε, να τα μεταφέρομε πιο πέρα, να συντελέσουμε όσο το δυνατό πιο πολύ στην μεγάλη αφύπνιση. Στο έργο αυτό σημαντικά θα συμβάλλει η έκδοση των ομιλιών σε τόμο, έκδοση που ελπίζομε ότι θα αποτελέσει τομή στην διαμόρφωση μιας φιλοπεριβαλλοντικής συνείδησης μεταξύ των συμπατριωτών μας.

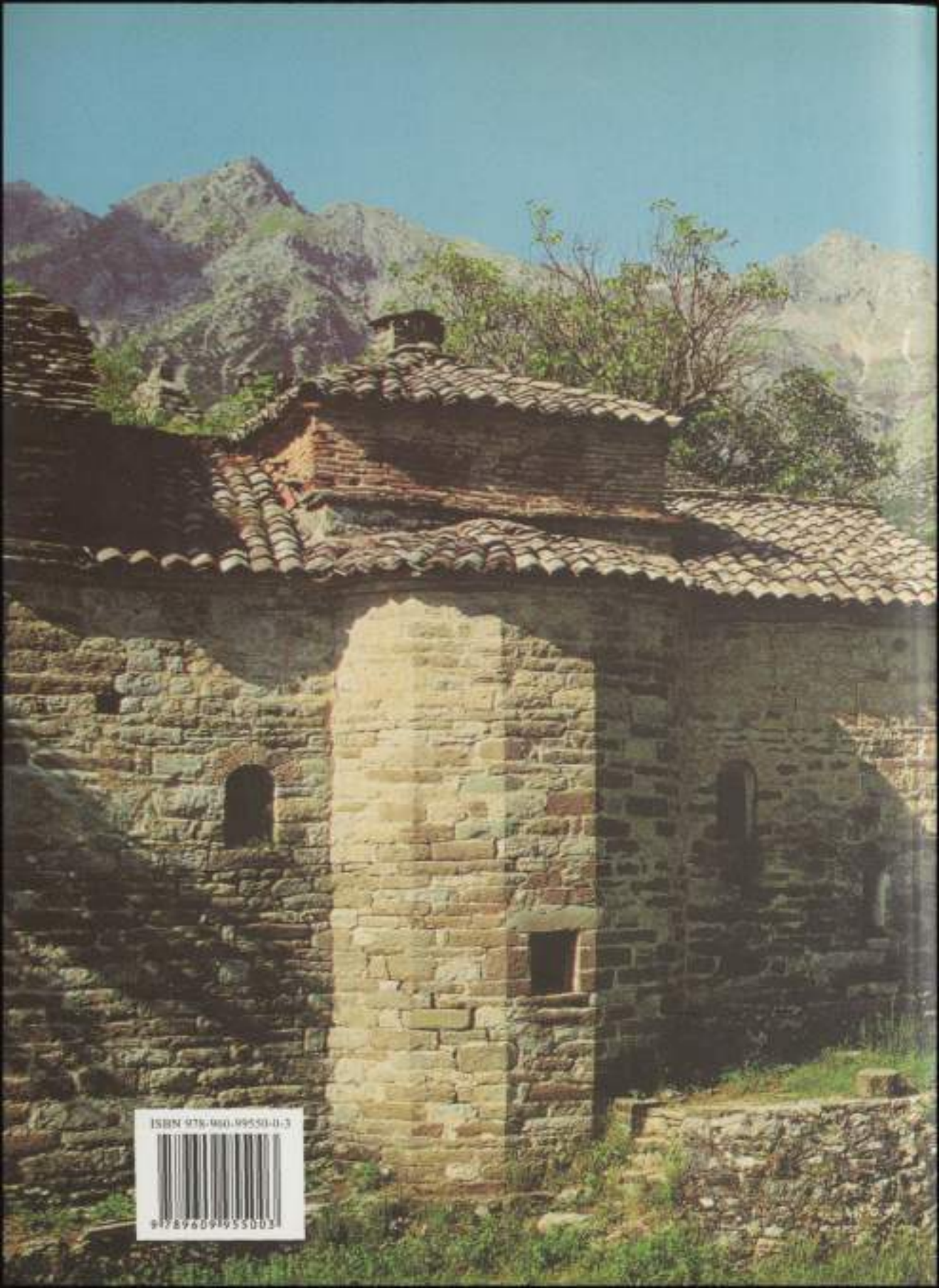
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Περιβάλλοντος & Πολιτισμού

ΟΚΕΑΝΙΑ

Εικόνα εξωφύλλου:

*Ιστορική Μονή Μυροφυλλου,
στην καρδιά του Αιγαιού.
Η Ελληνική Εταιρεία στηρίζει
τον αγώνα των κατοίκων ώστε
να μην καταποντιστεί στα νερά
του φράγματος της Σκιάς.*

ISBN 978-960-99550-0-3

9789609955003